

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA **MƏSƏLƏLƏRİ**

№ 4

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13). Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2021

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Veysəlli, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Rüfət Rüstəmov filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Rəcəbli, filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Nizami Xudiyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Sevil Mehdiyeva, filologiya elmləri doktoru, prof. Buludxan Xəlilov, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru, prof. Azadə Musayeva, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli

Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2021, №4

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2021

[www. filologiyameseleleri.com](http://www.filogiyameseleleri.com)

DİLÇİLİK

GULSHEN MEHDIYEVA

PH.D., associate professor

Military Academy named after Heydar Aliyev

e.mail: gulshen_isazade@hotmail.com

ON THE LEXICAL FEATURES OF LOANED WORDS

Abstract

Assimilation is a process of adjusting in Phonetics and Lexicology. The term Assimilation in Etymology is used to denote a partial or total conformation of a borrowed word to the phonetical (graphical and morphological standards and the semantic system of the receiving language (язык-реципиент).

There are three main types of Assimilation:

- 1. Phonetic Assimilation – the adjusting of the phonetic structure of a borrowed word to the phonetical system of the recipient language. Loan words not assimilated phonetically retain their foreign pronunciation like most of the French borrowings of the latest time, e.g. police, machine, ballet;*
- 2. Grammatical Assimilation – a conformation of a borrowed word to the morphological standards of the receiving language. Grammatically assimilated loan words acquire English grammatical categories and paradigms, e.g. to count-counted-counting, sputnik-sputniks. Loan words not assimilated grammatically retain their foreign grammatical forms like some nouns borrowed from Latin which keep their original plural inflexions, e.g. phenomenon – phenomena.*
- 3. Lexical Assimilation – a conformation of a borrowed word to the lexico-semantic system of the receiving language. It means that a borrowed word may participate in word building and develop its semantic structure, e.g. sputnik – to out sputniks, sputnikists. Foreign polysemantic words become monosemantic in the receiving language but a borrowed word may develop a new meaning in the receiving language, e.g. palate (the roof of the mouth) has developed a new meaning in English = taste, inclination and interest; and the new derivatives – palatable (tasty) and etc.*

Degree of Assimilation depends on the following factors:

- The time of borrowing. The older the borrowing is, the more thoroughly it's assimilated*
- The frequency of usage*

- *The way in which the word was adopted. Oral borrowings are assimilated more rapidly and more completely than literary borrowings, e.g. borrowings through writing.*

Key words: *international, term, military, language, region, lexical content*

According to the degree of Assimilation, borrowings are subdivided into:

1. Completely/fully assimilated words. They correspond to all phonetic, morphological and semantic laws of English and do not felt as borrowings. They are found in all the layers of older borrowings (Latin, Scandinavian, French). Many of them belong to the native word stock of English (cheese, street – Latin; husband, to die, to take – Scandinavian; table – French).
2. Partially assimilated borrowed words. They've retained:
 1. foreign pronunciation (vase, restaurant)
 2. foreign morphological characteristics (datum – data)
 3. they are not assimilated semantically denoting notion of foreign cultures, nature, customs (steppe, taiga, sombrero). These are foreign realies which have no corresponding equivalents in English.
3. Barbarisms (unassimilated borrowed words). These are foreign words used by English people in oral speech or in writing but not assimilated in any way. They usually have corresponding English equivalents, e.g. “Chao” (Italian), “adio”.

Loanng words from another language causes some changes in meaning of the word borrowed.

When a word is taken over into another language its semantic structure as a rule undergoes great changes.

Polysemantic words are usually adopted only in one or two of their meanings.

Thus the word «timbre» that had a number of meanings in French was borrowed into English as a musical term only. The words cargo and cask, highly polysemantic in Spanish were adopted only in one of their meanings - «the goods carried in a ship», «a barrel for holding liquids» respectively (1, p.264).

In some cases we can observe specialization of meaning, as in the word hangar, denoting a building in which aero planes are kept and revive, which had the meaning of «review» in French and came to denote a kind of theatrical entertainment in English. In the process of its historical development a borrowing sometimes acquired new meanings that were not to be found in its former semantic structure (2, p. 380). For instance, the word move in Modern English has developed the meanings of 'propose', 'change one's flat', 'mix with people' and others that the French movoir does not possess.

The word scope, which originally had the meaning of 'aim purpose', now means 'ability to understand ', 'the field within which an activity takes place, sphere',

'opportunity, freedom of action'. As a rule the development of new meanings takes place 50-100 years after the word is borrowed.

The semantic structure of borrowings changes in other ways as well. Some meanings become more general, others more specialized, etc. For instance, the word «terrorist» that was taken over from French in the meaning of «Jacobin» widened its meaning to 'one who governs, or opposes a government, by violent means' (3, p.100). The word umbrella, borrowed in the meaning of a sunshade or parasol came to denote similar protection from the rain as well. Usually the primary meaning of a borrowed word was retained throughout its history, but sometimes it becomes a secondary meaning. Thus the Scandinavian borrowings *wing*, *root*, *take* and many others have retained their primary meanings to the present day.

Sometimes change of meaning is the result of associating borrowed words with familiar words which somewhat resemble them in sound but which are not at all related. This process, which is termed folk etymology, often changes the form of the word in whole or in part, so as to bring it nearer to the word or words with which it is thought to be connected, e. g. the French *sur* (o) under had the meaning of «overflow».

In English *r(o)under* was associated by mistake with *round* - думалок and the verb was interpreted as meaning 'enclose on all sides, encircle'. Folle - etimologization is a slow process; people first attempt to give the foreign borrowing its foreign premonition, but gradually popular use involves a new pronunciation and spelling (4, p. 14).

Another phenomenon which must also receive special attention is the formation of derivatives from borrowed words. New derivatives are usually formed with the help of productive affixes, often of Anglo-Saxon origin.

The role of loan words in the formation and development of English vocabulary is dealt with in the history of the language. It is there that the historical circumstances are discussed under which words borrowed from Latin, from Scandinavian dialects, from Norman and Parisian, French and many other languages, including Russian, were introduced into English. Lexicology, on the other hand, has in this connection tasks of its own, being chiefly concerned with the material and the results of assimilation.

The main problems of etymology and borrowed words as they concern the English language are comprehensively and consistently treated in Professor A.I. Smirnitskiy deals with these issues mainly in terms of word. Sameness reflecting his methodological approach to word theory (5, p. 90).

The term assimilation of a loan word is used to denote a partial or total conformation to the phonetically, graphical and morphological standards of the receiving language and its semantic system.

Even a superficial examination of borrowed words in the English word-stock shows that there are words among them that are easily recognized as foreign and

there are others that have become so firmly rooted in the language, so thoroughly assimilated that it is sometimes extremely difficult to distinguish them from words of Anglo-Saxon origin.

Let's take some examples: «we can easily determine that the words «décolleté», graffito», «chemistry» are loaned words. But the words like «pupil», «master», «city», «river» which became part of words used at least once a day are also borrowed words (6, p. 114).

In Azerbaijan language this kind of situation can be also observed. For example: «Kolxoz», «sputnik», «demokratiya», «efir», etc words can be easily recognized as loan words.

But the words like «maktab», «kitob», «muhabbat», «ilm», «badavlat» and etc are not considered to be loan words by ordinary people, because these words are deeply rooted in native lexicon and are commonly used by people.

But according to the etymology of these words they are not native words, they were borrowed from Arabic and Persian languages.

Unassimilated words differ from assimilated words in their pronunciation, spelling, frequency, semantic structure and sphere of application.

However, there is no distinct borderline between the two groups.

So far no linguist has been able to suggest more or less comprehensive criteria for determining the degree of assimilation depends in the first place upon the time of borrowing.

The general principle is: the older the borrowing the more thoroughly it tends to follow normal language (Azerbaijan, English) of accentuation, pronunciation, etc. It is but natural that the majority of early borrowings have acquired full language (English or Azerbaijan) citizenship and that most English speaking people are astonished on first hearing, that such everyday words as «window», «chair», «dish», «box» haven't always belonged to their language.

As you see in the above Azerbaijan extract there are words which can be easily recognized as loan words, e.g.: банк-bank, стратегия-strategy, сектор-sector, бизнес-business, кредит-credit, инфраструктура - infrastructure.

A classification of loan words according to the degree of assimilation can be only very general as no rigorous procedure for measuring it has so far been developed. The following three groups may be suggested:

1. Completely assimilated borrowed words
2. Partially assimilated borrowed words
3. Unassimilated borrowed words or barbarism (5, p.143).

The group of partially assimilated words may be subdivided depending on the aspect that remains unaltered, i. e. according to whether the word retains features of spelling, pronunciation, morphology or denotation that are not English.

The third group is not universally accepted, as it may be argued that words not changed at all cannot form part of the vocabulary of language, because they occur in speech only, but don't enter the language.

Completely assimilated borrowed words are found in all the layers of older borrowings.

They may belong to the first layer of Latin borrowings, e, g: cheese, street, wall, or wine. Among Scandinavian borrowed words we find such frequent nouns as husband, fellow, gate, root, wing; such verbs as call, die, take, want and adjectives like happy, ill, low, odd and wrong (6, p. 40).

Completely assimilated French words are extremely numerous and frequent. Suffice it to mention such everyday words as table, chair, face, figure, finish, matter.

A considerable number of Latin words borrowed during the revival of learning are at present almost indistinguishable from the rest of the vocabulary. Neither animal nor article differ noticeable from native words.

Azerbaijan language like English is vulnerable to new nations (8, p. 111). It mainly enriches its word stock by loaning words from Persian, Arabic Russian and via Russian from European languages.

A large number of words in Azerbaijan language are the words from Persian. Tajik languages which are completely assimilated and widely used by Azerbaijan people: дастурхон, даструмол, хокандоз, пояндоз, пойдевор, барг, дарахт, гул, фарзанд, дутор, сетор and etc.

After Arabic invasion of Central Asia a number of Arabic words were borrowed, which became the indivisible part of our daily speech: мактаб, китоб, мактуб, адабиёт, ахоли, оила, Фан, санъат, хизмат, мехнат, раис, идора, давлат and etc.

Starting from XIX century new notions began to penetrate into Azerbaijan language from Russian and via Russian from European languages.

They denote new notions, new inventions which don't have equivalence in Azerbaijan that's why they are completely assimilated borrowings:

Стол, стул, ручка, паровоз, студент, министр, операция, (Latin) грамматика, комедия, театр, музей, опера, (Greek) солдат, галстук, штаб, лагерь, (German) костюм, пальтокабинет, генерал, (French) опера, ария, ложа, топор, (Italian) трамвай, вокзал, митинг, футбол, баскетбол, бокс (English). The number of completely assimilated borrowed words is many times greater than the number of partially assimilated ones.

They follow all morphological, phonetically and orthographic standards.

Being very frequent and stylistically neutral, they may occur as dominant words in synonymic groups. They take an active part in word-formation.

Moreover, their morphological structure and motivation remain transparent, so that they are morphologically analyzable and therefore supply the English

vocabulary not only with free forms but also with bound forms, as affixes are easily perceived and separated in series of loan words that contain them.

To illustrate the frequency of completely assimilated words it is sufficient to mention that many of them are included by E.L. Thorndike and I. Lorge in the list of 500 most frequent words. Some of these are: act (Lat), age(Fr), army(Fr), bill(Lat), case(Fr), cast(ON), cause(Fr), die(Scand).

The second group containing partially assimilated borrowed words can be subdivided into subgroups.

The oppositions are equipollent.

a) Loan words not assimilated semantically, because they denote objects and notions peculiar to the country from which they come. They may denote foreign clothing: mantilla, sombrero; foreign titles and professions: shah, rajah, sheik, bei, toreador; foreign vehicles: caique (Turkish), rickshaw (Chinese), food and drinks: pillow(Persian) sherbet(Arabian); foreign currency: krone (Denmark), rupee(India), zloty(Poland), peseta(Spain) (1, p. 269).

b) Borrowed words not assimilated grammatically, for example, nouns borrowed from Latin Greek which keep their original plural forms: bacillus; bacilli, crisis; crises, formula; formulae, index; indices. Some of these are also used in English plural forms, but in that case there may be a difference in lexical meaning as in: indices: indexes.

c) Loan words not completely assimilated phonetically.

The French words borrowed after 1650 afford good examples. Some of them keep the accent on the final syllable: machine, cartoon, police.

d) Borrowed words not completely assimilated grammatically. This group, as V.I. Balinskaya shows, is fairly large and variegated. There are, for instance, words borrowed from French in which the final consonant is not pronounced, e.g: battet, buffet, corps. Some may keep a diacritic mark: cafe, cliché. Specifically French digraphs (ch, qu, ou) may be retained in spelling: bouquet, brioche.

It goes without saying that these sets are intersecting, i.e. One and the same loan word often Shows in complete assimilation in several respects simultaneously.

The third group of borrowings comprises the so-called barbarism, i. e. words from other languages used by English people in conversation or in writing but not assimilated in any way, and for which there are corresponding English equivalents. The examples are the Italian addio, ciao 'goodbye', the French affich for 'placard' and coup or coup d' Etat 'a sudden seizure of state power by a small group', the Latin ad libitum 'at pleasure' and the like (2, p. 390).

Azerbaijan language is full of barbarisms which are mainly used by the youth: конечно certainly(Russian), okay (English) and etc. (8, p. 90).

The incompleteness of assimilation results in some specific features which permit us to judge of the origin of words. They may serve as formal indications of loan words of Greek, Latin, French or other origin. Another factor determining the process of

assimilation is the way in which the borrowing was adopted into the language. Words borrowed orally are assimilated more readily, they undergo greater changes, whereas with words adopted through writing the process of assimilation is longer and more laborious. Whenever the need filling motive plays a part, the borrower is being confronted with some new object or practice for which he needs words. Under these conditions three rather distance things may happen, giving rise respectively to «loanwords», «loanshifts», and 'loanblends'. The borrower may adopt the donor's word along with the object or practice; the new form in the borrower's speech is then a loanword.

When confronted with a new object or practice for which words are needed, the borrower may somehow adopt material in his own language. A new idiom arises and since it arises under the impact of another linguistic system, it is a «loanshift».

A loanblend is a new idiom developed in the borrowing situation in which both the loanword and the loan shift mechanisms are involved: the borrower imports part of the model and replaces part of it by something already in his own language.

The type of the word borrowed by personal contact would undoubtedly at first be names of objects unfamiliar to the borrowers, or products, and commodities exchanged by way of trade. If the contacts were maintained over a long period then ideas concerned with government, law, religion and customs might be absorbed and perhaps the names of these would be adopted.

Only in the case of nations in relatively advanced stages of civilization would there be much influence exerted through the written word; concrete objects would come first, then abstract ideas learnt from what might actually be seen from their effects in everyday life and abstract ideas through the indirect contact achieved by books would come much later.

The international word-stock is also growing due to the influx of exotic borrowed words like anaconda, bungalow, kraal, orang-outang, sari etc. These come from many different sources.

International words should not to be mixed with words of the common Indo-European stock that also comprise a sort of common fund of the European languages.

This layer is of great importance for the foreign language teacher not only because many words denoting abstract notions are international but also because he must know the most efficient ways of showing the points of similarity and difference between such words as control: контрол (назорат), general: генерал, industry: индустрия (саноат), magazine: магазин (дукон), etc. usually called 'translator's false friends'.

The treatment of international words at English lessons would be one-sided if the teacher did not draw his pupils' attention to the spread of the English vocabulary into other languages.

We find numerous English words in the field of sport: football, out, match, tennis, time.

A large number of English words are to be found in the vocabulary pertaining to clothes: jersey, pullover, sweater, nylon, tweed etc.

Cinema and different forms of entertainment are also a source of many international words of English origin: film, club, cocktail, jazz.

At least some of the Russian words borrowed into English and many other languages and thus international should also be mentioned: balalaika, Bolshevik, cosmonaut, czar, kremlin, rouble mammoth, sambo, steppe, vodka.

We should also include here Azerbaijan language which was under influence of Russian language for a long period of time but didn't lose its properties and its own word-stock and now being.

REFERENCES:

1. Algeo J. "Where Do All the New Words Come From?" American Speech 55.4 1980, pp.264-77.
2. Algeo J., Adele A. "Among the New Words." American Speech 66.4 1991, pp. 380-406.
3. Linville S. E. "The "Mother" of all Battles': 'Courage Under Fire' and the Gender Integrated Military." Cinema Journal 39.2, 2000, pp. 100-120.
4. Silkett, Wayne A. Words of War. Military Affairs 49.1 1985, pp.13-16.
5. Ilyish B.A. The structure of Modern English. Saint Peterburg: Education, 1971, 243 p.
6. Koshevaya I.G. The theory of English Grammar. Moscow: Education, 1982, 440 p.
7. Sadıgova S. Basics of Azerbaijani language terminology. Baku: Science, 1973, 220 p.
8. Veysalli F.Y. Basics of linguistics. Baku: Mutarjim, 2013, 420 p.

Mehdiyeva G.

ALINMA SÖZLƏRİN LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ BARƏDƏ

Xülasə

Dilin morfemləri həm ayrılıqda, həm də daha böyük dil vahidlərinin tərkibində, yəni leksemlərdə birləşərək ünsiyyətə daxil olur. Ənənəvi dilçilikdə sözləri qruplarda qruplaşdırırlar: isim, sifət, say və s. Eyni zamanda bu qruplaşmanı müəyyən əlamətlər əsasında həyata keçirirlər. Bu əlamətlər də ümumi ad altında, yəni kateqoriyalarda birləşdirilirdi. Məsələn, ismin hal, kəmiyyət, feilin zaman, şəxs və kəmiyyət kateqoriyaları fərqləndirilir.

Məlum olduğu kimi, canlı danışiq yazılı formadan çevikliyi və gözlənilməz birləşmələrin yaranması ilə səciyyəlidir. Qeyd edək ki, yazılı formanı kor-koranə şəkildə şifahi formaya daxil edə bilmərik. Burada danışiq aktının spektoqramları

bunu aydın göstərir. Digər tərəfdən, yazılı söz danışıda ciddi dəyişikliyə uğraya bilər.

Söz konkret mənası olan semantik vahid hesab olunur. O, fonetik cəhətdən formalaşmış bütöv olur və onun vahid vurğusu olmalıdır. Eyni zamanda, söz başqa vahidlərdən ayrılıqda işlədilə bilər. Sözdə əsas kriteriya kimi semantiklik götürülür. Göründüyü kimi, söz təklidə mənaya malik dil vahidi hesab edilir.

Sözlərin tanınmasında danışığ tempri, sürəti və fasilə çox mühüm amil kimi çıxış edir. Sözlün müəyyənlişməsi kriteriyasından danışanda fasiləni nəzərə almamaq olmur. Potensial fasilə sözün tamlığına çox kömək edə bilər.

Müxtəlif dillərdə söz formaları –aloleksemlər müxtəlif cür olur. İngilis dilində götürmək feili beş ‘take, takes, took, taking, taken’ və hit feili ‘hit, hits, hitting’ formaları mövcuddur. Modal feillər isə yalnız bir formada mövcud olur, məsələn, /can, may, must, will, shall/. İsimlər də adətən iki formada mövcud olur: cat-cats; bag-bags; lakin brother (qardaş) sözünün cəmdə iki forması var: /brothers, brethren/. Çin dilində isə heç bir fleksiya yoxdur. Yəni bu dildə morfologiyadan danışmağa dəyməz.

Sözün tərkibindəki hər hansı bir fleksiya sintaksisə xidmət etmir. Bu german dillərində aydın görünür: alman və ingilis dillərində feilin daxilində əvəzlənmə zaman fərqi gətirib çıxardır. Fleksiyanın, xüsusilə də xarici fleksiyanın, işlənməsi sintaktik səviyyənin tələbi, uzlaşma və idarə əlaqələri vasitəsilə tənzimlənir.

Açar sözlər: beynəlmillət, termin, hərbi, dil, region, leksik tərkib

Мехтиева Г.

О ЛЕКСИЧЕСКОЙ АССИМИЛЯЦИИ ЗАЙМСТВОВАННЫХ СЛОВ

Резюме

Морфемы языка передаются как по отдельности, так и в составе более крупных языковых единиц, то есть лексем. В традиционной лингвистике слова группируются в группы: существительные, прилагательные, числа и т. Д. При этом данная группировка осуществляется по определенным признакам. Эти функции также были объединены под общим названием, то есть в категории. Например, различаются падеж существительного, количество, время глагола, лицо и количество.

Как известно, живая речь отличается гибкостью в письме и образованием неожиданных связей. Обратите внимание, что мы не можем слепо ввести письменную форму в устную. Это наглядно демонстрируют спектрограммы переговорного акта. С другой стороны, письменное слово может сильно измениться.

Слово считается семантической единицей с определенным значением. Это фонетически сформированное целое и должно иметь единственный акцент. При этом слово можно употреблять отдельно от других единиц. Семантика взята за главный критерий. Как видно, слово считается единицей языка с одним значением.

Скорость, скорость и пауза - важные факторы в распознавании слов. Когда дело доходит до определения слова, паузу нельзя игнорировать. Потенциальный разрыв может очень помочь в полноте слова.

Формы слова - аллолексеммы - в разных языках разные. В английском языке существует пять форм глагола «take», «take», «take», «take», «take», «take», и глагола «hit, hit, hits, hit,». Модальные глаголы существуют только в одной форме, например, / can, may, must, will, should /. Имена также обычно бывают двух видов: кошки-кошки; мешок-мешки; но слово брат имеет всего две формы: / братья, братья /. В китайском нет перегиба. То есть о морфологии на этом языке говорить не стоит.

Любое словоизменение слова не соответствует синтаксису. По-немецки это ясно: в немецком и английском замена в глаголе приводит к разнице во времени. Развитие сгибания, особенно внешнего, регулируется требованиями синтаксического уровня, координации и отношениями контроля.

Ключевые слова: международный, термин, военный, язык, регион, лексическое содержание

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: fil.f.d., dos. Cəmil Babayev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

RAHİMA MAMMADOVA
PHD, professor assistant
Azerbaijan State Oil and Industry University
rus.fat.126@gmail.com

THE ROLE OF MOTIVATION IN THE LEARNING PROCESS

Summary

This article is devoted to the role of student's motivation in the process of learning. Motivation is the thoughts and feelings which make us want to and continue to want to do something and which turn our wishes into action. Mainly motivation influences why people decide to do something, how long they keep wanting to do it, and how they work to achieve it. It must be noted that motivation is very important in language learning. It is one of the key factors that helps make language learning successful. The aim of the research is to study significant instructional strategies as goal-setting, collaboration, problem-based learning, technology-enhanced learning and their impact on overall academic achievement. All these strategies develop content knowledge, as well as a mastery of basic habits and skills such as digital competences, critical thinking, communication, decision making and problem solving. So one can see that the role of motivation is of great importance in the process of learning. If we are successful at something, that success makes us want to continue doing it and achieve greater things. Managing to communicate in a foreign language can make us to communicate more and better. We can say that there are different kinds of motivation. Some come from inside the learner and some come from the learner's environment. Learners may differ in their motivations. Some may have strong motivation of one kind but little of another, other learner's motivation may be a mixture of kinds. Researches show that setting goals, implementing cooperative, technology-enhanced and problem-based learning are the best ways to generate learners' motivation concerning their study. Teaching strategies increase motivation with good pedagogy and raise learners' attention to the learning process. The methods will help learners to be more desirable and encouraged during their training process. The research aimed to explore the way of increasing learners' motivation. The teacher can choose from the strategies for motivating learners that are likely to work best for their learners in their learning context.

Key words: learner's motivation, goal setting, learning process, decision making, language learning, teaching strategies.

Goal setting is the building distinct and feasible targets or objectives for learning and has become an essential way on learners' motivation. The major functions of it are enhancing task interests, reducing boredom and promoting goal clarity. Learners need to consider and know what to obtain out of the educational process. That is why the learning orientation is closely associated with a motivational one by being concentrative on understanding, acquiring knowledge and developing one's competence and ability. This goal value learning should to incorporate the standards of achievements. Goal setting in learning is commonly regarded as one of the strategies that also encourages learner autonomy, which is a long-term purpose of education and a basic factor in successful learning.

The more explicit goals learners have, the higher outcomes they will get. Teachers should make powerful effects on learners' intentions for learning and academic engagement. That is why learners understanding of classroom instructions is largely related to motivational beliefs and behaviors that learners embrace. Goals are assumed to be cognitive representations or knowledge structures, which are sensitive to both contextual, internal personal factors. Accordingly, strong classroom contexts or experimental manipulations where the context defines the situation and appropriate behavior in many ways, can influence individuals to activate different goals than the autonomy support can be distinguished on the basis of indefinite various features such as suggesting options, interpretation of relevance, and opportunities for learners to express perspectives with regard to the efficacy of the learning tasks. Autonomy includes encourage creative and imaginative ideas, encourage questions and other contributions from learners, share as much responsibility for organizing the learning process with the students as possible. (Assor A., Kaplan H., and Roth G. Autonomy enhancing and suppressing teacher behaviors predicting students' engagement and school work.

British Journal of Education Psychology, 2002, pp. 261-278). Learners who value distant future plans, particularly, self-set future goals, and those who comprehend positive relations between current school tasks and future goals, improve a grown interest in their schoolwork. This increased interest enhances effective learning in the school environment. Future goals are substantial for learners' encouragement toward the learning process. The adaptive effect of internally organizing future goals offers a plausible means of developing learners' educational performance. Future goals should get attention in multi-ethnic classrooms by inspiring learners to figure out their future and set their peculiar goals. (Andriessen I., Phaet K., Lens W. Future Goal-setting. Task Motivation and learning of Minority and Nonminority Students in Dutch Schools, British Journal of Educational Psychology, 2006, pp.827-850). Learners interest include selecting interesting tasks and topics, offering a variety of materials and activities, making tasks challenging to involve the learners, and using learners' interests rather than tests or grades, to encourage learning.

Through explanation, discourse, and elaboration learners help each other's learning. The teacher facilitates this process by arranging time and face-to-face seating to promote interaction. Learners not only account for facts and concepts but they are also engaged in discussion, visually and aurally. This prepares learners to an intercultural knowledge environment and is grounded on verbal communication. In such environment learners knowledge and skills can be achieved, and their discourse embodies learners' initiative rather than just answering teacher's questions. Motivating learning-to-learn skills is feasible when learners are listening to one another rather than just to their instructor. The main role of this method is that all learners have an equal opportunity to express their valuable and constructive ideas to contribute to their task. Effective skills such as conflict resolution, decision-making processes, effective leadership, and active listening should be taught learners who do not already process them. Learners as a group discuss and evaluate their learning goals how well they do it by working collaboratively. Teachers cannot teach social competences to their learners directly, since learners themselves need to cooperate more in classroom discussion, as today's classrooms are based on much more learner-initiated intellectual behavior and constructive talk. Both Day and Bryce revealed that by utilizing cooperative learning teachers should espouse participation but avoid close-ended questions, autocratic and recitative styles in classroom discourses. (Day S.P., and Bryce T.G. Does the Discussion of Socio Scientific Issues require a Paradigm Shift in Science Teachers' Thinking?, *International Journal of Science Education*, 2011, pp. 156-175).

The effectiveness of cooperative learning mainly focuses on student-to-student and student-to-teacher not teacher-to-student approach. (Asakawa M., Kanamaru A., and Plaza T. Useful expressions for Implementing Cooperative Learning in English, *The electronic Journal for English as a Second Language*, 2016, p.196). For living in a time of unprecedented technological change, technology-enhanced learning is a thought-provoking approach to the learning process for effectively cultivating learner' digital competences by promoting more learner-centered teaching approaches. Information Communication technology has been improving considerably and impacting on teaching activities and develops meaningful assessments and inspires learners to study with their full potential.

Classroom visualizations may also enrich learning by strengthening learners' motivation and attention. Technology in education enables learners to convey, visualize their understandings, research, arrange resources, make notes, and control cognitive loads. That is why animation and sound effects grow learners' interests since learning without software can be dull and lifeless. Nevertheless learning with software enhances a great impact on learners' learning and this way helps them to visualize and make an enjoyable learning process. Motivation is an immensely indispensable foundation for learners' academic development. The state of lacking an intention to learn is an inevitable fact on education. If learners are academically

motivated, they will comprehend school and learning as valuable. In this case learners, teachers and education are leading variables. The best way to increase student motivation is to follow modern trends such as helping to set definite goals for learners, give them autonomy, improve their digital skills, providing flipped classroom learning, create problem based environment where learners associate the initial knowledge with the current one and learn from each other.

The suggested ways increase academic performance and achievement of learners. (Mary Spratt, Alan Pulverness, Melanie Williams. The teaching knowledge test course. Cambridge University Press, 2011, 255p).

Flipped learning is a pedagogical approach in which learners are provided with short videos for watching at home, but in classroom they are mainly focused on exercises, discourses to create an interactive learning medium. The flipped classroom methods promotes learners' engagement in learning through application and practice. This method is composed of three fundamental pillars such as online videos, physical classes and an interactive platform. The key aim of the flipped classroom is to form active learning and involve learners concentrating on conceptual knowledge rather than factual recall. (Mason G.S., Shuman T.R., and Cook K.E. Comparing the effectiveness of an inverted classroom to a traditional classroom in an upper-division engineering course, IEEE transaction on Education, 2013, pp. 430-435). More flexible learning arrangements can be offered to students by the flipped settings. (Zhai X., Gu J., Liu H. An experimental learning perspective on students' satisfaction model in a flipped classroom context. Journal of educational technology and society, 2017, pp.198-210).

Digital story telling is a new practice form where learner use digital tools to narrate their delightful stories. It must be noted that digital storytelling develop learners' motivation and engagement in story development projects. Digital storytelling increases productivity in classroom learning environment and also students' learning experiences with the help of open ended and creative devices. Computer, digital camera, internet and photo storage can be the indication of best motivating productive tools on students' encouragement. Furthermore, its objectives are higher order thinking and motivation transversal skills.

Combination of these students' centered learning strategies is facilitated by digital storytelling. Student, engagement, reflection for deep learning, project based learning and effective integration of technology into instruction are related to these strategies. (Sadik A. Digital storytelling, Educational Technology Research and Development, 2008, pp.487-506). There are a great deal of using digital storytelling in education. They are: to provide new version instead of traditional ones, to personify learning experience, to make interpretation and the using of certain themes, to form real life situation in a simple and inexpensive way, to make better engagement of students' in the learning process. A qualitative research helps to determine the problem and improves an approach to the problem. It will be

advantages to comprehend the crux of the problem. The goal of the research paper is to present the importance of motivation for learners and show the ways how to implement reasonable methods, which in turns, affect learners' academic achievement and center on strengthening learners' motivation and engagement. Lack of motivation or the passion for learning is due to a number of students attend physically in the classroom but mentally absent, which is the indicator of not concentrating themselves on the experience of learning.

This research is carried out considering phenomenological approach, since the inquirer collects data from persons who have experienced the phenomenon and develops a composite description of the essence of the experience for all of the individuals. (Creswell J.W. Educational research: Planning, Conducting, and Evaluating Quantitative and Qualitative Research, Sydney, 2012, p.243).

It emphasizes on the necessity of personal experiences and its interpretation. Data collection from phenomenological researches is composed of in-depth interviews and multiple interviews with participants. Accordingly, teachers will be interviewed to get information about learners' motivation. In this regard, signing a consent letter in advance will be helpful. Theory or concept sampling will be used in this study to know teachers and students' perspectives towards the topic. Having carried out manifold investigations on learner motivation, it becomes obvious that innovative methods improve the effectiveness of instruction in the school setting and nurture learners' ambition to study, collaborate and tackle problems.

Goal-setting, cooperative, problem-based and technology enhanced learning keeps learners engaged, creates a sense of willingness on learners stay focused, and gives an opportunity to learners to interact. All these ways provide in-depth learning, a stronger pillar of the community as well as ownership and enforce learners to put their maximum endeavor in learning. The suggested ways support learners' learning by inspiring them to express and share their ideas and knowledge in a worthwhile way. The approaches make learner think, find solutions to the given problem and fully focus on the results of activities.

References

1. Mary Spratt, Alan Pulverness, Melanie Williams. The teaching knowledge test course. Cambridge University Press, 2011, 255p.
2. Assor A., Kaplan H., and Roth G. Autonomy enhancing and suppressing teacher behaviors predicting students' engagement and school work. British Journal of Education Psychology, 2002, pp. 261-278.
3. Andriessen I., Phaet K., Lens W. Future Goal-setting. Task Motivation and learning of Minority and Nonminority Students in Dutch Schools, British Journal of Educational Psychology, 2006, pp.827-850.

4. Day S.P., and Bryce T.G. Does the Discussion of Socio Scientific Issues require a Paradigm Shift in Science Teachers' Thinking?, International Journal of Science Education, 2011, p.175.

5. Asakawa M., Kanamaru A., and Plaza T. Useful expressions for Implementing Cooperative Learning in English, The electronic Journal for English as a Second Language, 2016, p.196.

6. Sadik A. Digital storytelling, Educational Technology Research and Development, 2008, pp.487-506.

7. Mason G.S., Shuman T.R., and Cook K.E. Comparing the effectiveness of an inverted classroom to a traditional classroom in an upper-division engineering course, IEEE transaction on Education, 2013, pp. 430-435.

8. Zhai X., Gu J., Liu H. An experimental learning perspective on students' satisfaction model in a flipped classroom context. Journal of educational technology and society, 2017, pp.198-210.

9. Creswell J.W. Educational research: Planning, Conducting, and Evaluating Quantitative and Qualitative Research, Sydney, 2012, p.243.

R. MƏMMƏDOVA

MOTIVASIYANIN TƏLİM PROSESİNDƏ ROLU XÜLASƏ

Bu məqalə tələbə motivasiyasının təlim prosesindəki roluna həsr edilmişdir. Motivasiya bizi bir şey etmək istəyən və etməyə davam edən və istəklərimizi həyata keçirən düşüncə və hisslərdir. Əsasən motivasiya insanların nəyə görə bir şey etməyə qərar verdiklərini, onu nə qədər etmək istədiklərini və buna nail olmaq üçün necə çalışdıqlarını təsir edir. Qeyd etmək lazımdır ki, təlim prosesində, dilin öyrənilməsində motivasiya çox vacibdir.

O, dilin tədrisi prosesinin uğurlu olmasına kömək edən əsas amillərdən biridir. Tədqiqatın əsas məqsədi hədəfi təyinetmə, əməkdaşlıq, problem əsaslı öyrənmə, texnologiya ilə inkişaf etmiş təlim və bunların ümumi akademik nailiyyətlərə təsiri kimi əhəmiyyətli təlim strategiyalarını araşdıraraq öyrənməkdir. Bütün bu strategiyalar, məzmun biliklərini inkişaf etdirməklə yanaşı, rəqəmsal səriştələr, tənqidi düşüncə, ünsiyyət, qərar qəbul etmə və problem həll etmə kimi əsas vərdislərə və bacarıqlara yiyələnməyə xidmət edir. Beləliklə, motivasiyanın rolunun təlim prosesində böyük əhəmiyyətə malik olduğunu görə bilərik. Bir işdə uğurluysa, bu uğur bizi davamlı olaraq daha çox şeylər əldə etmək istəyimizə səbəb olur. Xarici dildə ünsiyyət qurmağı öyrənmək bizi daha çox və daha yaxşı ünsiyyət qurmağımızı təmin edə bilər.

Motivasiyanın müxtəlif növlərinin olduğunu deyə bilərik. Motivasiyanın bəziləri öyrənmənin içindən, bəziləri isə öyrənmənin mühitindən irəli gəlir. Tələbələr

motivasiyasında fərqlənə bilər. Bəziləri daha güclü motivasiyaya sahib ola bildiyi halda, digərləri az motivasiyaya malik olur və digərlərində isə bu qarışıq şəkildə ola bilər. Tədqiqatlar göstərir ki, məqsədin qoyulması, əməkdaşlıq, texnologiya və problem əsaslı tədrisin həyata keçirilməsi tələbələrin təhsillə bağlı motivasiyasını yaratmaq üçün ən yaxşı yoldur. Təlim strategiyaları yaxşı pedaqogika ilə birləşdirilən motivasiyanı gücləndirir və tələbələrin təlim prosesinə diqqətini daha da artırır. Tətbiq olunan metodlar tələbələrə təlim prosesi zamanı daha çox arzuolunan və təşviq olmağa kömək edir. Məqalə tələbələrin motivasiyasını artırmağın səmərəli yollarını araşdırmağa yönəlmişdir. Müəllim tələbələrin təlim prosesində öyrənənlər üçün ən yaxşı şəkildə işləməsi ehtimalı olan tələbə motivasiya strategiyasını seçə biləcəkdir.

Açar sözlər: tələbənin motivasiyası, hədəfi təyin etmə, təlim prosesi, qərar vermə, dil öyrənmə, tədris strategiyaları.

Р. МАМЕДОВА

**РОЛЬ МОТИВАЦИИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ
РЕЗЮМЕ**

Статья посвящена роли мотивации студентов в процессе обучения. Мотивация - это мысли и чувства, которые заставляют нас хотеть и продолжают хотеть что-то делать и которые превращают наши желания в действия. В основном мотивация влияет на то, почему люди решают что-то сделать, как долго они хотят это делать и как они работают, чтобы этого добиться. Следует отметить, что в изучении языка очень важна мотивация. Это один из ключевых факторов, способствующих успешному изучению языка. Целью исследования является изучение важных стратегий обучения, таких как постановка целей, сотрудничество, проблемно-ориентированное обучение, обучение с использованием технологий, а также их влияние на общую академическую успеваемость.

Все эти стратегии развивают знания о содержании, а также овладение базовыми привычками и навыками, такими как цифровые компетенции, критическое мышление, общение, принятие решений и решение проблем. Таким образом, можно видеть, что роль мотивации в процессе обучения очень важна. Если мы в чем-то преуспеваем, этот успех заставляет нас продолжать делать это и добиваться большего. Умение общаться на иностранном языке может заставить нас общаться больше и лучше.

Можно сказать, что есть разные виды мотивации. Некоторые исходят изнутри учащегося, а некоторые - из среды учащегося. Учащиеся могут различаться по своей мотивации. У некоторых может быть сильная мотивация

одного вида, но мало другого, мотивация другого ученика может быть смешанной. Исследования показывают, что постановка целей, реализация совместного, технологического и проблемного обучения - лучший способ стимулировать учащихся к учебе.

Стратегии обучения повышают мотивацию с помощью хорошей педагогики и привлекают внимание учащихся к процессу обучения. Эти методы помогут учащимся стать более желанными и воодушевленными в процессе обучения. Исследование было направлено на изучение способов повышения мотивации учащихся. Преподаватель может выбрать стратегию мотивации учащихся, которая, вероятно, будет лучше всего работать для учащихся в процессе обучения.

Ключевые слова: мотивация учащегося, постановка целей, процесс обучения, принятие решений, изучение языка, стратегии обучения.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Sevil Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

DOÇENT. DOKTOR. VESİLE ŞEMŞEK
Kastamonu Üniversitesi, İslam Tarihi Bölümü
ORCID: / 0000-0002-9800-4557/vsemsek@gmail.com

**EDEBİ SANAT ÖRNEĞİ – “SU KASİDESİ”İNDE HZ. PEYGAMBER
SEVGİSİNİN TASVİRİ ÜZERİNE BİR İNCELEME**

"İlimsiz şiir temelsiz duvar gibidir, temelsiz duvar da değersizdir..."

Fuzuli.

ÖZET

İslam uygarlığının sanat ve estetik yapısını esas alarak oluşturulan geleneğin adı Klasik Türk edebiyatı olarak tanımlanmıştır. Geçmişle gelecek arasında köprü görevi vazifesi üstlenen edebi eserleri, aslında toplumun hafızası olarak nitelendirilmek mümkündür. Bu konuda çalışmalar yapan edip ve sanatçılar ise kültürel geleneğin taşıyıcı bayraktarlarıdır.

Kültürüne bağlı bir temel üzerinde kaleme alınan edebi eserlerin bazen kendi dönemi ve coğrafyalarında, bazen de farklı bir bölge ve zamana dair etkiler yansıttığı görülmektedir. Bu etkiler aynı kültürde yahut iki farklı kültüre mensup yazarların birbirinden habersiz benzer eserler ortaya koyması şeklinde tezahür edebileceği gibi, bilinçli ve açık bir etkilenme şeklinde de kendini gösterebilmektedir.

Edebiyat alanında bölge halklarını bir bütün olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda halkların dilini, inancını, geleneğini, birleştirici şahsiyetini öne çıkararak özellikle bu zengin kültürel mirası tarihi süreçte daha sonraki kuşaklara taşıyan rol modeller edipler olmuştur. Bunlardan biri de Türk dünyasının hemen hemen her bölgesinde tanınan, okunan ve sevilen dahi şairimiz Muhammed Fuzuli'dir. Azerbaycan edebiyatının altın dönemi olarak kabul edilen 16. yüzyılda yaşayan şair, Arap, Fars ve Türk dillerinde önemli eserler kaleme almıştır.

Bu çalışmanın başlıca amacı, edebiyat tarihinde mühim yere sahip “Su kasidesin”de Hz. Peygamber’e duyulan sevgiyi ve şairin bu sevgisinin ustalıkla tasvirini kısmen de olsa ortaya çıkarmaktır.

Anahtar Kelimeler: Fuzuli, edebiyat, Hz. Peygamber, methiye.

Türkçenin en ince nüanslarına kadar inen Fuzuli, eserlerinde derin manalar anlaşılır ve kolay ifadeler ile ortaya koyarak kendine özgün anlam biçimiyle ilah ve beşeri aşkı terennüm etmiştir. Şair eserlerinde uyumla harmanlaması ile detaylı sözlük anlamlarına yönelik ustaca çağrışımlar geliştirmiştir.(1, 298).Bu husus, Fuzuli'nin kendisinden sonra gelen şairler üzerinde etkiler bırakmasının en başlıca özelliği olara da kabul edilmektedir. Nitekim, divan şairleri içinde halka en çok inen

ve halk tarafından en çok sevilen şairlerden biri de Fuzuli olmuştur. (2, 61). Konu ile ilgili, edebiyat tarihinde birçok divan şairinin ona nazireler yazdığını ve diğer eserleri yüzlerce kez istinsah edildiği de görülmektedir. (3,29). Ayrıca, Fuzuli'nin Türkçe Divanının –özel kitaplıklar dışında- yetmiş yazma nüshası olduğu da bilinmektedir.(2, 38). Fuzuli'nin el yazma eserlerinin Kahire, Bağdat, Bakü, Taşkent, Tebriz, İstanbul gibi ilim ve kültür merkezleri olan şehirlerde basılmıştır. Türk kültür ve edebiyat tarihinde Fuzuli'nin gördüğü ilgi ve saygıya sadece Alişir Nevai'nin ve İmamüddin Nesimi 'nin erişebildiği görülmektedir. (4,33).

İslamiyet'in kabulü ile birlikte, Arap ve Fars dilinde verilmiş edebi sanat örnekleri ile Türkistan'dan Balkanlara, Kırım'dan Orta Doğu'ya kadar uzanan geniş coğrafyaya yayılmış ve bu alanda çok sayıda temsilci yetiştirmiş bir edebiyat türüdür. 13. yüzyılda ilk örnekleri tespit edilen bu edebiyat alanı için 19. yüzyıl, bir sona yaklaşma evresi olarak ifade edilmektedir. Edebiyat tarihçileri tarafından 16'ncı yüzyıl divan şiirinin edasını dönüştüren şair olarak nitelendirilen Doğu'nun büyük şairlerinden biri **divan şairi Fuzuli'dir**. Türkçe sevgisi ve bilinciyle yoğrulmuş genel anlamda beşeri aşktan ilahi aşka uzanan tasavvuf yolculuğu ile tamamlanan Fuzuli şiirleri, edebiyat tarihinin nesilden nesile aktarılacak yüzyıllar boyunca edebi sanat örneklerinden oldu. Diğer bir taraftan, şairin sade ve yalın bir Türkçe ile yazdığı şiirler, tüm Türk dünyasında günümüzde kadar gelerek ezberlenip okunmaya devam etmektedir. Ayrıca, Türkçenin yanı sıra Farsça ve Arapçada da divanlar kaleme almıştır.

HAYATI: Aslen Bayat Boyu'ndan bir Oğuz Türk'ü olan edebiyat dehası Fuzuli'nin gerçek ismi Muhammed bin Süleyman'dır. Ailesi göçebe hayatı bırakıp günümüzdeki Irak bölgesine yerleşmiş olan Oğuzların Bayat boylarından. Irak'a yerleşmiş Oğuz Türklerinin Bayat boyundan olan şair, Irak'ta Türklüğün beşiği sayılan Kerkük bölgesi kültür ortamının yetiştirdiği bir değer oldu. Kesin olmamakla birlikte, Fuzuli'nin 1483 yılında Ak koyunlular döneminde şimdiki Irak'ta Bağdat yakınlarında bulunan El-Hille'de kasabasında doğduğu rivayet edilen şair, sadece şiirleriyle edebiyat alanına değil, aynı zamanda felsefe, tıp, sosyoloji ve astronomi alanında verdiği eserlerle de dikkati çekti. Daha sonraki öğrenimi hakkında kesin bir bilgi olmamakla birlikte; eserlerinden İslamî bilimler ve dil alanında çok iyi bir eğitim aldığı anlaşılmaktadır.Şah İsmail'e yazdığı "Beng ü Bade" mesnevisinden 1508'de Bağdat'ta bulunduğu anlaşılan şair, "Fuzuli" adını, kendi şiirlerinin diğer şairlerin şiirleriyle karıştırılmaması için aldı ve böyle bir mahlası kimsenin beğenmeyeceğini düşündüğü için kullanmaya başladı. Bu durumu ise Farsça Divan'ının girişinde, "İşe yaramayan, gereksiz gibi anlamlara gelen "fuzuli" sözcüğünün başka bir anlamı da "erdem'dir" sözüyle açıkladı. Kesin bir tarih bilinmemekle birlikte, rivayetlere göre, onun, Kerbela 'da 1556 yılında içinde yaygın olan salgın bir hastalık sonucunda, veba veya koleradan öldüğü tahmin edilmektedir.

ESERLERİ: Yedi Ulu Ozan'dan biri olarak kabul edilen şairin, 1534'te Bağdat'ı fethedince Kanuni Sultan Süleyman'a yazdığı ve sunduğu kaside Fuzuli'nin o yıllar arasını Bağdat ve çevresinde geçirdiğini göstermektedir. Şairin, "Leyla ile

Mecnun", "Beng ü Bade", "Hadikatü's-Süeda", "Rind ve Zahid", "Sıhhat ve Maraz" ve "Muamma Risalesi" vd. başlıca eserleri ve bununla birlikte ayrıca çok sayıda gazel ve şiirler de kaleme almıştır. Fuzuli derin ve samimi bir aşk şairidir. Ölüm, toplum, yoksulluk, felsefe, tabiat temalarını hep bu aşk etrafında yazmıştır. Çağdaşlarına göre sade bir dili vardır. Arapça, Farsça ve Türkçeyi çok iyi bilen şairin gücü; bu üç dilden aldığı kelimeleri kullanıp, bunlarla düşünmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu yönüyle Divan Edebiyatı'nın en büyük şairlerinden sayılmaktadır. Ayrıca . Azerice, Arapça ve Farsça olmak üzere üç dilde de eser veren Fuzuli'nin eserlerini şu şekilde sıralanabilir; Beng ü Bade (444 beyitlik Türkçe mesnevi), Leyla ile Mecnun(3 bin 96 beyit), Risale-i Muammeyat, Kırk Hadis, Su kasidesi, Ali Divanı, Şikayetname vd. örnek verilebilir. Şikayetname eseri, kafiyeli nesir türü olarak kaleme alınan eserin tarihçesinde, I. Süleyman'ın Bağdadı fethinden sonra(1534) padişaha kasideler sunmuş ve Padişah tarafından beğenilen kasideler karşılığında 9 akçelik maaşla ödüllendirilmiştir. Hakkını alamayınca Şikayetname Fuzuli'nin en önemli eserlerinden biridir.

FUZULİ VE HZ. MUHAMMED SEVGİSİ

Fuzuli'nin eserlerinde dini motiflere, özellikle Allah ve peygamberine karşı duyulan büyük ilgi ve sevgi açıkça hissedilmektedir. Bunlardan en önemlisi de şairin kaleme aldığı, naat türündeki meşhur şiiri "Su Kasidesi"dir. Bu kasidede şair, Hz. Muhammed'e duyduğu derin sevgiyle birlikte, suya duyulan hasretin önemini anlatmaya çalışır ve bu bağlamda ona duyulan derin aşk temalarını öne çıkarmaktadır. Yine başka bir örnekte, Fuzuli'nin, "Leyla ile Mecnun" kadar meşhur diğer bir eseri "Hadikatü's-Süeda"dır. Bu divanında da şair, yine İslam tarihinde acı bir yara, gönüllere ağır gelen şahadet olarak bilinen Hz. Muhammed'in torunu Ehli Beyt'in önemli üyesi ve şehitlerin efendisi olan Hz. Hüseyin'in şahadetini ön planda şekillendirerek "Kerbela" hadisesi de canlandırmaktadır. Bu edebiyat türü de aynı zamanda Türk edebiyat tarihindeki maktel geleneğinin en iyi örneği olarak kabul edilmektedir. İran şiirinden Hafız, Türk şiirinden ise Nesimi ve Nevai çizgisini en başarılı şekilde kemale erdirmiş böylece kendisinden sonra gelen bütün divan şairlerini etkilediği görülmektedir. Nefsini yüceltmemek, kibir ve gurur yapmamak için şiirlerinde "boş, gereksiz, yersiz" anlamına gelen "fuzuli mahlasını kullanmıştır.

Şairin kaleme aldığı diğer bir eseri, edebiyat tarihinin edebi incilerinden sayılan "Su Kasidesi" diye anılan manzumesi, redifinden dolayı bu adı almıştır. İlk baştaki "Kaside der na't-i Hazret-i Nebevi" ifadesinden de anlaşılacağı gibi aslında bir naattır. Bilindiği gibi Hz. Peygamberi övmek ve ona arşı duyulan sevgiyi ifade etmek amacıyla yazılan kasidelere naat denir. Hz. Muhammed'e duyduğu derin sevgiyle birlikte, suya duyulan hasret ve aşk temalarına yer veren büyük Türk şair ve mütefekkeri Fuzuli, bu sanat eserinde içindeki "peygamber" aşkını en veciz bir şekilde ifade etmiştir

Fuzuli'nin Türkçe Divanı'nın önsözünde geçen beyitlerde, "Divan şiirinde gül ile bülbül aşkı gibi servi ile kumru aşkı da sıklıkla kullanılan bir mazmundur. Kumru

sürekli serviye yalvarır, servi ise uzun boylu, mağrur ve dik başlı olarak terennüm etmektedir. Bu beyitte şair servinin kumruya yüz vermesi için suyun aracı olmasını, serviye yalvarmasını ve bu sayede servinin (sevgili) kumruya (aşık) bir kere gülümsemesini istiyor. Tasavvufi yönden düşünülürse servi, vahdeti (birlik); kumru ise dervişi sembolize eder. Kumruların çıkardıkları “hu, hu...” sesleri mutasavvıflar tarafından, kumrunun Allah’ı zikri olarak yorumlanır. Şair, Girizgâh (giriş) beytinde Hz. Peygamber’i övmeye başlayacağı asıl bölüm olan methiyeye geçmeden önce konuya giriş yapmaktadır. Hz. Muhammed, Ahmed-i Muhtar’dır. Yani insanlar arasından seçilmiş, övülmeye lâyık olandır. Onun yolu Kuran ve iman yoludur. Beyitte bu yola girenlerle su arasında ilgi kurulmuştur. İslâmiyet’te temizlik esastır. Su, temizliğin ve temiz yaratılışın sembolüdür. Bu temizliği ve saflığıyla Hz. Muhammed’in yoluna girenlerin saflığını gösterecektir. Su, temiz ve berraktır. Ancak şair onun temiz olma sebebini Hz. Muhammed’in yoluna girme sebebine bağlamıştır. Çünkü asıl temizlik ve saflık peygamberimizin özelliğidir. Su, bu sebeple saflık ve temizlik sıfatlarını kazanmıştır ve ne denli saf, temiz olduğunu cümle âleme göstermiştir. Su, Hz. Muhammed’in yoluna uymuş ve bu hâli ile temiz yaratılışını dünya halkına açıkça göstermiştir. İnsanların efendisi, seçkin inci denizi (olan Hz. Muhammed’in) mucizeleri kötülerin ateşine su serpmiştir. Şair sevgilinin (Hz. Muhammed) elini öpmek arzusundadır. Dostlarına şöyle diyor: “Eğer sevgilinin elini öpmeden ölürsem toprağımdan bir testi yapın ve o testiyle sevgiliye su verin. Böylece onun eline ve dudağına değmiş olayım da hayatta gerçekleştiremediğim bu arzuma hiç değilse ölümden sonra ulaşmış olayım ” Temizliğin ve saflığın sembolü olan su da Hz. Muhammed’in yolu olan Müslümanlıktır. Yani beyitte, Peygamberin şefaati olursa, dervişin yalvarışları kabul edilebilir ve Allah’ın affını kazanabilir.” açıklamalarına yer verilmiştir.(6,56).Şair, methiye bölümünün ilk beytinde, Hz. Peygamberin Dürr-i yetim, dürr-i yektâ, dürr-i yekâne gibi sıfatlarla da anmaktadır. Eskilere göre inci, nisan yağmurunun istiridyeye damlamasıyla oluşur. Hz. Peygamberin de nisanda dünyaya gelmiş bir Dürr-i Yetim’dir. Kendisi inciye benzediği gibi söylediği sözler (hadisler) de inci kadar değerlidir. Şair beyitin ikinci dizesinde Hz. Peygamberin dünyaya gelişi sırasında oluşan mucizelere işaret eder. Bu mucizelerden biri de kötülerin şer ateşinin söndürülmesidir. Hz. Peygamber doğduğunda Mecusileri, (İran’da Mecusilere ait tapınakta bin yıldan beri yanan ateş sönmüştür).Yani ateşe tapanların bin yıldır yanmakta olan ateşi sönmüştür. Beyitte ateş ve su gibi zıt anlamlı kelimeler bir arada kullanılmıştır. Su (Peygamberimiz), ateşi (küfr) söndürmüştür ve küfür yok olmuştur. O, etrafındaki kötülükleri iyiliğe, güzelliğe ve hayra çeviren Dürr-i Yetim’dir.Hz. Muhammed, Peygamberlik (gül) bahçesinin parlaklığını (yeniden) tazelemek için mucizesiyle sert taştan su çıkarmıştır. Burada Hz Muhammed’in bir mucizesine telmih vardır. Fuzuli bu beyitte peygamberlik makamını gül bahçesine benzetiyor. Bu gül bahçesi kurumaya yüz tutmuştur. Çünkü Hz. İsa’dan bu yana 600 yıldan fazla zaman geçmiştir. O bahçeye bir renk, bir canlılık verilmesi gerekmektedir. Peygamberimiz, Peygamberlik

bahçesine canlılık, parlaklık, güzellik katmak için birçok mucize göstermiştir. Abdest, maddi – manevi temizliktir, arınmadır. Abdest alırken suyun değdiği uzuvlarımızdaki günahlarımız affolunur. Böylece Allah'ın huzuruna çıkabilecek hale geliriz. Dolayısıyla abdest suyunun her bir damlası ayrı bir rahmet denizidir. Abdest alınca insanlar Allah'ın rahmet denizinde yıkanmış gibi olur. Şair; gül yapraklarının üzerindeki çiğ tanelerinin nasıl bir rahmet olduğunu anlatabilmek için Hz. Muhammed'in gül yanağının üzerine abdest alırken serpilerek suyun parçalanmasını örnek gösteriyor. Burada gerçek gül onun yanağıdır ve yanağa değen her bir damla bir çiğ tanesi misali rahmet denizine doğru yol almaktadır. Şair önceki beyitlerde de suyun çeşitli vesilelerle sevgiliye (Hz. Muhammed) doğru aktığını söylüyordu. Su, Hz. Peygamber'in aşkından divane olmuş, ona kavuşmak için başını taşlara vurup başıboş ve perişan bir şekilde dolaşıyor. Hz. Muhammed'e ulaşmak, ayağının toprağına ulaşmak için ömürlerdir, yüzyıllardır kendini yıpratarak Hz. Muhammed'e doğru akıyor. Bir diğer örnekte, Dicle nehri sürekli Hicaz'a doğru akar. Hacılar da her yıl Hicaz'a giderler. Su da oraya hacı olmaya gidiyor. İnsanlar da su gibi olmak, rahmet almak, rahmet olmak için gidiyor. Burada suyun taştan taşa vurması çektiği insanların hacca giderken çektiği sıkıntılardır. Eskiden insanlar hacca giderken yolda birçok sıkıntı çekiyorlarmış. Tüm bu taştan taşa vurmalar, çekilen sıkıntılar sevgilinin ayağının toprağına öpmek için. Su, taşlara çarpıp akarken zerre zerre, parça parça olur. Su zerrecikleri ışığı yakalayarak havada parıldar. Şair, su ve ışığın bu özelliklerine manevî bir anlam yüklüyor. Burada su ve ışığın zerre zerre veya pare pare olması sevgisinin gücünü ifade eder. Su peygamberin kapısındaki toprağına kadar ulaşmış onu aydınlatmak istemektedir. Bu arzusunu yerine getirmek için her şeye katlanmaya hazırdır. Parça parça da olsa yeter ki bu amaca nail olayım demektedir. Su, peygamberin izinden, peygamberin yolundan gitmek arzusundadır. Hz. Peygamber nasıl tüm insanlığa ışık saçıyorsa, su da Hz. Muhammed'in kapısının toprağına ulaşmış ışık saçmak ister. Alemlere rahmet olarak gönderilen Hz. Muhammed Allah'ın en sevgili kulu, yani Habibullah'tır. (7, 418). Allah'ın elçisi olduğu Ali İmran 81 ayette yer almaktadır (7, 48). İnsanlığın en hayırlı insanıdır. Şair burada ona olan özleminin büyüklüğünden bahsediyor. Bu özlem öyle büyüktür ki şair kendisini susuzluktan dudakları çatlamış insanlara benzetiyor. Hz. Muhammed'e İnsanların en hayırlısı, Allah'ın sevgilisi diye sesleniyor. Ondan şefaati istiyor. Böyle iltifat ederse kendisini boş çevirmeyeceğini düşünüyor. Sonuçta herkes Hz. Muhammed'den şefaati ummaktadır. Hz. Peygamber mucizelerinin sınırı yoktur. O, bahr-ı keramettir yani keramet denizidir. Burada Hazret-i Muhammed'in Miraç mucizesine telmih vardır. Allah, Hz. Peygamber göğe yükseltmiş ve göğün sekizinci, dokuzuncu katlarıyla temasını sağlamıştır. Gökyüzünün sekizinci katındaki yıldızlar ve burçlar, dokuzuncu kattaki arş Hz. Muhammed ile Miraç gecesi buluşmuşlar, gökyüzündeki bütün yaratılmışlar da Hz. Muhammed'den feyz almışlardır. O, alemlere rahmet olarak gönderilen Hz. Muhammed bütün feyzini gökyüzüne de götürmüş, gökyüzündeki bütün cisimlerin susuzluğunu, kendisine susamışlığını gidermiş,

özlemlerinin sona ermesini sağlamıştır. Şair Hz. Peygamber kabrini onaran, onun bakımını yapan kişiye su lazım olsa, onun suyu güneşten gelir diyor. Oysa güneş yakıcıdır, kurutucudur. Hz. Peygamberin kabrinde kullanılacak su sıradan bir su olamaz. O suların en güzeline, en berrahına layıktır. Böyle bir durumda Güneş bir çeşme olacaktır ve Hz. Muhammed'in kabrine en güzel suyu gönderecektir. Burada Güneş de onurlandırılmış oluyor. Özetle şair "Eğer Hz. Muhammed'in mezarına hayır yapılacak olsa ve tamir için su lazımsa güneş bile su yağdırır. Güneş, ateş olma özelliğinden çıkar." demek istiyor.(5,53). Şair burada biraz kendini övüyor ve şiirinin güzelliğini farkına varılmasını istiyor. Şiirin güzel olmasının sebebini açıklarken de "Benim değersiz sözlerim seni övdüğüm için senin adını andığım değer kazandı ve her biri şahane birer inciye döndü." diyor. Bir damla yağmur nasıl inciye dönüşürse ben de su gibi bir söz söyledim ama sonra adını andığım için o su damlası inciye dönüştü. Kıyamet gününde gaflet uykusundan uyanan düşkün göz, hasretten yaş döktüğü zaman, mahşer günü, güzel yüzüne susamış olan bana vuslat çeşmesinin su vereceğini, mahrum bırakmayacağını ummaktayım.

SONUÇ

Müslüman'ın ömrünün belki de sonuna doğru yaşamaya başladığı ölüm ve korkusunun anlatıldığı ve şairin günahlarından korkmak ile birlikte, Allah'ın rahmet sahibi, cömert, bağışlayıcı olduğunu ve kıyamet günü Hz. Peygamber'in bütün müminler için Allah'a yalvaracak ve ondan bağışlanma dileyeceğini ifade eder. Bu yüzden Allah'ın rızasını kazanmanın, Hz. Peygamber'i sevip saymaktan geçtiğini, O'nun şefaatinin kazanmak bütün Müslümanlar için çok önem taşıdığını vurgulamaktadır. Burada şair, Hz. Peygamber'e ittiba'a karşısında Allah'ın kendisini ve günahlarını affedeceğine dair umudunu dile getirmektedir. Divan şairleri genelde fikirlerini son beyitte sonlandırırken şiirlerini dua ile bitirirler. Şair, tam bir dua ile kendisinin bağışlanma emelinden bahsediyor. Hz. Muhammed'i sevmiş olmaktan dolayı eli boş kalmamayı, tam tersine yüzünü görmekte onun meclisine dâhil olmayı umduğunu belirtiyor. Şair şefaet gününde kendisinin de Hz Muhammed'in ümmeti arasında sayılması için yalvarmakta ve onun rahmet nazarının dışında kalmamayı dilemektedir. Su rahmet anlamına geldiği ve hayatın da özünü oluşturduğu için Hz. Muhammed'in şefaatinin de sanki bağı yanıklar içsin diye dağıtılan su ve rahmet olarak değerlendirmiş. Bu yüzden şairin, kendisini de o hayrın içinde görme umudunu belirtmektedir. Böylece, şair eserinde ilahi aşka ulaşmanın yolunun peygamber sevgisinin idrakinden oluştuğunu vurgulayarak okuyucu kitlesine bu düşüncelerini edebi sanat tasviri ile bildirmektedir.

KAYNAKÇA

1. Şentürk, A.A. Kartal A. (2005), Eski Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, Dergah Yayınları
2. Mazıoğlu, Hasibe, (1997), "Fuzûlî'nin Hayatı, Edebi Kişiliği Ve Eserleri", Fuzûlî Üzerine Makaleler, Türk Dil Kurumu Yayınları, 61.

3. Hacıeminoğlu, Necmettin, Türk Edebiyat 2004, Fuzuli, İstanbul, Çönk Yayınevi.
4. İpekten, Haluk (1996), Fuzuli'nin Hayatı, Sanatı, Eserleri, Akçağ Yayınları, Ankara.
5. Kara, Mustafa, (1985), Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi, İstanbul, Dergâh Yayınları.
6. Kahramanoğlu, Kemal, (2006), Divan Şiiri, Değişen Dünyada Kaybolmuş Paradigma, Konya, Çizgi Yayınevi.
7. Kuran-i Kerîm Açıklamalı Meâli, (2004), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

V. ŞEMŞEK

EXAMPLE OF LITERARY ART – REVIEW ON THE DEPICTION OF LOVE OF THE PROPHET IN THE " WATER EULOGY"

Summary

The name of the tradition created based on the art and aesthetic structure of Islamic civilization has been defined as Classical Turkish literature. It is possible to characterize literary works as the memory of society, which act as a bridge between the past and the future.

Edip and artists who work on this subject are the carrier flags of the cultural tradition. Literary works written on a cultural basis sometimes reflect influences on their own period and geography, sometimes on a different region and time. These effects can be manifested in the same culture or in the form of authors belonging to two different cultures revealing similar works unaware of each other, as well as in the form of conscious and Open Influence.

In the field of literature, it is necessary to evaluate the peoples of the region as a whole. In this context, by highlighting the language, faith, tradition, and unifying personality of peoples, role models have been edips that have carried this rich cultural heritage to later generations in the historical process. One of them is our genius poet Muhammad Fuzuli, who is known, read and loved in almost every region of the Turkic world. 16, which is considered the golden period of Azerbaijani literature. the poet, who lived in the century, wrote important works in Arabic, Persian and Turkish languages.

The main purpose of this work is to say that ‘water kasidesin’, which has an important place in the history of literature, is also a prophet. It is partly to reveal the love for the prophet and the deft portrayal of this love of the poet.

Keywords: Fusuli, literature, Prophet, praise.

В. ШЕМШЕК

**ПРИМЕР ЛИТЕРАТУРНОГО ИСКУССТВА – РЕЦЕНЗИЯ НА
ИЗОБРАЖЕНИЕ ЛЮБВИ ПРОРОКА В "ВОДНОМ ПАНЕГИРИКЕ"**

РЕЗЮМЕ

Название традиции, созданной на основе художественно-эстетической структуры исламской цивилизации, было определено как Классическая турецкая литература. Литературные произведения можно охарактеризовать как память общества, которая выступает мостом между прошлым и будущим.

Эдип и художники, работающие на эту тему, являются носителями культурной традиции. Литературные произведения, написанные на культурной основе, иногда отражают влияние своего периода и географии, иногда - другого региона и времени. Эти эффекты могут проявляться в одной и той же культуре или в виде авторов, принадлежащих к двум разным культурам, обнаруживающих сходные произведения, не подозревающие друг о друге, а также в форме сознательного и открытого воздействия.

В области литературы необходимо оценивать народы региона в целом. В этом контексте, выделяя язык, веру, традиции и объединяющую личность народов, были созданы образцы для подражания, которые в ходе исторического процесса передали это богатое культурное наследие последующим поколениям. Один из них-наш гениальный поэт Мухаммад Физули, которого знают, читают и любят почти во всех регионах тюркского мира. поэт, живший в этом веке, писал важные произведения на арабском, персидском и турецком языках.

Главная цель этой работы-сказать, что " касида вода ", занимающая важное место в истории литературы, также является пророком. Отчасти для того, чтобы показать любовь к пророку и искусное изображение этой любви поэта.

Ключевые слова: Фузули, литература, Пророк, хвала.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

Ahi Evren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü, Prof. Dr. Seyfullah KORKMAZ
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

TƏRANƏ XƏLİLOVA

**Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) dosenti,
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
txalilova1962@gmail.com**

KÖNÜL İBRAHİMOVA

**Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) “Azərbaycan dili”
kafedrasının baş müəllimi
ibrahimova.konul74@gmail.com
İstiqlaliyyət pr.6**

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN SAFLIĞININ QORUNMASI PROBLEMLƏRİ ELMİ YANAŞMALAR KONTEKSTİNDƏ

Xülasə

Açar sözlər: dil, nitq, degradasiya, inkişaf, norma, saflıq

Tarixin çətinliklərindən çıxaraq formalaşan Azərbaycan dili artıq milli dövlətçiliyimizin əsas göstəricilərindən birinə çevrilmişdir. Ölkəmizin dövlət dili səviyyəsində qorunan Azərbaycan dili xalqımızın milli kimliyini bütün dünyada təmsil edir. Ana dilinin dövlət dili statusuna qaldırılması haqlı olaraq tarixi bir hadisə, milli dövlətçilik tariximizin mühüm səhifəsi sayılır. Bu, milli yetkinliyin təsdiqi, xalqın öz taleyinin, dövlət qurmaq və onu müdafiə etmək qabiliyyətinin canlı ifadəsidir. Ümumiyyətlə, dil, xalq və dövlət anlayışları bəşəriyyət tarixinin minilliklərində aparıcı rol oynamış və qloballaşma dövründə də vacib və aktual olaraq qalmışdır. Millətlər müasir dünyanın siyasi mənzərəsini əks etdirən və global cəmiyyətdə müxtəliflik yaradan suveren coğrafi bölgələrə və dövlətlərə əsaslanır. Hər millətin əsas xüsusiyyəti ana dilidir. Belə bir ifadə var: xalq öz dili ilə, dövlət öz xalqı ilə yaşayır. Odur ki, xalqın dilinin qorunması və zənginləşdirilməsi həmişə dövlətin təhlükəsizliyinin mərkəzindədir. Müstəqil Azərbaycan dövləti rəsmi atributlarından biri olan dövlət dilinin həyatın bütün sahələrində maneəsiz istifadəsi və qorunması ilə əlaqəli bütün məsələlərin həllinin qarantı kimi öz vəzifəsini yerinə yetirir. Müstəqilliyimiz tarixinin mühüm gerçəkliklərindən biri də son illərdə dilimizin Azərbaycanın dövlət dili statusunun yaradılması, bu milli rabitə vasitələrinin tam fəaliyyət göstərməsini təmin etmək üçün mükəmməl bir tənzimləmə bazasının yaradılmasıdır.

Bu gün dövlət müstəqilliyimizin vacib atributlarından biri də xalqımızın ana dilini ictimai-siyasi və mədəni həyatda daha yüksək səviyyəyə qaldırmaq, öz suverenliyinin vacib göstəricilərindən birinə çevirə bilmək qabiliyyətidir. Dövlətimizin müstəqilliyi ilə yanaşı, ana dilinin dövlət dili səviyyəsinə qaldırılması

xalqımızın bu istiqamətdə məqsədyönlü, qətiyyətli və inadkar mübarizəsi nəticəsində əldə edilmişdir. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafı ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ulu öndərin növbəti tələbi hər birimizə Azərbaycan dilini dövlət səviyyəsində qorumaq və zənginləşdirmək niyyətini xatırladır: “Zəngin dil mədəniyyəti olan bir xalq qətiyyətlidir, ölməzdir və böyük bir gələcəyə sahibdir. Ona görə də, hər bir Azərbaycan övladı atalarımızdan miras qalan bu ən dəyərli milli irsi qorunmalı və əzizləməlidir”. Dil yalnız bir ünsiyyət vasitəsi deyil, o, həm də bir xalqın bütün inkişaf tarixini, qədim dövrlərdən günümüzdə qədər keçdiyi tarixi yolunu əks etdirən bir kitabdır. Hər bir söz insanları müşayiət edən tarixi keçmişi izləyir; ana südü ilə öz sözlərini mənimsəyən, ürəklərinə yaxın və əziz insanların sevgisi ilə dolu olanların hamısının bu gününü və bəlkə də gələcəyini izləyir. Bir insanı tanımağın, onun zehni inkişafının dərəcəsini, xarakterini və əxlaqi xüsusiyyətini görməyin ən vacib yolu onun necə danışdığını dinləməkdir. Bir xalqın dili onun mədəniyyətinin göstəricisidirsə, bir şəxsin dili onun şəxsi keyfiyyətlərinin göstəricisidir. Dili dəyişdirsən, bütöv bir millətin taleyi dəyişəcək. Qarışıq dövrlərimizdə çoxları bir xalqın ən böyük sərvətinin dil olduğunu və ətrafdakı həyatla eyni şəkildə dəyişdiyini unutmağa başladı. Son onilliklərdə “savadsız” nitq kütləvi şəkildə mətbuata, televiziya və kargüzərliq tirajlarına yayıldı və mövcud ədəbi normanı pozdu. Çox təəssüf ki, bəzi hallarda dilin çirklənməsinin normaya çevrildiyinin şahidi oluruq. Bunun səbəblərindən biri də dialektizmlərin həcmının əhəmiyyətli dərəcədə artmasıdır.

Dil inkişaf edir. Ancaq unutmamalıyıq ki, istənilən inkişaf həm müsbət, həm də mənfi istiqamətdə gedə bilər. Son iyirmi ildə dilimizə on mindən çox xarici söz daxil edilib. Əlbəttə ki, heç kəs dilin inkişafı üçün neologizmlər qəbul edilməsinin lazım olduğunu inkar etmir, amma hər şeydə ağlabatan bir ölçü olmalıdır.

Danışiq yalnız dil fenomeni deyil, eyni zamanda psixoloji və estetik bir fenomendir. Xalqın dilinin tarixi inkişaf və işlənmə vasitələrindən biri ədəbi forma və ya başqa sözlə desək, ədəbi dildir. Bu, yazı və ədəbiyyatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq, nisbətən gec formalaşır, dilin müxtəlif struktur elementlərinin istifadəsini intensiv şəkildə birləşdirir, dalğalanmaları və onların müxtəlif əraziləri, peşələri və əhalinin sosial təbəqələri ilə əlaqəli dəyişiklikləri aradan qaldırır.

Tələffüzün, söz istifadəsinin, söz formalarının meydana gəlməsinin, cümlələrin qurulmasının ciddi şəkildə birləşdirilməsinə dil nisbəti deyilir. Normalar ədəbi dilin inkişafının bir nəticəsidir və getdikcə mürəkkəbləşən insan ünsiyyətinin müvəffəqiyyətlə tənzimlənməsi üçün əsas şərtlərdən biridir. Danışiqda (dildə deyil) düzgünlük, dəqiqlik, təmizlik, ifadəlilik, aktualıq və s. kimi keyfiyyətlər bəzi hallarda demək olar ki, “məhv edilir”. Yaxşı nitq ilk növbədə düzgün danışiqdır. Quruluşu ədəbi və dil normalarına uyğun olan düzgün danışiq nitqin dillə əlaqəsi əsasında izah edilən yaxşı nitqin keyfiyyətində təzahür edir. Buna “nitqin saflığı” deyilir. Bir nitq, quruluşunda ədəbi dilə yad sözləri, ədəbi dil normalarını pozan

frazoloji və digər vahidləri ehtiva etmirsə və ya onları qəbul etmədiyi təqdirdə təmiz sayılır. Təmiz nitq dil elementlərinin, ədəbi dilin, eləcə də söz və söz normalarının qorunduğu bir nitqdır. Nitq təmizliyi yalnız linqvistik olanları (ilk növbədə, tələffüz və nitq istifadəsi sahəsindəki üslubları) deyil, eyni zamanda etik qaydalara əməl olunmasını da nəzərdə tutur. Bu nitq keyfiyyəti ona əsaslanan düzgünlük ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Bu əlaqə tələffüzdəki nitq təmizliyinə ciddi riayət edilməsi sayəsində nail olunduqda özünü göstərir. Danışq normalarından kənara çıxmayan, yararsız yad ünsürlərdən uzaq olan və milli ədəbi dilin qayda-qanunlarına uyğun gələn nitq “təmiz” adlanır. Belə nitq dil vasitələrinin təhrif olunmasına, ədəbi dilin normalarından kənara çıxmağa yol vermir.

Dilin, nitqin təmizliyinin pozulmasının müəyyən səbəbləri var.. Dialektizmlər, barbarizmlər, jarqonlar, vulqarizmlər, söyüşlər və tabular, parazitər sözlər "nitqin təmizliyini" məhv edən vasitələrə aid edilir.

Dilin saflığını qoruyub saxlamaq üçün aşağıdakılara əməl olunmalıdır:

- nitqdə məhəlli dialektlərə, yerli şivələrə məxsus danışq tərzinə yol verilməməlidir; əcnəbi sözlər lüzumsuz işlədilməməlidir;

- tufeyli sözlərlə (türkün məsəli, adı nədir, adını sən de və s.) bağlı qüsurlar aradan qaldırılmalıdır;

- jarqon sözlərin və ifadələrin işlədilməsi (znaçit, temboli, mejdu proçim və s.) məqbul sayılmamalıdır;

- danışqda ədəbsiz, təhqiramiz, qeyri-etik sözlərə (hırıldamaq, xoruzlanmaq, kəllən haqqı, çərənləmək və s.) yer verilməməlidir.

Son dövrlərdə dilin saflığını qorumağın vacib olduğu tez-tez nəzərə çatdırılır. Həqiqətən, dil lüzumsuz dəyişikliyə məruz qalarsa, danışqda parazitər sözlərdən geniş şəkildə istifadə edilərsə, anlaşılıqlığa son qoyulacaq. Unutmayaq ki, mədəniyyətin əhəmiyyətli bir hissəsi dildə müəmmalı bir şəkildə kodlanmışdır və dilimizin saflığına riayət etməsək, onu itirmək riski ilə qarşılaşarıq.

Bir dilin saflığından danışarkən, alimlər ümumiyyətlə, onun lüğət ehtiyatının zənginliyini nəzərdə tuturlar. Xüsusilə, xarici sözlərin əsassız şəkildə istifadə edilməsindən narahatlıq keçirirlər.

Bəzi nümunələrə diqqət yetirək: "olduqca" əvəzinə "kifayətdir" (məsələn, "kifayət qədər qorxunc"); "kasıb" əvəzinə "dilənçi"; "nüməyiş" əvəzinə "tətil" (burada, anlayışların sərhədləri pozulmur, əksinə, tətillər tez-tez nüməyişlərlə müşayiət olunduğuna görə qarışıqlıq yaranır); "Bilmirəm", "istəmirəm" əvəzinə "hazır deyiləm"; "Dünən" əvəzinə "bir gün əvvəl" və s. (2.2). Konsepsiyaların qarışıqlığına ümumi bir nümunə: "fikir" əvəzinə "baxış" deyirlər. Baxmayaraq ki, onlar eyni məfhum deyillər: Əhəmiyyətli bir mövzuda fikir yürüdərkən, insan müxtəlif şeylərə fərqli baxışlardan baxmalıdır. Bəzi jurnalistlər arasında dili təhrif edənlərə də rast gəlinir. Nümunə kimi onların çıxış və yazılarında yerində işlədilməyən, çox vaxt fikrin məna çalarını zəiflədən "güclü" və ya "çox" əvəzinə "bir az"; "proqnozlaşdırılan çətinliklər" əvəzinə "gözlənilməz nəticələr"; "həll etmək"

əvəzinə "məşğul olmaq" və s. ifadələri göstərmək olar. Xoşagəlməz məqamlardan biri də bir-birimizə necə müraciət etməyimizlə bağlıdır. "Yoldaş" sözü "müəllim" sözü ilə əvəz olunub. Halbuki, müəllim təhsil sahəsində çalışan, şagird və tələbələrə bilik verən şəxsdir. Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, "yoldaş" sözündən də yerində istifadə etmək lazımdır. Dildə bəzi "özbaşnalıqlara" yol verilir ki, bu, milyonlarla danışan tərəfindən təyin olunur və çətin ki, bu proseslərə təsir göstərməyə dəyər. Ancaq bəzən bir və ya daha çox insanın iradəsi dilə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə bilər. Mən jurnalistləri, yayımçıları, reklamçıları və dərslük müəlliflərini, yazıçıları və kinorejissorları, məmurları nəzərdə tuturam. Bu insanlar mümkün qədər diqqətli, düşüncəli və məsuliyyətli davranmağa çalışmalıdırlar. İndi radio və televiziya yayımları sayəsində populyar bir sənətkarın dediyi cümlə dərhal hamıya məlum olur. Nəticədə dilin inkişafını tənzimləyən təbii seçmə mexanizmlərinin işləmək üçün vaxtları olmur və dil "tıxanır". Müasir texnologiya ilə silahlanmış, lakin hərəkətlərinin nəticələri barədə kifayət qədər düşünməyən bir şəxs ətrafdakı təbiəti və bununla əlbəttə özünü məhv edə bilər. Deməli, indi dilə və onunla birlikdə bütün mədəniyyətə qarşı daha diqqətli olmalıyıq.

Müasir dil vəziyyətinin xüsusiyyətlərindən çıxış etmək və ondan irəli gələn meyilləri nəzərə almaq vacibdir. Bu baxımdan xarici dildən alınmalara müraciət edək. Həqiqətən, onların sayı, səthi baxışda göründüyü kimi, kritik kütləni aşır. Bəs xarici dil lüğətindən sui-istifadədən gələn bu kütləni, məqbul bir alınma ölçüsünü necə təyin etmək olar? Məsələn, fransız dilçilərinin hesablamalarına görə, hər il fransız dilinə 20 mindən çox xarici söz daxil olur ki, bu da ictimaiyyətdə narahatlıq doğurur. Bu səbəbdən, alınmaların sayından deyil, keyfiyyətlərindən də danışmalıyıq. Problemə normativ deyil, funksional mənada baxanda xarici dildən alınmalar fərqli bir mənada - müasir Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında aparıcı meyillərdən biri kimi görünəcəkdir. Eyni zamanda, mövcud vəziyyətin bir xüsusiyyəti alınma sayının kəskin artmasıdır. Elmin, iqtisadiyyatın inkişafı və modernləşmə kursu ilə əlaqədar olaraq, dilimiz sözün əsl mənasında alınmalardan istifadə etməyə "məhkumdur". Kompüter elmləri, iqtisadiyyat, siyasət və s. bu kimi sahələrin yerli danışığda formalaşması və inkişafı leksikonumuzda geniş şəkildə əks olunur. Müqayisə edin: nanotexnologiya, innovasiya, veb sayt, portal, veb dizayner, haker, marketinq və s. Bu və buna bənzər digər ifadələr elm və texnikanın müvafiq sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar dilə daxil edilmişdir. Kütləvi mədəniyyətdəki yeni tendensiya, postmodernizm həm də lüğət fondunun alınmalar hesabına zənginləşməsi ilə müşayiət olunur.

Azərbaycan dilinin lüğət fondu xeyli genişləniib. Bu proses aktiv şəkildə davam edir. Xarici dillərdən alınmalar yalnız söz ehtiyatını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmir, onlar həm də nominasiya imkanlarını artırır, dünyanın milli dil mənzərəsini yaradır. Bunlar daxili dil inkişafına - bir çox milli söz semantikasının zənginləşməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Beləliklə, xarici sözlərin (semantik izləmə) təsiri altında yeni mənə çalarları qazanan sözlər yaranır. Bu

prosesin aktivləşməsi müasir dil vəziyyətinin xüsusiyyətlərindən biridir. Alınmalar şifahi mənbələrin genişləndirilməsinə, semantikanın inkişafına, dilin intellektuallaşmasına (anlayışların sayı artır), nitqin lakonikliyinə təsir göstərsə də, milli dildə alınmaların ekvivalentlərinin yaradılması dilin saflığı baxımından zəruri və vacib məsələlərdən biridir. Neologizmlər ədəbi dilə ümumiyyətlə müsbət təsir göstərir. İfadə, qiymətləndirmə gətirir. Bəzən (az hallarda) dialektizmlər rəsmi nitqi sərbəst buraxır, həddindən artıq iddialılıq, təntənə və kitabçılıqdan azad edir. Hər halda, ədəbi dilin bu zənginləşdirmə mənbəyi o qədər də arzuolunan deyil. Çünki, burada da həddindən artıq izafilik təhlükəsi var, buna görə də yazıcının (natiqin) dil zövqü və xüsusi mətnlərin qiymətləndirilməsi çox vacibdir. Ədəbi dilin inkişafı prosesində sosial ehtiyacları ödəyən ən uyğun leksik vahidlərin seçilməsinə ciddi yanaşmaq lazımdır.

Müasir dövrdə demokratikləşmə davam edir. Bu, ədəbi dilin klassik vəziyyətindən (XX əsr) müasirinə əsas inkişaf yoludur. Bu ədəbi dil bədii ədəbiyyat dilinin əsas xüsusiyyətlərini medianın dili ilə müəyyənləşdirdiyi müasir vəziyyətə bir yoldur. Və mövcud olduğu bütün tarixi dövrlərdə ədəbi dil ilk dəfə elitanın, danışanların əhəmiyyətsiz bir hissəsinin deyil, xalqın, kütlənin aksesuarı kimi çıxış edir. Bu, ədəbi dilin inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirən müasir dil vəziyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

Mədəniyyətin təbiəti daşıyıcıları tərəfindən müəyyən edilir. Homojen bir dil mühiti dilin inkişafının mühafizəkar mahiyyətini, müxtəlif mənbələrdən alınmaların zəif rolunu müəyyənləşdirir. Ana dilində danışanların tərkibindəki dəyişikliklər ədəbi dildə dramatik dəyişikliklərə səbəb olur. Yeni qruplar, ana dilində danışanların təbəqələri dil bacarıqlarını, sevimli vasitələrini ədəbi nitqə gətirir ki, bu da bütün ədəbi dilin keyfiyyətlərinə təsir göstərir. Sabitlik dövrü az-çox kəskin dəyişikliklər dövrü ilə əvəz olunur.

Yaşadığımız dövr (XXI əsrin əvvəlləri) ana dillərinin tərkibində ciddi dəyişikliklərlə xarakterizə olunur. Beləliklə, İnternetin yayılması, kütləvi ünsiyyətin sürətli inkişafı ilə ədəbi dilin bazası kəskin şəkildə genişlənir. Əvvəlki nitq mədəniyyətinin normaları ilə məhdudlaşmayan və tez-tez özlərini mədəniyyətə qarşı qoyan yerli natiqlər söz alır və fəal şəkildə özlərini göstərməyə başlayırlar. Sosial dəyişikliklər ("yenidənqurma", siyasi, iqtisadi islahatlar, orta təbəqənin formalaşması) tərəfindən stimullaşdırılan ədəbi dilin demokratikləşməsi vüsət almağa başlayır.

Ədəbi dilin inkişafına, demokratikləşmə prosesinə güclü təsir göstərən amillər arasında kütləvi mədəniyyət, postmodernizm (modernizm), medianın dili təsir göstərir.

Dil gerçəkliyində hər şey bir-birinə bağlıdır: şeir, nəsr, sənət, media, elm, xalq mədəniyyəti, kütləvi mədəniyyət, internet və s. Ancaq bu amillərin hamısı bərabər deyil və onların qarşılıqlı təsiri həmişə açıq şəkildə baş vermir və çox vaxt dolayısı ilə həyata keçirilir. Prinsip işləyir və onun tətbiqi müxtəlif sahələrdə fərqli

formalarda olur. Ekstralingvistik amillərin birbaşa xarici və açıq təsiri ilə onların daxili təsiri arasında fərq qoymaq lazımdır.

Müasir mədəni vəziyyətin xüsusiyyəti mədəniyyət sisteminin özündə köklü bir dəyişiklikdir. Kütləvi mədəniyyət onun əsas, dominant elementi olur. Elit (keçmiş mədəni dominant) və xalq mədəniyyəti kənara atılır, yeni mədəniyyət sisteminə ikinci dərəcəli yer tutur.

Populyar mədəniyyət ədəbi dilə güclü təsir göstərən amillərdən biridir. Kütləvi mədəniyyətə hücum edən güclü tənqid sənət, ədəbiyyatın tərbiyəvi rolu nöqtəyi-nəzərindən aparılır, kütləvi mədəniyyət isə elit, kütləvi ədəbiyyata, klassisizmə qarşı çıxır. Ancaq dil baxımından - ədəbi dilin inkişafı, normanın formalaşması nöqtəyi-nəzərindən kütləvi mədəniyyətin (ilk növbədə ədəbiyyatın) mövcudluğunun özü vacibdir. Bu fenomenlə nə qədər subyektiv şəkildə əlaqəli olsaq da, dil həqiqəti belədir. Kütləvi mədəniyyət kütləvi xarakterinə görə ədəbi dilə təsir göstərir. Yayılma dərəcəsində klassik ədəbiyyat və ona yaxın olan müasir ədəbiyyat kütləvi ədəbiyyatdan xeyli dərəcədə geri qalır, buna görə ciddi ədəbiyyatın ədəbi dilə təsiri daha zəifdir.

Populyar mədəniyyət lingvistik reallığı dəyişir və çətinləşdirir. Müasir dil vəziyyətinin təhlili kütləvi mədəniyyət (ədəbiyyat) nəzərə alınmadan mümkün deyil. Kütləvi mədəniyyətə hakim olan mənfi qiymətləndirmə ictimai şüurdakı və ədəbi dilin inkişafındakı rolunu sadələşdirir və səviyyələndirir. Kütləvi mədəniyyətin (ədəbiyyatın) daha dərin və daha real təhlili vacib şərtlərdən biridir. Təəssüf ki, kütləvi mədəniyyətin ədəbi dilə təsirini araşdıran tədqiqatçılar yox dərəcəsindədir (1.4).

Çox vaxt kütləvi ədəbiyyat haqqında araşdırmalar üslub səhvləri nümunələri ilə xarakterizə edilərək, dar çərçivəyə salınır. Ancaq səhvlər bununla məhdudlaşmır. Rəqabət olmasa da, klassiklərin ənənələrini miras qoyan kütləvi ədəbiyyatla ədəbiyyatın qarşılıqlı təsiri var. Və bu qarşılıqlı əlaqə dərinlən anlaşıma tələb edir.

Güman etmək olar ki, ana dilində danışanların geniş təbəqələri üçün hazırlanmış kütləvi ədəbiyyat geniş danışmaq vasitələrinin və xalq dilinin ədəbi dildə inkişafına və təbiiq olunmasına kömək edir. Əlbəttə ki, mənfi meyillər kütləvi ədəbiyyatda da nəzərə çarpır (dil zövqünün azalması, tez-tez qlamur ifadələrdən istifadə və s.). Lakin kütləvi ədəbiyyatı klassik ədəbiyyatın standartları ilə qiymətləndirmək həmişə düzgün olmur və müsbət nəticə vermir. Kütləvi ədəbiyyatının fərqli vəzifələri, fərqli estetik idealları var. Və müasir dil vəziyyətinin xüsusiyyətləri, ədəbi dilin mövcud vəziyyəti kütləvi ədəbiyyatın dili nəzərə alınmadan natamam olacaqdır.

Kütləvi ədəbiyyat (ümumiyyətlə, kütləvi sənət) cəmiyyəti birləşdirən qüvvələrdən biri kimi çıxış edir. Kütləvi mədəniyyət, onun rəmzləri və işarələri sayəsində fərd adekvat olaraq özünü qiymətləndirmək və özünü düzgün

müəyyənləşdirmək imkanına malikdir. Kütləvi ədəbiyyat sayəsində cəmiyyətdə vahid bir fikir, obraz və nümayəndəlik sistemi formalaşır.

Kütləvi mədəniyyətin ədəbi dilə təsiri mədəniyyətdəki ümumi postmodern vəziyyətlə əlaqəli deyil. Bir sənət fenomeni olaraq ortaya çıxan (postmodernizm 20-ci əsrin ikinci yarısını əhatə edir və 21-ci əsrin əvvəllərinə aiddir) postmodernizm insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə nüfuz edərək, dövrün əlamətinə çevrilib. Bəzi tədqiqatçılar mədəniyyət sistemindəki media mətnini nəzərə alaraq, postmodernizm və yeni publisistik mətnin xüsusiyyətlərini "sənədli və bədii söyləmənin qarışığında" görürlər. Yalnız ədəbi mətnlərin deyil, həm də kütləvi ünsiyyət mətnlərinin müəllifləri postmodern yazı üslubuna müraciət edirlər. Belə bir üsulun tipik əlamətləri "kotirovka yazma" texnikasının yayılması, oyun elementi, interstekstuallıq, müəllifin, xarakterin və hekayə ünsürlərinin birləşməsidir. Kütləvi ünsiyyət mətni müəllifinin alınma söz üzərində və hətta dövrün mədəni mənşəyi üzərində hakimiyyəti dilçilərin nəzərdən keçirilən dövrün ən vacib milli və mədəni stereotiplərinin bütöv şərh modelləri olduğu hazır sözün mədəni şərh dövrü kimi təsəvvür etməsinə imkan verir. Deməli, müasir dil vəziyyəti çox mürəkkəbdir. Ədəbi dil sosial dəyişikliklər ("yenidənqurma", islahatlar), kütləvi mədəniyyət, postmodernizm, internet və s. heterojen amillərdən təsirlənir. Nəticədə ədəbi dilə fərqli, çox vaxt əks tərzli vasitələri gəlir. Bu, bir çox tədqiqatçıların haqlı olaraq yazdıqları kimi, ədəbi dilin demokratikləşməsinə gətirib çıxarır. Ancaq sual yaranır: bu cür heterojen üslub axınları ədəbi dildə necə birləşdirilir? Və burada müasir dil vəziyyətinin əsas, mərkəzi xüsusiyyəti nədir? Funksional üslublar təbəqələşmə kontekstində özünü göstərir. Hər birində ədəbi dilin bu və ya digər xüsusiyyətinə rast gəlinir. Bununla birlikdə, cəmiyyətin dil şüuru ədəbi dilin bir növ ideal təmsilçisi kimi çıxış edən bir üslub əsasında müxtəliflikdəki vəhdəti reallaşdıraraq, ədəbi dilin əyani modelinə ehtiyac duyur. Polistil bu və ya digər dərəcədə ədəbi dilin vəhdəti fikrini zəiflədir, buna görə cəmiyyətin hər inkişaf mərhələsində ədəbi dili bütövlüyü və vəhdəti ilə modelləşdirən, təmsil edəcək bir üsluba ehtiyac var. Bu vəziyyət, ədəbi dilə tökülən heterojen üslub axınlarının ədəbi nitqin sözün əsl mənasında "aşındığı" günlərdə daha kəskindir (1.3).

19-cu, qismən 20-ci əsrdə ədəbi dil anlayışı ilk növbədə bədii ədəbiyyat dili ilə əlaqəli idisə, günümüzdə bu rol həm polematik təbiəti, həm də dəyişmiş işləmə şərtləri ilə əlaqəli olan medianın dili ilə xarakterizə olunur. Televiziya, radio, qəzet, jurnal, kino insan həyatının bütün "məsamələrinə" nüfuz etmişdir. Cəmiyyətə, dil zövqlərinin, dil davranışının, ədəbi normaların formalaşmasına təsir gücü baxımından medianın dili nə bədii ədəbiyyatın dili ilə, nə də başqa bir üslubla müqayisə edilə bilməz. Təsədüfi deyil ki, iyirminci əsrin 50-ci illərində akademik N.İ. Konrad medianın dilini millətin ortaq, ortalama dili adlandırırdı.

Bu, bütün funksional üslubların qaynaqlarını mənimsəmiş, bütün funksional növlər arasında dominant mövqe qazanmışdır. Başqa sözlə, bu gün

medianın dili istəsək də, istəməsək də ümumiləşdirilmiş bir modeli, kollektiv istifadəçisi azərbaycanlılar olan milli dilin məcmu imicini təmsil edir.

Medianın dili təbiətinə və funksiyasına görə, milli dilin bir modeli olmasını nəzərdə tutur. Jurnalistika şüurlu şəkildə belə bir model yaratmağa can atmır. Belə bir hədəf jurnalistlərin qarşısına qoyulmayıb. Jurnalistika özbaşına milli dil modelinə çevrilir. Milli dil kimi jurnalistika da həyatın bütün sahələrini əhatə edir. Və bu baxımdan milli dillə müqayisə edilə bilən nisbətdədir. Medianın dili yalnız xüsusi baxımdan həyatın bütün sahələrini və hadisələrini əks etdirir, təhlil edir, qiymətləndirir. Jurnalist “kütləvi şüur”la (onun üçün həm bir məhsul, həm də materialla) məşğul olur və eyni məntiqə görə - yəqin ki, bu kütləvi şüuru əvvəlki vəziyyətdən yenisinə çevirməlidir. Heç bir milli dil kütləvi təsir gücünə və cəmiyyətdə medianın dili qədər əhəmiyyətli bir rola sahib deyil. Buna görə də, media öz təbiətinə, funksiyalarına və keyfiyyətlərinə görə ana dilində danışanların bütün təbəqələrini, qruplarını birləşdirən amil rolunu oynayır. Cəmiyyətin dil şüuru üçün milli dil ideyasını təcəssüm etdirən media dilidir. Ziyalılar, şəhər, kənd əhalisi, ləhcələr və jarqon dilində danışanlar - bütün bu qrupların çıxışı müəyyən dərəcədə təcrid olunmuş şəkildə davam edir. Və yalnız medianın dilində bütün bu üslub axınlarının birləşməsi milli dili - medianın dilini təmsil edən yeni bir funksional və üslub birliyi təşkil edir. Politematik olmaqla, həyatın bütün sahələrinə yayılan media dili başqa dillərdən fərqli olaraq, demək olar ki, bütün dil vasitələrini əhatə edə bilər. Lakin bu proses bir dil sahəsindən digərinə sadə bir keçid xarakteri daşımır. Medianın dili müxtəlif funksional sahələrin vasitələrini mənimsəyir, işləyir və oxuyur, üslub keyfiyyətlərini dəyişdirir, medianın dilində onlara vahid orta çalar verir. Bu, mediada təkrarlama sayəsində kitabçılıq, xüsusi nitq çalarını xeyli dərəcədə itirən alınmalarla əlaqədar mənimsənir və leksikonu, neytral vasitələrin sferasını xeyli genişləndirir. Dialekt və yerli dillər oxşar bir proses keçir. Onlardan geniş istifadə edən media dili ədəbi olmayan statusları təsirsiz hala gətirir, lakin qiymətləndirmə qabiliyyətini vurğulayır, sözün pragmatik potensialını artırır, semantik quruluşunu zənginləşdirir. Beləliklə, media dili “həm məlumatverici, həm də ifadəli (flaş disk, onlayn ticarət, ekotur, google, rəqəmsallaşdırma, etiraz səsvərməsi) yeni dil vasitələrinin inkişafı və sınaqması üçün bir mənbəyə çevrilir. Onları jurnalist dialoquna gətirərək, təkrarlarla gücləndirərək, dünyanın Azərbaycan dili mənzərəsindəki “boşluqları” düzəldir. Kütləvi informasiya vasitələrinin dili müxtəlif üslub axınlarını mənimsəyib birləşdirərək, bir növ yeni dil vasitələrinin mənimsənilməsi laboratoriya rolunu oynayır, əsas dil yaradıcısı kimi, ədəbi normaların formalaşdırılması və möhkəmləndirilməsi, ədəbi dil birliyinin qorunması vasitəsi kimi çıxış edir. Modern dil proseslərində media dilinin rolu son dərəcə böyük və çoxşaxəlidir. Müasir dil vəziyyətinin əsas xüsusiyyəti budur. Dilin inkişafı funksional üslubların dərinliyində və milli dilin digər sahələrində baş verir. Ancaq bu proseslərin nəticələri nəhayət, medianın dilində düzəldilir(2.2).

Əvvəllər dilin inkişafı prosesləri “milli dil - ədəbi dil” əlaqəsi ilə müəyyənləşdirilsə də (sonuncusu həqiqətən bədii ədəbiyyatın dili ilə eyniləşdirildiyi halda), bu günlərdə media dili bu proseslərə güclü təsir göstərir və dilin inkişafı “milli dil” üçlüyü ilə müəyyən edilir. Media dili milli və ədəbi dillər arasında bir növ körpüdür. Ədəbi dilin mülkiyyətinə çevrilməzdən əvvəl milli dilin vasitələri medianın dilində işlənir. Nəticədə, medianın dili həm milli, həm də ədəbi dillərin inkişafında əsas amil olur. Qəzet dilinin “aşağı ədəbi forması”a aid edildiyi və üslub piramidasının üst hissəsinin bədii nitqlə məşğul olduğu vaxtlar var idi. Ancaq o dövrlər keçmişdə qaldı. Müasir dövrdə dil inkişafında medianın dili ön plana çıxdı. Və yeni dil vəziyyətinin saysız-hesabsız nəticələrini öyrənmək bizim üçün aktual olaraq qalır. İndi ədəbi normaların mənbəyi mediada əks olunur. Məhz burada yeni sözlər, istifadə qaydaları, ifadələr və s. sınaqdan keçirilir, təsdiqlənir. Və belə bir vəziyyətlə bağlı nə qədər subyektiv olsaq da, dil reallığı zamanın əlamətidir. Media mahiyyəti etibarilə ədəbi olmaq, ləhcələrə, jarqonlara, xalq dilinə yiyələnərək, ədəbiyyatın sərhədlərini genişləndirir.(4.1).

Əlbəttə ki, bütün inkişaf proseslərini media dili ilə əlaqələndirmək sadələşdirmə olardı. Ədəbi dil çoxşaxəli bir sahəni əhatə edir. Müasir linqvistik vəziyyətin mürəkkəbliyi funksional üslublar, milli dilin sahələri, janrlar kimi bir çox amillərin təsirindədir. Ədəbi dilə təsir edərək, onu polifonik hala gətirərək hərəkət etməyə davam edirlər. Ancaq bütün bu proseslər birləşdirilir, müxtəliflik içində birliyi reallaşdıran media dili sayəsində ortaq bir vektor qazanılır. Media dili milli dilin növlərindən biri deyil, milli dilin müstəqil və tam hüquqlu bir modelidir. Media dilini təsvir etmək və öyrənmək, mənbələrdən istifadə dərəcəsini təhlil edərək qiymətləndirmək və bu fenomenin əsas ehtiyaclarını ödəmək, orada əks olunan dünya mənzərəsinin obyektivliyini və tamlığını, milli ideallara uyğunluq xüsusiyyətini və dərəcəsini qiymətləndirmək vacibdir. Milli dil sahələrinin hər biri nisbətən müstəqil inkişaf edir və fəaliyyət göstərir ki, bu da bu sahələrin dil (üslub) statusunu müəyyənləşdirir. Ancaq yalnız media dilində bütün bu sahələr bir-biri ilə əlaqəli, milli dili öz modeli kimi göstərərək təzahür edir. Təsvir edilmiş müasir dil vəziyyətinin nəticələri və perspektivləri nədir? Yuxarıda göstərilən amillərin təsirini ümumiləşdirməyə və ədəbi dilin inkişaf tendensiyalarını müəyyənləşdirməyə çalışsaq, deməli ki, müasir ədəbi nitq neytrallaşdırma, ortalama, intellektuallaşma istiqamətindədir. Bu da ilk növbədə media dilinin qeyri-adi dərəcədə artan rolu ilə əlaqədardır. İndiki mərhələdə media yalnız ictimai rəyi deyil, bir çox cəhətdən ədəbi dili də formalaşdırır.

Doğma ana dilimizin əsas problemlərindən biri də sosial məkanlarda Azərbaycan ədəbi dilinin normalarının gözlənilməməsi ilə bağlı məsələlərdir.

Təəssüflə demək lazımdır ki, burada ciddi dil pozuntularına yol verilir ki, bu da özünü müxtəlif səviyyələrdə göstərir.Ən çox rast gəlinən pozuntular leksik, üslubi və qrammatik normalara riayət edilməməsidir. Bəzən hətta ədəbi dilimizin təmizliyini pozan sözlərdən də istifadə edilir. Və ya sosial şəbəkələrdə fonetik

normaların pozulması halları da baş verir, yəni sözlərin yazılışında saitlərin ləğvi prosesi gedir: “salam” əvəzinə “slm”, “təşəkkür” əvəzinə “tşk” və s.

Qloballaşma ilə əlaqədar terminologiya dilimizə daha aktiv nüfuz edir. Lakin bu, o demək deyil ki, bütün xarici terminləri kor-koranə dilə gətirmək lazımdır.

Sosial şəbəkələrdə tez-tez rast gəlinən pozuntular bunlardır:

- Sözlər saitsiz yazılır;
- Düzgün yazı qaydalarına əməl olunmadığı səbəbindən fonetik norma pozulur;
- Dürğu işarələrindən düzgün istifadə edilmir və s.

Azərbaycan dilindən reklam işində istifadə edilməsində də ciddi qüsurlar müşahidə olunur. Əcnəbi dilli lövhələr gənc nəslin azərbaycançılıq ruhunda tərbiyəsinə mənfi psixoloji təsir göstərir. Azərbaycan dilinin tətbiq dairəsi süni olaraq məhdudlaşdırılır(3.2).

Heç vaxt unutmamalıyıq ki, bir xalqın ən böyük dəyəri danışdıqları və düşündükləri dildir. Bütün şüurlu həyat, xalqın bütün tarixi ondan keçir. Ana dili üçün bir təhdid (onun təhqir olunması) yaranan kimi, xalqın varlığı üçün təhlükə gerçəkləşir. Yaxşı nitqə yiyələnmək çox vaxt aparır və diqqət tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. M.Hüseynova. “Dilin elmi və estetik problemləri”. Bakı, 2019.
2. S.Qasımlı., Z.İsmayıl. “Sosial məkanda ana dilinin saflığının qorunması: problemlər, perspektivlər”. Bakı, 2020.
3. S.Sadıqova. “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və təkmilləşdirilməsi zamanın tələbidir”. Bakı, 2020.
4. [cyberleninka.ru.article](http://cyberleninka.ru/article).
5. www.dissercat.com.
6. www.lektorium.tv.

**Т.Халилова.
К.Ибрагимова.**

ПРОБЛЕМЫ СОХРАНЕНИЯ ЧИСТОТЫ СОВРЕМЕННОГО АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА В КОНТЕКСТЕ НАУЧНЫХ ПОДХОДОВ РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: язык, деградация, норма, речь, развитие, чистота

Язык, который играет важную роль в укреплении национальной идентичности и единства, является средством общения, необходимым для духовного и культурного обогащения, научного и технического развития. Родной язык - это зеркало духовного богатства и духовности каждого народа.

Азербайджанский язык, установленный на уровне государственного языка нашей страны, представляет всему миру национальную идентичность нашего народа. Повышение статуса родного языка до статуса государственного

по праву считается историческим событием, важной страницей в истории нашей национальной государственности. Это подтверждение национальной зрелости, яркое выражение собственной судьбы народа, его способности строить и защищать государство. Замечено, что, если изменить слово — может измениться судьба человека. Если изменить язык — изменится судьба целого народа. В наше беспокойное время многие стали забывать о том, что величайшее богатство народа — его язык, и он меняется так же, как и вся окружающая нас жизнь. В последние десятилетия «неграмотная» речь в массовом порядке хлынула в прессу, на телевидение, в канцелярский оборот и в настоящее время просто захлестнула существующую литературную норму. Меняется сам язык, а мы становимся свидетелями того, что ухудшение его — становится нормой. Объем диалектизмов, проникающих в эфир, очень значителен. Нас учили, что язык развивается. Но любое развитие может идти как в положительном, так и в отрицательном направлениях. За последние двадцать лет в язык вошло более десяти тысяч иностранных слов. Конечно, никто не спорит о том, что язык любой страны должен обновляться и получать хорошие неологизмы, но во всём должна существовать разумная мера.

Нормы являются следствием развития литературного языка и одним из главных условий успешного регулирования усложняющихся задач человеческого общения. В речи (а не в языке) возникают и уничтожаются такие ее качества, как правильность, точность, чистота, выразительность, уместность и др.

Что надо беречь чистоту языка, говорят часто. В самом деле, если язык начнет меняться слишком сильно, мы перестанем понимать друг друга; по крайней мере, перестанем понимать книги, написанные прошлыми поколениями. Более того, в языке таинственным образом закодирована значительная часть культуры, и мы рискуем ее потерять, если не будем беречь наш язык.

**T.Khalilova
K.Ibrahimova**

**PROBLEMS OF MAINTAINING THE PURITY OF THE MODERN
AZERBAIJANI LANGUAGE IN THE CONTEXT OF SCIENTIFIC
APPROACHES
SUMMARY**

Key words: language, degradation, norm, development, purity, speech.

Language, which plays an important role in strengthening national identity and unity, is a means of communication necessary for spiritual and cultural enrichment, scientific and technological development. The mother tongue is a mirror of the spiritual wealth and spirituality of each nation.

The Azerbaijani language, established at the level of the state language of our country, represents the national identity of our people to the whole world. Raising the

status of the mother tongue to the status of the state is rightfully considered a historical event, an important page in the history of our national statehood. This is a confirmation of national maturity, a vivid expression of the people's own destiny, their ability to build and protect the state. It is noted that if you change the word, the fate of a person may change. If you change the language, the fate of an entire people will change. In our turbulent times, many began to forget that the greatest wealth of the people is its language, and it changes as much as the whole life around us. In recent decades, "illiterate" speech has poured massively into the press, television, and clerical circulation and has now simply overwhelmed the existing literary norm. The language itself is changing, and we are witnessing that its deterioration is becoming the norm. The volume of dialectisms penetrating the air is very significant.

We were taught that the language is developing. But any development can go in both positive and negative directions. Over the past twenty years, more than ten thousand foreign words have entered the language. Of course, no one argues that the language of any country should be updated and receive good neologisms, but there should be a reasonable measure in everything.

Norms are a consequence of the development of the literary language and one of the main conditions for the successful regulation of the complicated tasks of human development. In speech (and not in language), its qualities arise and are destroyed, such as correctness, accuracy, purity, expressiveness, appropriateness, etc.

That it is necessary to protect the purity of the language, they often say. Indeed, if language begins to change too much, we will cease to understand each other; at least we will cease to understand books written by past generations. Moreover, a significant part of culture is mysteriously encoded in the language, and we risk losing it if we do not protect our language.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülbəniz İsmayılzadə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

GULBƏNİZ MƏHƏMMƏD QIZI İSMAYILZADƏ

ADİU-nun (UNEC) dosenti, fil.ü.f.dok

Ulduz.alizade@YAHOO.COM

**TÜRK DİLLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ QRAMMATİKASI:
YENİ YANAŞMALAR VƏ ARAŞDIRMALAR MÜSTƏVİSİNDƏ**

Açar sözlər: türk dilləri, müqayisəli tədqiqat, oğuz qrupu türk dilləri, karluq qrupu türk dilləri, müqayisəli lüğətçilik.

Ключевые слова: тюркские языки, сравнительное исследование, огузская группа тюркских языков, глухая группа тюркских языков, сравнительная лексикография

Key words: Turkic languages, comparative, Oghuz group of Turkic languages, Karluk group of Turkic languages, Comparative lexicography

XÜLASƏ

Elmi məqalədə əsas məqsəd dünyanın müxtəlif yerlərində türk dillərinin nüfuzunu, təsir dairəsini, digər dillər içərisində yeri və mövqeyini müəyyənləşdirərək tədqiq etməkdən ibarətdir. Bu elmi tədqiqat işi aktual bir məsələyə həsr edilmişdir. Türk dünyasının, türk dillərinin bir-birilərinə yaxınlaşdığı, daha sıx əlaqə və münasibətlərin formalaşdığı bir ərəfədə belə bir mövzuya müraciət etmək təqdirəlayiqdir. Məqalədə bu sahədə tədqiqatların geniş vüsət aldığı dəqiqləşdirilir, yeni yanaşmalarla Rusiyada, Türkiyədə, Azərbaycanda həmin istiqamətdə aparılmış tədqiqatlar doğru-düzgün olaraq təhlil edilir, həmçinin nöqsanları da göstərilir.

Beləliklə, bəlli dövrlərdə dilçilik elmi elə bir səviyyəyə gəlib çıxmışdır ki, onun müxtəlif sahələrini müqayisəli planda öyrənməklə bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirmək olur.

Bu və ya başqa bir dili başqa qohum dil (və ya qohum dillər ailəsi) ilə müqayisə etdikdə nəzərdə tutulur ki, həmin dillərin tamamilə bir-birinə müvafiq gələn və ya tamamilə bir-birinin ziddi olan sözlərin, qrammatik formaların müqayisəsi elmi nəticələr çıxarmağa imkan verməz. Müqayisə zamanı ilk növbədə iki qohum olan dilin tarixən ümumi, eyni olub, lakin tədricən dəyişikliyə uğramış materialları tutuşdurulmalı və bu əsasda lazım olan fikirlər müzakirə olunmalıdır.

Aparılmış tədqiqatlar göstərmişdir ki, türk dillərində müşahidə olunan müasir fərqlərin böyük əksəriyyəti nitqlə bağlı şəkildə meydana çıxmışdır. Bu da məlumdur ki, qohum türk dilləri arasında mənə və quruluşa görə yaranan fərqlər azdır. Bu o deməkdir ki, türk dillərinin bir-birindən ərəzicə ayrılması prosesi çox da qədim tarixlərdə baş verməmişdir.

Beləliklə, müqayisəli araşdırmalar müstəvisində müəyyənləşdirilmişdir ki, müasir türk dillərinin müqayisəli qrammatikası o dillərin daşıyıcılarının tarixi

keçmişi ilə əlaqədar olaraq formalaşmış fonetik və leksik tərkibinin, söz ehtiyatlarının müasir durumunu, qrammatik sistemin vəziyyətini, qrammatik quruluşun inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənir.

GİRİŞ

Son illər dünyada baş verən global sosial-siyasi hadisələrin nəticəsi olaraq türk xalqları, müstəqil türk dövlətləri arasında ictimai-mənəvi, tarixi-mədəni və s. əlaqələr yüksək sürətdə genişlənməyə, intensivləşməyə, ardıcıl xarakter daşımağa başlamışdır. Türk dünyasının get-gedə mədəni-ideoloji bütövləşməsi, türk dillərinin bir-birinə yaxınlaşması, həmin dillər arasındakı əlaqə və münasibətlərin yeni mərhələyə qalxması bu günün başlıca həqiqətlərindən biridir.

Dillərin müqayisəsi insanların düşüncə fəaliyyətində həmişə mühüm və mərkəzi yerlərdən birini tutmuşdur. Burada, hər şeydən əvvəl, «qohum dillər arasında yüksək tarixi əlaqə» (*Boduen de Kurtene*) aşkarlanır. «*Homo comparans*» anlayışının psixolinqvistik tərəfini təşkil etmişdir. L.A.Boduen de Kurtine yazır ki, biz dilləri müqayisə edirik, onların qohumluq dərəcəsiindən asılı olmayaraq, onlar arasında tarixi inkişafı, münasibəti öyrənirik» (1, s.371)

Bəllidir ki, qohum türk dillərinin bir sıra spesifik xüsusiyyətləri müqayisəli planda hələ də kifayət qədər öyrənilərək meydana çıxarılmamış yaxud da mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Türk dillərin özünəməxsus sistem və mexanizmini daha düzgün və hərtərəfli əks etdirən qrammatik modellər qədim dövrlərdən müşahidə olunmaqdadır. Bu modellər zaman-zaman müqayisə predmetinə də çevrilmişdir. Ona görə də bu sahədə güclü mütəxəssislər yetişmiş, türk dillərinin müqayisəli qrammatik quruluşunun özünəməxsusluqlarını, bir-birilə ümumi və fərqli cəhətlərini meydana çıxarma təşəbbüsü göstərilmişdir. Beləliklə, digər bir dilin təsiri altına düşmədən türk dillərinin müqayisəli qrammatikasını o dillərin fərdi keyfiyyətləri əsasında qurmaq, yaratmaq ideyası türkoloji dilçilikdə özünü göstərməyə başlamışdır.

Məlumdur ki, hal-hazırda 23 müasir türk dillərindən istifadə olunur. Tarixən bir kökdən yaranmış həmin dillərin uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş və müstəqil dillər səviyyəsində formalaşmışdır. İnkişaf prosesində onların fonetik, leksik və qrammatik quruluşlarında yaxınlıq qalmaqla yanaşı, ayrılan, fərqlənən cəhətlər də ictimai-siyasi amillərin nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Müqayisəli qrammatikadan bəhs edərkən, ilk növbədə, müqayisəli dilçiliyin nə olduğunu diqqətə çatdırmaq gərəkdir. Məntiqi əməliyyat kimi, demək olar ki, bütün elm sahələrində geniş tətbiq olunan müqayisə metodu ilə yaradılmış dilçilik sahəsinə müqayisəli dilçilik deyilir. Dilçilik sahəsində müqayisə metodunun iki növünün olduğu qeyd edilir: 1) müqayisəli-tarixi metod, 2) müqayisəli-tutuşdurma metodu.

Son illər müqayisəli metodun daha bir növündən- tarixi- müqayisəli adlanan növündən də bəhs edilir. V.İ.Koduxov bu metodu bu cür izah edir: «Tarixi-müqayisəli metod ayrıca bir dilin daxili və xarici qanunauyğunluqlarını meydana çıxarmaq üçün həmin dilin tarixi inkişafının öyrənilməsində istifadə edilən üsullar və təhlil metodikası sistemidir. Tarixi-müqayisəli metodun prinsipi dilin forma və səslərinin eyniliyini və fərqlərini müəyyənləşdirməkdir. Onun mühüm üsulları bunlardır: daxili bərpa və xronologiyalaşdırma, dialektografiya, mədəni-tarixi izahat, habelə tekstologiya üsulu» (2.: 263 s.)

Müqayisə yalnız müəyyən məqsədə çatmaq üçün tədqiqat prosesində istifadə edilən üsuldur. Həmin qəbildən olan tədqiqatların- Türk dillərinin müqayisəli qrammatikasına dair tədqiqatların, əlbəttə, elmi-nəzəri dəyəri, şübhəsiz, böyükdür. F.de Sössürün təbircə desək, «dillərin müqayisəli öyrənilməsi ana dilini gözlənilməz bir nurla işıqlandırır» (2F.de Sössür)

Müqayisəyə cəlb edilmiş dillərin ən müxtəlif səviyyələri vardır. Həmin səviyyələr fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik sferaları əhatə edir. Demək, dilin bütün sistemlərini müqayisəyə cəlb etmək mümkündür.

Qeyd edək ki, müqayisəli planda türk dillərinin öyrənilməsi sahəsində xeyli işlər görülmüşdür. Lakin türk dillərinə dair müqayisəli tədqiqatlar türkoloji dilçilikdə bütün parametrləri ilə öyrənilməmişdir. Bütövlükdə ümumtürk dilinin, konkret olaraq türk dillərinin materialları əsasında müqayisəli tədqiqatların çox da yaygın olmadığı müşahidə olunmaqdadır. XX əsrinin əvvəlləri və sonları türk dillərinin müqayisəli qrammatikası sahəsində bir sıra araşdırmaların adlarını çəkmək olar (3; 4; 5; 6, 7, 8, 9)

Prof. Ə.Abdullayev yazır ki, fərqi o yerdə axtararlar ki, müqayisə edilən obyektlər arasında bir oxşayış olsun» (8) Qeyd olunan müstəvidə türk dillərinin müqayisəli qrammatikasını hazırlayarkən öncə: Türk xalqları və müqayisə edilən dillər haqqında ümumi məlumat verilməlidir. Məsələn, 1992-ci ilin statistikasına görə:

Türklər- 57 milyon; Dünya üzrə: 135 milyon 628 min.

Müstəqil Dövlətlər Birliyində yaşayan türk xalqlarının sayı: 49 521 656

Yer üzərində yaşayan türk xalqlarının sayı: 260 milyona yaxın.

Keçmiş SSRİ ərazisində yaşayan türk xalqlarının sayı: 23 160 min.

Müqayisəli-tarixi qrammatikanın özünəməxsus quruluş sxemi vardır. Türk dilləri arasında uyğun fonetik, leksik və qrammatik sistem. Bu sistemə öncəki tədqiqatlarda yanaşma struktur-semantik istiqamətdə olmuşdur. Yeni yanaşmalar müqayisə predmeti olan dil vahidlərinin aşağıdakı çərçivədə öyrənilməsini tələb edir: Funksional yanaşma çərçivəsi, kommunikativ yanaşma çərçivəsi, pragmatik yanaşma çərçivəsi.

Funksiya deyərkən danışq aktında dil vahidlərinin yerinə yetirdikləri vəzifə və onların rolu, eləcə də konkret nitqdə dil vahidinin istifadəsinin intensiyası

(məqsədi) və onun əlamətləri və s. nəzərdə tutulur. Funksional yanaşmada müqayisə edilən dil vahidləri arasında oxşar və fərqləndirici funksiyalar meydana çıxır. Məsələn, türk dillərinin müqayisəli-funksional sintaksisini yazan tədqiqatçılar aşağıdakı məsələləri nəzərə almışlar: 1) əlaqəli nitqin təşkilində rolu olan bütün sintaktik vasitələrin funksiyasını; 2) «Funksiyadan vasitəyə» metodunu. Bu metoddan çıxış etməklə ifadə vasitələrini hər bir müqayisə edilən dildə müəyyənləşdirirlər. Bu o deməkdir ki, müxtəlif anlayışların (zaman, məkan, səbəb, məqsəd, nəticə və s.) hansı vasitələrlə ifadə edildiyini araşdıran sintaksis. Sözügedən sintaksis ənənəvi sintaktik metoda qarşı qoyulur. Ənənəvi sintaksis «vasitədən funksiyaya» prinsipinə (müəyyən qrammatik vahidin hansı vəzifəni yerinə yetirdiyini müəyyənləşdirmək) əsaslanırdı (10, 576 s.)

Kommunikasiya - dil vahidləri vasitəsilə müəyyən məlumat bildirmə, xəbər vermədir. Kommunikativ yanaşmada dil vahidlərinin ünsiyyətə xidmətinin ümumi və fərqlənən variantları üzə çıxır.

Praqmatika - dil işarələri ilə bu işarələrdən istifadə edənlər arasındakı münasibətləri öyrənir. Praqmatik yanaşmada dil işarələrini, danışanların hansı mənanı hansı söz, söz birləşmələri, sözlər və cümlələrlə ifadə etmələri başlıca yer tutur. Bu yanaşmada dil vahidlərinin hansı müqayisə edilən dildə aktivliyi, anlama prosesinin mütəhərrikliyi ortaya çıxır.

Türk dillərinin müqayisəli qrammatik quruluşunun inkişafına dair türkoloji dilçilikdə irəli sürülən bir çox mülahizələr müasir linqvistikanın işığında hər bir istiqaməti ilə tədqiq edilsə də, artıq bu gün özünü doğrultmur. Sintaktik quruluşda bunlar əsas etibarilə:

- nominativ strukturadan predikativ struktura doğru inkişaf;
- feili tərkiblərin çevrilməsi;
- tabəsiz mürəkkəb cümlə komponentlərinin müstəqilliyini itirməsi və flektiv dillərin təsiri ilə türk dillərində mürəkkəb cümlə quruluşlarının formalaşması kimi fikirlərdən ibarətdir.

Türk dillərinin müqayisəli qrammatikasının tədqiqini bölgələr üzrə aşağıdakı kimi qruplara ayırmaq olar:

1) Xarici türkoloqlar tərəfindən, Türkiyədə və türkdilli xalqların alimləri tərəfindən öyrənilməsi;

2) Rusiya türkoloqları tərəfindən öyrənilməsi.

Müqayisəli-tarixi qrammatikanın Rusiya türkoloqlarından ilk öyrənən alimlərdən biri N.K.Dmitriyev (1898-1954) olmuşdur. 1950-ci ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının Türk dilləri bölməsi N.K.Dmitriyevin rəhbərliyi altında türk dillərinin müqayisəli qrammatikasının tədqiqinə başlayırlar. Kollektiv əməyin məhsulu olan «Fonetika» (1955), «Morfolojiya» (1956), «Sintaksis» (1961) və «Leksika» (1962) kitabları yazılır. Bu barədə N.K.Dmitriyev yazırdı: «Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikasının yaradılması indiki sovet türkologiyasının kardinal məsələlərindəndir. İlk olduğu üçün bu, müqayisəli – təsviri

qrammatika səciyyəvidir. Bu mərhələdə türk dillərinin daxili inkişaf qanunları tədqiq olunmuşdur. Bu qanunlara fonetika, qrammatik quruluş və lüğət tərkibi ilə bağlı qanunauyğunluqlar daxildir. (11)

N.K.Dmitriyevin fikrincə, öncə Türk dillərinin etimoloji lüğəti yaradılmalı, sonra isə türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikasının təməli qoyulmalıdır.

Hələ 60-cı illərdə müasir türk dillərinin müqayisəli lüğətlərinin yaradılması məsələsi qaldırılır. Bu cür lüğətlər yaradılsa, o zaman leksik- qrammatik tədqiqatlar səmərəli ola bilər. (Bax: İsxakov F.Q. *Opıt sravnitel'noqo slovarə sovremnıx törkskix əzıkov.- İssledovanie po sravnitel'noy qrammatike törkskix əzıkov.* T.IV, M.: İzd. AN SSSR, 1962, s.5-68)

Məsələyə araşdırmalar müstəvisində yanaşanda bu sahədə yazılmış kollektiv monoqrafiyaları təhlil etmək lazım gəlir. Məşhur türkoloqlar E.R.Tenişev və A.V.Dıbonun rəhbərliyi altında 1000 səhifəyə yaxın olan «*Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası*»nın (2006) məziyyətlərindən bəhs edə bilərik.

Bu əsərin «Ön söz»ündə göstərilir ki, kollektiv əməyin məhsulu olan «Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası» quruluşca 5 cildədən ibarətdir: «Fonetika» (M., 1984), «Morfologiya» (M., 1988), «Sintaksis» (M., 1986), «Leksika» (M., 1997) və M., 2001) və «Regional rekonstruksiyalar» (M., 2002)

*Müqayisəli fonetika sahəsində tədqiqatlar

Nitq səsləri dillərin aralıq vasitəsidir. Dildə baş verən hadisələrin hər birinin mərkəzində bu və ya digər cəhətdən səslənən nitq dayanır.

Müqayisəli aspektdə pratürkdə türk dillərinin fonetik və fonoloji tarixi, fonetik quruluşun bərpa problemləri, türk dillərinin «aqlütinativ» tipologiyası, sinxron qrammatikanın morfonoloji səviyyələri, fonoloji dizrem və submorf struktur öyrənilir. Ümumaltay konsonantizm sistemi, fonemlərin larinqal əlamətləri, analogi situasiyalar, affrikat və literal sıranın bərpası və s. də rus türkoloqları tərəfindən öyrənilmişdir. Hər bir fonetik hadisənin müqayisəli çuvaş dili ilə pratürk dilinin faktlarına söykənir (İ.Serebrennikov B.A., Qadcieva N.Z. *Sravnitel'no-istoričeskə qrammatika törkskix əzıkov.* Bakı, 1979). Bu qrammatikanı Akademik Tofiq Hacıyev 2002-ci ildə Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

Fonetika ilə bağlı tədqiqatların nəticələri göstərir ki, müqayisə edilən dillərin fonetik quruluşunda ümumi cəhətlərlə yanaşı, bir çox normativ fərqlər də özünü göstərir. Həmin fərqlər eyni sözün tərkibindəki səs keçidlərində, səs əvəzlənmələrində, həmçinin də müxtəlif fonetik qanun və hadisələrdə üzə çıxır (Herbak A.M. . *Sravnitel'naə fonetia törkskix əzıkov.* ADD, L., 1968; Fedotov M.R. *Sravnitel'naə qrammatika törkskix əzıkov.* Çeboksarı, 1975; *Sravnitel'no-istoričeskə qrammatika törkskix əzıkov.* Fonetika, M., 1984; Yusifov M.İ. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikası. Bakı, 1984; Zeynalov F.R. *Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası.* I hissə (Fonetika, leksika, morfologiya). Bakı, 2008;

Kazımov İsmayıl. Müasir türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. I cild, Bakı, 2011; Meşadieva A. Formalğnoe opisanie zakona qarmonii v törkskix əzıkax. Avtoref. Dis. ...kand. filol.nauk. Bakı, 2004)

Beləliklə, türk dillərinin qohumluğunu müəyyənləşdirməkdə fonetik sistemin önəmi böyükdür.

Müqayisəli morfolojiya sahəsində tədqiqatlar

Türk dillərinin morfoloji quruluşu iltisafilik sisteminə əsaslanır. Morfoloji quruluşda özünü göstərən fərqlərin də əksəriyyəti nitq prosesində meydana çıxaraq sabitləşən fərqlərdən ibarətdir.

Bu gün dilimiz türk dilləri sistemində inkişaf edərək həmin sistem içərisində öz əlaqələrini daha geniş sahələr üzrə bərpa etməkdədir. Bu, türk dünyasının birləşməsinin bir tərəfidir, dil-linqvistik tərəfidir. «Bir çox özünəməxsus xüsusiyyətlər qrammatik kateqoriyaların dəyərliklərində özünü göstərir. Bəzi məqamlarda türk dilləri birləşə bilir (*Akademik Kamal Abdullayev*)

Dil-linqvistik tərəf kimi bu gün türkölogiyanın qarşısında duran problemlərdən biri də qohum dillərin bir-birilə qarşılaşdırılması və müqayisə olunması, qrammatik eyniliyin və diferensiallığın aşkara çıxarılmasıdır. Bu sahədə olan gerçəkliklər son illər daha çox öyrənilir, müqayisəli tədqiqatın prinsip və istiqamətləri müəyyənləşdirilir

Bu sahədə mütəxəssislər müqayisəli tədqiqat vasitəsilə türk dillərinin qrammatik quruluşunda mövcud olan qanunauyğunluqları, morfoloji hadisələrin dinamikasını müəyyənləşdirmiş, qrammatik kateqoriyalar arasında olan ümumi və fərqli dil yeniliklərini üzə çıxarmışdır.

Yeniliklərdən biri bundan ibarətdir ki, kontastiv və konfrantativ qrammatikaların tədqiqi son illərdə daha geniş vüsət almış, bu da müstəqillik qazanmış türk xalqlarının bir-birinə yaxınlaşması, əlaqə və münasibətlərinin hərtərəfli qurulması ilə bağlıdır. İndi elə bir dövrdə yaşayırıq ki, ortaq türk dili, ünsiyyət dili probleminin həll olunması istiqamətində işlər Azərbaycan Respublikasının tədqiqat institutlarında da (Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda) görülməkdədir. Həmin işlərdən biri də qohum türk dillərinin ortaq nitq vahidlərini - cümlə sistemini yaratmaq və bir-birini daha asan başa düşülməsi üçün bunun vacib olduğunu tədqiqatlarla sübut etməkdir.

Bu cür müqayisəli tədqiqatın mərkəzində müasir türk dillərinə məxsus söz və onun qrammatik cəhətdən dəyişməsi və sözügedən prosesin morfoloji səciyyəsi dayanır.

Morfolojiya «dil məkanı»nın mərkəzi olduğu üçün müəlliflər iltisafiliyi bir ölçü kimi götürmüş və əsas məsələləri bu tip üzərində təhlil etmişdir. Türk dillərinin morfoloji quruluşu F.Zeynalovun, İ.Kazımovun yuxarıda adı çəkilmiş əsərlərində ayrıca səviyyə kimi, söz biçiminin qavrayışını və quruluşunu təmin edən mexanizmlər sistemi, həmin sistemin qaydalarını və inkişafını təmin edən bir bölüm

kimi öyrənilmişdir. Müəlliflər yazır ki, müqayisəyə cəlb edilən müasir türk dillərində morfoloji quruluş ümumi cəhətlər əsasında əmələ gəlmişdir. Həmin dillərdə informasiyanın əsas keyfiyyətləri sözdəyişdirici göstəricilərdir. Sözdəyişdirici qrammatik göstəricilər qrammatik kateqoriyalarda cəmləşir. Beləliklə, türk dillərinin morfolojiyası ümumən sözlərin dəyişən kateqoriyalarını müqayisəli yolla tədqiq edir» (Kazımov İ. Türk dillərinin müqayisəli morfolojiyası. Bakı, Elm, 2019, s. 50) Sırada İ.Kazımovun tədqiqatı göstərir ki, müqayisə edilən dillərdə qrammatik kateqoriya şəkildələrinin hamısının işlənmə vəziyyəti eyni deyildir. Oxşarlıqlar ümumi və bərabər inkişaf perspektivlərini əks etdirir. Fərqlər isə dillər arasında ayrılma və ərazicə uzaqlaşma proseslərinin təzahürü kimi meydana çıxır.

Məlumdur ki, türk dillərinin tarixi və indiki durumu, ümumi təkamül xüsusiyyətləri, çoxsaylı linqvistik hadisələri deməyə əsas verir ki, onları bir-biri ilə elə qarşılaşdırmaq lazımdır ki, müqayisə və inkişaf gedişində meydana çıxan qrammatik dəyişikliklər asanlıqla aşkar olunsun, qohum dillərin inkişaf qanunauyğunluqları haqqında müəyyən nəticələr çıxarılsın.

Bu mühüm məsələ nəzərə alınaraq AMEA-nın Dilçilik İnstitutunda müasir türk dillərinin müqayisəli morfolojiyası da öyrənilir. AMEA-nın Müasir Azərbaycan dili şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor İsmayıl Kazımovun bu kitabı da türkoloji dilçiliyin müstəqillik illərində qazandığı son nailiyyətlər, eləcə də onun bu sahədə uzun illərdən bəri qazandığı zəngin təcrübə əsasında yazılmışdır. Bundan əvvəl, müəllif Türk dillərinin müqayisəli fonetikasi, müqayisəli leksikası adlı kitablarını nəşr etdirmişdir. Müqayisəli morfolojiya həmin silsilənin III cildidir. Çoxsaylı türk düşüncəsinin mücərrədləşdirmə fəaliyyəti, onların gerçəkliyə münasibəti, uzunmüddətli tarixi inkişafın məhsulu olan morfoloji quruluşun oxşar və fərqli cəhətləri bu əsərdə zəngin faktlar əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Müəllifin tədqiqatında ən yaxşı cəhət nəticələrin müqayisə olunmasıdır. Onun tədqiqatında türk dillərinin müqayisəli qrammatikası predmet kimi götürülür.

Tədqiqatçı böyük dilçi alim, professor Əlövsət Abdullayevdən belə bir sitat verir ki, «fərqi o yerdə axtararlar ki, müqayisə edilən obyektlər arasında bir oxşayış olsun». Kitabda müasir türk dillərinə (qazax, qırğız, karaim, qaqauz, başqırd, qaraçay-balkar, altay, kumuk, noqay, tatar, qaraqalpaq, türkmən, özbək, uyğur, xakas, çuvaş, şor, yakut və s.) dillərə məxsus, onun daxili qanunauyğunluğundan irəli gələn mühüm morfoloji hadisələr yeni düşüncə müstəvisində şərh olunur. Müasir türk dillərinin morfoloji quruluşunun ümumi xarakteristikası, ayrıca nitq hissələri, morfoloji sistemin spesifikasiyası, qrammatik mənanın ifadə üsulları və vasitələri, sözdəyişmə prosesi, formaların çevik hərəkəti və inkişafı, «daxili» morfoloji sistem, qrammatik kateqoriyaların doğurduğu yeni hadisələr və s. təhlil predmetinə çevrilir...

Müasir türk dilləri haqqında ümumi məlumat verir, «geniş bir alana yayılmış dillər»in (V.Radlov) mürəkkəb inkişaf və təkamül yolunu izləmiş, müxtəlif sahələrdə aparılmış tədqiqatları şərh etmişdir. Kitabda ənənəvi morfolojiyadan fərqli olaraq funksional-semantik kateqoriyaların da izahına geniş yer ayrılmışdır. (

İsmayıl KAZIMOV. Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası. III cild, Bakı, Elm, 2019, 304 s.)

Müqayisəli tədqiqatlarda coğrafi prinsip də əsas götürülmüşdür. Məsələn, K.Ramazanov qoşa sözləri türk dillərinin cənub-qərb qrupu üzrə araşdıraraq bu mövzuda doktorluq dissertasiyası yazmışdır (Ramazanov K.T. Türk dillərinin cənub-qərb qrupunda qoşa sözlər (yemək-içmək adları). Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Ser. Ədəbiyyat, dil və incəsənət, 1974, № 2)

Müqayisəli tədqiqatlarda ortaq türk dili məsələsi aktual bir problem kimi qaldırılır. Azərbaycan dilinin ortaq türk dili kimi qəbul olunması tövsiyə edilir (Bax: Azərbaycan dili ortaq türk dili kimi qəbul olunsun. Xəbər lenti teleqraf. Com\arxiv.php?id=197)

Tədqiqatlarda ortaq türk dilinin yaradılmasının zəruriliyi vurğulanır. Mütəxəssislərin ortaq türk dili problemi ilə əlaqədar iki fikri verilir: 1) türk dilləri üçün ən ümumi, ən geniş yayılmış fonetik, leksik və qrammatik variantları seçib ortaq bir ünsiyyət vasitəsi tərtib etmək; 2) türk dillərindən birini ortaq ünsiyyət vasitəsi kimi işlətmək.

Ortaq Türk dili kimi inkişaf etmiş türk dili olaraq Türkiyə türkcəsi- İstanbul ləhcəsinin qəbul olunması fikrini dəstəkləyənlər (N.Q.Cəfərov); Ortaq Türk dili kimi Azərbaycan dilinin qəbul olunması fikrini müdafiə edənlər (G.Baxşəliyeva)

Bizə elə gəlir ki, türk dillərinin müxtəlif lingvistik səviyyələri müasir dövrün reallığı kimi işıqlandırılmalıdır. Çünki onlar da artıq struktur-semantik və funksional dilçilik araşdırmaları müstəvisində dilçiliyin və digər ictimai elmlərin gəlib çatdığı informativ-diskursiv səviyyədə və ya yönümdə səciyyələndirilməlidir. Bu yönümün elmi meyarları 1980-ci illərdən bəri dilçilikdə getdikcə daha da aydınlaşmaqdadır. Bu yönüm dünyanın dil xəritəsini təşkil edən ən ümumi qavramlara və alt qavramlarına, onları təşkil edən kateqoriyalara görə müəyyənləşdirilməkdədir. «Çağdaş dilçilikdə dil hər yönü ilə koqnitiv-konseptual bir müstəvidə öyrənilərək metalinqvistik bir terminologiya və üslubla müəyyənləşdirilməlidir. Türk ədəbi dilləri və dialektlərində və buna uyğun olaraq da türkoloji dilçilikdə şüurun, təfəkkürün və qavrayışın türk dillərindəki əks olunmalarına əsasən əmələ gələn konkret qrammatik səviyyələri koqnitiv yönəmlə təsvir olunmalıdır.

Türk dillərinin morfoloji kateqoriyaları digər türk respublikalarında tədqiq edilir. Məsələn, felin zamanları (Çarıyarov Z. Qünorta-qunbatar türki dillərdə işlik zamaenları. Aşxabad, 1968)

Oğuz dillərinin materialları əsasında son illər qrammatik morfemlər doktorluq dissertasiyası səviyyəsində öyrənilmişdir (Bəşirov Kamil. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfemlər. Bakı, «Elm və təhsil», 2009)

Türkologiyanın kardinal problemi olan ümumtürk dili və onun bir hissəsini təşkil edən *müqayisəli dilçilik terminləri lüğətinin yaradılması qarşıda duran problemlərdəndir*. Müasir türk dillərində eyni anlayışı əks etdirən dilçilik terminlərinin bir-birindən fərqli biçimdə hələ də işlədilməsi özünü göstərir.

Araşdırmalar müstəvisində *müqayisəli türk ləhcələri sözlükləri* nəşr edilir (Ahmet B. Ercilasun. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara, 1991)

Fərhad Zeynalovun türk dillərinin müqayisəli tədqiqindəki fəaliyyəti təqdirəlayiqdir. O, Türk dillərinin müqayisəli tədqiqinin dilçiliyin mühüm problemlərindən biri olduğunu əsaslandırır. Bu problemlər arasında nitq hissələrinin türk dillərində təsnifinin müəyyənləşdirilməsinə hələ əllinci illərdə girişilmişdir (Zeynalov F. Türk dillərində nitq hissələrinin mənşəyi bölgüsü. Bakı, 1957) Əsərdə müqayisəli yolla nitq hissələrinin müəyyənləşməsində ümumi əlamət və prinsiplər əsas götürülür. Sözügedən əsər bir neçə türk dilinin - Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərinin materialları əsasında yazılmışdır. Lakin müəllif bununla kifiyətlənməyib, yeri gəldikcə digər türk dillərinin materiallarından da istifadə etmişdir.

Yeni yanaşmalardan biri türk dillərinin müqayisəli tədqiqinə dair olan əsərlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsidir. Akademik Tofiq Hacıyevin, Nizami Cəfərovun bu sahədə tərcümələri təqdirəlayiqdir. (13 Serebrennikov B.A., Hacıyeva N. Z. Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası. Bakı, «Səda», 2002, 380 s.

Kitab 3 fəsildən ibarətdir: Fonetika, morfolojiya və sintaksis. Bu kitabda sintaksisə dair verilmiş örnəklərin simmetriyası müəyyən qədər pozulmuşdur. Bu o deməkdir ki, yalnız tatar dilinə aid örnəklər verilmiş, başqa türk dilləri kənarda qalmışdır. Kitabda morfoloji kateqoriyaya məxsus şəkilçi morfemlərin, fonetik vahidlərin, səs qanunlarının qədimliyi, bunların əksərən ulu türkcədən gəldiyi əsaslandırılır. Müəlliflərin fikrincə, bağlayıcılar türkcədə sonralar formalaşmış, mürəkkəb cümlə tiplərini də yaratmışdır.

T.Hacıyev bu əsəri «türkcələrin müqayisəli qrammatikasına dair bu günə qədərki tədqiqlərin ən mükəmməli» hesab edir (s.7) Kitabda sintaksislə bağlı irəli sürülmüş konsepsiyalar yeniliyi ilə seçilir.

Yeni yanaşmalardan biri hər bir türk dilində tarixi-etimoloji lüğətlərin yaradılması problemidir. Çünki bu tip lüğətlər dilin tarixi, türk dillərinin müqayisəli qrammatikası və leksikologiyası (14 Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi-etimoloji lüğətinə dair materiallar. _ Dil və ədəbiyyat (İki cildə), «Gənclik, Bakı, 2003, s.424-480 (669 s.) fənləri üzrə dərs vəsaiti kimi də istifadə olunur.

17. Sravnitel'no-istoričeskə qrammatika törkskix əzıkov. Leksika, M., 1997, Moskva, «Nauka», 2001, 822 s. E.R.Tenişevin redaktorluğu ilə. Bu əsərdə pratürk dilinin bir milyona yaxın sözü - leksik tərkibinin qısa təhdidi verilir. Dialekt daşıyıcılarının həyatı və təsərrüfatını, həmçinin təbiəti əks etdirən sözlərin müqayisəsinə burada geniş yer ayrılmışdır.

Yeni yanaşma ilə «Leksika» əsərində leksik-semantik təzahürlər, təbiət hadisələri və obyektlər (meteorologiya), «atmosfer hadisələri», «müxtəlif külək adları» təsnif olunur. Məs.: *AYAZ sözü, ajar, ajaz «aydın hava». Gecə ayazı (Azərb.), qırğızlarda: temir ayaz, müjüz ayaz (çox güclü olmayan ayaz, kijiz ayaz

(zəif ayaz), (s.15) Sözüün genetik əlaqələri göstərilir. Sözüün tarixi inkişaf prosesində fonetik variantarı müəyyənləşir və izahlarda verilir, onları doğuran səbəblər göstərilir. Müxtəlif mənbələrə söykənərək sözüün formaları və mənalari da qeyd olunur. Qədim türk lüğətində, qədim uyğur dilində sözüün köhnə forması göstərilir. Sözüün fəli əsası və onun mənası verilir. Sözüün arealları göstərilir. Dialektlərdə olan biçimləri və hansı mənada işlənməsi qeyd edilir (18. Sravnitelğno-istoričeskəə qrammatika törkskix əzikov. Reqionalğnıe rekonstruküii. M., 2002)

Müqayisəli tədqiqatlarda etimoloji kommentariyalar aşağıdakı kimi verilir:

NÜMUNƏ: YAĞIŞ sözüünün qarşılaşdırılması: 65.1: rain (docdğ): çuv. Somk, yak. Samuk, xak. Nanmur, şor. Naybur, qədim türk. Jaymur, qaq. Camur, az. Yağış, özb. Comüir, tat. Canğur, başq. Camuür, noq. Camğur, kirq. Zamğur və s.

BURUN sözüünün qarşılaşdırılması: nose (nos): yak. Murun, xak. Purun, şor. Purnır, qədim türk. Burun, uyğ. Burun, türk. Burun, qaq. Burnır...

Türk dillərinin müxtəlif aspektlərdə tədqiqi sahəsində məşhur türkoloq A.M.Şerbakın əsərlərinin mühüm rolu vardır.(Herbak A.M. Sravnitelğnaə fonetika törkskix əzikov. L., 1970; Herbak A.M. Oçerki po sravniteğnoy morfoloqii törkskix əzikov: (imə). L., 1977; Herbak A.M. Oçerki po sravniteğnoy morfoloqii törkskix əzikov: (qlaqol). L., 1981)

Digər tədqiqatların da adlarını göstərə bilərik (Üinüius V.İ. Sravnitelğnaə fonetika tunquso-manğçurskix əzikov. L., 1949; Sanceev Q.D. Sravnitelğnaə qrammatika monqolğskix əzikov: Qlaqol. M., 1963; Axmetğənov R.Q. Sravnitelğnıe issledovaniə tatarskoqo i çuvaşskoqo əzikov: Fonetika i leksika. M., 1978)

Müqayisəli leksikologiya sahəsində tədqiqatlar

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsinin hazırladığı 3 cildlik kitablarının adını çəkmək olar. Birinci cild «Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I cild, Bakı, BSU «Kitab aləmi», 2004, 330 s. adlanır. Bu kitab türk dillərinin ayrı-ayrı leksik-semantik sahələrinə, tarixi-müqayisəli leksikologiyası və etimologiyası məsələlərinə, həmçinin də müstəqillik dövründə türk dillərinin lüğət tərkibində baş verən dəyişikliklərə həsr olunmuş araşdırmalar toplusudur.

Birinci cild 3 böyük hissədən ibarətdir. Birinci hissədə türk dillərinin toy mərasimləri, quş və bitki adları, feilin məna növ şəkilçilərinin etimoloji təhlili aparılır. Müəlliflər: Ə.M.Cavadov, K.T.Ramazanov, E.C.Quliyev, M.M.Mirzəliyev.

Kitabın 2-ci hissəsində türk dillərinin tarixinə dair («Nəsiminin leksikası oğuz dilləri kontekstinə» (E.Məmmədov), «Qədim türk leksikası və Azərbaycan dili» (E.Ələkbərova), «Bitovəə leksika qaqauzskoqo əzika» (V.Karanfil).

Kitabın 3-cü hissəsi müstəqillik illərində türk dillərinin leksikasında gedən proseslərə həsr edilmişdir. «Dilin lüğət tərkibi: təşəkkül, inkişaf və təkmilləşmə» (M.Mirzəliyeva), «Müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dilində

alınma leksika» (İ.Kazımov), «Müstəqillik qazanmış türk dövlətlərinin (Azərbaycan, özbək, qazax, türkmən, qırğız) dilində çoxmənalılıq» (B.Məhərrəmov).

Serial kitabın 2-ci cildi «Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri» adlanır (II cild, Bakı, Nurlan, 2008, 368 s.) Topludakı məqalələr Karluq qrupu türk dillərinin leksikasıdan bəhs edir. Burada qeyd edək ki, oğuz qrupunun leksikası qala-qala, birdən- birə karluq qrupunun leksikasını araşdırmaqla razılaşmaq çətinidir. Digər bir tərəfdən öncə bu dil qrupunun müqayisəli-qarşılaşdırılmalı sözlüyü yaradılmalı idi, sonra tədqiqatlara başlanmalı idilər. Topludakı məqalələr «Dilin leksikasının tədqiqi dilin təşəkkül və inkişaf tarixinə yol açmaqdır» (M.Mirzəyeva), Karluq qrupu türk dillərinin terminoloji leksikası» (İ.Kazımov), «Karluq qrupu türk dillərinin leksik-semantik sistemi» (Ş.Orucova), «Karluq qrupu türk dillərində smativ leksika» (E.Məmmədov) «Karluq qrupu türk dillərində arxaizm və dialektizmlər» (E.Ələkbərova) və s.

Kitabın 3-cü cildi «Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. (III cild, Bakı, «Nurlan», 2012, 468 s.) adlanır. Lüğət tərkibi, dialekt və terminoloji leksikaların obyekt kimi qıpçaq qrupuna daxil olan dillər götürülmüşdür. Başlıca məqsəd sözügedən qrup türk dillərinin leksika və frazeologiyasının tarixi-müqayisəli fonda araşdırılması, bu səviyyədə özünü göstərən ümumi və fərqli əlamətlərin müəyyənəndirilməsi olsa da, əsasən qıpçaq qrupu türk dillərinin oğuz qrupu türk dilləri, xüsusən də Azərbaycan dili ilə bağlı dil faktlarının müqayisəyə cəlb olunması lazım bilinmişdir. Ona görə ki, yalnız bu aspektdə aparılan araşdırmalar tarixi-müqayisəli leksikologiya sahəsində yeni fikir söyləməyə, müxtəlif qruplarda müstəqilləşən türk dillərinin inkişaf tarixinə müəyyən mənada aydınlıq gətirə bilər.

Kitabda «Söz yaradıcılığı prosesinə dair nəzəri qeydlər» (M.Mirzəliyeva) xüsusi yer tutur. Müəllif bu prosesi dilin bütün qatlarında (fonetik, morfoloji, sintaktik, frazeoloji, leksik qatlar), bütün səviyyələrində gedən fasiləsiz, arasıkəsilməz proses kimi öyrənir.

Azərbaycan dilçisi İ.Kazımov «Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası». II cild, Bakı, 2010 (400 s.) kitabını yazır. Müəllif ilk dəfə olaraq türk dillərinin sahə leksikasını, leksikanın müqayisə obyektlərini, dillərin leksik kontaktı; türk dillərinə yabançı dillərin təsiri, Türk-Gürcü dil kontaktları, Türk-Çin kontaktları, Türk-Monqol leksik paralelləri, Türk-Slavyan dil kontaktları, Türk-Koreya dil kontaktları, Türk-Dağıstan dil kontaktları və s. aydınlıq gətirmişdir (Kazımov İsmayıl. Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası. II cild, Bakı, 2010, 400 s.)

Müqayisəli sintaksis sahəsində tədqiqatlar

Dilin sintaktik quruluşu dedikdə söz birləşməsi, cümlə ilə yanaşı, mətn strukturu da buraya aid edilir. Sintaksisdə sözlərin söz birləşməsi və cümlə biçimində əlaqələnməsi qayda-qanunları tədqiq edilir. Sintaktik quruluşda da iltisاقilik əsas

götürülür. Ona görə də, türk dillərindəki sintaktik özəlliklər arasında bu ümumi xüsusiyyət müşahidə edilməkdədir.

Türk dillərinin müqayisəli-tarixi sintaksisi aspektində tədqiqini əks etdirən V.Serebrennikovun və N.Hacıyevin birgə yazdığı kitabının üzərində bir qədər müfəssəl dayanaq. Bu vəsaitdə türk dillərinin tarixi səs sistemi, qrammatik formaları və sintaktik vahidləri təhlil olunur. Əsas diqqət türk ədəbi dillərinin yazılı qolunn inkişafına yönəldilir. Qədim türk vokalizmi, qısa və uzun saitlər, keçid prosesləri, intenvokal mövqelər, spirantlar, sözün mütləq sonu, affrikatlar, morfoloji quruluşda qədim hal sistemi (ismin 9 halı, hallar və göstəriciləri - adlıq, yiyəlik, istiqamət-yönlük -a,-ə; -k,-ra,-ça,-n, yerlik: -ta,-tə, -da,-də, alıt -ın,-in, birgəlik: -la,-lə,-lan,-lən,-lı,-li)); morfoloji göstəricilərin variantları, hal sisteminin qədim formalarının inkişafı və dəyişməsi səbəbləri; kəmiyyət kateqoriyasında tarixi morfoloji göstəricilər, mənsubiyyət kateqoriyasında köhnə formaların funksionallığı, mən-kişi-mən -mənin kişi, biz-kişi-biz- biznin kişi-biz; sifətin intensivlik dərəcələri, toplu və bölgü sayların tarixi formalarının göstəriciləri: *ağu,-əgü,-av,-əv,-avala, -avlən,-əvlən; ar,-ər,-şar,-şər; əvəzliyin inkişaf tarixi; feil zamanlarının tarixi və tipləri; zərfin, köməkçi sözlərin, hissəciklərin, qoşmaların, bağlayıcıların və s. inkişaf tarixi izlənilir.

Tədqiqatın 3-cü fəslində türk dillərinin sintaktik vahidlərinin tarixi xüsusiyyətləri müqayisəyə cəlb olunur. Qohum türk dillərinin sintaktik vahidləri (söz birləşmələri, izafət tərkibləri, onların I tip, II tip, III tip və cümlə sistemi) Orxon-Yenisey abidələri və Mahmud Kaşğari mətnləri, eləcə də qazax, özbək, qırğız və s. dillərin materialları üzrə qarşılaşdırılaraq müqayisə edilir. Sintaktik rekonstruksiyanın (bərpanın) vasitələri, transformasiya (çevrilmə), transformaların çevikliyi və s. aydınlaşdırılır. (Serebrennikov B.A., Qadcieva N.Z. Sravnitel'no-istriçeskaə qrammatika törkskix əzıkov. Uçebnoe posobie dlə vuzov. İzd-vo «Maarif», Baku, 1979, 304 s.)

Beləliklə, türk dillərinin müqayisəli-tarixi sintaktik strukturun təhlili göstərir ki, bu sferada ənənə və inkişaf gözlənilmişdir. Beləliklə, ad və felit söz birləşmələrinin inkişafı üçün qorunub saxlanan tip forma və məzmununu ehtiva edə bilmişdir. İnkişaf prosesi nəticəsində ayrıca morfoloji elementə toxunulmuşdur. Sadə cümlə modelləri müqayisə nəticəsində öz inkişaf tiplərini formalaşdırmışdır.

Müqayisə göstərir ki, tarixən transformalar paralel olaraq istifadə olunmuşdur. Eyni məna müxtəlif quruluşlu cümlələrlə öz ifadəsini tapa bilmişdir. Bu da sintaktik sinonimlik hadisəsi meydana gətirmişdir.

XIX əsrdən türk dillərinin müqayisəli üsulla tədqiqi istiqamətində işlər görülməyə başlanılır. Azərbaycan dilçiləri yarımçıq cümlələrin, həmcins üzlərin, xitabların, sadə cümlələrin tədqiqini etməyə başlayırlar. Bu sahədə İ.İsmayilovun, İ.azımovun, Ş.Orucovanın, S.Vəliyevin araşdırmaları mövcuddur.

Sadə cümlənin müqayisəli tədqiqi sahəsində son illər yazılmış prof. Sevindik Vəliyevin «Türk dillərində sadə cümlə» monoqrafiyasını xüsusilə qeyd

etmək olar. Bu əsər oğuz qrupu türk dillərində sadə cümlələrin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr edilmişdir. Monoqrafiyada Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərinin sintaktik quruluşunda sadə cümlənin yeri, mövqeyi, başlıca xarakterik əlamətləri, qeyd olunan dillərin sadə cümlələri arasında olan ümumi və fərqli cəhətlər, fərqli struktur-semantik tiplər və s. ümumtürkoloji kontekstdə öyrənilmişdir.

Sadə cümlə sintaksisin çoxaspektli və aparıcı vahidlərindən olub ünsiyyətin ən kütləvi vasitəsidir. Sintaksis «binası»nın təməlinin qoyulmasında bu vahidin də özünəməxsus xidməti vardır. Bu cümləyə xas olan məntiqi-qrammatik, modallıq, tamlıq, aktual-kommunikativ üzvlənmə, emosionallıq və s. xüsusiyyətlər onu səciyyələndirir. Qeyd edilən bu və ya digər xüsusiyyətlər sadə cümlənin qrammatik sisteminin mühüm komponentlərini təşkil edir və bu baxımdan hər biri sıx bağlılıq şəraitində öyrənilir.

Qeyd edək ki, müasir türk dillərinin sintaksisi haqqında olan ali məktəb dərsliklərində sadə cümlə yalnız cümlə üzvləri ilə əlaqədar nəzərdən keçirilir, onun mühüm kommunikativ-funksional, struktur-semantik tip və modelləri ətraflı öyrənilmir. Xüsusən də, müasir türk dillərində sadə cümlənin struktur-semantik və funksional-praqmatik inkişafı kifayət qədər izlənilməmişdir.

Təqdirolunasıdır ki, ayrı-ayrı türk dillərində sintaksisin yeni dilçilik metodları (müqayisəli metodla) tədqiqi sahəsində işlərə artıq başlanmışdır. İndi Azərbaycan dilçidiyində suprasintaksis məsələləri ali məktəb dərsliklərində də özünə yer tuta bilmişdir. Ümumi dilçiliyin və müəllif praktikasının son uğurları əsasında yeni baxışlar, yeni konsepsiyalar əmələ gəlir, sintaktik mövzuların təhlilində aktuallaşmaya meydan açılır.

İndiyə kimi Azərbaycan türkologiyasında sadə cümlənin formal cəhətlərinə diqqət yönəldiyi üçün onun semantik quruluşu tədqiqlərdən kənarda qalmışdır. Yalnız söz birləşmələri və cümlələrin komponentlərindən, onların tip və münasibətlərindən bəhs etdikdə, həmin tiplərin fərqləndirilməsi zərurəti yarandığından semantik əlamətlər yada düşür. Əslində isə, türk dillərinin sintaktik semantikasının özünəxas cəhətləri mövcuddur və bunlar Hind-Avropa dillərinin cümlə strukturundan seçilir.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, S.Vəliyevin həmin istiqamətdə olan araşdırmaları yeni, aktual dilçiliyin daha da zənginləşməsinə və dərinləşməsinə imkan verə bilər.

Müəllif sadə cümlənin struktur-semantik təhlilinin əsasında duran aparıcı metodoloji prinsipin forma və məzmunun vəhdəti prinsipi olduğunu hiss etmiş və elə bu istiqamətdən də yanaşılmışdır.

Müqayisəli tədqiqatda sadə cümlə ikitərəfli mürəkkəb dil işarəsi kimi xarakterizə edilir. Müəllif sadə cümlələrin forması və məzmununu üzvi vəhdətdə götürür, məhz həmin cəhətlərin birgə öyrənilməsi sadə cümlənin tam və hərtərəfli anlaşılmasına aparıb çıxara bilər.

Sadə cümlə yalnız müasir mərhələdə tədqiqata cəlb edilmir, həmçinin belə konstruksiyalar tarixi-müqayisəli inkişafın örnəyi kimi tədqiq edilir. Sübut olunur ki, türk dillərinin sintaktik quruluşu yüzillər boyu öz sabitliyini saxlamış, ciddi dəyişkənliyə məruz qalmamışdır. Ümumtürk abidələrinin, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilinin faktları əsasında sadə cümlə modellərinin təhlili göstərir ki, ilk təşəkkül dövründə ədəbi dilimiz həm sabitliyi, həm də işlək imkanların geniş və zənginliyi ilə təzahür etmişdir.

Bu monoqrafiya haqqında bəhs olunan təhlil məqalələrində göstərilir ki, dilçiliyin son dövrlərdə inkişafı bir daha göstərdi ki, tədqiqatlarda sadə cümlənin semantikasının nəzərə alınmaması səmərəsiz axtarışlara aparıb çıxara bilər. Bu faktın etirafı sadə cümlənin semantik strukturuna, onun forma və məna cəhətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi məsələlərinə marağı daha da artırmış olar. Ona görə ki, *sintaktik semantika* cümlənin informasiya (məlumat) məzmununu barədə təlimdir. Məhz buna görə də sadə cümlənin semantik strukturunu öyrənməyin böyük elmi-nəzəri və təcrübi önəmi mövcuddur. Beləliklə, «sadə cümlənin müqayisəli planda struktur, xətti, kateqorial, funksional və s. aspektləri öyrənilir. Türk dillərinin müasir mərhələsində cümlələrin semantik strukturu, onun komponentləri və qurulma prinsipləri, eləcə də semantik predikat, semantik subyekt, semantik obyekt, semantik konkretləşdirici, semantik atribut kimi məsələlər məhz diqqət mərkəzinə çəkilmişdir» (Bax: İsmayıl Kazımov. Sadə cümlənin müqayisəli tədqiqi.- «Şərq qapısı» qəzeti, 22 sentaybr 2005-ci i, s.5)

ƏDƏBİYYAT

- Boduen de Kurtene. M., 1963
Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif, 1978
İvanov V.İ. Obhee əzıkoznanie. M.: 1974
Sossöra F. Kurs obhey linqvistiki. _ «Trudı po əzıkoznaniə», M.: 1977
Oçerki sravnitelğnoy leksikoloqii altayskix əzıkov. Leninqrad, 1972.
Musaev K.M. Leksika törkskix əzıkov v sravnitelğnom osvehenii. M., 1975
Herbak A.M. Oçerki po sravnitelğnoy morfoloqii törkskix əzıkov (nareçie, slucebnie çasti reçi, izobrazitelğnie slova). L.: «Nauka», 1987
Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri. Fiil. Basit çekim. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006, 802 s;
Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (Fonetika, leksika, morfologiya). Bakı, «MBM» nəşriyyatı, 2008, 354 s.
Kazımov İsmail. Sravnitelğniy sintaksis. Baku, «Elm və təhsil», 2016; 9.
Kazımov İsmayıl. Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası. III cild, Bakı, «Elm», 2019, 304 s.;
Axmanova O.S. Slovarğ linqvistiçeskix terminov. M.: KomKniqa, 2007

Sravnitel'no-istoričeskə qrammatika törkskix əzikov. Pratörkskiy əzik-osnova. Kartina mira pratörkskoqo gtnosa po dannım əzika\ otv. Red. G.R.Tenişev, A.V.Dıbo). –M.: Nauka, 2006, -908 s.

Serebrennikov B.A., Qadcieva N.Z. Sravnitel'no-istriçeskə qrammatika törkskix əzikov. Uçebnoe posobie dlə vuzov. İzd-vo «Maarif», Baku, 1979, 304 s. İsledovanıə po sravnitel'noy qrammatike törkskix əzikov. Pod red. N.K.Dmitieva, t.I, M.: 1955, t.II, M.: 1956.

Akdoğan Y. Türkiye Türkçesinden Azərbaycan Türkçesine Büyük Sözlük. Deniz Kitabevi, İstanbul, 2000.

Hacıyev G. Azərbaycan və Türkiye türkcesinin ortak diyalektizmləri. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi . The Yournal Of İnternational Sosial Reearch Volume 1\3 Spring 2008.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri. Fiil. Basit çekim. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006, 802 s.

Ramazanov K.T. Türk dillərinin cənub-qərb qrupunda qoşa sözlər (yemək-içmək adları). Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Ser. Ədəbiyyat, dil və incəsənət, 1974, № 2

Vəliyev Sevindik. Türk dillərində sadə cümlə. Bakı, «Elm», 2005, 340 s.

Karşılaştırmalı Türk Lehceleri Lüğeti. I. Ankara, 1991;

Sravnitel'no-istoričeskə qrammatika törkskix əzikov. Morfoloqiə. M., 1988

ГЮЛБАНИЗ ИСМАЙЫЛЗАДЕ

Сравнительная грамматика турецких языков: на уровне новых подходов и исследований.

РЕЗЮМЕ

Основная цель научной статьи - изучение престижа, сферы влияния, места и положения турецких языков в других частях света. Настоящая исследовательская работа посвящена актуальной проблеме. Похвально обратиться к такой теме в то время, когда тюркский мир и тюркские языки становятся все ближе друг к другу и формируются более тесные связи и отношения. В статье раскрывается широкий спектр исследований в этой области, подробно анализируются исследования, проводимые в России, Турции, Азербайджане в этом направлении с новыми подходами, а также указываются недостатки.

Таким образом, в определенные периоды наука лингвистики достигла такого уровня, что стало возможным прояснить ряд вопросов, изучая ее различные области в сравнительном плане.

При сравнении того или иного языка с другим родственным языком (или семейством родственных языков) предполагается, что сравнение слов и грамматических форм этих языков, которые полностью совместимы или полностью противоречат друг другу, не позволяет делать научные выводы. Во время сравнения, прежде всего, необходимо сравнить исторически общие, одинаковые, но постепенно изменяющиеся материалы двух родственных языков и на этой основе обсудить необходимые идеи.

Исследования показали, что подавляющее большинство современных различий в тюркских языках связано с речью. Также известно, что между родственными тюркскими языками мало различий в значении и структуре. Это означает, что процесс территориального разделения тюркских языков в древности не происходил.

Таким образом, в области сравнительного исследования было определено, что сравнительная грамматика современных тюркских языков изучает фонетический и лексический состав, лексику, состояние грамматической системы, закономерности грамматического строя, сформированные в связи с историческим прошлым. динамиков.

GULBANIZ ISMAYILZADE

**Comparative grammar of Turkic languages: In frame of new approach
and researches
Summary**

Main aim of this scientific article is to identify and research the integration of Turkic languages in different places of world, its impact area and its place in other languages. This scientific article is dedicated to actual topic. It is appreciative to touch this topic in these times which Turkic world, Turkic languages develops more close interactions and relations. In the article it is specified about researches which get wide on this area and these researches that have been conducted in Russia, Turkey and Azerbaijan with new approaches are being carefully analyzed as well as pointed out what flaws they have.

So in certain times, linguistics have come as much far as learning its different areas in comparative way lets us to clarify number of topics.

When saying comparing this or some other languages with its other relative language (or language from relative language family) it is important to note comparison of grammatical forms of exact same words or exact opposite words in these languages are not suitable for deducting scientific results. Main focus should be on matching materials that have been similar and common but gradually changed during the history of these relative languages and discussing opinions around this principle.

Researches show that great part of modern differences in Turkic languages have appeared through speech. It is also known that differences between Turkic languages related to meaning and structure are few. This means, the process of areal separation of Turkic languages haven't happened in very ancient times.

Therefore, through the frame of comparative researches, it is determined that comparative grammar of modern Turkic languages, through the relation of historical past of these languages carries, studies formed content of phonetics and lexicology, modern situation of word bases, condition of grammatical system and development regularity of grammatical structure.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru T.Ə.Əbdülhəsənli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

NURİYYƏ ƏLİYEVƏ

ADU

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Rəşid Behbudov 134

email: nur.mikayil@gmail.com

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR YANAŞMALAR

XÜLASƏ

Tələbəyönümlü tədris dilöyrənənləri dərsin fəal iştirakçısı etməyə, idrak fəallığını yaratmağa və inkişaf etdirməyə imkan verir. Bu fəaliyyət zamanı tələbələr daha çox psixoloji gərginlikdən azad, canlı ünsiyyət prosesində isə interaktiv fəaliyyətdə olurlar. Bu zaman yeni metod və texnologiyalar vasitəsi ilə tələbələrdə yalnız şifahi nitq deyil, həmçinin onlarda məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkür də inkişaf etdirilir.

Xarici dillərin müasir metodlar vasitəsi ilə öyrədilməsi istedadlı tələbələrin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Belə dərslərdə yalnız istedadlı dilöyrənənlər deyil, həm də zəiflər fəal iştirakçıya çevrilir. Biz dilöyrənənlərə öz müstəvilərində işləmək imkanı yaratmalıyıq. Onu da qeyd edək ki, oxu və yazı dilöyrənənlərdə sərbəst öyrənmə üçün əlverişlidir. Sərbəst öyrənmə daha sakit fəaliyyətlər sırasına daxildir. Bəzən bizim öyrənməyə münasibətimizi ifadə etmək üçün nisbi sakitliyə ehtiyacımız olur. Əlbəttə, dil laboratoriyaları, dinləmə və öyrənmə mərkəzləri və fərdi kompüter terminalları tələbəyönümlü tədrisdə sərbəst şəkildə işləyən tələbələr üçün idealdır. Belə imkanlar olan yerdə müəllimlər “self study” –nin dilöyrənənlərin həftəlik proqramlarının planlaşdırılmış hissəsi kimi müəyyənləşdirirlər. Bunlar mümkün olmayan yerdə müəllimlər sərbəst öyrənmənin vacibliyini unutmamalı, cütlərlə və qrup işlərində bunları nəzərə almalıdırlar.

Qeyd edək ki, tədris zamanı müxtəlif şagird və tələbə qruplarının təşkili həssaslıqla həyata keçirilməlidir. Amma müəyyən məqamlarda nələrin baş verdiyinə nəzarəti reallaşdırmaq üçün müəllimə ehtiyac vardır. Bu zaman tapşırığın təbiəti, dilöyrənənlərin bir-birlərinin işinə reaksiyası vacib sayılır.

Başqa sözlə, bütün bunları düzgün təşkil edərək, neqativ reaksiyalardan fərqli olaraq, pozitiv öyrənmə situasiyaları yaratmalıyıq.

Açar sözlər: kommunikasiya, kompetensiya, motivasiya, linqvistik strukturlar, nitq modelləri, interferensiya

Təcrübə göstərir ki, interaktiv təlim zamanı qrupla iş dilöyrənənlərdə maraq oyadır, onların şifahi və yazılı nitqinin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Xarici dillərin tədrisində interaktiv fəaliyyətin bu növünün onlarda kommunikativ vərdişlərin inkişaf etdirilməsində xüsusi yeri vardır. İnteraktiv təlimin qrupla iş növü dərsin keyfiyyətini yüksəldir, onları fəallaşdırır və dərsi daha maraqlı edir.

Məlumdur ki, dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir və bu ünsiyyəti qurmaq üçün dilə praktik yiyələnmə bacarıq və vərdişlərini öyrətmək lazımdır. Dilə praktik yiyələnmək üçün dil öyrəyənlərə nitq nümunələrini dərindən mənimsəmək, öz bilik və bacarıqlarını maraqlarına uyğun nümayiş etdirmək vacibdir. Bu baxımdan xarici dillərin öyrənilməsi dilöyrəyənlər qarşısında ciddi tələblər qoyur. Bu tələblər zəngin söz ehtiyatına, qrammatik qaydalara, düzgün oxu və dil qavrama bacarıqlarına sahib olmaqdır. O zaman tələbə sərbəst danışmaq imkanı əldə edə bilər ki, verilən tələblər tələbələri cüt və ya qrup halında interaktiv təlimlə danışq prosesinin düzgün təşkilinə, müstəqil işləməyə təhrik edər. Müstəqil işləmə bacarığı onların motivasiyasına da yüksək təsir göstərir. Beləliklə, motivasiyanın yaradılması zamanı interaktiv təlim metodundan istifadə tələbələri nəinki yeni biliklərlə zənginləşdirir, həmçinin onlarda düşünmə qabiliyyətini və müstəqil bilik əldə etmək, mənimsəmək bacarıqlarını formalaşdırır. İnteraktiv təlim metodu ilə təşkil olunan dərslər dilöyrəyənlər üçün ingilis dilinin praktik cəhətdən öyrədilməsinə şərait yaradır, onların kommunikativ bacarıqlarını formalaşdırır və idrak fəaliyyətini fəallaşdırır. Bu gün nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi deyil, daha çox ixtisas dilində kommunikativ kompetensiyaya yiyələnmək zərurəti meydana çıxır. Bu mənada təlimdə motivasiyanın da rolu olduqca böyükdür. İnteraktivlik sadəcə özünün fikirlərini ifadə etmək deyil, həm də başqalarının fikrini anlamaqdır. Biri başqalarını dinləyir, cavab verir, başqaları dinləyir və cavab verirlər. İştirakçılar bu interaktivlik vasitəsilə mənanın interpretasiyası üzərində çalışırlar ki, bu da fiziki və təcrübi kontekstdə verbal mənanın aspektlərinə qeyri-verbal işarələr əlavə etməklə başa düşülür[4,56]. Bütün bu faktorlar şagird və tələbələrin ünsiyyət qurmağı öyrənməsi üçün təqdim edilməlidir: başqalarını dinləmək, başqaları ilə danışmaq, verilən kontekstdə mənanın müzakirəsi. Biz struktur ardıcılıq və ya tapşırıqlardan həm istifadə edə, həm də etməyə bilərik, induktiv - deduktiv öyrənməni və ya hər ikisini birlikdə tətbiq edə bilərik. Bu təlim üsulu keyfiyyətli bilik və bacarığa yiyələnməyə xidmət etməklə yanaşı, təhsilalanlarda təfəkkürün inkişafına şərait yaratmalıdır. İnteraktiv təlimdə bu cür təfəkkür- idraki proseslərin inkişafına müxtəlif qrupdaxili işlər, qruplarda müxtəlif fəaliyyət layihələrinin hazırlanması, problemlərin fərdi və qrup şəklində həlli vasitəsilə nail olunur. Bu üsul şagird və tələbələri müstəqil düşünməyə, qərarlar qəbul etməyə və tədqiqata istiqamətləndirir. Dərsin səmərəli təşkili yalnız o zaman mümkün olur ki, bütün təhsilalanlar fəaldırlar və onlar həqiqətən nəse öyrənə bilirlər. Dərsdə passiv dilöyrəyənlər olduqda interaktiv təlimin zəngin vasitələrindən olan intensiv sual cavaba, rollu oyunlara, cütlüklərlə və ya qrup şəklində işlərə müraciət etməklə onları fəal iştiraka ruhlandırmaq lazımdır. İnteraktiv təlim ənənəvi təlim metodlarından tamamilə fərqli yollarla həyata keçirilir. İnteraktiv təlimdə müəllimin rolu köməkçi və bələdçi, şagird və tələbənin rolu isə fəal tədqiqatçı və iştirakçı kimi dəyişir.

İnteraktiv metodların istifadəsi zamanı müəllim tələbələrin səmərəli ünsiyyəti və qarşılıqlı əlaqəsi üçün bütün lazımi şəraiti yaradır. Əsas rol dilöyrənənlərə verilir.

Ümumiyyətlə, fəallıq, təşəbbüskarlıq və birgə fəaliyyətdə əməkdaşlıq interaktiv təlimi səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdəndir. Fəal təlimdə təhsilalanların fəallığının fiziki (danışmaq, yazmaq, dinləmək, rəsm etmək), idraki (müəllimin şərhinə əlavə və düzəlişlər etmək, problemin həllini müstəqil tapmaq) və sosial (sual vermək, suallara cavab vermək, fikir mübadiləsi) formaları bir-biri ilə sinxron şəkildə əlaqələnmiş olur[3,34]. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dillər, onlara məxsus söz və ifadələr daim biri- birinə inteqrasiya edir. Sosial, məişət, siyasi və s. xarakterli problemlər olmasına baxmayaraq bəşəriyyət, dünya inkişafdadır. Dillər bir-birindən təkcə bu və ya digər qrammatik mənalara ifadə edib-etməməsinə görə fərqlənmirlər, həm də daha çox necə səslənmələri ilə fərqlənilir. Müxtəlif dillərdə ifadə üsullarından istifadə etmə baxımından müxtəliflik, fərqlər olduğu kimi mühüm oxşarlıqlar da vardır ki, bunlar da səslərin kəsb etdiyi mənalara öz təbiəti, mahiyyəti ilə əlaqədardır. Hər bir sözün yaranması müəyyən ehtiyacdən doğur. Ünsiyyətin müəyyən şəraitə bağlı ehtiyacından yaranan söz sonra bütün dil daşıyıcıları üçün zərurətə çevrilir. Dil öyrənən zaman ən başlıca funksiyalardan biri həmin dildə danışanların mədəniyyətinin qəbul etmə bacarığına yiyələnməkdir. Bu proses ali bacarıqlar sırasına daxil olaraq təcrübə sahəsində deyil, yalnız insanın savadı, fərdi inkişaf səviyyəsi, özünə və dünyaya olan tənqidi münasibətdən asılıdır. Mədəniyyət özlüyündə mürəkkəb bir anlayışdır ki, onu da dilöyrənmədə diqqətdən kənar qoymaq olmaz. Bir çox müəlliflərin vurğuladığı kimi özünün və ya hər hansı bir başqa mədəniyyəti müzakirə etməzdən əvvəl dərk etmək lazımdır. Bu fakt dilöyrənmədə vacib bir aspektdir. Dilöyrənənlər nəinki həmin dilin daşıyıcıları, eləcə də dil daşıyıcıları olmayanlarla ünsiyyət zamanı bu mədəniyyət baryerini aşmalıdırlar. Nitq vərdişlərinə yiyələnmək bu prosesin yalnız bir hissəsini təşkil edir. Burada mədəniyyət dedikdə təkcə həmin xalqın incəsənəti, ədəbiyyatı və musiqisi deyil, həm də sosial, siyasi və iqtisadi planda dil daşıyıcısının davranışı və əsas olaraq da nitq davranışı nəzərdə tutulur. Bu mənada dil əsas ünsiyyət vasitəsidir. Dil isə insanın cəmiyyətdəki fəaliyyətinin məhsulu olub onunla birgə inkişaf edir. İnsan sosial varlıq olaraq digərləri ilə cəmiyyətdə kommunikasiya yaradır. Bu zaman dil insan tərəfindən qavranılır, mənimsənilir. Məhz ünsiyyət bir proses kimi bizim əldə etdiyimiz biliklərin, təcrübənin ötürülməsini realizə edir. Belə ünsiyyət şifahi və ya yazılı formada nitq vasitəsilə təzahür edib insanın lüğət fondunu, yəni leksikonunu inkişaf etdirir, zənginləşdirir. İstənilən verbal ünsiyyət formaları vacib sayılır.

Əlbəttə, adi söhbət əsnasında da insan öz dünyagörüşünü, lüğət tərkibini genişləndirə bilər. Beləliklə, verbal ünsiyyət vasitəsilə insan xarici dildə danışır, digər millətin nümayəndəsini başa düşür və dərk edildiyini anlayanda sevinir. Tədrisən dil mənası dağılır və insan yenə də xarici dildə danışmaq sevincini yaşamaq istəyir.

Qloballaşma dövründə ingilis dili şagird və tələbələrin öyrədilməsindən deyil, daha çox tələbələri ixtisas dilində prosesə cəlb etməklə, onlarda vərdişlərin inteqrativ

şəkildə, yəni şifahi nitq, oxu və yazı vərdişləri ilə eyni zamanda inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Bu isə xarici dillərin tədrisi metodikasında qəbul edilmiş və xarici dillərin, o cümlədən ingilis dilinin təlimi prosesinin səmərəliləşdirilməsini təmin edən “learning by doing”, yəni hər hansı hərəkəti icra etməklə öyrənmək prinsipinin məqsədyönlü, sistemli, mərhələli şəkildə təşkil edilməsini nəzərdə tutur [2,58]. Kommunikativ səriştəliliyin vacibliyini vurğulayan bir çox metodist alimlərin də söylədiyi kimi, xarici dilin mənimsənilməsində kommunikativ səriştəliliyin əldə olunması təkcə qrammatik və fonetik qaydaları, eləcə də, leksik vahidləri tədris etmək deyil, həm də öyrənilən dil komponentlərindən real situativ mühitdə istifadə etməyi nəzərdə tutur. Bu isə xarici dil müəllimlərindən dildən kommunikativ situasiyalarda istifadə etmək bacarığı tələb edir. Məsələn, kommunikativ səriştəsi olan şəxs alış-veriş etmək, istiqaməti soruşmaq, kimisə razılığa gətirmək və şəxsi hisslərinin ifadə etmək kimi işləri ingilis dilində necə yerinə yetirməyi yaxşı bilir. Kommunikativ dil tədrisi ingilis dilinin dil daşıyıcılarının tərəfindən istifadə edilən şəkildə dili mənimsəməyə imkan verir ki, nəticədə, ingilis dilini öyrənən şagird və tələbələr sinif mühitini real dünya mühitinə asanlıqla və uğurla inteqrasiya edə bilirlər. İngilis dil müəllimləri kommunikativ öyrənməyə imkan yaradan layihələri nəzərdən keçirməlidirlər. Qrammatik və leksik çalışmaların üstünlük təşkil etdiyi tədris planından fərqli olaraq, layihə işi həqiqi, uyğun və real həyata söykənən kommunikativ dialoqdan istifadəni tələb edən tapşırıqlar vasitəsilə bir-birləri ilə əməkdaşlıq etmək imkanı yaradır. Bu cür gerçək kommunikasiya ana dilinin mənimsənməsində olduğu kimi, şagird və tələbələrə kommunikativ səriştə əldə etməyə köməklik göstərir [1,23]. Kommunikativ öyrənməyə mane olan digər səbəb ondan ibarətdir ki, əksər hallarda ingilis dilini öyrənən şagird və tələbələr sinifdə və ya auditoriya qarşısında çıxış etməkdən utanır və ya səhv edəcəklərindən ehtiyatlanırlar. Xarici dillərin öyrənilməsi zamanı tez-tez rast gəlinən bu cür mənfi hallar ingilis dilinin tədrisində həmişə aktual olmuşdur. Yuxarıda sadalanan maneələri dəf etmək üçün ingilis dilini tədris edən müəllimlər öz dərslərini daha çox kommunikativ etmək üçün müxtəlif metodlar axtarıb tapmalıdırlar. İngilis dilinin tədrisi metodikasını araşdıran tədqiqatçılar arasında dram fəaliyyətinin yüksək motivasiya yaratmasına dair yekdil fikir mövcuddur. Bu fəaliyyət sinif-dərs sisteminin monotonluğunu aradan qaldırmaqla bərabər həm zövqverici, həm də stimullaşdırıcı xüsusiyyətə malikdir. Dram layihəsi şagird və tələbələri ingilis dilində təsvir etmə, nəql etmə, debat və qərar qəbul etmək kimi müxtəlif kommunikativ funksiyaları yerinə yetirməyə həvəsləndirən əlverişli yoldur. Dram materialının mobil telefonun köməkliyi ilə çəkilməsi və nümayiş etdirilməsi sinifdə dilöyrənənlərin sayının çox olması, psixoloji gərginlik kimi neqativ problemləri həll edə bilər. Dram fəaliyyəti optimal yer, vaxt və materialların olmasını tələb edir ki, onların da məhdud dərs vaxtına malik çoxlu sayda dilöyrənənlərdən təşkil edilmiş siniflərdə reallaşdırılması qeyri-mümkündür. Həmçinin, bütün fəaliyyətlərin sinifdə baş verməsi vacib deyil və təhsilənlər film çəkmə işinin böyük hissəsini sinifdən kənarda yerinə yetirə bilirlər.

Video layihələr üçün mobil telefondan istifadənin xüsusi faydası onların şagird

və tələbələrin davranışına olan təsirlərindən ibarətdir. Şagird və ya tələbələr tərəfindən çəkilən videoçəkilişlər vebşaytlara yüklənə bilər ki, bu da müəllim və tələbələrin marağına səbəb ola bilər. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, maraq və həvəs xarici dillərin mənimsənilməsinə müsbət təsir göstərir. Layihə-əsaslı öyrənmə maraqlı, real həyatla səsleşən mövzular üzərində qurulduğundan, şagird və tələbələrin sinif müzakirələrində iştirak həvəssizliyini aradan qaldırır. Lakin, buna baxmayaraq, dram fəaliyyəti və auditoriyanın qarşısında rolların ifa edilməsi heç də bütün şagird və tələbələr üçün asan olmaya bilər ki, bu da müəyyən çətinliklər yarada bilər. Utancaq şagird və tələbələri tədricən daha inamlı və fəal etməyin yolu onlardan ayağa qalxaraq bütün sinfin qarşısında dram rolu ifa etməyə məcbur etməkdən ibarət olmamalıdır.

Mobil telefon layihəsinin köməkliyi ilə qeyri-ünsiyyətli şagird və ya tələbələr özlərini sərbəst hiss etdikləri ev və ya qonşu mühit şəraitində öz filmlərini yaratmaq imkanı əldə etmiş olurlar. Bu təcrübənin və məşqlərin köməkliyi ilə təhsillənlər tədricən auditoriya qarşısında sərbəst çıxış etmək bacarıqları qazanmış olardılar. Kamera qarşısında özünü sərbəst hiss etməyən dilöyrənlər özlərini daha rahat hiss edəndə ssenarilərin və dialoqların yazılması məsuliyyətini hiss edə və tədricən kiçik rollar ifa edə bilərlər[4,56]. Mobil telefonlarla həyata keçirilən dram layihələrinin həyəcan və utancaqlıq hissini aradan qaldırmasının daha bir yolu müxtəlif maraq dairəsinə və bacarıqlara malik şagird və tələbələr üçün rəngarəng seçim təklifindən ibarətdir. Bir sıra tədqiqatçılar xarici dilin öyrənilməsi ilə öyrənilənlərin fərdi xüsusiyyətləri arasında qarşılıqlı əlaqəliliyi araşdırmışlar. Onların qənaətinə görə, xarici dil müəllimləri şagird və tələbələrin rəngarəng qavrama və emosional ehtiyaclarını ödəyə bilən əlverişli metod və materiallar yaratmalıdırlar ki, bu da, meyillilik, münasibət, motivasiya və öyrənmə üslublarındakı mövcud fərqləri nəzərə almanın məntiqli yoludur.

Beləliklə, şifahi nitqin aşılınmasına kommunikativ yanaşma dilöyrənlərə tədris edilən xarici dil sahəsində biliklərin hazır şəkildə təqdim edilməsi deyil, əldə edilmiş bilik və bacarıqların təbii kommunikativ fəaliyyət prosesində təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Ədəbiyyat

1. Jack C. Richards and Theodore S. Rodgers. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press, 2001, 270 p.
2. Kumaravadivelu B. Understanding Language Teaching. From Method to Post-method. London. Tylor and Francis e-Library, 2008, 276 p.
3. Lightbown P. M. and Spada N. How languages are learned. Oxford: Oxford University Press, 1993. 135 p.
4. Long M. H. Native speaker / non-native speaker conversation and the negotiation of comprehensible input. Applied Linguistics, Vol. 4, 1983, pp.126-141.

N. ALIYEVA

THE MODERN APPROACHES IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING IN GLOBALIZATION

Summary

Language is a formal system of signs governed by grammatical rules of combination to communicate meaning. This definition stresses the fact that human languages can be described as closed structural system consisting of rules that relate particular signs to particular meanings. Language is basically speech. Its written form developed later on. It is universal among human beings who use it for carrying out various activities of life. It is such a common phenomenon that we always take it for granted.

Definition of language is not difficult to find. Almost all well-known linguists have tried to define language in their own way. Language is a system of arbitrary symbols for human beings' communication in speech and writing, that is used by the people of a particular community. Language is system of arbitrary symbols which help the people of a particular community to communicate and to interact.

Individuals learning a second language use the same processes that are used to acquire their first language from the first days of exposure to the new language in spite of their age. They reach similar developmental stages to those in first language acquisition, making some of the same types of errors in grammatical markers that young children make, picking up chunks of language without knowing precisely what each word means, and relying on sources of input humans who speak that language to provide modified speech that they can at least partially comprehend. Second language learners are usually observed developing a new language system that incorporates elements from the native language and elements from English they recently learned. Inter-language actually helps second language learners test hypotheses about how language works and develop their own set of rules for using language. However, there is a difference between written and spoken language. Written language is lexically richer than spoken language and it can, therefore, provide more learning opportunities than a spoken context. Consequently, a pupil who is an eager reader encounters more words than a pupil who reads less. In addition, regular reading is likely to lead to more efficient access of word meanings. A pupil who reads also outside school has many opportunities to acquire and improve vocabulary knowledge through inference from context. World knowledge comes from experience and from previously read texts. Skilful comprehenders use discourse knowledge to connect text elements in a consistent fashion and to connect the content to the messages of the writer. Discourse knowledge includes for instance, the structure of different genres, the discrimination of old and new information, the main messages the author intends to convey, and the topic structure. Linguistic knowledge includes oral language capacities –

production and comprehension – and the ability to reflect one's knowledge of language. Skilful reading requires knowledge of all linguistic levels – phonology, morphology, syntax, and higher level discourse structures. In addition, comprehension often involves integrating non-print information. Their goals are gaining knowledge, enjoying literature, locating specific information, and learning from text. Motivation consists of multiple aspects. The pupils with strong sense of competence are likely to engage. In addition, when children are inherently motivated to read, value reading highly, and are mastery-goal oriented, they are more likely to engage in reading. These strategies can reflect conscious awareness or become automatic with practice. The use of a meta-cognitive strategy is activated by the reader's assessment of his or her own cognitive state. For instance, the reader slows down when he or she is reading a text on an unfamiliar topic. When reading, they focus especially on the sections of the text that are particularly essential for their purpose or particularly difficult. The rest of the text they read more quickly and with less care. They respond to the text, ask questions, create mental images representing the meaning of the text, and interpret the text. After it they continue to reflect on the text, reviewing it and possibly rereading some parts of it that seem especially important to their purpose or that they did not understand sufficiently well during the first reading.

Key words: communication, competence, motivation, linguistic structures, speech models, interference

Н. АЛИЕВА

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Резюме

В эпоху глобализации одной из основных целей обучения английскому языку как специальности является формирование у студентов коммуникативной компетенции на достаточно высоком уровне, в максимальной степени приближенной к уровню коммуникативно-компетентных и лингвистических образованных носителей языка. Следует отметить, что, несмотря на то, что проблема формирования коммуникативной компетенции на изучаемом иностранном языке неоднократно являлась предметом рассмотрения со стороны ученых-методистов и специалистов в области прикладной лингвистики, данная проблема все еще остается одной из наиболее актуальных проблем. Как известно, коммуникативная компетенция предполагает наличие у носителя языка или человека, использующего тот или иной язык в процессе речевого общения для реализации своих коммуникативных интенций, способности

воспринимать и продуцировать сообщения, а также обмениваться мыслями и идеями в тех или иных контекстах. Как известно, адекватное речевое общение на том или ином языке невозможно без владения языком не только на системном, но и на нормативном уровне. Сегодня подавляющее большинство изучающих иностранные языки, вообще, и английский язык, в частности, преследуют цель овладения умением речевого общения на изучаемом языке. Именно поэтому внимание как ученых методистов, исследующих теоретические вопросы обучения иностранным языкам в системе высшего и среднего образования, так и практикующих учителей иностранного языка должно быть в первую очередь сфокусировано на проблеме обучения языку как средству речевой коммуникации. Совершенно естественно, что при выборе наиболее целесообразного метода или методов обучения коммуникации на иностранном языке предпочтение должно быть отдано коммуникативному подходу к обучению языкам. Первоочередная задача в процессе использования коммуникативного подхода состоит во всемерном содействии использованию изучаемого языка в самых различных коммуникативных ситуациях. Совершенно очевидно, что приоритетным направлением в процессе обучения тому или иному языку должно стать использование языка в процессе коммуникации, а не рассуждения о языке.

Прежде всего следует упомянуть понятие «коммуникативные потребности», которые, в свою очередь, могут быть определены на двух уровнях. Они могут быть рассмотрены на объективном, или привнесённом извне уровне. Также они должны быть готовы к экспериментам, должны быть готовы и способны делиться опытом и эмоциями с носителями других культур и своими студентами; должны находиться в постоянном поиске того, какими средствами современные языки могут содействовать пониманию на глобальном уровне.

Ключевые слова: коммуникация, компетенция, мотивация, лингвистические структуры, речевые модели, интерференция.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülər Həsənova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

NİGAR MİRZƏLİYEVƏ
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

ADİU

İstiqlaliyyət küç., 6

e-mail: Nigar-aliyeva-adiu@mail.ru

İŞGÜZAR İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASI METODİKASI

Xülasə

İşgüzar ingilis dili xüsusi məqsədə yönəldilmiş tədris fəaliyyətidir. Bu zaman bacarıqların formalaşdırılması vacib sayılır. Belə ki, uğurlu işgüzar nailiyyətlər əldə etmək üçün bacarıqların mükəmməl şəkildə mənimsənməsi əsas şərtlərdən hesab olunur. Bundan əlavə, real məqsədlər sırasına sillabusun düzgün tərtibi də daxildir. Adətən müəllimlər üçün dilöyrənənlərin linqvistik və kommunikativ ehtiyaclarının ödənilməsi üçün xüsusi kontekst lazım gəlir. Onların özlərinin xüsusi nəzərdə tutulmuş materialları olmalıdır. Onlar materialları müxtəlif mənbələrdən toplayır, sistemləşdirir. Amma bu sahədə çalışan müəllimlərin işləri bununla bitmir. Burada digər mütəxəssislərlə xüsusi genişləndirilmiş əməkdaşlıq vacibdir.

Fənn mütəxəssisinin bu sahənin müəlliminə tədris materiallarının mənimsənməsində öz köməkliyini göstərməsi məqsədəuyğundur. Tam əməkdaşlıq fonunda fənn müəllimi və sözü gedən sahədə çalışan müəllim auditoriyada birlikdə tədrisi həyata keçirirlər. Bu “team teaching” (komanda tədrisi) adlanır. İşgüzar ingilis dili sahəsində çalışan müəllimə ehtiyac təhlilləri(need analysis), kurs dizaynı (course designing) və material seçimi(material selection) lazımdır. Bu cür fəaliyyətlər EAP kontekstində daha çox lazımdır. Qiymətləndirici kimi bu müəllimlər təkcə tələbələrin linqvistik təkcə bilik və bacarıqlarını deyil, öz tərtib etdiyi material və kursu qiymətləndirməlidir. Burada müəllimlər tələbələrin bilik dünyasından xəbərdar olmalıdırlar.

Ümumiyyətlə, ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi və yayılması ingilis dilinə geniş təsirlə səciyyələnir.

Onu da qeyd edək ki, bu tədrisə qədər xüsusi kurslar təşkil edilməlidir. Bunlar “pre-service”, “in- service”və “refresher” kurslar kimi adlandırılır. Bu kurslar müəllimlərin hazırlanmasında məhsuldar hesab olunur.

Açar sözlər: yazı, oxu, dinləyib-anlama, danışiq, meyar, dil, söz, strategiya

Qeyd edək ki, sözü gedən sahədə çoxlu kontekst və kurslar mövcuddur. Lakin bunların hamısını müəllimlərin bilməsi mümkün deyildir. Burada “wide-angle” və “narrow-angle” istiqamətləri məqsədəuyğundur. Adətən yeni başlayanlar bu sahədə spesifik situasiyalardan xəbərdar olmalıdırlar. Bəzən bu spesifik situasiyaları bil-

mədikləri üçün tədrisdə seçim edə bilmirlər. Məhz buna görə də “wide-angles” adlı kurslara daha çox geniş və əhatəli məsələlər daxildir. Bundan əlavə, həmçinin bu sahədəki müəllimlərin rastlaşacaqları linqvistik, metodoloji və təşkilati problemlər mövcuddur. İşgüzar ingilis dilinin tədrisi EGP tədrisindən daha tələbəyönümlü hesab edilir. Bəzən tələbələr fənn və məzmun barədə daha məlumatlı olurlar. Tələbələrə öz materiallarını özləri seçmək şansı da verilir. Bu seçim azadlığı onların yaradıcılıq imkanlarını və motivasiyasını artırma bilər. Tədris edən müəllim dizayner, təşkilatçı, konsul, fasilitator, tədqiqatçı da ola bilər[1,45].

Bu zaman səriştəli müəllimlərin keyfiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

Səriştəli müəllimlərin bütün tələbələrindən böyük gözləntiləri olur;

Səriştəli müəllimlərin aydın, müəyyənləşdirilmiş məqsədləri olur;

Onlar hazırlıqlı və dərsləri təşkil edilmiş olur. Onlar öz auditoriyalarında vaxtından tez olur, dərs deməyə hazırlıqlı olurlar;

Onlar dərsi aydın, düzgün qurulmuş şəkildə təqdim edirlər;

Onların dərs dediyi auditoriyalarda gərginlik minimum səviyyədə olur.

Təcrübəli müəllimlər tələbələrə faktlara müxtəlif prizmadan yanaşmağı öyrədirlər. Onlar “why” tipli suallardan daha çox istifadə etməklə dərsi canlı edirlər. Tələbələrə ilə sıx əlaqə yaradırlar. Müəllimin vəzifələri sırasına “controller”, “roll-register” daxildir. Bundan əlavə, “monitor, evidence-gatherer, prompter, editor, organizer, task-settler” də daxildir.

Müəllim tədrisdə aşağıdakı kimi çıxış edə bilər:

Mimikalardan istifadə etməklə;

Üz ifadələrindən istifadə etməklə;

Müəyyən hərəkətlərdən istifadə etməklə[3,67].

Bacarıqlarla bağlı müəyyən diqqət çəkən məqamlar burada nəzərə alınmalıdır ki, bunlardan biri də yazı prosesidir.

İşgüzar yazılarda aydınlıq (clarity in Business writing)

İşgüzar kontekstlər üçün ingilis dili istifadə edilərkən nitq aydın olmalı, interpretasiyaya ehtiyac olmamalıdır. Əgər siz işgüzar söhbətlərdə, yazı və danışdıqlarınızda aydın ifadə tərzinə malik deyilsinizsə onda siz vaxt itirirsiniz. Əlbəttə bu ədəbiyyatdan fərqlənir. Çünki ədəbiyyatda çox şey oxucunun interpretasiyası üçün nəzərdə tutulur. Yaxşı yazı zövqverici prosesdir. Bu sahədə “instructional solutions” adlanan qurum sizə “online” işgüzar ingilis dili yazı kursları təklif edir ki, bu da qeyri-dil daşıyıcılarına bu növ yazı bacarığına malik olmaqda kömək edəcəkdir.

Qısa, birbaşa lüğət (short, direct vocabulary)

İngilis dilində geniş lüğət fondundan istifadə olunur. Lakin işgüzar ingilis dilində belə deyildir. Burada yaxşı yazı birbaşa və hədəfə istiqamətlənmiş hesab olunur. Bu zaman aşağıdakılar təcrid olunmalıdır: Klişe (clishes) – Çox tez-tez deyilən şeylər öz dəyərini itirir. Məsələn, One mans trash is another mans treasure.

Atalar sözləri (proverbs) – mənəviyyatla bağlı problemlər. Məsələn, the early birds gets the worm. İdiomlar (idioms) – ifadələr. Ex: He hit the home with that project.

Frazeoloji fellər (phrasal verbs) Məsələn, “blow up” əvəzinə siz yalnız bir söz-dən ibarət fel işlədə bilərsiniz. Məsələn, “explode” .Uzun tələffüz edilən fellər. Məsələn, “utilize” əvəzinə “use” daha məqsədəuyğun hesab olunur. Beləliklə, yaxşı yazılmış kommunikativ yazı qısa, birbaşa cümlə və ifadələrdən ibarət olur. Başqa sözlə, bacardıqca fikirləri qısaca ifadə etmək lazımdır.

Sadə, amma effektiv qrammatika (simple, yet effective grammar)

Yaxşı qrammatik bacarıqlara malik olmaq şərtidir. İngilis dilində sadə zamanlardan (sadə, keçmiş, gələcək) və eyni zamanda indiki bitmiş zamandan istifadə etmək lazımdır. “First” və “then” sözləri fəaliyyətin sıralanmasını bildirir. Geniş mənada işgüzar ingilis dilinə aid kitablar, materiallar, mətnlər, ailə, dostlar və s. kimi mətnlərdən fərqli olaraq, qlobal biznes mədəniyyətləri, onların gündəlik rejimləri və s. haqqında olmalıdır. Bu gün dünyada işgüzar ingilis dilinə böyük tələbat vardır. İşgüzar ingilis dilini öyrənmək istəyənlər bu gün təkcə 4 vərdisin istifadəsini deyil, tərəfdaşları ilə beynəlxalq arenada ünsiyyətə girməyin səmərəli yollarını mənimsəmək istəyirlər. Adətən dünya təcrübəsində işgüzar ingilis dili dərsləri 7-9 am. və 7-9 pm. dən başlanır. Lakin şirkətdaxili kurslarda (in-company courses) vaxt sifarişçilər tərəfindən müəyyənləşdirilir. İşgüzar ingilis dilini axşamlar “online” şəklində internet vasitəsilə də öyrənənlər vardır.

Burada bəzi suallar meydana çıxır.

Bunlar aşağıdakılardır:

Tədris edilən yer harada yerləşir?

Hansı resurslardan istifadə ediləcəkdir?

Yaşadığınız evdən nə qədər uzaqdadır?

Əlavə nəqliyyata nə qədər vaxt lazımdır?

Qeyd edək ki, ümumi ingilis dilindən (General English) işgüzar ingilis dilinin metodologiyası bir qədər fərqlənir. Məsələn, burada qrup və cütlərlə iş əvəzinə rollu oyunlar, simulyasiya, çalışmalar, situativ dialoqlar daha faydalıdır.

Yazı bir ömür boyu vacib sayılan bacarıqdır. Bu zaman materiallar elə seçilməlidir ki, tədris üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olsun. Beləliklə, yazı cavabdır. Biz yazırıq, çünki nəyəsə cavab reaksiyası veririk. Yazı xüsusi kontekstlər üçün vacib sayılan prosesdir. Biz yazırıq, çünki bunu istəyirik və ehtiyac duyuruq. Yazı yazıçıdan oxucunun gözləntilərini nəzərə almağı tələb edir. Yazı seçim etməyi tələb edir. Biz tələbələrımızə ideyanı seçərkən kömək etməliyik.

Buraya aşağıdakılar daxildir:

Beyin həmləsi (brainstorming). Biz onlara daha dərin düşünmək üçün şərait və imkanlar yaratmalıyıq.

Free- writing

Bu zaman saat, yəni vaxt vacib sayılır. Bundan başqa, mövzu, ideya, sual seçmək də şərtidir. Bütün bunlar spesifik detallar hesab olunur. Bu zaman 7-10 dəq. dayanmadan mövzuya fokuslanmaq lazımdır. Əsas məsələ mövzunu əhatə etməkdir.

Clustering/ webbing.

Bu zaman sürət və keyfiyyət vacib sayılır. Söz və ifadələrdən istifadə edərkən sayma, səhifəyə köçür.

Listing.

Mövzu ilə əlaqədar bütün ideyaları siyahıya al.

Cubing. Bu texnika yazan şəxsə mövzuya 6 müxtəlif nöqteyi-nəzərdən yanaşmağı tələb edir. Eyni zamanda bu onlara kömək edir (kubun 6 tərəfini təsəvvür et). Mövzunu müəyyənləşdir. Məsələn,

Təsvir et!

Müqayisə et!

Bildiyin bir şeylə assosiasiya et!

Razılaş və ya inkar et!

Bu 6 nöqteyi-nəzərdən mövzunda bəhs et!

Journalistic questions.

Həqiqətən əgər işçiləri motivasiya etmək istəyirsənsə doğrudan da motivasiya olunduqlarını görürsən.

İşçiləri motivə etmənin bir neçə yolları vardır ki, onlar aşağıdakılardır:

Elə iş yeri yaradılmalıdır ki, o işçiləri motivasiya etmiş olsun;

Burada əsas məsələ motivasiyanın təmin olunmasıdır;

Təbəssüm və yumor hissi də bu işdə vacib şərtidir;

İşçilərin etibar və inamını qazanmaq lazımdır;

İşçilərinə hörmət nümayiş etdirməlisən;

Qarışıqlığı aradan götürməyə çalışmalısən;

İşçilərin daxili dünyasını, şəxsiyyətini tanımaqda maraqlı olmaq məqsəduyğundur. Motivasiya bir kəsi həvəsləndirmək, nəyisə etməyə təhrik deməkdir. Aktivizasiya isə bir kəsi fəallaşdırmağa, məhsuldar olmağa həvəsləndirməkdir. Bu zaman dilöyrənənlərin etdikləri qrammatik səhvləri müəllim müzakirəyə cəlb etməlidir[1,342]. Bundan əlavə, öz təqdimatlarını həddən artıq ciddi təşkil etmək də dilöyrənənlər tərəfindən sıxıcı ola bilər. Dilöyrənənlərin üz-üzə oturması daha məqsəduyğun hesab edilir. Bu “eye contact” vasitəsi ilə həyata keçirilə bilər. Tələbələr bacardıqca daha çox ingilis dilində danışa bilərlər. Motivasiyalı tədris mühitində müəllim bilavasitə tələbə ilə ünsiyyət yaradır, tələbə isə əsas funksional fiqura çevrilərək bacarıqlarını ifadə etmək imkanı qazanır. Bu zaman tələbə dil baryerlərini daha rahat aşır, yad dildə danışmaq utancaqlığı zamanla aradan qalxır, dərs vaxtı həm də real situasiyaların məşqini etməyə imkan verir. Dərs vəsaiti olaraq, audio-video texnikadan istifadə, danışaraq göstərə bilmək tələbələri daha çox maraqlandıraraq dərsə həvəsini artırır və motivasiyasını yüksəldə bilər. Bu da təhsilçilərdə dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılmasına təkan verir. Tələbələri dərsə cəlb etmək üçün təkcə tələbə-müəllim ünsiyyətini qurmaqla kifayətlənməməli, eyni zamanda onların öz aralarındakı kommunikasiyanı gücləndirmək lazımdır.

Bunun ən yaxşı yolu müəyyən oyunlar təşkil etmək, onlara rollar vermək, hər kəsi müzakirələrdə iştiraka cəlb etməkdir.

Məsələn: götürək oxu prosesini.

Oxu zamanı motivasiyanın rolunu danmaq olmaz. Belə ki, metodiki ədəbiyyatda təkcə oxu vərdişləri ilə bağlı altı “Cs” formullu motivasiya növləri qeyd edilir.

Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Seçim imkanı (choice)
2. Həvəsləndirmək (challenge)
3. Nəzarət etmək (control)
4. Əməkdaşlıq etmək (collaboration)
5. Məna sintezi (Constructing meaning)
6. Nəticələrə gəlinməsi (consequences).

Xarici dildə oxu prosesi və təşkili ilə bağlı motivasiya məsələləri hər zaman tədqiqatçıların diqqət mərkəzində dayanan ən ümdə problemlərdən biri olmuşdur. Bu mənada bu gün də öz aktuallığını itirmir.

İnformasiya kommunikasiya texnologiyaları da bu baxımdan mühüm rola malikdir. Dərslərdə istifadə olunan maqnitofonlar, CD diskler, proyektor, kompüter, internet materialları və dərstdən sonrakı “onlayn” əlaqə tədris prosesinin effektivliyini təmin edir. Bu zaman xüsusilə internetin dil tədrisində əhəmiyyəti böyükdür. Hər hansı dilin tədrisinin uğurlu nəticəsi onun təcrübə baxımdan aşılana bilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, “online” şəkildə istifadə internetin bizə bu praktikaya bilavasitə köməyi sayəsindədir. “Online proqramlar” şifahi nitqin və dinləyib-anlama bacarıqlarının formalaşdırılması prosesini gücləndirir [1,342]. Onu da qeyd etməliyik ki, bacarıqların yaradılması zamanı texniki vasitələrlə zəngin olmayan auditoriyada tədris tezliklə dilöyrənənlərin maraqlarının azalması ilə müşayiət olunur. Belə ki, “classroom observation” deyilən sinif müşahidəsi burada diqqətə alınmalıdır. Bəziləri düşünə bilər ki, qrammatika və geniş lüğət fonduna malik olmaq ingilis dilində danışmaq üçün kifayətdir. Amma bu belə deyil. Şifahi nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasında yaxşı tələffüz vərdişlərinə malik olmaq lazımdır. Əla cümlə qurmaq olar. Lakin müsahibinin başa düşməsində çətinliklərlə qarşılaşa bilərsiniz. Bizim beynimiz tanış səsləri qavrayır. Belə ki, sənin nitqini insanlar başa düşməli, onlarda təssürat oyatmalıdır [2, 136]. İsgüzar ingilis dilinin öyrədilməsi sahəsində şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsində bir çox strategiyalar mövcuddur. Onlar aşağıdakılardır:

“Questionnaires” adlanan proses daha faydalı hesab olunur. Çünki bu zaman tələbələr nəyi sual verəcəklərini və cavablandıracaqlarını yaxşı bilirlər. Simulyasiya və rollu oyunlar tələbələrə real həyat hadisələri ilə bağlı məsələlərdə fikir yürütməyə həvəsləndirir [2,321]. “Storytelling” adlanan hekayə danışma növü faydalı hesab olunur. Belə ki, biz gündəlik işlədilən sevimli və tərbiyələndirici lətifələrimizi danışırıq. Bütün bunlar onların danışmaq qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasında böyük rola malikdir. “Fishbowl” adlanan fəaliyyət növündə isə tələbələr müəyyən mövzu ətrafında

danışmalı, əvvəl verilmiş fraza, söz birləşmələri və cümlələrdən istifadə məsələlərinə diqqət yetirməlidirlər[2, 45]. Bu baxımdan aşağıdakılara diqqət yetirək:

Yavaş danış! İngilis dilində danışanlar hesab edirlər ki, ingiliscə danışmaq tez-tez danışmaqdan ibarətdir. Bu səhv fikirdir. Bəzən sürətli danışq pis vərdişlər yaradır, danışanın əsəbi və aqressiv olduğu barədə təəssürat formalaşdırır.

Təsəvvür et! Bu zaman gözlər bir anlıq bağlanmalı və səsləndirmədən əvvəl səsin özü barədə düşünəlməlidir. Ağız və sifətin vəziyyəti müəyyənləşdirilməlidir.

Bundan əlavə, əgər fonemik “chart” barədə dilöyrənənlərin məlumatı varsa o bir fonemin digər fonemlərə təsiri barədə təsəvvürə malik olacaqdır. Fiziki vəziyyətə nəzarət et! Tələffüz fiziki bacarıqdır. Ağız və dil səsə uyğun fokuslandırılmalıdır. Məsələn, dillə diş arasındakı səslərə diqqət yetirmək vacib sayılır. Bütün bunlara riayət etmək rəvan və səlis danışq deməkdir. Özünə nəzər yetir! Bu zaman dilöyrənən güzgünün qabağında dayanmalı, dil, dodaq və ağız vəziyyətini müvafiq formaya gətirməlidir. Özləri ilə dildəşyicilərinin səsləndirdikləri səsləri müqayisə etməlidirlər. Təqlid et! Dilöyrənənlər şifahi nitq vərdişlərinin düzgün inkişaf etdirilməsi sahəsində gözəl tələffüz vərdişlərinə yiyələnmək üçün ingilis dilində radio proqramları dinləməli, TV və filmlərə baxmalı, eşitdiklərini təqlid etməlidir. Hətta onların dediklərini başa düşməsələr belə bunu etməlidirlər. İngilis dilində danışarkən tək olmağa çalış! Danışarkən əksər hallarda biz səhv etməkdən qorxuruq. Belə stimullardan biri nitq reaksiyasına səbəb ola bilən şərait kimi qəbul edilən kommunikativ situasiya hesab edilə bilər. Hər bir insan fəaliyyəti növü kimi, adekvat kommunikasiya prosesinin həyata keçirilməsi üçün tələbat və həmin tələbatın ödənilməsi üçün səmərəli şəraitin olması vacibdir. Xarici dildə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi yalnız kommunikativ situasiyaların olması zamanı mümkündür. Tədris olunan linqvistik materialların hər hansı konkret situasiya ilə əlaqəli şəkildə istifadə etmək bacarığının formalaşmasına dair tələblər şifahi nitqin tədrisində situativ-modelləşdirmə istiqamətləndirilməsi prinsipi ilə tam şəkildə üst-üstə düşür. Beləliklə, müəyyən strateji fəaliyyətləri həyata keçirməklə işgüzar ingilis dilinin tədrisi sahəsində uğur qazanmaq mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Alschuler A.S. Teaching achievement motivation / A.S.Alschuler, D.Tabor, J.Mc Intire. Middletown, Conn, 1970, 456p.
2. Asher J. Learning Another Language through Actions: The Complete Teacher's Guidebook, Los Gatos, Calif.: Sky Oakes Productions, 1977, 117 p.
3. Belmechri F., Hummel K. Orientations and Motivation in the Acquisition of English as a Second Language Among High School Students in Quebec City // Language Learning, Volume 48, Issue 2, 2013, pp. 219–244

N. MIRZALIYEVA

THE METHODOLOGY OF DEVELOPING SKILLS IN TEACHING BUSINESS ENGLISH

Summary

The article deals with the problem of working out effective ways of methodology of developing skills in teaching Business English. It is obvious that today any language, especially the global language should be taught for communicative purposes. Adequately, teaching all the skills and used methods, should be integrated into the process of developing language learning students communicative competence. Language learners who lack confidence in their ability to participate successfully in oral interaction often listen in silence while others do the talking. One way to encourage such learners to begin to participate is to help them build up a stock of minimal responses that they can use in different types of exchanges. Such responses can be especially useful for beginners. Minimal responses are predictable, often idiomatic phrases that conversation participants use to indicate understanding, agreement, doubt, and other responses to what another speaker is saying. Having a stock of such responses enables a learner to focus on what the other participant is saying, without having to simultaneously plan a response. Some communication situations are associated with a predictable set of spoken exchanges -- a script. Greetings, apologies, compliments, invitations, and other functions that are influenced by social and cultural norms often follow patterns or scripts. So do the transactional exchanges involved in activities such as obtaining information and making a purchase. In these scripts, the relationship between a speaker's turn and the one that follows it can often be anticipated. Language learners are often too embarrassed or shy to say anything when they do not understand another speaker or when they realize that a conversation partner has not understood them. Instructors can help students overcome this reticence by assuring them that misunderstanding and the need for clarification can occur in any type of interaction, whatever the participants' language skill levels. Instructors can also give students strategies and phrases to use for clarification and comprehension check. By encouraging students to use clarification phrases in class when misunderstanding occurs and by responding positively when they do, instructors can create an authentic practice environment within the classroom itself.

Key words: writing, reading, listening, speaking, criteria, language, word, strategy

Н. МИРЗАЛИЕВА

**МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ ПРИ
ПРЕПОДАВАНИИ ДЕЛОВОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА**

Резюме

В данной статье рассматриваются пути формирования навыков при преподавании делового английского языка. Очевидно, что сегодня любой язык, и в особенности глобальный язык должен обучаться в коммуникативных целях. Соответственно, все умения и использованные методы, должны быть и интегрированы в процесс формирования коммуникативной компетенции. В настоящее время существует движение, в цели которого входит создание системы обучения, английскому языку, предполагающее самое серьезное отношение к обучаемому, согласно которой именно студент является центральной фигурой всего процесса обучения языкам и их изучения. Если, следуя основным положениям коммуникативного подхода к обучению языкам, согласиться с концепцией, согласно которой именно обучаемый является центральной фигурой процесса обучения и требует самого серьезного к себе отношения, учителю иностранного языка отводится роль человека, направляющего и всемерно поддерживающего деятельность студентов, изучающих иностранный язык. В соответствии с требованиями, предъявляемыми к учителям иностранного языка, учитель должен обладать определенными качествами, самыми важными из которых является его отношения с учащимся, его энтузиазм, желание работать, внедряя новые, прогрессивные методы в практику преподавания, его знания и умения. Одним из важных компонентов обучения устной речи, а также формирования у обучаемых навыков коммуникации на иностранном языке в условиях языкового вуза, являются информативные беседы, которые могут быть классифицированы согласно различным критериям. Так, по степени и характеру подготовки они могут быть подразделены на подготовленные и неподготовленные (спонтанные, экспромтные). Говоря об обучении студентов языкового вуза умению общаться на высоком уровне на английском языке, следует отметить, что все предъявляемые студентам задания и упражнения должны формировать подобное умение. Обсуждение тех или иных событий может предваряться непосредственной подготовительной работой, и в таких случаях можно говорить о подготовленных информативных дискуссиях.

Ключевые слова: письмо, чтение, аудирование, разговор, критерия, язык, слова, стратегия

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Şəhla Kərimova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ƏDALƏT MƏHƏMMƏDƏLİ OĞLU ABBASOV

ADPU-nun Filologiya fakültəsinin

“Azərbaycan dili və onun tədrisi

texnologiyası”

kafedrasının dosenti

AYGÜN NADIR QIZI ZEYNALOVA

MAA-nın “Dil və ictimai fənlər” kafedrasının

baş müəllim

Üzeyir Hacıbəyov

Email: abbasov-edalat@mail.ru

YARIMÇIQ CÜMLƏLƏRİN SINTAKTİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA ONUN SƏCİYYƏVİ ƏLAMƏTLƏRİNİN ROLU

Açar sözlər: ümumsemantik məzmun, makrotekst, nitq prosesi, cütlərkibli cümlə, buraxılmış üzv, analoji cümlə, struktur-semantik cəhət, təktərkibli cümlə, sintaktik kateqoriya, cümlə konstruksiyaları, struktur-semantik situasiya

Ключевые слова: общее семантическое содержание, макротекст, речевой процесс, двухчастное предложение, пропущенный член, аналогичное предложение, структурно-семантический аспект, одиночное предложение, синтаксическая категория, конструкции предложений, структурно-семантическая ситуация

Key words: general semantic content, macrotext, speech process, double sentence, omitted member, analogous sentence, structural-semantic aspect, single sentence, syntactic category, sentence constructions, structural-semantic situation

Üzvlərindən biri və ya bir neçəsi işlənilməyən cümləyə yarımçıq cümlə deyilir.

Sadə cümlə bəhsində geniş tədqiqata ehtiyacı olan sintaktik kateqoriyalardan biri də yarımçıq cümlədir. “Bu səbəbdən də sadə cümlənin digər sintaktik -semantik struktur tipləri ilə müqayisədə yarımçıq cümlələrə, onların əlamətlərinin düzgün müəyyənəşdirilməsi və sistemə salınmasına münasibət birmənalı deyil”. [1, s.232]

Bu yanaşma tərzinin müxtəlifliyi yarımçıq cümlənin növlərinin təsnifi prinsipinin təyində də təzahür edir.

“Belə ki, dilçilik ədəbiyyatlarının bəzində yarımçıq cümlənin üç növü göstərilir: 1) xəbərsiz, yarımçıq cümlə; 2) Mübtədasız yarımçıq cümlə; 3) Mübtəda və xəbərsiz yarımçıq cümlə.” [5, s.204]

Mübtəda və xəbərsiz yarımçıq cümlələrə aid verilən nümunələrdə yalnız zaman zərfliyindən ibarət yarımçıq cümlələr göstərilir. Halbuki, zərflilə yanaşı, tamamlıqdan ibarət yarımçıq cümlələr də mövcuddur.

Məsələn:

- Ay Məşədi Səkinə xala, burda bir kağız gördünmü?
- Bir şey görməmişəm.
- Uzun kağızdır.
- Süpürüb atdım.
- Bəs ha tərəfə atdın kağızı.
- Odur zibil yeşiyində.

Verilmiş dialoji nitqdə dördüncü cümlə (Bəs hara atdın kağızı?) tamamlıqdan ibarət yarımçıq cümlədən ibarətdir.

Sadə cümlənin əvvəlki fəsillərdə bəhs olunan növləri, eyni zamanda yarımçıq cümlədir..

Təktərkibli və cüttərkibli, müxtəsər və ya geniş cümlə tiplərinin üzvlərindən biri və ya bir neçəsi buraxılmışsa, lakin o cümlə üzvləri asanlıqla bərpa edilirsə, belə cümlələr yarımçıq cümlə adlandırılır.

“Deməli, həm cüttərkibli, həm də təktərkibli, eyni zamanda həm müəyyən şəxsi, həm də qeyri-müəyyən şəxsi cümlələr yarımçıq ola bilər, çünki yarımçıq cümlə bütün cümlə tiplərinə uyğun gəlir.”[2,s.21]

Məsələn:

- Məsələyə baxıldı?
- Hər şey hazırdır.
- Qoy içəridə qalsınlar.
- Əllərində silahları varmı?
- Yox əşi, çoxdan almışam

Dialoji nitqi nəzərdən keçirəndə sadə cümlənin, həm təktərkibli, cüttərkibli, həm də şəxssiz və qeyri-müəyyən şəxsi növlərinin iştirak etdiyini görürük.

Birinci nümunəyə aid cümlə (məsələyə baxıldı?)

Şəxssiz geniş cümlədir. İkinci cümlə cüttərkibliyədir. Üçüncü cümlə qeyri-müəyyən şəxsi cümlədir. Digər üçüncü və dördüncü cümlələr isə cüttərkibli geniş cümlələrdir.

Həmin mətni yarımçıq tipli cümlələrə çevirəsi olsaq, dialoji nitqdə bəzi forma dəyişikliyi yaranır:

- Məsələyə baxıldı?
- Baxıldı.
- Qoy içəridə qalsınlar.
- Qalsınlar.
- Əllərində silahları varmı?
- Görmədim.

Əslində əvvəlki mətnə olan sadə cümlə tipləri eyni ilə burada da öz əksini tapmışdır. Sadəcə həmin cümlə konstruksiya formaları cəhətdən yarımçıq cümlə strukturuna keçmişdir. Mətn şəraitinə görə, cümlənin digər üzvlərinin işlənilməsinə ehtiyac duyulmur. Buraxılan üzvlər nitqin ümumi struktur –semantik situasiyasına

görə bəlli olur və zərurət yarandıqda bərpa oluna bilər.

Tədqiq tarixindən. “İstər Azərbaycan dilçiliyində, istərsə də Türkologiyada bu məsələ qənaətbəxş şəkildə araşdırılmamışdır. Azərbaycan dilçiliyində akad.M.Ş.Şirəliyev, prof. M.Hüseynzadə tərəfindən yazılmış məktəb dərsləkləri, “Azərbaycan dilinin qrammatikasında”, B.X.Sadıqovanın “Bütöv və yarımçıq cümlələr” adlı məqaləsində və Ə.M.Cavadovun “Müasir Azərbaycan dilində şəxssiz cümlələr”, Türkoogiya isə N.P.Direnkovanın “Qrammatika yazıca” və A.N.Kononovun “qrammatika sovremennoqo turetskoqo literaturnoqo yazıca” əsərlərində bu məsələyə müəyyən qədər yer verilmişdir” [3,s.324]

Adları çəkilən dilçilik ədəbiyyatlarında yarımçıq cümlələrdən bəhs edilərkən hər hansı bir üzvünün işlənməməsi, əslində yarımçıqlıq istilahi ilə cümlənin strukturunun formal-sintaktik yarımçıqlığı düşünülür. Yarımçıq cümlələrin mövcud olmasını, formalaşmasını təşkil edən yarımçıqlıq terminində hansı üzvün buraxılması məsələsinə yanaşma tərzı müxtəlifdir. Bu fikir ayrılığını bu cür qruplaşdırı bilərik: 1) akad.M.Ş.Şirəliyev, prof.M.Hüseynzadə və N.P.Direnkovanın fikrincə, yarımçıq cümlələrdə qrammatik əsasdan biri buraxılır.

2) Dos.C.Əfəndiyev, B.X.Sadıqova və prof.A.N.Kononova görə isə qrammatik əsasla yanaşı, ikinci dərəcəli üzvlərdən birinin buraxılması nəticəsində əmələ gələn cümlələr də yarımçıq cümlələr hesab edilir.

Bir sözlə, söylənənlərdən belə bir qənaət hasil olur ki, yarımçıq cümlə problemi ümumi türkologiyada indiyə qədər öz həllini tapmayan sintaktik kateqoriyalardandır.

1) Rus dilçiliyində isə bu problem qismən də olsa, həll edilmişdir. Belə ki, müxtəlif dilçilik ədəbiyyatlarında bu məsələdən müəyyən qədər bəhs olunmuş, buna ayrı-ayrı əsərlər həsr edilmişdir. Hansı baş üzvün buraxılması məsələsinə gəlincə, bundan əvvəl qeyd etdiyimiz mülahizənin tərəfdarları mövqeyindən çıxış edirlər.

A.N.Nazarov “Nepolnoye predlojeniye, usloviya ix upotrobleniya i ix struktura” (1951) adlı dissertasiyasında müasir rus dili materialı əsasında yarımçıq cümlələri tədqiq edərək, belə bir fikrə gəlir ki, “yarımçıq cümlələri nitqin müəyyən bir növünə ayırmaq üçün kontekst və situasiya ilə heç bir əlaqəsi olmayan fikir yarımçıqlığı əsas götürülməlidir” [4,s.135]

İ.A.Popova isə əsərlərində rus dilçiliyində yarımçıq cümlə haqqında mövcud mülahizələrlə bərabər, Nazarovun nəzəriyyəsi ilə də hesablaşır. Müəllif dil, həm də təfəkkür prosesi kimi forma və məzmun vəhdətini əsas götürüb cümlənin ümumi semantik tərkibindən çıxış edərək, yarımçıq cümləyə məxsus subyektiv fikir və mülahizələrini ifadə edir.

İ.A.Popovanın yarımçıq cümlə haqqında irəli sürdüyü fikirlərin mövcudluğu Azərbaycan dilçiliyində yarımçıq cümlələrə yanaşma tərzində konkret dəyişiklik, rəngarəng əlamətlər təzahür etdi. Bu əlamət və xüsusiyyətlər yarımçıq cümləni struktur-semantik və sintaktik-semantik cəhətdən analoji cümlə tipləri ilə müqayisə etmə səviyyəsinə çatdırdı, sadə cümlənin digər növləri ilə sərhəd təşkil

edən müstəqil tədqiqat obyektini kimi geniş üfqlər açdı.

Yarımçıq cümlələrə məxsus cəhətləri şərh edərkən Z.Budaqovanın bu barədə söylədiyi bir fikri xatırlamaq yerinə düşərdi.” Mübtəda və ya buraxılmış cümlə müstəqil bir cümlə növü təşkil etmir. O, cütlükli və ya təklükli cümlənin bir növüdür. Bunların yarımçılığı bütöv cütlükli və ya təklükli cümlələrlə müqayisədə müəyyən olur. Əgər bütöv cümlələrdəki üzvlərdən hər hansı biri (istər baş üzv olsun, istərsə ikinci dərəcəli üzv) buraxılırsa, mövcud cümlənin qrammatik cəhətdən yarımçılığına səbəb olur

Söylənən fikrin doğruluğunu aşağıdakı nümunələrlə də təsdiq etmək olar:

- Mən bu gecə getmək istəyirəm.
- Hara?
- O taya.
- Bəs ev-eşiyi, arvad-uşağı kimə tapşırırsan?
- Qardaşıma

Yarımçıq cümlələrdəki yarımçılıq şərti xarakter daşıyır, çünki belə cümlələr quruluşuna görə yarımçıq hesab edilir. Ümumiyyətlə, yarımçıq cümlələrdəki üzvləri təcrid olunmuş halda düşünmək doğru deyil. Bu cür struktur hal onunla əlaqədardır ki, yarımçıq cümlələr həmcə makrotest kimi iri qrammatik tərkibin digər bir hissəsində (əsasən başlanğıcda) iştirak edir. Məndəki ümumsemantik məzmun həmin yarımçılığı bütövləşdirir. buraxılmış üzvləri işləndiyi cümlədəki, yaxud başqa cümlələrdə işlənən üzvlərlə bağlı məzmunla əlaqələndirmək lazımdır.

Yarımçıq cümlə fikrin aktuallaşması ilə bağlıdır. Danışan şəxs təkrarlara yol verməmək, fikri sadə, aydın, səlis qurmaq üçün bir çox üzvləri nitq prosesində ixtisar edir, yeni rəşional fikir ifadə edən üzvləri saxlayır

Yarımçıq cümlələrin məzmunundan, iştirak etdiyi mövqeyindən və üslubi məqsədindən asılı olaraq, qrammatik əsasın biri, yaxud hər ikisi işlənməyə bilər. Yarımçıq cümlələr, həm baş üzvlərdən – birindən və ya hər ikisindən, həm də ikinci dərəcəli üzvlərindən – hər üçündən ibarət ola bilər.

Məsələn:

Soruşdular:

- Kimdi, nəçidi?
- Traktorçudu...
- Yaxşı, kimdi, haralıdı?
- Şəhərlidi.
- Uşaq nəçə aylıqdır bəs?
- Dörd.

Yaxud:

- Dolanışığın-zadın babatdırımı?
- Qəpik-quruş...
- Çəlləklərin haqqını kim verəcək?
- Hökumət.

- Çəlləkləri hara yığmaq lazımdır?

- Ora

Nümunələrdən də göründüyü kimi, buradakı üzvlər özündən əvvəl və sonrakı cümlələrlə məzmunca əlaqəlidir. Mətn situasiyasına görə buraxılan üzvlərin ifadə etdiyi mənalara, daşdığı kommunikativ vəzifəsinə və işlənmə məqamına əsasən onları müəyyənləşdirib, zərurət hiss edildikdə yerlərinə bərpa etmək olur.

Ümumiyyətlə, əlaqəli nitqdə məzmunca yarımçıq cümlə ola bilməz. Bu yarımçıqlıq onun müstəqil işlədilə bilən bütöv variantına nisbətən ancaq formada müşahidə olunur

Qrammatikada – mübtədə, məntiqdə subyekt; qrammatikada xəbər, məntiqdə predikat; cümlə - hökm kateqoriyaları bir-birinə yaxın olduğu kimi, natamam induksiya ilə yarımçıq cümlə kateqoriyaları da əlamət və predmetcə müvafiqdir.

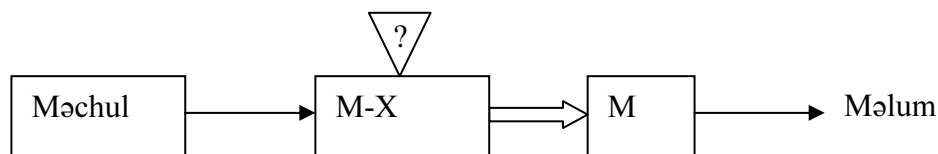
Natamam induksiyada müəyyən məntiqi sinfə daxil olan predmet və hadisələrin bir qismi haqqında fikir yürüdüldür, sonra ümumiləşdirmə aparılır, alınan nəticə sinfin bütün ünsürlərinə aid edilir. Burada predmetlər arasındakı oxşarlıq, əlamət əsas götürülür

Deduksiyadan fərqli olaraq induksiyada bəzi predmet və hadisələrdəki xassələrin təkrar olunmasına əsasən sinif haqqında ən ümumi nəticə çıxarmağa məntiqi zərurət duyulmur, çünki ola bilər ki, əlamətlərin təkrarlığı sadəcə təsadüfün nəticəsidir

Yarımçıq cümlələrdə buraxılmış üzvlər ümumi mətn situasiyasına əsasən müəyyənləşdirilir və əgər məntiqi zərurət duyulursa yerlərinə bərpa edilə bilər. Natamam induksiyada olduğu kimi, yarımçıq cümlələrdə də ayrı-ayrı strukturlu konstruksiyaların ifadə etdiyi fərdi semantik çalar mətn şəraiti cəhətdən ümumi məzmun xətti əsasında vəhdət təşkil edir.

Beləliklə, yarımçıq cümlələrin nəzəri əlamətlərini praktik cəhətdən əyaniləşdirəsi olsaq, aşağıdakı sxem alınar (sxemləri buraxılmış üzvlərinə əsasən ardıcılıqla göstərməyi daha məqsədə uyğun hesab edirik).

1) Mübtədası buraxılmış kontekstual-situativ yarımçıq cümlələrə aid olan:

- Düdük! Küçüklüyünü bilirdinsə, niyə “kiss!” deyəndə quyruğunu dalına qısıb bir küncə qısılmırdın? Sənə əvvəlcədən dedim ki, sən orda fiqursan!” Fiqur! Başa düşürsən?

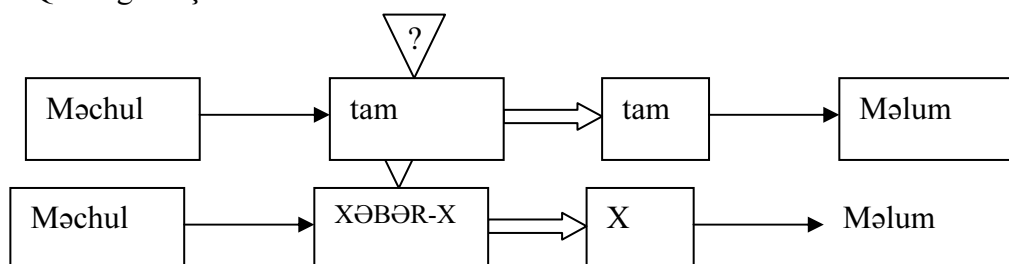
- Başa düşürəm...

Şəki 3.3. Mübtədası buraxılmış kontekstual-situativ yarımçıq cümlə forması

2) Xəbəri buraxılmış kontekstual – situativ yarımçıq cümlə.

- Səni axtaran kimdir?

- Qara oğlu Əsrəf

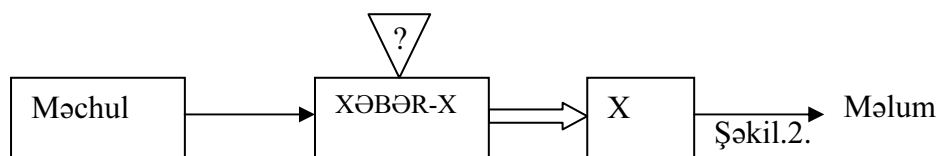
Şəkil.1. xəbəri buraxılmış kontekstual-situativ yarımçıq cümlə nümunəsi.

3) Tamamlığı buraxılmış kontekstual-situativ yarımçıq cümləyə məxsus nümunə

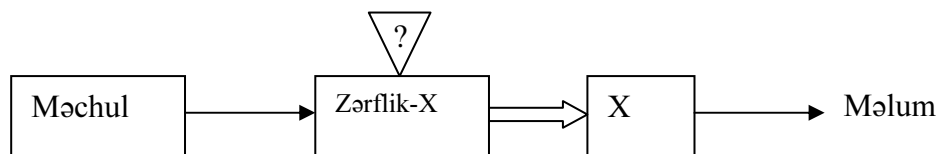
- Kimi soruşursan
- Müəllimi...
- Nə üçün?
- Öyrənmək...[danışıqdan]

4) Zərfliyi buraxılmış kontekstual-situativ yarımçıq cümləyə aid nümunə

- Sabah gələcəksən?
- Gələcəyəm...

Zərfliyi buraxılmış kontekstual-situativ yarımçıq cümlə

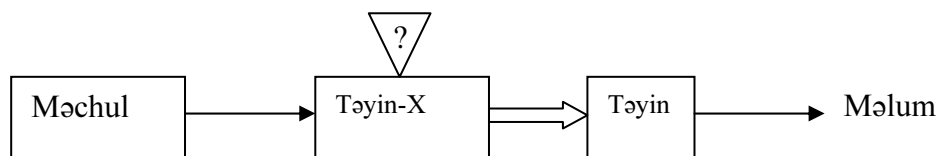

5) Təyini buraxılmış kontekstual-situativ yarımçıq cümlə

- Hansı oğlan idi?
- Sarışın

Şəkil 3.

Təyindən ibarət yarımçıq cümlə forması

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev, Ə.Z. Müasir Azərbaycan dili, sintaksis - IV. Dərslik /Ə.Z.Abdullayev, N.Q. Cəfərov, Y.M. Seyidov [və b.]-Bakı: 1972, 1985, -319s.
2. Abbasov, Ə.M. Yarımçıq cümlələrin struktur-semantik tipləri və kommunikativ funksiyasına dair//Ümummilli lider Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları-Bakı, Azərbaycan: -01-04may, -2013, -s.20-22.
3. Azərbaycan dilinin qrammatikası, sintaksis, II hissə /red: R.Ə. Rüstəmov, M.Ş.Şirəliyev-Z.İ.Budaqova.-Bakı: AEA, -1959.-403 s.
4. Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqlər/red.A.Ə.Aslanov.-Bakı: AEA, -1963.-191s.
5. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dili, sintaksis/B.Xəlilov.-Bakı: Adiloğlu, -2017.-427s.

Abbasov Ədalət Məhəmmədəli oğlu
f.ü.f.d., dosent
Aygün Zeynalova Nadir qızı
baş müəllim

Yarımçıq cümlələrin sintaktik-semantik xüsusiyyətlərinin formalaşmasında onun səciyyəvi əlamətlərinin rolu

XÜLASƏ

Sadə cümlə bəhsində geniş tədqiqata ehtiyacı olan sintaktik kateqoriyalardan biri də yarımçıq cümlədir. Bu səbəbdən də yarımçıq cümlələrə, onların xüsusiyyətlərinin düzgün müəyyənəşdirilməsi və sistemə salınmasında münasibət birmənalı deyil.

Bu yanaşma tərzinin müxtəlifliyi yarımçıq cümlənin növlərinin təsnifi prinsipinin təyində də təzahür edir.

Belə ki, dilçilik ədəbiyyatlarının bəzində yarımçıq cümlənin üç növü göstərilir: 1) xəbərsiz yarımçıq cümlə; 2) Mübtədasın yarımçıq cümlə; 3) Mübtədə və xəbərsiz yarımçıq cümlə.

Bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında isə yarımçıq cümlədən bu cür bəhs edilir: “Həm cütlərkibli, həm də təkərkibli, həm müəyyən şəxslə, həm də qeyri-müəyyən şəxslə cümlələr yarımçıq ola bilər, çünki yarımçıq cümlə bütün cümlə tiplərinə uyğun

gəlir”.

Yarımçıq cümlələrdəki yarımçılıq şərti xarakter daşıyır, çünki belə cümlələr quruluşuna görə yarımçıq hesab edilir. Ümumiyyətlə, yarımçıq cümlələrdəki üzvləri təcrid olunmuş halda düşünmək doğru deyil. Bu cür struktur hal onunla əlaqədardır ki, yarımçıq cümlələr həcmcə makrotekst kimi iri qrammatik tərkibin digər bir hissəsində (əsasən başlanğıcda) iştirak edir. Məndəki ümumsemantik məzmun həmin yarımçılığı bütövləşdirir.

Yarımçıq cümlə fikrin aktuallaşması ilə bağlıdır. Danışan şəxslə təkrarlara yol verməmək, fikri sadə, aydın, səlis qurmaq üçün bir çox üzvləri nitq prosesində ixtisar edir, yeni rəşional fikri ifadə edən üzvləri saxlayır. Yarımçıq cümlələrin məzmunundan, iştirak etdiyi mövqeyindən asılı olaraq yarımçıq cümlələr, həm baş üxvlərdən – birindən və ya hər ikisindən, həm də ikinci dərəcəli üzvlərdən – hər üçündən ibarət ola bilir.

доц.А.М.Аббасов

с/п А.Зейналова

Роль его характеристики в формировании синтаксических и семантических особенностей неполных предложений

РЕЗЮМЕ

Неполные предложения - одна из синтаксических категорий, которые требуют обширного исследования при обсуждении простых предложений. По этой причине отношение к неполным предложениям, их правильное выявление и систематизация неоднозначно.

Разнообразие этого подхода отражено и в определении принципа классификации неполных типов предложений.

Таким образом, в некоторой лингвистической литературе указываются три типа неполных предложений: 1) неинформированные неполные предложения; 2) неполное предложение пункта; 3) Неполное предложение без оговора.

В некоторых лингвистических литературных источниках неполные предложения описываются следующим образом: «Предложения, которые являются как двойными, так и единственными, а также определенными и неопределенными, могут быть неполными, потому что полное предложение соответствует всем типам предложений.

Неполнота в неполных предложениях является условной, потому что такие предложения считаются неполными из-за их структуры. Вообще неправильно думать, что члены неполных предложений изолированы. Такая структурная ситуация возникает из-за того, что неполные предложения присутствуют в другой части основной грамматической структуры (в основном в начале), например, в макротексте тома. Общее смысловое содержание текста восполняет этот пробел.

Недостающее предложение связано с актуализацией идеи. Идея избежать повторения с говорящим сокращает количество участников в процессе речи, чтобы создать простых, ясных, беглых, удерживающих участников, которые выражают новую рациональную идею. В зависимости от содержания неполных предложений и положения, в котором они присутствуют, неполные предложения могут состоять из одного или обоих основных предложений и всех трех предложений.

**A.M.Abbasov
A.Zeynalova**

The role of its characteristics in the formation of syntactic and semantic features of incomplete sentences

SUMMARY

Incomplete sentences are one of the syntactic categories that need extensive research in the discussion of simple sentences. For this reason, the attitude to incomplete sentences, their correct identification and systematization is ambiguous.

The diversity of this approach is also reflected in the definition of the principle of classification of incomplete sentence types.

Thus, some linguistic literature indicates three types of incomplete sentences: 1) uninformed incomplete sentences; 2) Incomplete sentence of the clause; 3) Incomplete sentence without clause. In some linguistic literatures, incomplete sentences are described as follows: "Sentences that are both double and singular, as well as definite and indefinite, can be incomplete, because a complete sentence corresponds to all sentence types. Incompleteness in incomplete sentences is conditional, because such sentences are considered incomplete due to their structure. In general, it is not right to think that the members of incomplete sentences are isolated. This structural situation is due to the fact that incomplete sentences are present in another part of the major grammatical structure (mainly at the beginning), such as a volume macrotext. The general semantic content of the text completes that gap. The missing sentence is related to the actualization of the idea. The idea of avoiding repetition with the speaker reduces many members in the process of speech in order to establish a simple, clear, fluent, retaining members who express a new rational idea. Depending on the content of the incomplete sentences and the position in which they are present, incomplete sentences can consist of one or both main clauses and all three clauses.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Buludxan Xəlilov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

AYNUR YUNSUROVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
yunsurova@gmail.com

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ INTERAKTİV METODLARIN İSTİFADƏSİ

XÜLASƏ

Məqalədə interaktiv tədris metodlarının təhsil prosesinə tətbiq edilməsinin vacibliyi əsaslandırılmışdır. Əsas diqqət tələbələrə ingilis dilinin tədrisinə yönəlib. Yeni nəsil müəlliminin öz bilik sahəsində səriştəli olması kifayət deyil; təhsil prosesində bu gün interaktiv tədris metodlarının tətbiqi ilə əlaqəli metodiki yeniliklərdən istifadə etmək lazımdır. İnteraktiv metodların tətbiqi qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmağa kömək edəcəkdir. Bu metodların təhsil prosesinin səmərəliliyinin artırılması, bütün tələbələr tərəfindən yüksək göstəricilər əldə edilməsində rolu böyükdür.

Bu prosesdə müəllimin vəzifəsi pedaqoji təcrübəsində xarici dil öyrənmə prosesində tələbələrin tədris və idrak fəaliyyətini aktivləşdirən müxtəlif metodlardan və tədris vasitələrindən mümkün qədər geniş istifadə etməkdir; tədris olunan mövzuya və materiala marağın artırılmasında metod və vasitələrin istifadəsi bir çox amillərdən asılı olacaqdır. Ənənəvi təlim metodlarından və sistemlərindən daim istifadə etmək effektiv deyil, günümüzün tələbləri nəzərə alınmaqla təcrübələr aparmaq, yeni texnika və metodları sınaqdan keçirmək arzu edilir. Məqalədə xarici dil müəllimləri tərəfindən təhsil prosesində tələbələrin nitq səriştələrinin formalaşması ilə bağlı istifadə olunan inkişaf etmiş forma və metodların istifadəsini təhlil etməyə cəhd edilir. Ali təhsil müəssisələrində xarici dil tədrisinin interaktiv metodlarından istifadənin xüsusiyyətləri və spesifikliyi nəzərdən keçirilir. Tələbələrə nitq müstəqilliyini nümayiş etdirmək, ünsiyyət vərdişlərini və danışq vərdişlərini həyata keçirmək imkanı verərək dərsləri daha müxtəlif keçirməyə imkan yaradan interaktiv metodlardan istifadənin məqsədəuyğunluğu nəzərdən keçirilir. Tələbələrin yaradıcı təfəkkürünü genişləndirməyə yönəlmiş interaktiv metodlardan istifadənin məqsədəuyğunluğu göstərilir.

Açar sözlər: interaktiv metodlar, problem öyrənmə, müzakirə, təlim, “beyin fırtınası”, tədris prosesi

Cəmiyyətin hazırkı inkişaf mərhələsində ingilis dilini bilmək çox vacibdir. Xarici dil öyrənmə ehtiyacını kimisə inandırmağa ehtiyac yoxdur, həyat özü buna şahiddir. Televiziya verilişləri ingilis dilində aparılır, elmi ədəbiyyat nəşr olunur, müasir mahnılar səsləndirilir və xarici filmlər nümayiş olunur, əlavə olaraq müxtəlif məişət texnikası üçün təlimatlar ingilis dilində yazılır və s. Əksər hallarda tərcümə olsa belə, bu, hər zaman düzgün olmur və buna görə də ingilis dilini öyrənmək çox aktualdır. Dil öyrənmə prosesini daha effektiv etmək üçün interaktiv tədris metodlarından istifadə etmək vacibdir.

İnteraktiv təhsil formalarının tətbiqi müasir universitetlərdə tələbə hazırlığının yaxşılaşdırılması üçün ən vacib sahələrdən biridir. Yeni dövrün müəllimi üçün onun bilik sahəsində səriştəli olması kifayət deyil; təhsil prosesində bu gün interaktiv tədris metodlarının tətbiqi ilə əlaqəli metodiki yeniliklərdən istifadə etmək lazımdır. İnteraktiv təlim tələbələrin öz təcrübələri və dostlarının təcrübəsi ilə birbaşa qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanır [2, s. 102].

İnteraktiv təlimin məqsədi bütün tələbələrin yüksək təlim nəticələrini əldə etdiyi təhsil prosesinin səmərəliliyini artırmaqdır.

İnteraktiv öyrənmə, tələbələrin, gələcək mütəxəssisin lazımı keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək üçün problemləri həll etmək üçün əsl işgüzar əməkdaşlıq mühitinə daxil edilməsini əhatə edir. Təhsil prosesinin bütün iştirakçıları bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə qurur, məlumat mübadiləsi aparır, problemləri birlikdə həll edir və vəziyyəti simulyasiya edirlər.

Tələbələrlə işləyərkən interaktiv təhsil formalarının istifadəsi bir sıra üstünlüklərə malikdir:

- tələbələrin artıq təlim prosesinə passiv dinləyicilər kimi deyil, fəal iştirakçılar kimi cəlb edilməsi;
- tələbələrin mövzunu öyrənmə motivasiyasının artırılması;
- müasir texniki tədris vəsaitlərinə yiyələnmək;
- məlumat axtarışında müstəqil iş bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişafı və praktikada əldə edilmiş biliklərdən məhsuldar istifadə.

Qeyd etmək lazımdır ki, tələbələrlə aparılan tədris prosesi interaktiv texnologiyaların istifadəsinə əsaslanaraq dil hazırlığı səviyyəsindən asılı olmayaraq bütün tələbələri təhsil prosesinə cəlb etməyi hədəfləyir. Əməkdaşlıq bütün iştirakçıların məlumat və fikir mübadiləsi etməsi deməkdir. Belə bir dərstdə təhsil prosesi iştirakçıları arasında əməkdaşlıq, mübahisələrin bərabərliyi, ümumi biliklərin toplanması, düzgün qiymətləndirmə və qarşılıqlı nəzarət ilə xarakterizə olunan sərbəst ünsiyyət mühiti yaradılır.

Tətbiqi bu hədəfə çatmağa kömək edəcək bir sıra interaktiv tədris metodlarını - tədris prosesinin səmərəliliyinin artırılması və bütün tələbələr üçün nəticələrin əldə edilməsini nəzərdən keçirək.

1. *Qrup Müzakirəsi*. Qrup müzakirəsi, bir qayda olaraq, müəyyən bir mövzuda aparılır və düzgün həll yolu tapmaq və daha yaxşı qarşılıqlı anlaşmaya nail olmaq məqsədi daşıyır. Qrup müzakirələri öyrənilən materialın daha yaxşı mənimsənilməsinə kömək edir.

Qrup müzakirəsinin birinci mərhələsində tələbələrə müəyyən müddət üçün tapşırıq verilir və onlar bu müddətdə əsaslandırılmış, ətraflı cavab hazırlamalıdırlar. Müəllim qrup müzakirələrinin aparılması üçün xüsusi qaydalar təyin edə bilər:

- Yekdil rəyi müəyyənləşdirmək üçün alqoritm tətbiqi;
- Qrup müzakirəsinə rəhbərlik edəcək liderin təyin edilməsi.

2. *Təlim*. Təlim, məqsədi şəxsiyyətlərarası bacarıqları və peşəkar ünsiyyət davranışını inkişaf etdirmək olan interaktiv təlim formasıdır. Təlimin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bütün iştirakçılar təlim prosesində fəal iştirak edirlər.

Təlim tələbləri:

• auditoriyada iştirakçı sayına görə optimal iştirakçı sayı 15-20 nəfərdir ki, bu da komanda üzvlərinin fəal əməkdaşlığına kömək edir;

- təlimin əvvəlində iştirakçıları dərslərin məqsədləri ilə tanış etmək;
- ilk dərstdə məşq “tanışlıq” aparmaq və “razılaşma” qəbul etmək, yəni qrupun iş qaydaları təşkil etmək;

• səmimi atmosferi yaratmaq və təlim boyunca onu saxlamaq;

• təlim zamanı bütün iştirakçıların aktiv işə cəlb edilməsi;

• hər bir iştirakçının hisslərinə və fikirlərinə hörmət edilməsi;

• təhsil prosesinə texniki dəstək;

• nəzəriyyə ilə interaktiv təlimlərin effektiv birləşməsi;

• təlim başa çatdıqdan sonra təlim nəticələrinin məcburi olaraq yekunlaşdırılması. Təlimi aparan müəllim psixoloji və pedaqoji biliklərə sahib olmalı və ondan öyrənmə prosesində ustalıqla istifadə edə bilməli, məlumat əldə etmə metodlarını bilməli, onları toplayaraq iştirakçılara təqdim etməli, davranışlarına və münasibətlərinə təsir etməlidir.

3. *Müzakirə*. Müzakirə zamanı iştirakçılar problemləri açıq şəkildə müzakirə etməli və ya mübahisəli mövzularda sərbəst şəkildə məlumat, fikir mübadiləsi aparmalıdırlar. Bu metodun əsas xüsusiyyəti, fərqli baxış və mövqelərin - dialoq-müzakirə və mübahisələrin toqquşmasıdır.

Müzakirə tələbə mərkəzli təlimdir. Tələbələrin bir-biri ilə aktiv qarşılıqlı əlaqəsi və müəllim tərəfindən intensiv, şəxsiyyət mərkəzli öyrənmə ilə xarakterizə olunur. Müzakirənin mahiyyəti, qrupun məsələni nə qədər yaxşı başa düşdüyünü göstərməkdir.

İstənilən müzakirə ümumiyyətlə üç mərhələdə baş verir:

1. Problemin bəyanatı;
2. Problemin həlli;
3. Xülasə.

Birinci mərhələ iştirakçıların bir-birlərinə uyğunlaşmasıdır, bunun vasitəsilə problemi, görüşün məqsədlərini, mübahisənin qaydalarını formalaşdırmaq mümkündür. İkinci mərhələ iştirakçıların danışması, suallara cavabları, mümkün qədər çox fikir və təklif toplanması, müzakirə iştirakçılarının şəxsi ambisiyalarının və müəllim tərəfindən mövzuların müzakirəsindən kənarlaşmaların qarşısını alır. Üçüncü mərhələ isə müzakirə nəticələrinin təhlili, fikir və baxışların razılaşdırılması, qərarların birgə formalaşdırılması və qəbul edilməsidir. Müzakirə zamanı tələbələr ya bir-birini tamamlaya bilər, ya da qarşı çıxar bilər [1, s. 10].

Müəllimin tələbələrə verdiyi tapşırıqdan asılı olaraq, onların seçdiyi müzakirə növü müxtəlif müzakirələrin (klassik müzakirə, ekspress müzakirə, mətn müzakirəsi, problem müzakirəsi, rol oyunu, dəyirmi masa) birləşməsi ola bilər. Müzakirənin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, qısa müddət ərzində müzakirə müəllimə real problemləri modelləşdirməyə, tələbələrin dinləmək və düşüncələrini digər iştirakçılar ilə bölüşmək, qarşılıqlı əlaqə yaratmaq qabiliyyətini inkişaf etdirməyə imkan verir. Beləliklə, müzakirə, hər hansı bir problemlə bağlı mövcud fikirlərin müxtəlifliyini başa düşməyə və qiymətləndirməyə, bu mövzuda müzakirə iştirakçısının fərdi fikrini əsədərək hər birinin hərtərəfli təhlilini aparmağa imkan verir. Tələbələrlə işin bu forması çox vacib və məhsuldardır, çünki müzakirə zamanı onlar, daha da peşəkar inkişafı üçün lazım olan ünsiyyət bacarıqlarına yiyələnirlər.

4. *“Beyin fırtınası”* metodu. Bu, yaradıcılığı stimullaşdıraraq problemləri həll etmək üçün kifayət qədər populyar bir üsuldur. Bu metodikaya görə, müəllim bir qrup tələbəni suala mümkün qədər çox cavab verməyə dəvət edir. *“Beyin fırtınası”* üç mərhələdə baş verir [1, s. 16].

İlk mərhələdə qrupa qarşısında problem qoyulur. İştirakçılar dəqiq və qısa şəkildə bir-birinin ardınca təxminlər edirlər, müəllim onların fikirlərini lövhədə heç bir şərh etmədən yazır. İkinci mərhələ bu fikirlərin müzakirəsi və fikir mübadiləsidir. Bu mərhələdə qrupun fikirlərini istifadə etmək və ya inkişaf etdirmək üçün müvafiq üsul tapmaq lazımdır. Üçüncü mərhələdə qrup işinin nəticələri təqdim edilir. Beyin fırtınası üçün iştirakçıları bir neçə qrupa bölmək olar:

- problemin həlli üçün müxtəlif təkliflər hazırlayan fikir istehsalçıları;
- təklif olunan fikirlərdə mənfilik tapmağa çalışan tənqidçilər;
- hazırlanmış təklifləri real şərtlərlə əlaqələndirən, tənqidi şərhləri nəzərə alan analitiklər.

5. *Problem öyrənmə*

Problemlə təlim kontekstində təkcə müəllim tərəfindən sualların məharətlə təqdim edilməsi vacibdir. Tələbələrin fəaliyyətinin təşkili prosesindəki suallar, yaddaşdan əldə edilən məlumatları çoxaltmağa və reproduktiv hərəkətləri həyata keçirməyə kömək edəcəkdir. Nəticədə bu, tələbələrin yaradıcı düşüncələrini stimullaşdıracaq, yeni bilik və bacarıqları kəşf etmələrinə və əldə etmələrinə imkan yaradacaqdır. Suallar aşağıdakı kimi ola bilər:

• Əsl fikir nədir? Mənası nədir? Tərif verin ... Təsvir edin ... izah edin ... fərq nədir? Nümunələr verin ... Xülasə edin ... Təsnif edin.

• Necə fərqli qərar verə bilərsiniz? Səbəbləri nədir? Bu ifadə ilə razısınız mı? Fikrə qarşı dəlil verin? Çatışmazlıqları nədir? Proqnozunuz nədir? İnteraktiv dərstdə işləməyin əsas prinsipləri:

Beləliklə, nəzərdən keçirilən metodlar tələbələrin öyrəndikləri materialı mənimsəmənin səmərəliliyinin artırılmasına, yeni bilikləri öyrənməyə və mənimsəməyə stimullaşdırılmasına yönəldilmişdir. Bu metodlardan yalnız xarici dil (İngilis dili) dərslərində tələbələrlə deyil, eyni zamanda, müxtəlif təhsil səviyyələri olan hər hansı bir təhsil müəssisəsində digər fənləri öyrənmək üçün də istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Safonova L. Y. Tədrisin interaktiv formalarının tətbiqi. Metodik təlimatlar, 2015.39 s.

2. Şaidarova O.G. İngilis dilində qrup ünsiyyətinin tədrisində interaktiv metod və metodlardan istifadə // linqvistik və metodoloji aspektlər: 2015, s. 101–107.

3. Konisheva A.V. İngilis dilinin müasir tədris metodları. M., 2004. - 276 s.

4. Universitetdə xarici dil tədrisinin interaktiv metodlarının bəzi aspektləri//2017. № 3 (84). S. 64-71.

A.S. YUNSUROVA

SUMMARY

THE USE OF INTERACTIVE METHODS IN TEACHING ENGLISH

The article deals with the importance of applying interactive teaching methods to the educational process. The main focus is on teaching English to students. It is not enough for a new generation of teachers to be competent in their field of knowledge; in the educational process today, it is necessary to use methodological innovations related to the application of interactive teaching methods. The use of interactive methods will help to achieve the set goal. The role of these methods in increasing the efficiency of the educational process and achieving high results by all students is great.

The task of the teacher in this process is to use in his pedagogical practice as a wide range of different methods and teaching aids as possible, which activate the educational and cognitive activity of students in the process of learning a foreign language; in stimulating interest in the subject and material that is taught. The use of methods and means will depend on many factors. It is not effective to constantly use traditional methods and systems of training, it is desirable to experiment, test new techniques and tools, taking into account the requirements of

today. The article makes an attempt to analyze the use of advanced forms and methods that are used by teachers of foreign languages in relation to the formation of students' speech competencies in the educational process.

The features and specificity of the use of interactive methods of teaching a foreign language in higher educational institutions are considered. The expediency of using interactive methods that make it possible to make classes more diverse, giving students the opportunity to show speech independence, to realize communication skills and speech skills is considered. The expediency of using interactive methods aimed at enhancing the creative thinking of students has been proved.

Keywords: interactive methods, problem learning, discussion, training, “brainstorming”, teaching process

A.C.ЮНСУРОВА

РЕЗЮМЕ

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

В статье рассматривается важность применения интерактивных методов обучения в учебном процессе. Основное внимание уделяется обучению студентов английскому языку. Новому поколению учителей недостаточно быть компетентным в своей области знаний; в образовательном процессе сегодня необходимо использовать методические новшества, связанные с применением интерактивных методов обучения. Использование интерактивных методов поможет достичь поставленной цели. Роль этих методов в повышении эффективности учебного процесса и достижении всеми учащимися высоких результатов велика.

Задача преподавателя в этом процессе заключается в использовании в своей педагогической практике как можно более широкого спектра различных методов и средств обучения, которые активизируют учебную и познавательную деятельность студентов в процессе изучения иностранному языку; в стимулировании заинтересованности предметом и материалом, который преподается. Использование методов и средств будет зависеть от многих факторов.

Не эффективно постоянно пользоваться традиционными методами и системами обучения, желательно экспериментировать, испытывать новые приемы и средства с учетом требований сегодняшнего дня. В статье сделана попытка проанализировать использование передовых форм и методов, которые применяют преподаватели иностранных языков относительно формирования речевых компетенций студентов в учебном процессе. Рассмотрены

особенности и специфика применения интерактивных методов преподавания иностранного языка в высших учебных заведениях.

Рассмотрена целесообразность использования интерактивных методов, позволяющих сделать занятия более разнообразными, дающих возможность студентам проявить речевую самостоятельность, реализовать коммуникативные умения и речевые навыки. Доказана целесообразность использования интерактивных методов, ориентированных на активизацию творческого мышления студентов.

Ключевые слова: интерактивные методы, проблемное обучение, обсуждение, тренинг, “мозговой штурм”, учебный процесс.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülnarə Əhmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ЗАМИРА ЭФЕНДИЕВА
Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности
Azadlıq prospekti, 23
Mirzoeva73@bk.ru

КЛАССИФИКАЦИИ НАРЕЧИЙ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Наречие представляет собой наиболее разнородный класс в английской грамматике. Слова, относящиеся к разряду наречий, выполняют целый ряд функций. Чаще всего они используются при глаголе, характеризуя действие, однако возможно и их употребление при прилагательном или другом наречии. Некоторые наречия (*actually, probably*) используются в качестве вводных слов и характеризуют целое предложение. Так же, как и прилагательное, наречие обладает специфическими, только ему присущими семантическими, синтаксическими и морфологическими свойствами. В предложении наречие выполняет функцию обстоятельства. Позиция наречия в предложении зависит от того, к какому смысловому разряду оно принадлежит.

Гибридность класса английских наречий, обусловленная тождеством их звучания и написания с прилагательными, частицами, предлогами и союзами, является причиной, затрудняющей определение статуса каждой отдельной лексемы. Функциональные классификации английских наречий основаны на выполняемой ими функции в предложении, которая зависит от того, с какой другой частью речи наречия вступают в синтагматические отношения. Семантическая классификация наречий очень разветвлена и отличается разнообразием подходов. В целом семантические классификации наречий отличаются по числу выделяемых групп, но пространственные наречия занимают в каждой из них свое определенное место.

Учитывая все это, в статье рассматривается классификация наречий в английском языке.

Ключевые слова: наречие, классификация, функция, семантическое, свойства, фраза

У каждого категориального признака наречия проявляется специфические особенности, как во внутриязыковом, так и межъязыковом соотношении.

В английском языке наречие является одной из наименее устойчивых част речных категорий.

Место наречия в структуре предложения в сопоставляемых языках, прежде всего, находится в прямой зависимости от направления подчинения в словосочетаниях с зависимыми наречиями, т.е. от линейной зависимости наречных слов в структуре словосочетания. Как английский язык различает типы линейной направленности подчинения в зависимости от семантики и лексико-грамматических разрядов слов и в целом может допускать также правостороннюю линейную связь. В английском языке наречия и наречные обороты занимают в предложении разное место в зависимости от того, в какие лексико-семантические группировки они входят.

Фраза-ядро – группа слов, образующих грамматическую единицу, в которой существует элемент, доминирующий над всеми другими компонентами. Другими словами, фраза-ядро на основе подчинения, его ведущей части, т.е. элемент, который подчиняется никакому другому элементу, кроме внутри группы. Например, *awfully bad*, *extremely poor* и тому подобное.

Отличительной особенностью ядра могут быть определены достаточно формально и объективно в пределах (слова-группы) следующим образом: ядро является основным элементом в группе, чья синтаксическая функция не может быть идентифицирована на уровне анализа.

По этой причине оказывается полезным для определения элементов, составляющих фразу с точки зрения вторичных частей, то есть объекта, обстоятельство и атрибута. Элемент, синтаксической функции непременно на данном уровне анализа является ядром фразы. Например, *very interesting book*: два элемента и фразы раскрывают свои синтаксические функции при помощи этих групп, в этой фразе является наречным модификатором степени и *awfully sorry*, в свою очередь, – является адverbialом, к слову, *sorry*. Синтаксическая функция *sorry* остается неопределенным на этом уровне анализа, что означает, что место ядра на высшем уровне структуры. **(1, стр. 30.)**

Кроме того, в глагольных фраз: *to make her step slowly*, которое состоит из четырех элементов (*adverbial* слово *slowly*) и предложный объект, к слову, *to make*) которые раскрывают свои синтаксические функции в пределах фразы, при синтаксическом анализе синтаксической функции автоматически означает, что глагол – ядро фразы.

Интересно отметить, что если зависимый элемент, которое следует сразу после глагола, т.е. инфинитив, герундий или *verbal* – причастие, то все те элементы, которые последуют за ним, как правило, связаны с тем, синтаксическими отношениями, исключительно с последним словесным элементом, а не с предшествующим глаголом, как, например: *to make her step slowly*, чтобы её никто не заметил. Таким образом, для того, чтобы формализовать дифференциацию ядра в пределах фразы, мы должны определить элементы фразы как второстепенная часть. Практически говоря, обычные грамматисты всегда формулировали свои правила на предположении,

что синтаксические функции слов, как второстепенных можно выделить на уровне фраз и использовали этот принцип для различения переходных глаголов от непереходных (глаголов которые могут принимать объект против объекта).

Помимо фраз ядра встречаются фразы как (не ядра). Их можно рассматривать как не неотмеченный член противоположности и определяется негативно, как грамматически организованные группы слов, не имеющих ядро. Отсюда следует, что составляющие фраз (не ядра) не соединены с помощью подчинения. В свою очередь группы не ядра могут быть разделены на две подгруппы: (1) независимые и (2) зависимые. Независимая подгруппа включает фразы, не ядра, которые различимы грамматических единиц без каких-либо дополнительных условий (фон), который находится вне границ группы. Например, *Jake and Jill; blue and white*; и тому подобное.

Зависимые фразы двух типов: (1), образованные словам того же класса, *fine, loud, high, pleasant voice* образованные словами различных классов. Как видно из примеров (1), имеет правостороннее и (2) левостороннее порядок слов.

Эта классификация, несомненно, должна быть детализирована, и фразы ядра, должно быть дополнительно проанализированы согласно морфологическим классам самого ядра и его зависимых элементов, с одной стороны, и в соответствии с разъяснением элементов группы и ее другим ограничениями. Точно так же фразы не ядра должны быть описаны согласно морфологическим классам своих компонентов. Но для настоящего обсуждения только основное разделение, кажется, значимым и достаточным. Как видно из приведенной выше классификации одни и те же слова комбинации, которые описаны структуралистами, является отмеченными. Тем не менее, расположение этих типов и их формулировка совершенно разные. Таким образом, по мнению западных лингвистов как *Tom and Eva*, эндоцентрическая конструкция. Глинсон сделал попытку провести различие между этими двумя типами, но его классификация также основано на поведении фразы в более крупные структуры, т.е. один или несколько составляющих может заменить всю фразу на более высоком уровне анализа, и в более развернутом виде.

В настоящей классификации эти типы фраз принадлежат к двум различным группам. *Tom and Eva* классифицируется как не ядрового независимого элемента как ядра, так как синтаксических отношений внутри группы, которые в свою очередь являются различными. Кажется вероятным, что представленная классификация может быть использована, так как она показывает внутреннюю структуру фразы, с одной стороны, и помогает формализовать свои отличительные особенности ядра с другой. В настоящей классификации эти типы фраз принадлежат к двум различным группам. *Tom and Eva* классифицируется как не ядрового независимого элемента как ядра,

так как синтаксических отношений внутри группы, которые в свою очередь являются различными.

Кажется вероятным, что представленная классификация может быть использована, так как она показывает внутреннюю структуру фразы, с одной стороны, и помогает формализовать свои отличительные особенности ядра с другой.

Классификация фраз на основе их функционирования на более высоком уровне анализа конструкции показывает, что можно выделить две основные группы: “остроконечный” и “много конечный”.

Все фразы ядра на основе адвербиальных отношений можно рассматривать как “один остроконечный” фраз, так как в много-конечными только слово ядро может установить синтаксические отношения с элементами, появляющихся на более высоком уровне. Таким образом, “остроконечные” Фразы, как правило, состоят из ядра существительного и одного или более адвербиалов. “Много-конечные” фразы, как правило, имеют одно ядро, которое состоит из глагола и одним или несколько зависимых элементов; например, *to live the girl for the time living*, в данное время. Для того, чтобы определить пик слова, для ядра необходима выполнения наиболее характерных синтаксических функции, когда она становится частью этой конструкции.

Существует следующее деление качественных наречий, которые определяют качество действия и подразделяются на подклассы:

1. Наречия образа и способа действия (*sadly*);

2. Наречия меры, степени и количества (*very*); Обстоятельственные наречия должны указывать на многие обстоятельства, при которых происходит действие, и делятся на наречия времени (*today*) места (*here*) и времени (*today*). Они не определяют характера и качество процесса, не определяют его признаков, а обозначают лишь внешние обстоятельства действия, дают его внешнюю характеристику, в то время как качественные наречия определяют его внутренний характер, обладая некоторым оттенком модальности. Обстоятельственные наречия обозначают пространственные, временные, причинные и целевые отношения.

Обстоятельственные наречия надо отнести к числу единиц первого типа. Это тип наречие относится к такому члену предложения как сказуемое или что означает к сказуемому предложения или, что- то же самое, ко всему предложению в целом. Слова, которые принадлежат к данному синтаксическому типу, часто занимают в предложении наиболее независимую синтаксическую позицию. Качественные наречия относятся ко второму типу синтаксических единиц. Качественные наречия выполняют в предложении всего лишь одну синтаксическую функцию определения глагола. Вместе с качественными и обстоятельственными наречиями некоторые лингвисты выделяют группу количественных наречий (Блох, Хаймович, Роговская):

Qualitative: *quickly*;
Quantitative: *nearly*;
Circumstantial: *yesterday*.

Количественные наречия, такие как *very*, *rather*, показывают степень, количество действия или качество. Сочетаемость этих наречий шире, чем качественных наречий.

Существуют две небольшие группы наречий, используемые в предложении, главным образом, в служебной функции: (2, стр. 89)

1. Вопросительные и относительные наречия *how*, *when*, *where*, *why*, оформляющие вопросительные предложения и вводящие придаточные предложения;

2. Союзные наречия *therefore*, *however*, *moreover* и др., находящиеся на разных ступенях перехода от наречий к союзам.

По размышлениям В. Л. Каушанской существует двойная классификация наречий: по структуре и по значению (3, стр. 204).

1. Простые – *now*, *when*, *where*.

2. Производные - образуются от различных основ с помощью суффиксов- *ly*: *badly*, *otherwise*

3. Сложные - образуются сочетанием различных основ:

а) существительное + предлог: *overseas*, *underground*;

б) существительное + прилагательное: *meanwhile*;

в) наречие + существительное: *nowadays*, *beforehand*;

г) наречие + предлог: *forever*;

д) местоимение + наречие: *somewhere*;

е) наречие + наречие: *whenever*, *southwest*.

4. Составные предложно - именные (в основном субстантивные, редко адъективные сочетания) – *on purpose*, *at night*.

Эта группа состоит из наречий, возникающих на основе одного знаменательного и одного служебного слова, и характеризуется внутренним единством обоих компонентов и отсутствием у них внутренней логической членимости, а также стабильностью их словесных окружений и синтаксических позиций. Второй компонент не имеет категории числа. Он не может быть выделен отдельно и самостоятельно употреблен в предложении.

ЛИТЕРАТУРА

1. R. Pittman. Nuclear Structures in Linguistics Language. Vol. 24. no. 8.1948
2. Б. С. Хаймовичу и Б. И. Роговской. Классификации наречий в английском языке, 89
3. Каушанская. Классификации наречий в английском языке, 1954, 204.

4. Бархударов Л.С. Структура простого предложения современного английского языка/М. 1966. 137 с

Z.A.ƏFƏNDİYEVA

İNGİLİS DİLİNDƏ ZƏRFİN TƏSNİFATI XÜLASƏ

Zərf İngilis dilinin qrammatikasında ən heterogen sinifdir. Zərflər kateqoriyasına aid olan sözlər bir sıra funksiyaları yerinə yetirir. Əksər hallarda hərəkəti xarakterizə edən nitq hissəsi - fel ilə istifadə olunur, lakin sifət və ya digər zərf ilə də istifadə edilə bilər. Bəzi zərflər (actually, probably) giriş sözləri kimi istifadə olunur və bütün cümləni xarakterizə edir. Sifət kimi, zərf də yalnız ona xas olan xüsusi semantik, sintaktik və morfoloji xüsusiyyətlərə malikdir. Hər hansı bir cümlədə zərf hal kimi xidmət edir. Zərfin cümlədəki yeri, hansı semantik kateqoriyaya aid olmasından asılıdır.

İngilis dilinə məxsus olan zərflər sinfinin hibridliyi, sifətləri, hissəcikləri, söz önlərini və bağlayıcıları ilə yazılışının eyniliyinə görə hər bir leksemanın statusunu təyin etməyi çətinləşdirən səbəbdir. İngilis dilinə məxsus olan zərflərin funksional təsnifləri, cümlədə yerinə yetirdiyi funksiyaya əsaslanır, bu da zərflərin digər nitqin hissəsi ilə sintaqmatik əlaqəyə girməsindən asılıdır. Zərflərin semantik təsnifatı çox təsirlidir və müxtəlif yanaşmalarda fərqlənir. Ümumiyyətlə, zərflərin semantik təsnifləri seçilən qrupların sayına görə fərqlənir, lakin məkan zərfləri hər birində özlərinə məxsus yerləri tutur.

Bütün bunları nəzərə alaraq məqalədə ingilis dilində zərflərin təsnifatı müzakirə olunur.

Açar sözlər: zərf, təsnifat, funksiya, semantik, xüsusiyyətlər, ifadə

Z. A. AFANDIEVA

CLASSIFICATIONS OF ADVANCES IN ENGLISH SUMMARY

The adverb is the most heterogeneous class in English grammar. Words belonging to the category of adverbs perform a number of functions. Most often they are used with a verb, characterizing the action, however, they can also be used with an adjective or other adverb. Some adverbs (actually, probably) are used as introductory words and characterize the whole sentence. Just like an adjective, an adverb has specific semantic, syntactic and morphological properties inherent only to

it. In a sentence, an adverb serves as a circumstance. The position of an adverb in a sentence depends on which semantic category it belongs to.

The hybridity of the class of English adverbs, due to the identity of their sound and spelling with adjectives, particles, prepositions and conjunctions, is the reason that makes it difficult to determine the status of each individual lexeme. The functional classifications of English adverbs are based on the function they perform in the sentence, which depends on which other part of speech the adverbs enter into syntagmatic relations with. The semantic classification of adverbs is very ramified and differs in a variety of approaches. In general, the semantic classifications of adverbs differ in the number of identified groups, but spatial adverbs occupy their own specific place in each of them.

With all this in mind, the article discusses the classification of adverbs in English.

Key words: adverb, classification, function, semantic, properties, phrase

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Lalə Məsimova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

APЗУ МАМЕДОВА

Университет ADA

Ул. А. Агаоглу 11, Баку, Азербайджан

amammadova@ada.edu.az Tel: +99450 5358829

ОБЗОР ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ДИСКУРСЕ

Ключевые слова: образовательный дискурс, социолингвистика, критический дискурс анализ.

Acar sözlər: təhsil diskursu, sosial linvistika, kritik diskurs təhlili.

Key words: educational discourse, social linguistics, critical discourse analysis.

Согласно Аппл, сфера образования, так же, как и другие виды «официальных знаний» находится под воздействием сложных политико-экономических процессов, что напрямую отражается на образовательном дискурсе организаций, где формулируются теории, исследовательские работы, учебные планы и образовательные директивы [1]. Политические, экономические и социальные интересы контролируют такие факторы как: что можно говорить; кто может говорить; и при каких обстоятельствах говорить.

Несмотря на то, что основной задачей образовательных учреждений и является создание и распространение знаний, следует широко исследовать определённые взгляды, методы, и «истины», которые предоставляются соответствующей публике посредством образования.

На основе теорий социального конструктивизма, главной целью языка не является описание социальных процессов, а скорее их порождение, распространение и осуществимость [4]. По этой причине, в процессе использования нормативных документов в качестве статистических данных, не следует рассматривать их как само-собой разумеющиеся сообщения или игнорировать их риторические особенности.

Наше предположение основывается на том, что при разработке официальных документаций заинтересованные стороны (политическая верхушка) выдвигают на передний план нужные им проблемы и фиксируют их при помощи нормативов. Согласно Олсон, Фейгли, и Хомский, любое использование языка имеет политическую причастность, слова и высказывания выражают как их нужно воплощать в реальность, нежели просто как использовать в речи [20]. Иными словами, важность языка не заключается в

том, что он означает, а в том, что подразумевалось при выборе данного слова или выражения.

Учения в образовательный дискурс подверглось по меньшей мере трём существенным переменам, связанными с изменениями в теоретических основах лингвистики: психолингвистический – поведенческий, социолингвистический – язык как социальная практика, постструктуральный – язык как зарождающая социальных реалий. Наступление эпохи психолингвистики совпадает с учениями в бихевиоризм, где на повестку выводятся такие проблемы как освоение детьми родного языка, английский как второй/иностраный язык, способность читать и писать, и проблемы преподавания языка [22], [8].

Далее, с развитием этнографии и социолингвистики усиливается упор на социальную значимость языка [16]. Учения о связи языка с изменениями в обществе, и классной комнаты как особой сферы для изучения образовательного дискурса, устанавливается как одна из основных лингвистических направлений. Текст и дискурс рассматриваются с двух противоположных ракурсов в зависимости от лингвистического подхода. Тогда как психолингвисты объясняют речевое воспроизводство как результат семантической и синтаксической способности человека, социолингвистика рассматривает язык как основанный на правилах, изученный вид социального общения [15], [21].

Постструктурализм, с другой стороны, выводит на передний план способность языка конструировать и формировать определённые идеи вокруг обсуждаемых объектов.

Прежде чем перейти на обзор конкретных работ по данному вопросу, мы хотим отметить высокую значимость исследования вопросов об образовании посредством институциональных установок. Мы предлагаем, что образование является именно той средой, где осуществляются социальные изменения прямым или косвенным образом.

В этой статье мы рассматриваем теории и методы дискурсивных работ, проведённых в сфере образования, и в особенности образовательных нормативах (policies).

Теоретически данный обзор конкретных исследований выявляет, что образовательные нормативы формулируются дискурсивно; тексты сформулированы с целью передачи определённой информации или идеи прямым или косвенными методами.

С методологической же точки зрения мы убеждаемся в том, что, когда проводятся дискурсивные анализы институциональных документаций, следует применять более систематичные ресурсы для текстового анализа.

Аппл и Векслер призывают к проведению более обширных исследований для дальнейшего распознавания различных позиций, методов и

«истин», предложенных в рамках образовательных директив и других официальных документаций [1], [24].

Изучение дискурса в образовательных программах возникли в 60х-70х годах двадцатого века. Такие проблемы включали различные вопросы от интеракционной социолингвистики до языка образования [11], [13], [7].

Превалирующей областью исследования в образовательном дискурсе является язык аудиторного общения. Традиционно, такого рода работы в основном занимались определением выражений, используемых преподавателем или студентом в аудитории в различных ситуациях: например, типы вопросов (открытые, разделительные, специальные) для проверки понимания новой темы. Критический Дискурс Анализ (КДА) как инструмент институционального языка оказал огромное влияние на смещение интересов в образовательном дискурсе. Так за последние несколько десятилетий наблюдается возрастающее применение КДА в образовательном дискурсе. Основной целью таких учений является выявить как социальные, демографические, политические изменения отражаются в документациях высших учебных заведений.

Такие научные работы как Язык и Идеология, Язык и Власть, или Воспитывай и Наказывай, также породили повышенный интерес в изучении социальных факторов в образовательном дискурсе, и в особенности факторов власти, гегемонии, манипуляции и т.д [10], [12], [17].

С возникновением интереса в изучении языка с социальной точки зрения происходит значительная трансформация лингвистических теорий и методов от традиционно-интерактивной лингвистики до критической лингвистики.

Так, Синклер и Колтхард впервые развивают систему кодирования общения преподавателей и учащихся, что превращается в основной инструмент дискурс анализа в социолингвистике [20].

Дискурс общения между преподавателем и учащимися, или так называемый классный (аудиторный) дискурс, становится одним из основных объектов исследования не только в лингвистике, но и образовании, социологии и культуроведения. Основной целью таких исследований было изучение и выдвижение теорий о том, как социальные факторы порождаются и воплощаются в жизнь при помощи образовательных институтов [5], [6], [19].

Помимо этого, множество работ в образовании с использованием дискурс анализа было проделано с целью исследования учебного плана и учебников. В таких работах, в большинстве случаев дискурс применялся для изучения определённых знаний, включённых в программу образования и того, как эти знания отражены в учебниках и в учебных планах [3].

В 90х годах, были проведены ряд исследований с попыткой отойти от квалитативных и повествующих методов к более точным аналитическим методам.

Критическая теория в данных случаях пытается исследовать то, как макроструктуры проявляют себя в общении, в традициях и обрядах образовательных институтов.

Критический подход опирается в значительной степени на социальные теории и посредством синхронизации данных теорий с дискурс анализом ученые описывают, объясняют, и интерпретируют методы, по которым формулируется дискурс.

Таким образом КДА оказывается одним из основных теоретических структур в образовательных исследованиях, способствуя тем самым изучению вопросов о взаимоотношениях языка и общества.

Внизу мы описываем два конкретных примера в образовательный дискурс за последние три десятилетия, которые основывались на КДА. Объектом данных исследований являются разные виды дискурса, такие как университетские документации, рекламные тексты, речи официальных лиц в управлении образованием.

Первая работа, которую мы хотим описать была проведена М. Арнотт и Дж.Озга, исследовавших то, как идеи национализма интегрируются в дискурсивные ресурсы государственных законов об образовании и в нормативы высших учебных заведений [2]. Проведя анализ ключевых текстов эти ученые, смогли определить как государство Шотландии дискурсивно создаёт для себя имидж компетентного управления и убеждает своих граждан в том, что они могут с уверенностью стремиться к независимости. Арнотт и Озга выявили существенное применение выражений, имеющих отношение к так называемому «модернизированному национализму»; концепция *нация* используется в контексте равенства и справедливости.

Роль КДА: посредством КДА данная работа подтверждает, что дискурс может являться инструментом для воплощения государственных стратегий. Арнотт и Озга воспринимают нормативные установки как дискурс сконструированный и предоставленный через речь в текст и другие дискурсивные ресурсы. Ученые в данной работе ссылаются на трёх-масштабную дискурсивную теорию Фэйрклаф.

Второй дискурс анализ в сфере образования, который привлёк наше внимание, оказалась работа Дж. Дональдсона и Б. Тоунсенда, где ученые утверждают, что «взрослые» студенты бакалавры (в противовес бакалаврам стандартной возрастной группы) отображены в образовательном дискурсе как иные/другие группы, нуждающиеся в адаптации [9]. Объектом их исследования стали статьи об образовании из Американских журналов для определения 1)

темы статей; 2) цели исследований; и 3) роль данных исследований в высшем образовании.

Дж. Дональдсон и Б. Тоунсенд приходят к заключению что концепция «студент стандартной возрастной группы» превалирует в образовательном дискурсе. *Взрослые-студенты-бакалавры* оттеснены и им уделяется мало внимания.

Роль КДА: Данные ученые также ссылаются на КДА как на основной метод дискурс анализа. Они применяют теорию Гумпорта о том, что «язык, использованный в высказываниях/изложениях о высшем образовании очень важен, так как он не только отражается на нашем мышлении, но также способствует тому, как мы конструируем реалии» [14]. Также, в процессе исследования ведётся кодирование текстов с целью определения разных перспектив, отображающих отношение к концепции, *взрослые-студенты-бакалавры*.

Таким образом в примерах, приведённых в данной статье, мы ещё раз убеждаемся насколько велика и неотъемлема роль КДА в институционных дискурсивных анализах. Вопросы исследований разнятся от взаимоотношений между преподавателем и студентом до влияния социальных перемен на сферу образования. Объектами исследований может служить широкий спектр дискурсивных практик от меж-аудиторного общения и речи официальных лиц до текстов университетских документаций.

Можно выделить две основные категории образовательного дискурса – это институционный и аудиторный. В обоих случаях мы можем наблюдать как многофункциональна использование КДА и как можно его переформировывать и адаптировать с различных аспектов.

В процессе рассмотрения литературы, связанной с образовательным дискурсом, мы ещё раз убеждаемся в том, что одним из основных целей данных работ является изучить то, как люди конструируют значение, в какие культурные и идеологические ценности опираются данные значения, и каково влияние данных значений на принимающую сторону (на студентов).

Список литературы:

1. Apple, M. W. (1985). Teaching and. *Teachers College Record*, 86(3), 455-73.
2. Arnott, M., & Ozga, J. (2010). Education and nationalism: The discourse of education policy in Scotland. *Discourse: Studies in the cultural politics of education*, 31(3), 335-350.
3. Baker, C. D., & Freebody, P. (1989). *Children's First School Books. Introductions to the Culture of Literacy*. Basil Blackwell, 3 Cambridge Center, Cambridge, MA 02142 (Hardback: ISBN-0-631-15926-6; paperback: ISBN-0-631-15927-4, \$15.95)..

4. Berger, P. L., & Luckmann, T. (1991). *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge* (No. 10). Penguin Uk.
5. Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. Harvard university press.
6. Bowles, S., & Gintis, H. (1976). 1976Schooling in Capitalist America. *New York: Basic*.
7. Britton, J. (1971). A schematic account of language functions. *Educational Review*, 23(3), 205-219.
8. Chomsky, N. (1964). [The Development of Grammar in Child Language]: Discussion. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 35-42.
9. Donaldson, J. F., & Townsend, B. K. (2007). Higher education journals' discourse about adult undergraduate students. *The Journal of Higher Education*, 78(1), 27-50.
10. Fairclough, N. (2001). *Language and power*. Pearson Education.
11. Fishman, J. A. (1970). Sociolinguistics: A brief introduction.
12. Foucault, M. (2012). *Discipline and punish: The birth of the prison*. Vintage.
13. Gumperz, J. J., & Hymes, D. H. (Eds.). (1986). *Directions in sociolinguistics: The ethnography of communication*. Oxford: Basil Blackwell.
14. Gumport, P. J. (2001). Built to serve: The enduring legacy of public higher education. *In defense of American higher education*, 85-109.
15. Hoff, E. (2006). How social contexts support and shape language development. *Developmental review*, 26(1), 55-88.
16. Hymes, D. (1972). On communicative competence. *sociolinguistics*, 269-293.
17. Kress, G. R., & Hodge, R. I. V. (1979). *Language as ideology*. Routledge.
18. Labov, W., Gumperz, J. J., & Hymes, D. (1972). On the mechanism of language change. *Directions in sociolinguistics*, 312-338.
19. Oakes, J. (1986). Tracking, inequality, and the rhetoric of reform: Why schools don't change. *Journal of education*, 168(1), 60-80.
20. Olson, G. A., Faigley, L., & Chomsky, N. (1991). Language, politics, and composition: A conversation with Noam Chomsky. *Journal of Advanced Composition*, 1-35.
21. Romaine, S. (2000). *Language in society: An introduction to sociolinguistics*. Oxford University Press.
22. Sinclair, J. M., & Coulthard, M. (1975). *Towards an analysis of discourse: The English used by teachers and pupils*. Oxford Univ Pr.
23. Skinner, B. F. (1957). *Verbal behavior*. Englewood Cliffs, NJ: PrenticeHall.
24. Wexler, P. (2017). *Social analysis of education: After the new sociology* (Vol. 57). Routledge.

Арзу Мамедова

ABSTRACT:
REVIEW OF LINGUISTIC STUDIES IN EDUCATIONAL DISCOURSES

This paper aims at reviewing the linguistic literature that represents the studies into educational discourses. The main purpose of the study is to analyze the issues that constitute the core of the discursive studies in the field of education. We also look into the theories and methods employed by researchers in conducting linguistic studies in this particular field.

The study reveals that Critical Discourse Analysis (CDA) is one of the main theories widely employed by the researchers in discourse analysis. CDA is used for analyzing the language of classroom interaction as well as the documents of educational institutions. By means of CDA, linguists combine certain social theories (ex. hegemony theory) with pure linguistic theories (ex. theory of metaphors) and conduct an effective interdisciplinary study.

As for the specific critical questions that concern linguists in the field of education, they have shifted from '*what*' was said to '*why*' was something said. Thus, the studies of the 1960-1980 mostly concerned the language related to teacher-student relationships. The research objects of such studies were mainly the transcripts of the teacher-student interaction.

The studies of the last 3-4 decades, on the other hand, mostly deal with the impact that social changes have on education. Their research objects can be state educational policies, educational institutions' documentations or websites, the speeches of university officials, etc.

Two of the studies described in the current paper help the concerned researchers to reveal that educational system is undergoing constant changes. The researchers argue that educational institutions are not neutral notions but rather inseparable parts of the state political, ideological and cultural strategy.

АРЗУ МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ:
ОБЗОР ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ДИСКУРСЕ

Статья направлена на обзор лингвистической литературы, предоставляющей учения в образовательный дискурс. Основной целью исследования является проанализировать вопросы, составляющие основу дискурсивных исследований в сфере образования. Также, мы исследуем теории

и методы, используемые исследователями при проведении дискурс анализа в этой конкретной области.

Исследование показывает, что критический дискурс анализ (КДА) является одной из основных теорий, широко используемых учеными при дискурсивных учениях.

КДА используется для как для анализа языка аудиторного общения, также и для изучения документов учебных заведений. С помощью КДА лингвисты совмещают определённые социальные теории (например, теорию гегемонии) с чисто лингвистическими теориями (например, теорию метафор) и проводят эффективное междисциплинарное исследование.

Что касается конкретных критических вопросов, находящихся в центре внимания лингвистов в области образования, они переформировались от «что» было сказано к «почему/зачем» было сказано. Таким образом, исследования 1960-1980 годов изучали в основном язык (высказывания) косательно взаимоотношений учителя и ученика. Объектами исследования таких работ в основном были стенограммы коммуникаций между преподавателем и учениками.

Дискурс исследования последних 3-4 десятилетий, однако, занимаются в основном влиянием социальных изменений на образование. Объектами исследования данных работ являются международные и государственные нормативы об образовании, документы или веб-сайты образовательных учреждений, выступления руководителей университетов и т. д.

Два исследования, описанные в данной статье, помогают заинтересованным исследователям выявить, что система образования подвергается постоянным изменениям. Исследователи утверждают, что образовательные учреждения — это не нейтральные предприятия, а, скорее, неотъемлемая часть политической, идеологической и культурной стратегии государства.

ARZU MƏMMƏDOVA

TƏHSİL DISKURSUNDA LİŖVİSTİK TƏHLİLLƏRİN İCMALİ XÜLASƏ

Məqalə təhsil diskursunda tədqiqatlarla bağlı linqvistik ədəbiyyatların icmalına həsr olunmuşdur. Tədqiqatın əsas məqsədi təhsil sahəsində diskursiv tədqiqatların əsasını təşkil edən sualları təhlil etməkdən ibarətdir. Eyni zamanda tərəfimizdən, təhsil sahəsində diskurs analizin keçirilməsində istifadə olunan nəzəriyyə və metodlar tədqiq edilmişdir.

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, kritik diskurs təhlili (KDT) diskurs tədqiqatlarında alimlər tərəfindən geniş istifadə olunan əsas nəzəriyyələrdən biridir.

KDT həm auditoriya mübadiləsi dilinin analizi, həm də təhsil müəssisələrinin sənədlərinin öyrənilməsi üçün istifadə olunur. KDT vasitəsilə linqvistlər müəyyən sosial nəzəriyyələri (misal üçün hegemoniya nəzəriyyəsi) sırf linqvistik nəzəriyyələr ilə (misal üçün metaforalar nəzəriyyəsi) uyğunlaşdıraraq müxtəlif fənlərarası tədqiqatlar aparmaya müvəffəq olurlar.

Təhsil sahəsinə aid linqvistlərin diqqət mərkəzində olan konkret kritik suallara gəldikdə isə, sözügedən suallar “nə” deyilmişdir-dən “nəyə görə” deyilmişdi-yə transformasiya olunmuşdurlar. Beləliklə, 1960-1980-ci illərə aid tədqiqatlar müəllim və şagird arasında münasibətlərə aid dilə (ifadələrə) həsr olunmuşdur. Bu kimi işlərin tədqiqat obyektini əsasən müəllim və şagirdlər arasında mübadilənin stenoqramları təşkil etmişdir.

Lakin, son 3-4 onilliklər ərzində diskurs tədqiqatları əsasən sosial dəyişikliklərin təhsilə təsirinə həsr olunub. Bu işlərin tədqiqat obyektlərini təhsilə dair beynəlxalq və dövlət normativlər, təhsil müəssisələrin sənəd və veb- səhifələri, universitet rəhbərlərinin çıxışları və s. təşkil edir.

Hazırkı məqalədə təsvir olunan iki tədqiqatın nəticələri bir daha subut edir ki, təhsil sistemi daim dəyişikliklərə məruz qalır və bu dəyişikliklər təhsil diskursunda əks olunur.

Tədqiqatçılar vurğulayırlar ki, təhsil müəssisələri neytral müəssisə deyil, əksinə onlar dövlətin siyasi, ideoloji, və mədəni strategiyasının tərkib hissəsidir.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru Azad Məmmədov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

AYNUR MƏMMƏDOVA

aynurmemmedova88@bk.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti

Rəşid Behbudov küçəsi.134.

İXTİSASI DİL OLAN ALİ MƏKTƏB TƏLƏBƏLƏRİNƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ PUBLİSİSTİK ÜSLUBUN JANRLARININ TƏDSRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Acar sozlər: *ictimai-siyasi leksika, publisistik üslub, kommunikativ kontekst, janr*

Keywords: *socio-political lexicon, publicistic style, communicative context, genre*

Ключевые слова: *социально-политическая лексика, публицистический стиль, коммуникативный контекст, жанр*

İxtisası dil olan ali məktəb tələbələrində ingilis dili dərslərində ictimai-siyasi leksikanın kommunikativ-yönümlü tədrisinin məqsədi kommunikasiyanın baş verdiyi müxtəlif situasiyaları düzgün başa düşmək, bu leksikanı adekvat və kreativ istifadə etmək və kommunikativ niyyətlərinə nail olmaq qabiliyyətinin formalaşdırılmasını təmin edir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün publisistik üslubun müxtəlif janrları tələbələrə düzgün tədris edilməli, onlar istifadə olunan ictimai-siyasi leksikanı müxtəlif kontekstlərdə həm başa düşməli, həm də istifadə etməyi bacarmalıdırlar.

Xarici dil mütəxəssisləri, o cümlədən müasir dünyada qlobal ünsiyyət vasitəsi rolunu yerinə yetirən ingilis dilini tədris edən müəllimlər dünyada baş verən siyasi hadisələr haqqında məlumatlı olmalı, onları təhlil etməyə və tələbə və şagirdlərini düzgün şəkildə məlumatlandırmağı bacarmalıdırlar [3, s.10].

Tələbələr dil öyrənərkən, müxtəlif üslublarda olan şifahi və yazılı mətnləri başa düşməli və kommunikasiya zamanı nitqlərində istifadə etməyi mənimsəməlidirlər. Bu xüsusda publisistik üslubun müxtəlif janrları və onlardan faydalanmaq və tətbiq etmək üçün tələbələrlə onlar üzərində iş aparılmalıdır. Publisistik üslubun müxtəlif janrlarına nəzər salaq:

- məlumatlandırma janrı (qeyd, reportaj, müsahibə, hesabat);
- analitik janr (söhbət, məqalə, yazışma, rəy, icmal)
- bədii və publisistik janr (esse, очерк, felyeton).

İnformasiya janrları daha çox mesaj funksiyasına, analitik janrlar isə daha çox təsir funksiyasına malikdir.

Müəllifin fikrini ifadə etmə tərzı janrlar üzrə fərqlidir. Məsələn, qeyd növü müəllifin varlığının açıq təzahürü demək deyildir, reportaj janrında hadisə müəllif tərəfindən qavranıldığı tərzdə çatdırılır. Konstruktiv prinsip müxtəlif janrlarda

dəyişkəndir. Beləliklə, məsələ, ifadəlilik informasiya xarakterli materiallarından fərqli olaraq bədii publisistikada daha çoxdur.

Qəzet jurnalistikasının ən çox yayılmış janrlarının üslub xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

Xronika, jurnalistikanın bu günümüzdə, keçmişdə və ya yaxın gələcəkdə bir hadisəni ifadə edən xəbərlər toplusundan ibarət mətn formalı növüdür. Xronika "harada, nə zaman hadisə baş verdi, baş verir, baş verəcək" ümumi mənası olan bir-üç-dörd cümləlik mətnidir. Zamanın əsas göstəriciləri hadisəni bu barədə mesajın tarixi ilə əlaqələndirməyə imkan verən "bu gün", "dünən", "sabah" zərfləridir. Müvəqqəti signal gizli ola bilər: "indicə, indi, tezliklə" mənası janrın özü, onun məzmunu ilə verilir. Eyni şəkildə, yerin göstəricisi də gizli ola bilər, məsələn, şəhər hadisələri xronikasında hər mesajda şəhərin adını çəkməyə ehtiyac yoxdur ("The bike ride will take place today ") mesajda bir və ya iki təklif daha çox olarsa, hərəkət yerinin daha spesifik göstəricisi görünə bilər "birmənalı olaraq" şəhərimizdə olacaq "kimi başa düşüləcəkdir. Bir hadisənin mövcudluğu, mövcud olan bir fel ilə müxtəlif formalarda qeyd olunur (happened, will happen, opened, planned, happens, goes, collects, works, etc.). Xronikanın əvvəlindəki tipik formullar: "An exhibition opened in London yesterday," "A meeting is taking place in Edenburg today," "There will be an opening in Liverpool tomorrow."

Xronika xəbərlərinin seçimi tematik və ya müvəqqəti bir prinsipə əsasən tərtib edilir, məsələn: "Criminal Chronicle", "Actual", "Official Chronicle", "News in the middle of the day" və s.

Başlıq çox vaxt rubrikanın adını təmsil edir və nömrədən nömrəyə, buraxılışdan buraxılışa keçir.

Xronika janrı bütün mediada, yəni qəzetlərdə, radioda və televiziya istifadə olunur. Bu janra müvafiq televiziya və radio xəbərlərinin elanları və xülasələri hazırlanır. Müəyyən edilən xəbərlər tez-tez qəzet materiallarının başlıq kompleksinə daxil edilir, buna görə də bir qəzet səhifəsi əsas hadisələri əks etdirən bir növ səpələnmiş xronika kimi oxuna bilər.

Reportaj - sözün dar mənasında, bir hadisənin hekayəsinin (elektron mediada) və ya olduğu kimi (mətbuatda) eyni vaxtda verildiyi xəbər jurnalistikası növüdür. Radio və televiziya yayımında, nəticədə hadisə yerində olmasını ifadə edən bütün vasitələr təbii bir şəkildə, mümkün olanlar kimi istifadə olunur, məsələn: " we are in the hall of the regional museum ", " now the savior closes a ladder ", " in front of me " və s. Yazılı nitqdə bir hadisənin və bununla bağlı bir hekayənin çatdırılması üçün eyni vasitələrdən istifadə olunur: zaman eyniliyi, yaxud hadisənin indi cərəyan etməsi, " I see the savior go up to the third floor ", elliptik və təktərkipli cümlələr (on a rocky plateau, cloudy today), müəllifin "Mən" və ya "yoldaşlarım" mənasında "mən" və ya "biz" fikirlərini çatdırır. Reportaj hadisənin təbii gedişatının qeyd edilməsini təmin edir. Bununla belə, hadisə və hətta hadisədən sonra yalnız elektron mediada başdan sona qədər çox az halda real vaxtda yayımlanır (a football match, a

military parade, the inauguration of the President). Digər hallarda, epizod seçilərək vaxt məhdudlaşdırılmaqla təqdim olunur. Bu, epizodların hazırlanmasında problem yaranır. Olimpiadalar kimi bir sıra paralel hərəkətlərdən ibarət kompleks bir hadisə real vaxtda fərqli hərəkətlərin epizodlarının ardıcılığı kimi ötürülür, məsələn: " Now English gymnasts are training on the floor, on the carpet ... ", "və" now we are shown the performances of Romanian gymnasts on unequal bars" Yazıda hadisə düzəliş edilmiş epizodların ardıcılığı kimi də ötürülür; redaktə sayəsində hadisənin vacib anlarında aydın vurğular əldə edə və müəllifin şərhini genişləndirilə bilər. Yazılı mətn, prinsipcə, hadisənin hamısını əks etdirə bilmir, buna görə reportajın müəllifi hadisənin yalnız ən parlaq epizodlarını təqdim etməli, ən parlaq detalları seçərək bu parlaqlığı sözlə çatdırmağa çalışmalıdır. Düzəlişin rolu nə qədər böyükdürsə, mətnə təfərrüatlı və təfərrüatlı bir müəllif şərhinin daxil edilməsi ehtimalı getdikcə daha çox olur və bunun nəticəsində xüsusi bir janr növü - analitik reportaj ortaya çıxır.

Analitik reportajı əks etdirən mətn hadisənin təqdim olunmuş fraqmentlərinin reportajına və müxtəlif növ şərhələrinə, mülahizələrinə görə alternativ variantdır. Lakin bu halda da jurnalistin hadisə yerində olma anı oxucudan gizlədilməməlidir. Müxbir şərhini bir mütəxəssisə - tədbirin iştirakçısına həvalə edə bilər, sonra reportajda cari hadisə bütövlükdə və ya onun fərdi məqamları barədə reportaj təqdim olunur. Bu, təqdimatı dinamikləşdirmək, mətnin məzmunu və formasını zənginləşdirmək üçün vacib yoldur. Məsələn, dil vasitələrinin köməyi ilə adresat təqdimata cəlb edilə bilər, məsələn: " we are with you now...".

Müasir jurnalistikada reportaj tez-tez analitik mətn adlanır ki, burada dil vasitəsi ilə nətiqin hadisə yerində olmasının effektini yaratmağa cəhdlər olmasa da, məsələni aydınlaşdırmaq üçün jurnalistin aktiv hərəkətləri vurğulanır. Belə bir iş mütəxəssislərlə görüşlər, sənədlərin təqdimatı və təhlili, tez-tez müəllifin onları necə əldə etdiyinə dair hesabat, hadisə yerinə səyahət və hadisələrin şahidləri ilə görüşlər barədə hekayələr daxildir. Reportaj müəllifin aktiv hərəkətlərini nəzərdə tutduğundan, mətnin məzmunu problemi təhlil etməyə yönəlsə də, hadisənin elementləri əsas kompozisiyanı təşkil edir. Problemin təqdim edilməsindəki bu dinamika analitik materialın oxucuya təqdim olunması yollarının arsenalını zənginləşdirir.

Məqalə bir hadisə və ya problemin araşdırılmasının nəticələrini təqdim edən analitik janrdır. Janrın əsas üslub xüsusiyyəti, əsas ideyanın arqumentlərlə və ikinci dərəcəli fikirlərin zəncirvari inkişafı və əsas ideyadan nəticəyə qədər əsaslandırılmış məntiqi təqdimatdır.

Dil baxımından, sintaksis səviyyəsində ifadələrin məntiqi əlaqələrini ifadə edən vasitələrin geniş çeşidləri var: bağlayıcılar, məntiqi xarakterli giriş sözləri, "misal gətir", kimi məntiqi əlaqə növünü ifadə edən sözlər və cümlələr səbəblər "və s. Morfologiya səviyyəsində janr, qanunların formalaşdırılmasını ifadə etməyə imkan verən qrammatik vasitələrlə xarakterizə olunur: həqiqi mücərrəd, kollektiv mənə daşıyan tək, abstrakt isimlər. Söz ehtiyatı səviyyəsində terminlərin, o cümlədən

izahatları olan yüksək dərəcədə ixtisaslaşdırılmış, mücərrəd anlayışları ifadə edən sözlərin istifadəsi müşahidə olunur. Beləliklə, hadisənin inkişaf qanunlarını, səbəblərini və təsirlərini, cəmiyyətin həyatı üçün əhəmiyyətini ortaya qoyan müəllifin analitik fəaliyyətinin nəticəsini formalaşdırmağa imkan verən dil vasitələrindən istifadə olunur.

Publisistik məqalələr müxtəlif formalı əsərlər hesab olunur. Qəzet məqaləsində əsas məsələ mətnin tərtibatı və üslubudur. Məqalə əsas ideyadan sübuta və ya girişdən nəticəyə qədər bütün elementləri özündə əks etdirməklə qurula bilər. Kompozisiya baxımından məqalə hadisənin canlı şəkildə yazılmış epizodları müxtəlif iddialarla zənginləşdirilir, faktiki mübahisələr və mülahizə səbəbləri kimi daxil edilir və ya mübahisə funksiyasını yerinə yetirən mini müsahibələr şəklində, həyata keçirilir. Üsub yönümlü məqalələr xüsusilə müxtəlifdir. Elmi üsluba yönəlmiş məqalələr ən çox bu oriyentasiyanı yalnız mətnin məntiqi təbiəti baxımından qoruyur. Yalnız mülahizələr duyğusal formada ola bilər. Təqdimatın ümumi kitab stilinə uyğun olaraq, natiqin nitqinin mükəmməl sintaktik üslubu, mülahizələri vurğulamaq üçün məyyən pafoslu ifadələr mümkündür.

Söhbət yönümlü məqalələr də geniş şəkildə istifadə olunur. Eyni zamanda, məqalədə ciddi bir mövzuda oxucu ilə səmimi, maraqlı şifahi ünsiyyəti təmin edən formaların sayı kəskin şəkildə artır. Sintaksisdə danışq nitqini təqlid edən konstruksiyalar meydana çıxır: səbəb-nəticə münasibətlərini, danışq əlaqəsini ifadə edən cümlələr. Və cümlələr qısaldılır. Bu cür mətnlərdə ünsiyyət mövzusunun emosional qiymətləndirməsini ifadə edən danışq lüğətindən geniş şəkildə istifadə olunur.

Tənqidi xarakterli analitik məqalələr natiqlik sintaksisini və istehzasını, danışq sintaksisinin elementlərini və azaldılmış emosional-qiymətləndirici söz ehtiyatını, komik üsullarını (tanınmış mətnləri parodiya etmək və s.) nəzərdə tutur.

Oçerk bir gerçəyin və problemin obrazlı, konkret-həssas şəkildə təqdim olunmasını tələb edən bədii və publisistik janrdır. Tematik olaraq, oçerklər çox müxtəlifdir: məsələn, problemlı, portret, səyahət, hadisə və s. Oçerk həyat hadisələrinin yüksək dərəcədə ümumiləşdirilməsinə malik bir əsər olduğundan qəhrəman və hadisə müəllif tərəfindən hər hansı sosial problemin təhlili prosesində çatdırılır. Oçerk mətni parlaq, ifadəli şəkildə çatdırılan hadisələri, inandırıcı şəkildə çəkilmış qəhrəman obrazlarını və dərin, dəlillərə əsaslanan fikirləri ahəngdar şəkildə birləşdirir. Hadisə, mövzu və inşa məzmununun məntiqi elementlərinin birləşməsi bir sıra amillərdən asılıdır. Hər şeydən əvvəl o, esseistin seçdiyi kompozisiya növü ilə müəyyənləşdirilir. Bir hadisə kompozisiyasından istifadə edilərsə, o zaman bir bədii hekayədə olduğu kimi təqdimatında, başlanğıc, hərəkətin inkişafı, kulminasiya və düşün nöqtəsinin açılması vurğulanan bir hadisə haqqında hekayə olaraq nəql edilir. Müəllifin mülahizəsi, qəhrəmanların təsviri aksiyanı bir müddət dayandırır, lakin sonra mətnin açılması yenidən hadisənin gedişatına tabedir. Məntiqi kompozisiyadan istifadə olunursa, mətnin qurulması müəllifin əsaslandırmasının inkişafı ilə müəyyən

edilir, bir hadisənin və ya bir neçə fərqli hadisənin epizodları mülahizə, tezis mübahisəsi, oxşarlıq və ya ziddiyyətlə birləşmə səbəbi kimi təqdimata daxil edilir. və s. Bəzən oçerkdə mətnin inkişafının nitqin bir mövzusunun digərinə kəskin keçidlər sayəsində həyata keçirildiyi esse kompozisiyasından istifadə olunur. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, zahiri xaotik təqdimat müəllifin düşüncəsinin məqsədyönlü inkişafını gizlədir, oxucu mətn elementlərinin assosiativ əlaqələrini şərh etməklə dərk etməlidir. Oçerkin təqdimatı üçüncü və ya birinci şəxsin dilindən nəql edilir.

Birinci halda, hekayənin izah edildiyi hadisə oxucuya öz-özünə cərəyan edən kimi görünür, müəllifin iştirakı yalnız dolayı yolla – nəqlin təfərrüatlarını ifadə edən sözlərin seçilməsində və istifadəsində hiss olunur. O şərhçi kimi daha aktivdir. Özünü "mən" şəklində göstərmədən, enerjili şəkildə hərəkətə müdaxilə edə bilər, keçmişə geri çəkilməklə (geriyə baxma) və ya irəliləməyə (axtarış, yəni qəhrəmanın hələ bilmədiyi gələcək hadisələrin ekspozisiyası ilə) müdaxilə edə bilər.). Belə bir şərhçi tez-tez baş verənləri uzun müddət şərh edir və qiymətləndirir. Bəzən jurnalist qəhrəmanın "mən" ini istifadə edir, yəni inşa bir qəhrəmanın hekayəsi kimi qurulur. Ancaq əksər hallarda müəllifin "mən" i istifadə olunur, burada jurnalistin fikirləri mətn təcəssümü kimi ortaya çıxır. Bu anlamda jurnalistin funksiyaları müxtəlifdir. Beləliklə, təhlil zamanı o, oçerk mövzusu olan hadisənin iştirakçısı kimi çıxış edə bilər. Ən çox jurnalistləri nəql edən-tədqiqatçı forması cəlb edir. Bu halda, oçerk materialının tərkibi bir hadisənin öyrənilməsi hekayəsinə əsaslanır və nəticədə oxucu qarşısında olduğu kimi deyil, tədqiqatçı bu barədə təhlil əsasında çatdırdığı məsələ ilə tanış olur.

Beləliklə, oçerk, ilk növbədə, təbii ardıcılıqlı ilə və ya dəyişikliyi ilə geriyə baxış və prospekt şəklində cərəyan edən və müəllifin mülahizəsi ilə qısaldılan və ya çərçivəyə salınan, bir jurnalistik konsepsiyayı çatdıran real bir hadisə haqqında hekayə şəklində oxucuya çatdırıla bilər. Bu vəziyyətdə müəllif səs-küylü bir müşahidəçi, səsləndirici şərhçi, bir hadisənin iştirakçısı, bir hadisə haqqında danışan qəhrəmanın həmsöhbəti kimi çıxış edə bilər.

İkincisi, oçerk bir jurnalist araşdırması ilə bağlı bir hekayə kimi qurula bilər və personajlarla danışmaların təqdimatı, oxuduğu sənədlərin məzmunu və gördükləri barədə düşüncələr şəklində qurula bilər. Bu zaman oxucu hadisələr və insanlar haqqında, həm də jurnalistin gətirdiy faktlarda gördüyü problem haqqında məlumat alır.

Üçüncüsü, oçerk bir jurnalistin problemlə bağlı emosional rəngli mülahizəsini təmsil edə bilər. Düşüncə əsnasında hadisələr təqdim olunur, qəhrəmanlar təsvir olunur ki, bu da hekayənin həyat problemi üzə çıxarmasına imkan verir.

Oçerk şəkili yazı ilə xarakterizə olunur: qəhrəmanı və hadisəni təmsil etmək üçün araşdırma, səyahət, qəhrəmanla görüş zamanı bəzi hallarda nəql edən tərəfindən həqiqətən müşahidə olunduğu şəkildə tərtib olunan konkret, canlı, əyani detallar tələb olunur, və s. Və hadisəni müşahidə etmək, şərh vermək və iştirak etmək və vəziyyəti araşdırmaqla izah edən şəxs təmkinli ola bilməz. Həqiqi bir sosial problem,

hadisələr və insanlar müəllifin emosional qiymətləndirməsi işığında oxucu qarşısına çıxır, nəticədə inşa mətni bu və ya digər tonla rənglənir. Fərqli jurnalistlər üçün oxucu ilə ünsiyyət fərqli qurulub. Üçüncü bir şəxs şəklində və ya qəhrəmanın "Mən" şəklində təqdimatı oxucuya birbaşa müraciət etməkdən imtina edir. Əksinə, müəllifin "mən" i ən çox oxucu ilə, xüsusən "biz" şəklində "mən, müəllif və oxucum" mənasında fəal ünsiyyət ilə birləşir.

Esse (essai) sözünün fransız dilindən tərcüməsi "cəhd, sınaq" deməkdir. Müəyyən bir məsələ haqqında fərdi təəssürat və mülahizələri ifadə edən kiçik həcmli və sərbəst kompozisiyalı yazı növüdür. Bu, fəlsəfi, tarixi və bioqrafik, publisistik, ədəbi tənqidi, populyar elmi və ya bədii xarakterə malik olan hər hansı bir məsələ haqqında yeni, subyektiv və iadəli yazıdır.

Tələbələr esse ilə bağlı aşağıdakıları bilməlidirlər:

- müəyyən bir mövzu və ya məsələ;
- problemlərin geniş spektrinin təhlilinə həsr olunmuş bir əsər haqqında;
- konkret bir hadisə və ya məsələ ilə bağlı fərdi təəssürat və mülahizələri ifadə edir və sözsüz ki, mövzunun tam və ya dolğun təfsiri deyil;
- fəlsəfi, tarixi və bioqrafik, publisistik, ədəbi tənqidi, populyar elmi yazılarla bağlı subyektiv, ifadəli yazı essenin növlərinə daxildir.

Essenin məzmununda, ilk növbədə, müəllifin şəxsiyyəti, dünyagörüşü, düşüncə və hissləri müəyyən olunur. Bu janr son illərdə populyarlaşmışdır. M. Montaigne esse janrının yaradıcısı hesab olunur ("Təcrübələr", 1580). Bu gün esse tez-tez tələbələrə tapşırıq olaraq təklif olunur. Esse müsabiqələri təşkil olunur.

İctimai-siyasi leksikanın kommunikativ-yönümlü, funksional-yönümlü, kontekst daxilində mənimsənilməsi dil fakültələrində təhsil alan tələbələrdə ictimai-siyasi xarakterli, kütləvi-informasiya materialları adekvat şəkildə qavramaq, müstəqil şəkildə təhlil və şərh etmək qabiliyyətinin formalaşdırılmasını və inkişaf etdirilməsini təmin edən əsas şərtlərdəndir.

Dil fakültələrində ingilis dilini ixtisas dili kimi tədris edən müəllimlərin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri tələbələrdə mənimsənilmiş leksik vahidlərdən, o cümlədən ictimai-siyasi leksikanın müxtəlif kommunikasiya kontekstlərində düzgün və adekvat şəkildə istifadə etmək, fikir və ideyalarını, mövqe və münasibətlərini müstəqil, sərbəst şəkildə ifadə etmək və nəticə etibarilə kommunikativ niyyətlərinə uğurlu şəkildə nail olmaq qabiliyyətinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsidir. Qeyd edilməlidir ki, ingilis dilində ictimai-siyasi leksikanın tədrisində müvafiq vərdiş, bacarıq və kompetensiyaların formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinə təkan verə biləcək şəraitin yaradılması uğurlu təlim nəticələrinin əldə edilməsini təmin edən mühüm amillərdəndir [1, s.308].

Bu məqalədə, biz publisistik üslubun xronika, reportaj, məqalə (publisistik və analitik), oçerk, esse janrından bəhs etdik. Dil fakültələrində ingilis dilini ixtisas dili kimi öyrənən tələbələrin bu janrlarda kommunikasiyanın baş verdiyi müxtəlif situasiyaları düzgün başa düşmək, bu leksikanı adekvat və kreativ istifadə etmək və

kommunikativ niyyətlərinə nail olmaq qabiliyyətinin formalaşdırılması üçün tələbələrə düzgün tədris edilməsi, onların istifadə olunan ictimai-siyasi leksikanı müxtəlif kontekstlərdə həm başa düşməsi, həm də istifadə etməyi bacarması ilə bağlı araşdırma aparıldıq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Doughty, C. 19986. Information gap tasks: Do they facilitate second language acquisition? TESOL Quarterly, 20, 2, pp.305-25.
2. Ellis, R. 1993. Talking shop: Second Language Acquisition research: How does it help teachers? ELT journal, 47, pp.3-11.
3. Shumin, K. 1997. Factors to consider. Developing adult EFL students' speaking ability. English Teaching Forum, 35, 3, pp.8-13.
4. Tapia, A.R. 1993. Using the newspapers with beginners. English Teaching Forum, 31, 1, p.46.
5. Гусейнзаде Г.Д. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку, Мутарджим, 314 с.

Məmmədova Aynur Əli qızı,

Xülasə

Məqalədə, publisistik üslubun xronika, reportaj, məqalə (publisistik və analitik), öçerk, esse janrından bəhs edilir. Dil fakültələrində ingilis dilini ixtisas dili kimi öyrənən tələbələrin bu janrlarda kommunikasiyanın baş verdiyi müxtəlif situasiyaları düzgün başa düşmək, bu leksikanı adekvat və kreativ istifadə etmək və kommunikativ niyyətlərinə nail olmaq qabiliyyətinin formalaşdırılması üçün tələbələrə düzgün tədris edilməsi araşdırılır. Tələbələrin ictimai-siyasi leksikanı müxtəlif kontekstlərdə həm başa düşməsi, həm də istifadə etməyi bacarması ilə bağlı məsələlər tədqiq olunur. Dil fakültələrində ingilis dilini ixtisas dili kimi tədris edən müəllimlərin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri tələbələrdə mənimsənilmiş leksik vahidlərdən, o cümlədən ictimai-siyasi leksikanın müxtəlif kommunikasiya kontekstlərində düzgün və adekvat şəkildə istifadə etmək, fikir və ideyalarını, mövqe və münasibətlərini müstəqil, sərbəst şəkildə ifadə etmək və nəticə etibarilə kommunikativ niyyətlərinə uğurlu şəkildə nail olmaq qabiliyyətinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsidir. Dil fakültələrində ingilis dilini ixtisas dili kimi öyrənən tələbələrin bu janrlarda kommunikasiyanın baş verdiyi müxtəlif situasiyaları düzgün başa düşmək, bu leksikanı adekvat və kreativ istifadə etmək və kommunikativ niyyətlərinə nail olmaq qabiliyyətinin formalaşdırılması üçün tələbələrə düzgün tədris edilməsi, onların istifadə olunan ictimai-siyasi leksikanı müxtəlif kontekstlərdə həm başa düşməsi, həm də istifadə etməyi bacarması ilə bağlı araşdırma aparıldı.

Mammadova Aynur

SUMMARY

IN TEACHING ENGLISH TO UNIVERSITY STUDENTS MAJORING IN LANGUAGE ISSUES OF TEACHING GENRES OF PUBLICISTIC STYLE

The article examines the genres of journalistic style - chronicle, reportage, article (journalistic and analytical), essays. Students studying English as a language of specialization in language faculties are studied in order to understand the various situations in which communication takes place in these genres, to use this vocabulary adequately and creatively and to form students' ability to achieve communication goals. Issues related to students' ability to understand and use socio-political vocabulary in different contexts are explored. One of the important tasks of language teachers in English language faculties is to use the lexical units mastered by students, including the correct and adequate use of socio-political vocabulary in different communication contexts, to independently express their thoughts, ideas, positions and attitudes. , is the formation and development of the ability to express freely and, as a result, to successfully achieve their communicative intentions. Students studying English as a language of specialization in language faculties should be taught to understand the different situations of communication in these genres, to use this vocabulary adequately and creatively, and to form their ability to achieve communicative intentions. research was conducted on his ability to understand as well as use.

АЙНУР МАММАДОВА

РЕЗЮМЕ

ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ УНИВЕРСИТЕТОВ, ИЗУЧАЮЩИХ ЯЗЫК ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ЖАНРОВ ЖУРНАЛИСТСКОГО СТИЛЯ

В статье рассматриваются жанры публицистического стиля -хроника, репортаж, статья (публицистические и аналитические), эссе. Студенты, изучающие английский язык как язык специализации на языковых факультетах, изучаются, чтобы понять различные ситуации, в которых происходит общение в этих жанрах, адекватно и творчески использовать этот словарный запас и сформировать у студентов способность достигать коммуникативных целей. Исследуются вопросы, связанные со способностью учащихся понимать и использовать социально-политическую лексику в различных контекстах. Одна из важных задач преподавателей английского языка на факультетах английского языка - использовать усвоенные студентами лексические единицы, включая правильное и адекватное использование

социально-политической лексики в различных коммуникативных контекстах, для самостоятельного выражения своих мыслей, идей, позиций и отношений. , это формирование и развитие способности свободно выражать свои мысли и, как следствие, успешно реализовывать свои коммуникативные намерения. Студентов, изучающих английский как язык специализации на языковых факультетах, следует научить понимать различные ситуации общения в этих жанрах, адекватно и творчески использовать этот словарный запас и формировать свою способность достигать коммуникативных намерений. понимать, а также использовать.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

Rəyçi: ped.f.d.dos. G.X.ŞİRƏLİYEVƏ
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ГАСИЛОВА ЛАЛЕНДЕР ХАФИЗ ГЫЗЫ

Бакинский славянский университет

Баку, ул. С.Рустама 33

КОРАНИЧЕСКИЕ ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ

Резюме

В данной статье раскрываются некоторые вопросы, связанные с ролью, источниками, местом и значением пословиц и поговорок в арабском языке. Отмечается также, что между азербайджанским и арабским народами сложились общие взгляды на религию, определенная общность убеждений и мышления. Наши народы проявляли и проявляют взаимный интерес к культурным традициям народов. Очень интересным фактом является то, что арабский народ, который славился своим высоким интеллектом и особым красноречием еще во времена джахилии, благодаря Священному Корану возвысил свой статус на еще более высокий уровень, чем статус соседствующих народов неарабского происхождения и не исповедующих ислам. Священный Коран обладает уникальным стилем, в котором Всевышний посредством пословиц и поговорок преподнес различные взгляды, касающиеся жизни, быта, мышления человека и пр. для доступности в понимании людьми сказанного. Пословицы и поговорки, которые включают в себя слова Аллаха, арабы называли «поговорками-аналогами» («الامثال القياسية» » Əl-əmsəlu əl-qiyasətu). В статье также анализируются источники их возникновения, дается сопоставление с их значениями и классификацией. Также приводятся цитаты из коранических аятов, сур, хадисов, в которых использованы поговорки и пословицы. При описании Рая или Ада и, в целом, потустороннего мира, все перечисленное выражается в словах и выражениях, различных символах и ассоциациях, без которых человек не мог бы себе представить того, чего никогда не видел. Использование абстрактных понятий в данном случае является единственным логичным способом для доступного разъяснения простым смертным о неизведанных ощущениях и чувствах. Коранические пословицы- аналоги считаются одним из лучших способов духовного воспитания человека. Указанные пословицы и поговорки имеют древние корни. Некоторые из них отражены в семитских книгах доисламского периода. Также отмечается, что Иисус Христос, призывая людей к истине, прибегал к пословицам и поговоркам. В статье приводятся цитаты из исследований таких арабских ученых и филологов прошлых столетий и современности, как Аз-Заргани, доктор Абдул Меджид Абинин, Шейх Мухаммед Аль-Газали, Шейх Манна Аль-Каттан, доктор Абдулгани Аль-Раджихи и др. Самым совершенным произведением об особенностях пословиц является произведение Абдуль-Кахира Аль- Джурджани «اسرار البلاغة» (Тайны красноречия).

Ключевые слова: Коран, пословица, поговорка, мышление, азербайджанский язык.

Пословицы и поговорки занимают особое место среди образцов устной народной литературы, в которой отражается жизнь народа на протяжении длительной истории. Неоспоримо значение пословиц и поговорок в изучении образа жизни народов, живущих в определенных областях, их философских форм мышления, отношений с разными народами и социальных отношений, которые существуют между различными слоями нации. Между азербайджанским и арабским народами существует общность в вопросах религии, убеждений и мышления, сложились давние отношения, возникли общие ценности, взаимный интерес к культурным традициям. Арабский народ, который еще во времена джахилии прославился своим высоким интеллектом и красноречием, благодаря Священному Корану еще более возвысил свой статус в сравнении с соседними немусульманскими народами. Священный Коран уникален по своему стилю, в котором Всевышний посредством использования народных выражений дал разъяснение по различным вопросам, касающихся почти всех отраслей жизни, быта, мышления и пр. Все это, естественно, способствовало к существенному увеличению интереса к народным высказываниям, таким, как пословицы, поговорки, мудрые слова.

Один из известных средневековых филологов и исследователей Корана Аз-Заргани писал о пословицах и поговорках следующее: «Обращение Корана к такой форме выражения является одним из необычных способов. В то же время это является жизненной силой, которой Аллах наделил людей. Это доказывает, что поговорки и есть самый ценный метод самовыражения человека, способ передачи своих мыслей собеседнику. Если у вас возникает какое-то сомнение в том, что коранические пословицы и поговорки являются даром Аллаха, тогда обратите свои взоры к словам самого Всевышнего».

وَلَقَدْ صَرَّفْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ فَأَبَى أَكْثَرُ النَّاسِ إِلَّا كُفُورًا

«Мы разъяснили людям в этом Коране всякие притчи, но большинство людей отвергает все, кроме неверия». (Аль-Исра:89).

أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَالَتْ أَوْدِيَةٌ بِقَدَرِهَا فَاحْتَمَلَ السَّيْلُ زَبَدًا رَابِيًا وَمِمَّا يُوقِدُونَ عَلَيْهِ فِي النَّارِ ابْتِغَاءَ حُلْيَةٍ أَوْ مَتَاعٍ زَبَدٌ مِثْلَهُ كَذَلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْحَقَّ وَالْبَاطِلَ فَأَمَّا الزَّبَدُ فَيَذْهَبُ جُفَاءً وَأَمَّا مَا يَنْفَعُ النَّاسَ فَيَمْكُثُ فِي الْأَرْضِ كَذَلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ

«Он ниспосылает с неба воду, и долины наполняются потоками в соответствии с их размерами. Поток несет пену, поднявшуюся на поверхность. Подобная же пена появляется на том, что раскачивают в огне для изготовления украшений или утвари. Такими притчами Аллах разъясняет истину и ложь. Пена будет выброшена, а то, что приносит людям пользу, останется в земле. Такие притчи и есть один из способов, при помощи которых выявляются

необыкновенные свойства Корана. Аллах приводит подобные примеры»(Ар-Ряд:17).

Обратим внимание на пословицы и поговорки, которые включают в себя слова Аллаха, проанализируем источники их возникновения, сопоставив с их значением и классификацией. Арабы называли их «поговорками- аналогами» («الامثال القلياسية» Əl-əmsəlu əl-qiyasətu). Доктор Абдул Меджид Абидин в своей книге «القران المثل القلياسي في» «Əl-əmsəlu əl-qiyasətu fi əl-Quran» («Пословицы(поговорки) –аналоги в Коране») писал о них следующее: «Пословицы (поговорки) - аналоги в Коране представлены описательно или в виде преданий, преследуя две цели: в них либо приведены примеры разных этапов жизни человека, на которых воспитывается духовная красота, либо воздается благодарность Всевышнему за все, что им сотворено». Известный восточный мыслитель Шейх Мухаммед Аль-Газали писал следующее в комментарии 54-го аята суры «Аль-Кахф»:

وَلَقَدْ صَرَّفْنَا فِي هَذَا الْقُرْآنِ لِلنَّاسِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ وَكَانَ الْإِنْسَانُ أَكْثَرَ شَيْءٍ جَدَلًا

(«Мы разъяснили людям в Коране любые притчи, но человек больше всего склонен препираться» (Аль-Кахф:54).

«Поговорки, предназначенные людям, обладают удивительной способностью возрождать в них прекрасные порывы и постоянно воссоздавать в их сознании конкретные события. Одним из незаменимых способов раскрытия значения различных наказов, уточнения смысла значений некоторых туманных высказываний для более ясного восприятия людьми считается применение пословиц и поговорок. Основная цель этого способа заключается в том, чтобы сделать человека соучастником указанных событий, другими словами, дать ему почувствовать их вкус»(1, 168-169). Арабский филолог Шейх Манна Аль-Каттан, выражая свое отношение к этому вопросу, отмечал: «Примеры из Корана служат для выявления их смысла, доведения их до степени осязаемости и воссоздания прекрасных панорам. Наряду с внешним описанием поговорки незаменимы при описании самой сути явлений. Уподобления в Коране проявляются по-разному: иногда невидимые глазу понятия, о которых можно лишь говорить, сравниваются с постоянно совершаемыми событиями и понятиями, доводятся до состояния осязаемости, осязаемости и видимости. Именно это и является одним из методов, при помощи которых проявляются необыкновенные и чудотворящие свойства Корана» (2,131). Доктор Абдулгани Аль-Раджихи, отвечая на претензии многих исследователей по поводу утверждений о большом количестве пословиц в Коране, заявил: «Поговорки, имеющиеся в Коране, являются сами по себе научным объектом, а также служат для описаний, их большое количество является особенностью божественных слов» (3, 56).

مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعدَ الْمُتَّقُونَ فِيهَا أَنْهَارٌ مِنْ مَاءٍ غَيْرِ آسِنٍ وَأَنْهَارٌ مِنْ لَبَنٍ لَمْ يَتَغَيَّرَ طَعْمُهُ وَأَنْهَارٌ مِنْ خَمْرٍ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ

وَأَنْهَارٌ مِنْ عَسَلٍ مُصَفًّى وَلَهُمْ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ وَمَغْفُورَةٌ مِنْ رَبِّهِمْ يَكْمُنُ هُوَ خَالِدٌ فِي النَّارِ وَسُقُوا مَاءً حَمِيمًا فَقَطَّعَ أَمْعَاءَهُمْ

(«Вот описание Рая, обещанного богобоязненным! В нем текут реки из воды, которая не застывает, реки из молока, вкус которого не изменяется, реки из вина, дарующего наслаждение пьющим, и реки из очищенного меда. В нем для них уготованы любые фрукты и прощение от их Господа. Неужели они подобны тем, кто вечно пребывает в Огне, кого поят кипящей водой, разрывающей их кишки?») (Мухаммед:15) (4,121). Например, для того чтобы дать людям почувствовать описание рая, Всевышний разъясняет это посредством поговорки из 15-ого аята суры «Мухаммед»: «Аллах создает в человеческом воображении описание Рая в том виде, в каком человек способен воспринять его. Это не может быть Раем, так как до сих пор никто не видел его. Это всего лишь его описание» (5,17-19).

Для того чтобы внести ясность в значимость коранических поговорок, мы расскажем один хадис: «Вы думаете о райских красотах и представляете их таковыми. Но Рай намного прекраснее, чем вы его представляете. Вы думаете о муках Ада, представляя себе их, но они во много раз страшнее, чем вы их представляете». Следовательно, если разговор идет об описании понятий, невидимых человеческому глазу, значит, поговорки и подражания могут служить лишь пособниками для раскрытия их смысла, но не могут полностью описать эти понятия, поскольку человеку неведомо то, что предназначено ему свыше.

Обратимся к тексту Корана:

فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

(«Ни один человек не знает, какие улады для глаз сокрыты для них в воздаяние за то, что они совершали») (Ас-Саджа:17).

Если человек не знает того, что именно предназначено ему, из чего состоит это знамение и что оно означает, он не сможет подобрать слова для описания того, чего он не видел и не знает. Всемогущий Аллах при описании Рая в Коране описывает бытовые проблемы арабов в несколько измененной форме. Здесь отмечается и то, что райские реки состоят из вина, а отличительной особенностью райского вина является то, что оно обладает необычным вкусом, доставляющим наслаждение. Так, райское вино отличается от мирского вина тем, что оно не горькое, не опьяняет человека, не является причиной головной боли и не может стать причиной, толкающей человека на отвратительные поступки. Также интересно описание меда: райский мед, как и все другие райские яства, как полагает Аллах, в отличие от меда, производимого в миру пчелами, является самым очищенным продуктом.

Обратим внимание на описание в Коране дерева-сидра. فِي سِدْرٍ مَخْضُودٍ («Они пребудут среди лотосов, лишенных шипов») (Аль-Вагиа:28). Как видно, это дерево описано без колючек. И этим дерево-сидра в райском описании

отличается от обычного сидра тем, что оно намного прекрасней, чем дерево с колючками, к которому привыкли арабы. Но все это не может дать полного описания Рая. Мы становимся свидетелями того, что находит подтверждение в 17-ом аяте суры «Аль-Саджда».

Пророк (aleyhi saliam!), комментируя этот аят, говорит следующее: *فيها ما لا عين رأت ولا أذن سمعت*

«Там есть такие богатства, которых не видели глаза человека и не слышали уши его». Если учесть все, о чем говорится в аятах Корана и в хадисах Пророка (aleyhi saliam!), можно сделать логический и убедительный вывод о том, что в языке не существует слов для описания райских наслаждений и красот» (6,17-19). Доктор Мустафа Махмуд говорит о том, что существуют понятия Ад и Рай, присущие потустороннему миру, и считает, что в нашей лексике невозможно найти соответствующие слова для описания понятий, которых не видели глаза человека и не ощутили другие органы осязания. Ученый этот вопрос сравнивает с вопросом об интимной близости, о которой рассуждают дети, еще не познавшие этих ощущений (7, 84-85). Учитывая то, что мы не можем в полной мере постичь значение этих понятий, профессор Мустафа Махмуд, утверждает, что использование поговорок и есть самый оптимальный и верный способ для разъяснения их смысла. (7,61). Такого же мнения об этом аяте придерживаются известные арабские языковеды Омар ибн Абу Халифа, Абу Амр, Юнус ибн Хабиб, Абу Мансура и др. филологи (8, 211-212). Интересно мнение доктора Хиджази по этому вопросу. Он высказывается о возможности доведения до сознания людей понятий о представлении Рая только лишь с помощью уподоблений. Так, независимо от того, насколько точны описания Рая, все равно точное ощущение понятий о райских наслаждениях возможно лишь после того, как попадаешь туда. Именно по этой причине невидимые и неосязаемые «райские» понятия преподносятся с помощью описаний тех ощущений, которые знакомы человеку. Но при всем этом все, посредством чего описывается Рай, бессильно в воссоздании абсолютной райской жизни (9,26). Доктор Ахмед Фатхи пишет: «В этом аяте есть аналогии, другими словами, Коран дает широкую возможность для метафор, при помощи которых описываются природа, растения, животные и пр. Выдвинув на передний план схожесть двух предметов, Коран использует самую высокую степень аналогии для раскрытия значений слов» (10,243). В некоторых арабских поговорках встречаются имена исторических личностей, но насколько они реалистичны или выдуманы, предстоит разобраться. По этому вопросу мнения ученых разделились на 3 группы: представители 1-ой группы утверждали о том, что это герои, созданные в воображении человека. Представители 2-ой группы утверждали, что это реальные герои. Ученые 3-ей группы считали, что следует быть очень внимательным в утверждениях по поводу того, являются ли эти герои историческими личностями. По их мнению, даже если это и есть исторические

лица, то их наличие в доисламских поговорках вызывает определенные сомнения. Герои же, о которых упоминается в Коране, вне всяких сомнений, являются историческими. В качестве подтверждения приведем пример из высказываний Всевышнего, как самый весомый аргумент:

«...Кто может, кроме Аллаха, говорить истину?!» (Ан-Ниса:87).

Как известно, с возникновением ислама в халифатах, в частности в Ираке, широко развернулся процесс записи образцов устного народного и поэтического творчества. В этот период были обнаружены интересные факты: пословицы и поговорки с почти одинаковым значением, но различающиеся какими-то словами, употребленные в диалектах разных племен, были записаны в одном наиболее употребительном варианте(11,166-167). Безусловно, здесь большую роль сыграл сам коранический текст, пословицы и афоризмы, взятые из Корана. Доктор Абдул Меджид Абидин писал по этому поводу следующее: «Священный Коран является первой книгой, дошедшей до нас и записанной на литературном арабском языке. Священный Коран призывает всех к исламу и использует для этого самые изысканные пословицы, которые существовали до Корана. О том, что между пословицами и поговорками, ниспосланными Аллахом, и пословицами и поговорками, существующими до периода неверных и немусульман, есть огромная разница, в Коране сказано следующее:

«...وَلَهُ الْمَثَلُ الْأَعْلَىٰ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ...» (الرّوم:27)

(...Ему принадлежат наивысшие качества на небесах и на земле...)» (Ар-Рум:27).

После анализа книг, связанных с кораническими поговорками, записанными до наших дней, мы можем отметить, что поговорки в божественных изречениях делятся на 4 вида:

1) *الكاملة الامثال* – полные пословицы и поговорки

Эти выражения освещаются не как пословицы и поговорки. Ученые, сравнивая их с наиболее распространенными пословицами и поговорками, уподобили их не по отдельным словам, а по общему значению. Другими словами, ученые указали, что эти выражения включают в себя все остальные, например: [خير الامور اوسطها] – «Самое лучшее- это середина». Это выражение встречается в Коране 4 раза.

2) До ниспослания Корана на землю эти пословицы и поговорки не были распространены среди арабов. Лишь с появлением священной книги они стали употребляться в качестве пословиц и поговорок, например: *يَنْتَالُوا الْبِرَّ حَتَّىٰ تُنْفِقُوا* «Вы не обретете благочестия, пока не будете расходовать из того, что вы любите...»(Али Имран: 92).

3) *الامثال-القياسية* - пословицы-аналоги . Эти пословицы были записаны и распространены среди арабов и других народов. Например: *مِثْلُهُمْ كَمِثْلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا* «Они подобны тому, кто разжег огонь. Когда же огонь озарил...

все вокруг него...») (Аль-Багара:17) «Их состояние (лицемеров) в кромешной ночи подобно состоянию тех, кто разжигает пламя. В то время как пламя, (воспламенившись), освещает окружающих, они этим не воспользуются...»)

4) Пословицы, которые рассказаны мудрецом в суре «Логман».

Эти пословицы практически имеют отношение ко всем семитским народам и охватывают широкие понятия, например:

وَإِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكََ ظُلْمٌ عَظِيمٌ

(«Вот Лукман сказал своему сыну, наставляя его: "О сын мой! Не приобщай к Аллаху сотоварищей, ибо многобожие — великая несправедливость") (Логман:13).

"(لقمان: 19) "وَاقْصِدْ فِي مَشْيِكَ وَاغْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ"

(«Ступай размеренной поступью и понижай свой голос, ибо самый неприятный голос — это рев осла») (Логман:19).

Пословицы- аналоги считаются одним из лучших способов воспитания человека. От обычных пословиц и поговорок они отличаются большим объемом, имеют конкретный сюжет, обладают глубоким и сравнительным смыслом, объединяют устные и письменные народные пословицы. Некоторые из них отражены в семитских книгах доисламского периода. Особо отмечается сказание о том, как Иисус призывал людей к истине, используя эти выражения. Обобщая тему о коранических пословицах и поговорках, можно прийти к такому заключению, что пословицы и поговорки в арабском литературном устном творчестве по форме и значению делятся на 2 группы. Они могут быть устными или письменными, могут употребляться на диалекте или на общеупотребительном арабском языке. Самым совершенным произведением об особенностях пословиц является произведение Абдуль-Кахира Аль- Джурджани «اسرار البلاغة» (Тайны красноречия).

На основе вышеуказанных примеров можно сделать вывод, что ни одна пословица, с точки зрения уместности использования, точного и всеобъемлющего значения, не может идти ни в какое сравнение с кораническими пословицами и поговорками.

Список использованной литературы:

- 1) 1962, الشيخ محمد الغزالي. نظرات في القرآن. ط.3، القاهرة،
- 2) الشيخ مناع القطان. مباحث في علوم القرآن. الدار السعودية، 1379 هـ.
- 3) عبد الغنى عوض الراجحي. النهج القويم في دراسة علوم القرآن الكريم. القاهرة. 1989
- 4) ابن القيم الجوزية. أعلام الموقعين عن رب العالمين. تحقيق عبد الرحمن الوكيل. القاهرة، 1983
- 5) الشيخ محمد متولى الشعراوى. الأمثال في القرآن. القاهرة، 1980 ص. 234
- 6) الشيخ محمد متولى الشعراوى. الأمثال في القرآن. القاهرة، 1970
- 7) مصطفى محمود. محاولة لفهم عصرى للقرآن. دار الشروق، 1970، ودار المعارف بمصر 1976
- 8) محمود بن الشريف. من لسان العرب، المجلد 11، الجزائر، 197
- 9) محمد محمود حجازى. التفسير الواضح. القاهرة، 1977

- 10) فتحي أحمد عامر. فكرة النظم بين وجوه الإعجاز في القرآن الكريم. القاهرة، 1975
- 11) عبد المجيد عابدين. الأمثال في النثر العربي القديم. ط.1، دار المعارف

Hasilova Laləndar Hafiz qızı

Quranda işlənən atalar sözləri və məsəllər

Xülasə

Bu məqalədə ərəb dilində atalar sözləri və məsəllərin rolu, mənbələri, yeri və mənası ilə bağlı bəzi məsələlər açıqlanıb. Azərbaycan və ərəb xalqları arasında dinə dair ümumi baxışların, inanc və düşüncənin müəyyən bir ortaqlığının inkişaf etdiyi də qeyd olunur. Xalqlarımız mədəni ənənələrinə qarşılıqlı maraq göstərərək və göstərilər. Çox maraqlı bir həqiqət budur ki, Cəhiliyyə dövründə də yüksək zəkası və xüsusi danışq qabiliyyəti ilə məşhur olan ərəb xalqı, Qurani Kərim sayəsində qonşu olan və qeyrimüsəlman xalqlarla müqayisədə özünün statusunu daha yüksək bir səviyyəyə qaldırdı. Qurani Kərimin bənzərsiz bir üslubu vardır ki, Uca Tanrı atalar sözləri və kəlamlar vasitəsilə insanlara dediklərini daha aydın şəkildə izah edir. Ərəblər, Allahın kəlamlarını ehtiva edən atalar sözlərini və məsəlləri "analoji kəlamlar" ("الامثال القياسية") Əl-əmsəlu əl-qiyasətu) adlandırdılar. Məqalədə onların meydana gəlməsinin mənbələri təhlil edilir, mənalari və təsnifatı ilə müqayisə aparılır. Quran ayələri, surələr, hədislərdən kəlamlar və atalar sözlərindən istifadə olunan sitatlar da vardır. Burada Cənnəti və ya Cəhənnəmi və ümumiyyətlə qeybi təsvir edərkən, bir insanın heç görmədiklərini, təsəvvür etmədiyini söz və ifadələrlə, müxtəlif simvollarla ifadə olunur. Bu vəziyyətdə mücərrəd konsepsiyaların istifadəsi, sadə insanların bilmədiklərini, görmədiklərini və təsəvvür etmədiklərini izah etmək üçün yeganə məntiqi yoludur. Qurandakı atalar sözləri-bənzətmələr insanın mənəvi tərbiyələndirməsinin ən yaxşı vasitələrdən biri hesab olunur. Həmin atalar sözləri və məsəllər qədim köklərə malikdir. Bəziləri İslamdan əvvəlki dövrdəki Sami kitablarında öz əksini tapmışdır. İsa peyğəmbərin insanları həqiqətə çağıraraq atalar sözləri və məsəllərə müraciət etdiyi də qeyd olunur. Məqalədə Əz-Zərqani, Dr. Əbdül Məcid Abidin, Şeyx Məhəmməd Əl-Qəzali, Şeyx Manna Əl-Kattan və s. kimi orta əsrlərin və müasir dövrün ərəb alimlərinin və filoloqlarının araşdırmalarından sitatlar gətirilir. Atalar sözlərin və məsəllərin xüsusiyyətləri haqda ən mükəmməl əsərlərdən biri Əbdül-Kahir Əl-Cürəninin "اسرار البلاغة" (Əsrəru əl-bəlağəti) ("Fəsaḥət sirləri") adlı əsəri qeyd etmək olar.

Açar sözlər: Quran, atalar sözləri, zərb-məsəllər, təfəkkür, Azərbaycan dili.

Hasilova Lalandar Hafiz

Proverbs and parables used in the Quran

Summary

This article reveals some issues related to the role, sources, place and meaning of proverbs and sayings in the Arabic language. The article also states that common views on religion, some degree of commonality of beliefs and thinking have developed between the Azerbaijani and Arab peoples. Our peoples have been developing mutual interest in the cultural affinity/traditions of the peoples. A very interesting fact is that the Arabic people, who used to be renowned for their high intelligence and particular eloquence even during the time of Jahiliyyah (the “Age of Ignorance”), thanks to the Holy Quran, elevated their status to an even higher level than the status of neighboring peoples of non-Arab origin and non-Muslims. The Holy Quran has a unique style: The Almighty through proverbs and sayings could make more understandable the views that He wanted to explain to the people. The Arabs called the proverbs and sayings that include the words of Allah “analogical sayings” (الامثال القياسية) Əl-əmsəlu əl-qiyasətu). The article analyzes the sources of their emergence, provides a comparison with their meanings and classification as well. There are also quotations from the Quranic ayats, suras, hadiths, in which sayings and proverbs are used. In describing Paradise or Hell and, in general, the spiritual world, all that a person could not imagine and see is expressed in words and expressions, various symbols and associations. The use of abstract concepts in this case is the only logical way for an accessible explanation to mere mortals about the things that they don’t know, don’t see and don’t imagine. Quranic proverbs-analogues are considered one of the best ways of spiritual education of a person. These proverbs and sayings have ancient roots. Some of them are reflected in the Semitic books of the pre-Islamic period. Jesus Christ, also calling people to the truth, resorted to proverbs and sayings. The article quotes from the studies of such Arab scholars and philologists of the past centuries and today as Az-Zargani, Dr. Abdul Majid Abidin, Sheikh Mohammed al-Ghazali, Sheikh Manna al-Qattan. The most accomplished work on the peculiarities of proverbs and sayings is “اسرار البلاغة” (Secrets of Eloquence) by Abd al-Qahir al-Jurjani.

Keywords: Koran, proverb, saying, thinking, Azerbaijani language.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nəsrulla Naib oğlu Məmmədov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ZENFİRA MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimi
S.Vurğun pr.157.
zenfiramamedova@com.ru

**İNKARLIQ KATEQORİYASININ İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN
DİLLƏRİNDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ VƏ İNKARLIĞIN MƏNTİQİ-
GRAMMATİK KATEQORİYA KİMİ MAHİYYƏTİ
XÜLASƏ**

Dildə inkar ilk növbədə məzmun və formanın, daha dəqiq desək, cümlə strukturunun və onun ifadə etdiyi fikrin qarşılıqlı münasibətləri planında dilçiliyin anlaşılmaya ehtiyacı olan mühüm problemlərindəndir. Ümumiyyətlə, inkar hələ çox qədim dövrlərdən əvvəlcə formal məntiqin sonra isə həm də dilçiliyin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Cəmiyyətin və elmin inkişafına baxmayaraq, bu gün də ümumi dilçiliyin araşdırılmağa xüsusi ehtiyacı olan mövzularından biri məhz inkarlıq anlayışı və onun dildə maddiləşməsidir. Çünki aparılmış tədqiqatlar özü-özlüyündə müsbət iş olsa da, onlarda hələ də inkarlığın öyrənilməyən və yaxud özünün tam lingvistik həllini tapmayan bir sıra struktur-semantik məsələləri bu gün də öz həllini gözləyən problemlərindəndir. Bu problemlərə inkarın məntiqi-qrammatik kateqoriya kimi mahiyyəti, inkar cümlələrin hansı meyarlarla təsdiq cümlələrindən fərqlənməsi, cümlənin strukturunda və onun ifadə etdiyi fikirdə inkarın rolu, bəzi inkar vasitələrinin leksik və sintaktik tərkibinə görə eyni olan cümlənin iki səviyyədə üzlənməsində necə fəaliyyət göstərməsi kimi bir çox məsələlər hələ də öz qəti elmi həllini tapmamışdır. Bütün bunların nəticəsində inkarlıq haqqında tədqiqatla məşğul olan dilçilər arasında da yekdil fikrə rast gəlinmir. Bu fikir ayrılığı əsasən inkarlıq kateqoriyasının mənşəyi və mahiyyəti, gerçəklik faktlarına, real təcrübəyə uyğun gəlib-gəlməməsi, burada obyektiv və subyektiv amillərin rolu və s. ilə bağlıdır. Dilçilərdən bəziləri inkarlığa sırf semantik, bəziləri sintaktik, bəziləri isə qrammatik-leksik kateqoriya kimi yanaşırlar.

Açar sözlər: morfoloji əlamətlər, flektiv-analitik, iltisqi-sintetik, semantika.

Bu məqalədə müxtəlif sistemli dillərdə, konkret olaraq Azərbaycan və ingilis dillərində, inkarlıq anlayışının morfoloji yolla ifadəsindən bəhs olunur. İngilis dilində inkarlığın morfoloji yolla ifadəsinin izahına keçməzdən əvvəl bir məsələnin açıqlanması tələb olunur. Dillərin tipoloji təsnifindən aydındır ki, Azərbaycan dili iltisqi-sintetik, ingilis dili isə flektiv-analitik dil olduğundan, inkar mənası yaratmaq üçün əsasən müvafiq olaraq sintetik (*-ma*) və analitik (*not, no və s.*) vasitələrdən istifadə edirlər. Lakin Azərbaycan dilində analitik (*deyil, nə..və s.*), ingilis dilində isə sintetik vasitələrin (*-un, -in, -dis, -de, -mis, -anti, -non, -less və s.*), yəni prefiks və

suffikslərin köməyi ilə də düzəlidir. Bu morfoloji əlamətlər ingilis dilində söz yaradıcılığında iştirak etdikləri kimi, inkarlıq semantikasının da əmələ gəlməsində mühüm rol oynayırlar.(1-crp:123)

Açar sözlər: morfoloji əlamətlər, flektiv-analitik, iltisqa-sintetik, semantika.

-un prefiksi əsasən sifət və feli sifət düzəldir. Bu sifət və feli sifətlər *-ed, -ing, -ful, -able, -y, -like* suffiksləri ilə işlənir (1,s.5). Məsələn:

unconquerable – yenilməz; *unpublished* – nəşr olunmamış;– *unwealthy* – dövlətsiz;

unladylike – xanıma layiq olmayan *ungrateful* – minnətdar olmayan, *nankor*.-*im, -in* prefiksi alınma sifətlərlə. Məsələn:

unintentional – bilmədən; *unimportant* – vacib olmayan, əhəmiyyətsiz.

-un inkarlıq prefiksi özündə inkarlıq elementi olan sifətlərə qoşulur. *-un* prefiksi ilə ifadə olunan sifətlər <<keyfiyyət, əlamət>> və s. inkarlığı bildirir. Məsələn:

safe – təhlükəsiz; *unsafe* – təhlükəli; *graceful* – zərif; *ungraceful* – kobud; *reserved* – gizli;

-un prefiksi ilə işlənən fellər əks mənə bildirən hərəkət ifadə edir. Məsələn:

to cover – bağlamaq, *to uncover* – açmaq; *to fasten* – bağlamaq; *to unfasten* – açmaq.

Müasir ingilis dilində *-un* prefiksi antonimi olmayan təsirli fellərlə işlənir. – *in* prefiksini üç fonetik variantı var: *il -l* qarşısında; *im -p, m* qarşısında; *ir -r* qarşısında. Məsələn:

illiterate – savadsız; *illogical* – məntiqsiz; *immortal* – ölməz, əbədi; *immoral* – əxlaqsız, pozğun;

improper – lazımsız; *improbable* – ağlasığmaz, mümkün olmayan.

Bu prefiks sifətlərlə işlənir.

-dis prefiksi əsasən fellərlə işlənir. Bu prefiks fellərdə əsasən semantika yaradır. Məsələn:

to please – xoşa gəlmək, məmnun etmək; *to displease* – xoşa gəlməmək, məyus etmək;

to band – birləşdirmək; *to disband* – ayırmaq.

-de prefiksi müasir ingilis dilində elmi-texniki və tibbi terminlərin düzəldilməsində istifadə olunur. Bu prefiks həmçinin hüquqi ədəbiyyatda da işlənir.

Məsələn: *defraud* – aldatmaq

Ümumişlək leksikada bu prefikslərlə düzələn sözlər azdır.

-de prefiksində isimlərdə, sifətlərdə və fellərdə rast gəlinir).

-anti prefiksi, əsasən, qəzet leksikasında işlənir. Bu ön şəkilçi daha çox sifətlərlə işlənir. Məsələn:

anti – *socialist* – *antisosialist*; *anti* – *nuclear* – nüvəyə qarşı; *anti* – *proliferation* – artmaya qarşı.

-non prefiksi publistik üslubda işlənir və ən çox müasir ingilis dilində sifətlərdə onlara az-çox rast gəlinir. Məsələn: *non – aggressive – aqressiv olmayan; non – attendance – davamiyyətsizlik*.

Yuxarıda verilmiş izahdan aydın olur ki, Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də inkarlıq anlayışı geniş şəkildə morfoloji yolla ifadə olunur (2, səh:66-93).

Lakin bununla belə bir cəhəti xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, qarşılaşdırılan bu dillər müxtəlif tipoloji sistemli dillər olduğu üçün, inkarlığın morfoloji ifadəsində də onlar arasında diqqəti cəlb edəcək qədər fərq vardır. Belə ki, Azərbaycan dili iltisafı dillərə xas olan sintetik ifadə formaları ilə zəngindir. Bu zənginlik özünü əyani şəkildə inkarlığın morfoloji yolla ifadəsində də göstərir. Lakin qarşılaşdırma üçün cəlb edilmiş ingilis dili flektiv dillərə daxildir və inkarlığın, o cümlədən də başqa qrammitik anlayışların formal ifadəsində daha çox analitik göstəricilər üstünlük təşkil edir. Burada mövzu ilə bağlı qarşılaşdırılmış dil faktları da bu fikri bir daha təsdiqləyir. Belə ki, inkarlığın morfoloji ifadəsi baxımından ingilis dilinin formal əlamətləri bu məqsədlə Azərbaycan dilində işlənən formal əlamətlərə nisbətən kəmiyyətə bir qədər azdır (3. Səh.98-104) Təbii ki, inkarlığın morfoloji ifadəsi ilə bağlı alman, fransız və başqa dillərdən də misallar gətirmək olar.

-a şəkilçisi vasitəsilə mənfi məzmun ifadə edən sifətlər əmələ gəlir. Bu ön şəkilçi rus dilində və başqa dillərdə işləndiyi kimi Azərbaycan dilində də işlənir. Əlbəttə, bu şəkilçi Azərbaycan dilində alınma şəkilçi olub, adları çəkilən dillərdən alınmışdır. Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, -a şəkilçisi dilimizdə bir o qədər də işlək deyildir. Bu şəkilçi çox nadir hallarda və eyni sözlərlə işlənir. Məs: *normal-anormal (normal olmayan hal)* və s. Misallar: *Anormal uşaq tibbi müayinədən keçirildi. O da anormal hərəkəti ilə hamını təəccübləndirdi.* Sənin bu yaşayışın anormal yaşayışdır. Normal yaşayışdan kəskin şəkildə fərqlənir.

Anormal adamlar öz nöqsanlarını görmür və özlərini, öz hərəkətlərini həmişə haqlı sayırlar. Görəsən, sən bu anormal yaşayışdan nə vaxt əl çəkəcəksən? Bizim işlərimiz çox anormaldı. Anti şəkilçisi də <<əks, əleyh>> məzmunu inkarlıq ifadə edən sifət düzəlidir. Məs: *antifaşist (təşkilat), antiimperialist (hərəkət)* və s. Misallar: Antiimperialist hərəkət get-gedə genişlənir. Onun bütün antihumanist fikirləri zalda nifrətlə qarşılandı. Hitlerin antibəşəri hərəkətləri alman xalqının beynəlmiləl nüfuzuna ağır zərbə vurdu. Bu ön şəkilçi rus dilində və başqa dillərdə işləndiyi kimi Azərbaycan dilində də işlənir. Faktik materialın müqayisəsi göstərir ki, bəhs olunan şəkilçinin işlənmə tezliyi –a şəkilçisinin işlənmə tezliyinə nisbətən artıqdır. Daha doğrusu, bu şəkilçi ilə nisbətən çox söz düzəltmək olar. Digər tərəfdən –anti şəkilçisi başqa dillərin sözlərinə artırıldığı kimi, onlara Azərbaycan sözlərində də rast gəlinir.

-un prefiksi əsasən sifət və feli sifət düzəldir. Bu sifət və feli sifətlər –ed, -ing, -ful, -able, -y, -like suffiksləri ilə işlənir (1,s.5). Məsələn: *unconquerable – yenilməz; unpublished – nəşr olunmamış;*

unthinking – düşünülmədən; unwealthy – dövlətsiz; unladylike – xanıma layiq olmayan;

ungrateful – minnətdar olmayan, nankor.

-im, -in prefiksi alınma sifətlərlə. Məsələn: unintentional – bilmədən; unimportant – vacib olmayan, .

-un inkarlıq prefiksi özündə inkarlıq elementi olan sifətlərə qoşulur. -un prefiksi ilə ifadə olunan sifətlər <<keyfiyyət, əlamət>> və s. inkarlığı bildirir. Məsələn: safe – təhlükəsiz; unsafe – təhlükəli;

graceful – zərif; ungraceful – kobud reserved – gizli, unreserved – açıq.

-un prefiksi ilə işlənən fellər əks məna bildirən hərəkət ifadə edir. Məsələn: to cover – bağlamaq

to uncover – açmaq; to fasten – bağlamaq; to unfasten – açmaq.

Müasir ingilis dilində -un prefiksi antonimi olmayan təsirli fellərlə işlənir. – in prefiksini üç fonetik variantı var: il –l qarşısında; im – p, m qarşısında; ir – r qarşısında. Məsələn: illiterate – savadsız;

illogical – məntiqsiz; immortal – ölməz, əbədi; immoral – əxlaqsız, pozğun; improper – lazımsız;

improbable – ağlasığmaz, mümkün olmayan. Bu prefiks sifətlərlə işlənir.

-dis prefiksi əsasən fellərlə işlənir. Bu prefiks fellərdə əsasən semantika yaradır. Məsələn:

to please – xoşa gəlmək, məmnun etmək; to displease – xoşa gəlməmək, məyus etmək;

to band – birləşdirmək; to disband – ayırmaq.

-de prefiksi müasir ingilis dilində elmi-texniki və tibbi terminlərin düzəldilməsində istifadə olunur. Bu prefiks həmçinin hüquqi ədəbiyyatda da işlənir. Məsələn: defraud – aldatmaq

Ümumişlək leksikada bu prefikslərlə düzələn sözlər azdır. -de prefiksində isimlərdə, sifətlərdə və fellərdə rast gəlinir

-anti prefiksi, əsasən, qəzet leksikasında işlənir. Bu ön şəkilçi daha çox sifətlərlə işlənir. Məsələn:

anti – socialist – antisosialist; anti – nuclear – nüvəyə qarşı; anti – proliferation – artmaya qarşı.

-non prefiksi publistik üslubda işlənir və ən çox müasir ingilis dilində sifətlərdə onlara az-çox rast gəlinir. Məsələn:

non – aggressive – aqressiv olmayan; non – attendance – davamiyyətsizlik.

Yuxarıda verilmiş izahdan aydın olur ki, Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də inkarlıq anlayışı geniş şəkildə morfoloji yolla ifadə olunur (4, s. 166).

. Anormal adamlar öz nöqsanlarını görmür və özlərini, öz hərəkətlərini həmişə haqlı sayırlar. Görəsən, sən bu anormal yaşayışdan nə vaxt əl çəkəcəksən? Bizim

işlərimiz çox anormaldı. Anti şəkilçisi də <<əks, əleyh>> məzmunu inkarlıq ifadə edən sifət düzəlidir. Məs: antifaşist (təşkilat), antiimperialist (hərəkət) və s. Misallar:

Antiimperialist hərəkət get-gedə genişlənir. Onun bütün antihumanist fikirləri zalda nifrətlə qarşılandı. Hitlerin antibaşəri hərəkətləri alman xalqının beynəlmiləl nüfuzuna ağır zərbə vurdu. Bu ön şəkilçi rus dilində və başqa dillərdə işləndiyi kimi Azərbaycan dilində də işlənir. Faktik materialın müqayisəsi göstərir ki, bəhs olunan şəkilçinin işlənmə tezliyi –a şəkilçisinin işlənmə tezliyinə nisbətən artıqdır. Daha doğrusu, bu şəkilçi ilə nisbətən çox söz düzəltmək olar. Digər tərəfdən –*anti* şəkilçisi başqa dillərin sözlərinə artırıldığı kimi, onlara Azərbaycan sözlərində də rast gəlinir (2, s. 78). Bu şəkilçinin nisbətən çox söz yaratmasını aşağıda verilmiş misallar da sübut edir:

Antiimperialist qüvvələr get-gedə daha da güclənirlər.

Bu mərhələnin ədəbiyyatında məlum səbəblər üzündən müharibə dövrünün və qələbədən sonrakı illərin bilavasitə antifaşist mövzuda yazılmış əsərləri mühüm yer tutur.

Azərbaycan ədəbiyyatında lap qədim dövrlərdən başlamış antihumanist ideyalar həmişə tənqid olunmuşdur.

Əsrimizin ikinci yarısında ədəbiyyatımızda bir neçə antiirqi, antisinfi mövzuda olan əsərlər oxucuların ixtiyarına verilmişdir.

Antibaşəri fikirlər həmişə sülhsevər xalqlar tərəfindən nifrətlə qarşılanmış və indi də qarşılanmaqdadır.

Faşistlərin antiinsani ideyaları dünya xalqlarında həmişə dərin nifrət hissinə səbəb olmuşdur.

Aparılan tədqiqatların nəticəsində inkarlıq mövzusu fonunda Azərbaycan və ingilis dillərinin tipoloji xüsusiyyətləri, aqqlütinativlik-flektivlik, sintetiklik-analitiklik kimi linqvistik məsələlər dil faktları əsasında bir daha aydınlaşdırılır və bir aqqlütinativ dil tipinə daxil olan Azərbaycan dilində inkarlıq anlayışının morfoloji vasitələrlə ifadə olunmaq baxımından ingilis dilindən zəngin olduğu aşkarlanır.

Ədəbiyyat:

1. Леонтьева С.Ф. Отрицательные аффиксы в современном английском языке. М., 1974. стр:123

2. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı, 1961. səh:66-93.

3. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1988. səh:98-104.

4. Abdullayev S. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı, 1998. s.166.

5. M. Hüseynzadə . Müasir Azərbaycan dili. Baki Maarif, 1973. səh:23-29.

6. Абдуллаев С. Немецкий контекст. Баку xxi YNE.» Аффирмативный глаголь» Б.1981. стр:16.

7. Məmmədov N, Axundov A, Dilçiliyə giriş. Baku: Maarif, 1980. s.123-129.

З.Мамедова

**КАТЕГОРИЯ СРЕДСТВ ВЫРАЖЕНИЯ ОТРИЦАНИЯ НА
АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ И ВЫРАЖЕНИЕ
ОТРИЦАНИЕ КАК ЛОГИКО-ГРАММАТИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ**

Резюме

Данная статья посвящена морфологическим путям выражения значения отрицания в Азербайджанском и Английском языках. Здесь объясняется роль отрицания при выражении идей и предоставлены примеры показывающие как средства отрицания меняются в предложениях с одинаковой лексической и синтаксической структурой. В статье отмечается, что некоторые языковеды считают отрицание семантической, некоторые синтетической и некоторые грамматической категорией. В статье также рассматриваются общие вопросы категории отрицания в разносистемных языках на материале английского и азербайджанского языков. определяется корпус средств выражения указанных языках. Лексические, морфологические и синтаксические средства отрицания азербайджанского английского языков изучаются и сравнительном аспекте исследование показывает, что при оформлении общеотрицательных предложений в мононегативной системе, возникает необходимость использования слов, относящийся конкретной лексико грамматической группе, в определенной падежной позиции. Другими словами, отрицательным элементам полинегативной системы соответствуют определенные слова в этой системе. Как в мононегативной, так полинегативной структурах передача высказываний зависит от особенностей вариативности и использования категориальных грамматических средств языка, их можно определить как сопутствующие отрицанию. Формулировка английской отрицание вызвана обычаями культурной, системой языка, и политико-социологических связей Британских наций. Английская отрицание имеет отличительные и сложные черты с так называемыми других наций. Все черты появились в течении нескольких десятилетий и различных исторических событий.

Ключевые слова: морфологические свойства, флективно-аналитический, семантика, форма и содержание, структурно-семантический

Ключевые слова: морфологические признаки, флективно-аналитический, восполнительно-синтетический, семантика.

Z.Mamedova

**MEANS OF EXPRESSION IN THE ENGLISH AND AZERBAIJANI
LANGUAGES AND THE NATURE OF LENGENITY AS A LOGICAL
CATEGORY**

SUMMARY

The article studies the category of negation in languages belonging to different language families, i.e. to the English and Azerbaijani languages. The means of expression of negation in the mentioned languages is defined. Lexical, morphological and syntactical means of negation in the Azerbaijani and English languages are studied comparatively. Research shows that usage of certain words of lexical-semantics group in certain syntactic situation is necessary during formation of common negative sentence of mononegative system. In other words, some complied words of mononegative system appropriate to negative elements of plynegative system. They are likely to be determined words accompanying negativeness. The transmission of ideas both in mononegative and plynegative depends on usage of categorical grammatical means of language and variability features. She had met innumerable people of all kinds and I think she summed them up shrewdly enough according to the standards of the small Virginian town where she was born and bred. He'd have invented the most extravagant and incredible sins to confess to. Must you talk in that awful dry inhuman way?.. He was indefatigable.

The article is dealing with the ways of morphological expression of negation in English and Azerbaijani. Here is spoken about the role of negation in the expression of ideas and given examples to show how the means of negation shift in sentences with the same lexical and syntactical structure. It is stated in the article that some linguists consider the negation to be pure semantical, some consider it to be syntactical and others consider it to be a grammatical category. Here is performed brief study of morphological ways of negation

Key words: morphological features, inflective-analytical, inflammatory-synthetic, semantics.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Kəmalə Mehdixanlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

LALƏ HÜSEYNOVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimi
S.Vurğun küç.157.
lalakuseynova@com.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ QRAMMATİK MATERIALIN TƏDRİSİ

METODİKASI

XÜLASƏ

Müasir ingilis dili analitik dillər qrupuna daxildir. Bu isə o deməkdir ki, müasir ingilis dilində söz birləşməsində və cümlədə sözlər arasındakı qrammatik– sintaktik əlaqələr köməkçi sözlər və cümlədə sözlərin sırası ilə ifadə edilir. Müasir ingilis dilində vəziyyət həqiqətən də belədir: bu dildə sözlər arasındakı sintaktik əlaqələr başlıca olaraq, köməkçi sözlərlə · sözönləri, köməkçi fellər, artıqlar və söz sırası vasitəsilə ifadə edilir. Müasir ingilis dilində fəlsəfə xas olan zaman formalarının əksəriyyəti köməkçi fellər vasitəsilə düzəldilir: (1) indiki və keçmiş zamanların davam formaları to be köməkçi feli, (2) indiki və keçmiş zamanların bitmiş formaları to have köməkçi feli, (3) gələcək zamanın qeyri–müəyyən forması shall/will köməkçi felləri, (4) gələcək zamanın davam forması shall/will və to be köməkçi felləri, (5) indiki və keçmiş zamanların davam edib bitmiş formaları to have və to be köməkçi felləri, (6) gələcək zamanın davam edib bitəcək forması isə shall/will, to have və to be köməkçi felləri vasitəsilə düzəldilir,

Məsələn:1)I am speaking;He is going;They are working;She was sleeping. They were reading.

2) I have said;He has gone;They had come. 3) We shall go.; They will stay at home.

4) I shall be working;They will be watching;5) We have been working; They had been sleeping.

6) I shall have been working;They will have been working.

Müasir ingilis dilində (1) feliin məchul növü forması, (2) feliin vasitəli şəkilləri və (3) feliin inkar kateqoriya forması da analitik yolla düzəldilir, məsələn:

1) I am invited;He has been invited; We shall have been invited və s. 2) I should speak. He would go;We should have spoken və s.3)He does not speak English;They do not learn French

O.Musayev qeyd edir:”Müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası morfoloji ifadə baxımından çox zəifdir. Sintetik dillərdə, məsələn, Azərbaycan və rus dillərində ismin halşəkilçilərinin ifadə etdiyi qrammatik mənalar, müasir ingilis dilində sözünü adlanan köməkçi nitq hissəsi ilə ifadə edilir,(1.s.246)

Açar sözlər: qrammatika,metodika,İngilis dili,analitik dillər,tədris,mətn

Məsələn: The street of Baki -Bakının küçələri; am going to school -Mən məktəbə gedirəm.

İngilis dilində ismə xas olan qeyri-müəyyənlik və müəyyənlik kateqoriyası da analitik yolla, daha doğrusu artikl adlanan köməkçi nitq hissəsi ilə ifadə edilir, məs: see a tree. The tree is tall.

Müasir ingilis dilində sözlərin cümlədə və habelə söz birləşməsində sırası da sözlər arasında sintaktik əlaqələrin ifadəsində ciddi rol oynayır. Bunu aşağıdakı misallarda aydın görmək olar:

1) light lamp lamp light ;2) Tom knew Brown Brown knew Tom.

Yuxarıda verilmiş söz birləşməsi və cümlələrdə mövcud olan sözlər arasındakı sintaktik əlaqələr ancaq sözlərin sırası ilə ifadə edilmişdir. Müasir ingilis dilində qrammatik mənaların bu tərzdə ifadə edilməsinə dair daha bir çox misal vermək olar. Bunlardan tamamilə aydın olur ki,

müasir ingilis dili qrammatik quruluşunun ümumi mənzərəsini təşkil edən başlıca cəhət analitizmdir.

XIX əsrin başlanğıcında məşhur alman filoloqu F. Şlegelin dillərin tipologiyasına dair verdiyi bölgü elm aləminə məlum olduğu ilk illərdən belə bir həqiqət də aydın olmuşdur ki, bu bölgünün özü də qüsurludur; heç bir dil saf sintetik və ya analitik ola bilmir; sintetik dillərdə analitizm ünsürləri, analitik dillərdə isə sintetik ünsürlər mövcud olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, analitik dillərin klassik forması hesab edilən ingilis dili də bu, həqiqətdən kənarda qala bilmir: müasir ingilis dili analitik dil olmasına baxmayaraq, bu dildə də qrammatik mənaların bir qismi sintetik vasitələrlə ifadə edilir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1) ismin kəmiyyət kateqoriyasını ifadə edən ·s, ·es, ·en suffiksləri: tables. foxes, oxen;

2) indiki zamanın qeyri-müəyyən formasının üçüncü şəxsin təkində işlənən ·s (·es) suffiksi: he reads. She goes;

3) canlı əşya bildirən isimlərin təkdə yiyəlik hal formasını düzəltmək üçün işlənən 's suffiksi: the boys' name;

4) qaydalı fəllərin keçmiş zaman qeyri-müəyyən formasını düzəltmək üçün işlənən -ed suffiksi: invited, worked;

5) bir və bəzi iki hecalı sifət və zərflərin müqayisə və üstünlük dərəcə formasını düzəlmək üçün istifadə edilən -er, -est suffiksləri: longer, longest;

6) bəzi isimlərin qadın cins formasını düzəltmək üçün işlədilən fransız mənşəli -ess suffiksi: mistress, actress və s.

Müasir ingilis dilində sözün morfoloji formasını dəyişmək üçün daha iki üsuldən istifadə edilir: 1) daxili infleksiya; 2) supletiv üsul.

İ.Rəhimov, T.Hidayətzadə yazırlar: "Doğrudur, bu üsullardan heç biri müasir ingilis dilində geniş miqyasda işlənmir: onun qrammatik quruluşu üçün

produktiv sözdəyişmə üsulu hesab edilə bilməz; daxili infleksiya üsulu ilə yalnız bir neçə ismin cəm forması (man-men, woman-women, tooth-teeth, goose-geese, mouse-mice, louse-lice), bir qisim qaydasız fellərin keçmiş zaman qeyri-müəyyən və keçmiş zaman feli sifət forması (to speak– spoke–spoken, to write–wrote–Written-to begin–began–begun və s.) düzəldilir. Supletiv yolla isə cəmi bir neçə felin keçmiş zaman qeyri-müəyyən forması (to be–was/were, to go–went) və bəzi şəxs əvəzliliklərinin obyekt hal forması (I–me, we-us) düzəldilir. Hətta öz formasının düzəldilməsində istifadə edilən bu üsulları da sintetik üsul hesab etsək, yenə demək mümkündür ki, müasir ingilis dilinin qrammatik (morfoloji) quruluşunun ümumi mənzərəsini səciyyələndirən başlıca cəhətlərdən biri də onun sintetik forma baxımından kasıb olmasıdır. (2.s.166)

Yeri gəlmişkən qeyd etmək istərdik ki, müasir ingilis dilinə xas olan bu xüsusiyyət, yəni sözlərdə sintetik formaların xeyli dərəcədə az olması bəzən adamda belə bir təsəvvür yaradır ki, bu dilin qrammatikası çox asandır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu, sadəcə olaraq illüziyadan başqa bir şey hesab edilə bilməz. əslində hər hansı bir dildə, o cümlədən də müasir ingilis dilində morfoloji-sintetik formaların azlığı dilin qrammatikasının asanlığına deyil, onun (qrammatik quruluşun) mürəkkəbliyinə, çətinliyinə dəlalət edir. Çünki bu dillərdə formal sintetik əlamətə malik olmayan qrammatik mənaları yerli-yerində işlətmək daha çətin olur. əslinə qalsa, bizcə, dilləri qrammatik baxımdan “asan” və ya “çətin” deyər qruplaşdırmaq nə nəzəri, nə də praktik cəhətdən inandırıcı ola bilməz.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dili morfoloji-sintaktik forma baxımından heç də həmişə indiki kimi kasıb olmamışdır. Qədim ingilis dili (700–1100-cü illər) zəngin və mürəkkəb sintetik formalar sisteminə malik olmuşdur. Bu dövrdə isim qrammatik cins, hal və kəmiyyət kateqoriyalarına malik olmuşdur: ismin üç qrammatik cinsi (kişi, qadın və orta) və dörd halı (adlıq, yiyəlik, təsirlik və yönlük) var idi. Hər bir cinsi və halı bildirmək üçün qədim ingilis dilində, müasir rus dilində olduğu kimi, isimlə hala, kəmiyyətə və cinsə görə uzlaşırdı. Təbiidir ki, bunun üçün dildə müvafiq şəkilçilər olmuşdur. Şəxs və kəmiyyət kateqoriyaları fellərdə xüsusi şəkilçilər vasitəsilə ifadə edilmişdir və s.

Bu da məlumdur ki, dil ictimai bir hadisə olaraq statik vəziyyətdə, donmuş qalmır, insan cəmiyyətinin bilavasitə məhsulu olan dil cəmiyyətin inkişafı və dəyişməsi ilə paralel olaraq inkişaf edir və dəyişir. İngilis dili də ümumiyyətlə, dilə xas olan bu qanunauyğunluqlardan kənarda qalmamış zaman keçdikcə öz daxili inkişaf qanunu əsasında inkişaf etmiş və dəyişməmişdir. Orta ingilis dili dövründə (1100-1500-cü illər) baş vermiş bir sıra hadisələr, xüsusən the Great Vowel Shift adlanan fonetik hadisə nəticəsində ingilis dilinə xas olan bir sıra sintetik formalar şəkilçilər zəifləməyə başlamış və sonra isə istifadədən çıxmış, yox olmuşdur. Məlumdur ki, qrammatik formanın yox olması, qrammatik mənanın yox olması demək deyildir. Buna görə də sintetik formaları itirmiş qrammatik mənalar hər hansı digər bir vasitə, forma ilə ifadə edilməli idi. Forma və məzmun arasında olan

dialektik vəhdət bunu tələb edir. Buna müvafiq olaraq orta ingilis dövründə sintetik formasını itirmiş qrammatik mənaların ifadəsi üçün yeni qrammatik formalar, həm də əvvəlki formalarda keyfiyyətə fərqli formalar -analitik formalar əmələ gəlmişdir ki, bu da ingilis dilinin qrammatik–morfoloji quruluşunun ümumi mənzərəsini əsaslı şəkildə dəyişdirmişdir; qədim ingilis dili dövründə əsasən sintetik dil olan ingilis dili, orta dövrdə əsasən, analitik dilə çevrilmişdir.

Sözün analitik forması nədir? Sözün analitik forması onun (sözün) elə bir şəklidir ki, o, distant vəziyyətdə işlənən iki və daha artıq komponentdən ibarət olur. Bunlardan biri (adətən sonuncu) tərkibin nominativ mənasını, qalanı, yaxud qalanları həmin tərkibə xas olan qrammatik mənaları ifadə edir, məsələn: am / is / are reading, have / has read, shall / will read, shall / will have been reading; have / has been invited və s. Bu tərkiblərin hamısı müasir ingilis dilində işlənməkdə olan analitik formalarlardır. Burada birinci komponentlər tərkiblərin qrammatik mənalarını, son komponentlər isə onların nominativ mənalarını bildirir. Hər bir dildə, o cümlədən müasir ingilis dilində işlədilən sintetik və analitik formalar bir–biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur və dialektik vəhdət təşkil edir. Həmin əlaqə və vəhdət bir tərəfdən bu formaların dildəki funksiyası baxımından, digər tərəfdəndə onların mənşəyi baxımından nəzərə çarpır.

Joanna Baker yazır:”Qeyd etmək lazımdır ki, konkret dildən asılı olmayaraq sözün morfoloji inkişafı prosesində bu formalardan hər biri bir mərhələ təşkil edir. Lakin onların biri digərinin nəticəsi və ya başlanğıcı olur. Sözün analitik və sintetik formaları arasında genetik baxımdan mövcud olan qarşılıqlı əlaqə və vəhdət də bununla şənləşir. Analitik formalar öz başlanğıcını söz birləşməsindən götürür. Söz birləşməsinin komponentlərindən biri zaman keçdikcə öz leksik mənasını zəiflədir və əsasən qrammatik məna bildirməyə başlayır. Beləliklə də dildə sözün analitik forması yaranır. Buna parlaq misal olaraq ingilis dilində mövcud olan shall / will + məsdər tərkibli analitik formanı göstərmək olar. Tarixən bu forma modal fel + məsdər tərkibindən ibarət olmuşdur. Sonralar (orta ingilis dövründə) modal fel öz leksik mənasını itirmiş və gələcək zaman formasına çevrilmişdir. Beləliklə də müasir ingilis dilində işlənməkdə olan shall / will + məsdər tərkibli analitik forma yaranmışdır. Maraqlıdır ki, müasir ingilis dilində shall / will köməkçi felləri şəkildə istiqaməti almışdır; onların hər ikisi ’ll şəklində işlənir ki, bu da köməkçi felin şəkildə keçməsinə başqa bir şey deyil.**(3.s.123-136)**

Dildəki funksiya baxımından analitik və sintetik formalar arasındakı əlaqə qrammatik mənaların makro–sahəsində müşahidə edilir. Yəni eyni bir qrammatik kateqoriya bir mikro-sahədə sintetik, digərində isə analitik forma ilə ifadə edilir. Buna misal olaraq müasir ingilis dilində felin zaman kateqoriyasını göstərmək olar: felin keçmiş qeyri–müəyyən zaman forması sintetik, gələcək zamanın qeyri–müəyyən forması isə analitik vasitə ilə ifadə edilir. Məsələn:

I invited- I shall invite. Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, ingilis dili öz inkişaf tarixində sintetiklikdən analitikliyə doğru getmişdir. Qarşıya belə bir sual çıxıb: bəs müasir dövrdə ingilis dilinin inkişafı hansı istiqamətdə gedir?

Müasir ingilis dilinin faktik materialları əsasında aparılmış müşahidələr göstərir ki, bu dilin morfoloji quruluşu hal-hazırda analitiklikdən sintetikliyə doğru inkişaf etməkdədir. Müasir ingilis dilində bu inkişafı göstərən əsas amillərdən biri, bəlkə də başlıcası ondan ibarətdir ki, həmin dildə mövcud olan bir sıra köməkçi sözlər şəkilçiləşmə dövrü keçirməkdədir. Məsələn, müasir ingilis dilində mövcud olan və tarixən modal fəllərdən əmələ gəlmiş shall, will və onların keçmiş zaman formaları olan should, would köməkçi fəlinin şəxs formaları (həm indiki, həm də keçmiş zamanda), not inkar ədatı, to have köməkçi fəlinin şəxs formaları və s. paralel olaraq həm söz–morfem kimi, həm də özlərindən əvvəl gələn söz birləşərək şəkilçi-morfem kimi işləyə bilər

Yuxarıdakı misallarda bərabərliyin sol tərəfində köməkçi nitq hissələri analitik morfem kimi, müstəqil söz kimi işləndiyi halda, bərabərliyin sağ tərəfində həmin köməkçi sözlər özlərindən əvvəl gələn leksemlə bitişərək şəkilçi kimi işlənmişdir. Bu halda, yəni köməkçi nitq hissəsinin əsas söz birləşərək işlənmə məqamında, bircə, nə köməkçi nitq hissəsindən, nə də analitik morfemdən danışmaq mümkündür. Bu halda ancaq köməkçi nitq hissəsinin şəkilçiləşməsindən danışmaq lazım gəlir. Çünki bu vəziyyətdə köməkçi söz həm fonetik, həm də qrammatik bütövlüklüyünü, müstəqilliyini itirmiş olur, bu da müasir ingilis dilinin analitiklikdən sintetikliyə doğru inkişafını əyani surətdə göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində sintetik vasitələrin, xüsusən 's şəkilçisinin getdikcə daha geniş miqyasda işləndiyini bəzi ingilis dilçiləri də etiraf etməkdədir, məsələn: müasir ingilis dilçilərindən olan Çarles Barbes özünün 1964-cü ildə nəşr etdirdiyi “Müasir ingilis dilində linqvistik dəyişiklik” adlı kitabında qeyd edir ki, müasir ingilis dilində ”s” şəkilçisi getdikcə daha geniş miqyasda işlədilir. O yazır: bu halda 's şəkilçisi of sözünün əvəz edir ki, bu da dilin analitizmdən sintetizmə inkişafı deməkdir.

Beləliklə, aydın olur ki, qədim dövrdə əsasən sintetik dil olan ingilis dili orta dövrdə analitikləşmiş, əsasən analitik dil kimi formalaşmışdır. Müasir dövrdə isə ingilis dilinin inkişafı yenidən sintetikliyə doğru istiqamət almışdır.

İngilis və Azərbaycan dillərin fəlin gələcək zaman formaları. Qrammatik zaman kateqoriyası həm müasir ingilis, həm də müasir Azərbaycan dillərində fəlin nitq hissəsinə daxil olan kateqoriyalar arasında əsasən mərkəzi yerlərdən birini tutur.

Hər iki dilin qrammatik zaman kateqoriyasına daxil olan formalardan biri də gələcək zamandır. Gələcək zamanın hər iki didə mahiyyəti bundan ibarətdir ki, iki iş arasındakı zamanı ifadə edir. İndiki zamanla müqayisədə gələcək zaman meydana çıxır.

Gələcək zaman ingilis dilində də gələcəkdə icra ediləcək hərəkətin vaxta münasibətini bildirir. Hər iki tipoloji cəhətdən fərqli dillərdə gələcək zaman sonradan görülmək və ya görülməyəcək bir işin qabaqcadan xəbər verilməsi ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT:

1.O.MUSAYEV: “İngilis dilinin grammatikası”.Bakı.1979-cu il.” Maarif” nəşr.246-cı səh.

2.İ.RƏHİMOV,T.HİDAYƏTZADƏ: “İngilis dilinin praktik grammatikası”.B.“Elm” n.1987.s.166.

3.Joanna Baker.Essential speaking skills.London .2003.p123-136.

4.Lazer,G . 1993 Literature and Language Teaching:A.Guade For Teachers and Trainers.cambridge University Press. p.213.

L.Kuseynova

**METHODOLOGY OF TEACHING GRAMMAR MATERIAL IN
ENGLISH
SUMMARY**

One of the main aspects of the language, which was subjected to intensive discussion for many years, is the grammar of a foreign language. The attitude to grammar determined the specificity of a particular method, the principles and methods of teaching, what are the main approaches in teaching English grammar, what approaches are leading in the modern conditions of teaching English and what are the main methods they are realizing. The history of teaching a foreign language indicates that the attitude toward grammar determined the specific nature of a particular method, the principles and methods of teaching. In this article we look at different ways of presenting new vocabulary grammar and functional language using speaking.As we know speaking is an important part of a lesson.In this kind of lesson the teacher usually presents some new language material.

Then the students do speaking activities during the practice phase of the lesson to learn this new material.The greatest difficulty in teaching English grammar is presented by the tense forms of the verb. Students face difficulties in mastering the grammatical forms of the verb. Most often, such problems arise due to a vague idea of the category of time, type and collateral. Therefore, it is necessary to consider the methods and approaches in teaching the grammar of the English language, what problems arise for students of the temporal forms of the verb, what characteristic mistakes they make and what modern methods, techniques and exercises can eliminate these problems.

Key words: grammar, methodology, English, analytical languages, teaching, text

Л.Кусейнова

МЕТОДОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ ГРАММАТИЧЕСКОМУ МАТЕРИАЛУ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫК

РЕЗЮМЕ

Одним из основных аспектов языка, который на протяжении многих лет подвергался интенсивному обсуждению, является грамматика английского языка. Отношение к грамматике определяло специфику того или иного метода, принципы и приемы обучения, какие основные подходы в обучении грамматике английского языка, какие подходы являются ведущими в современных условиях обучения английскому языку и какими основными методами они реализуются. История преподавания иностранного языка свидетельствует о том, что отношение к грамматике определяло специфику того или иного метода, принципы и приемы обучения. В статье также рассматриваются различные пути презентации словарного состава, грамматики и функционального языка с помощью использования разговорной речи на уроках английского языка, так как общение – это значимая часть урока. С использованием разговорной речи преподаватель имеет возможность новыми материалами. Во время практической части урока практикуется использование разговорной речи закрепления нового материала.

Самую большую сложность в обучении грамматике английского языка представляют видовременные формы глагола. Студенты сталкиваются с трудностями при овладении грамматическими формами глагола. Чаще всего такие проблемы возникают из-за нечеткого представления о категории времени, вида и залога. Поэтому необходимо рассмотреть методы и подходы в обучении грамматике английского языка, какие проблемы возникают у изучающих видовременные формы глагола.

Ключевые слова: ский, аналитические языки, обучение, текст.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: pedaqoji elmlər namizədi, professor Tamilla Hüseynova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ZÜLEYXA ZEYNALOVA
Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası
Xarici Dillər kafedrasının müəllimi
Zərifə Əliyeva 18.
zuleyxazeynalova@gmail.ru

İNGİLİS DİLİ MƏNŞƏLİ ALINMA SÖZ VƏ TERMİNLƏRİN AZƏRBACAN DİLİNİN TERMINOLOJİ SİSTEMİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ROLU

XÜLASƏ

Azərbaycan dili dünyanın ən qədim dillərindən olub, geniş və zəngin imkanlara malikdir. Buna baxmayaraq, bütün digər dillər kimi, Azərbaycan dilinə öz təsirini göstərmişdir. Dünyanın başqa xalqları kimi, Azərbaycan xalqı da tarix boyu müxtəlif xalqlarla yaxın və uzaq bir şəkildə əlaqə və münasibətdə olduğundan həmin xalqların dillərindən Azərbaycan dilinə minlərlə söz keçmişdir. Bu proses dilin leksikasını zənginləşdirən əsas amil olaraq indikinə özündə belə, fəal bir sürətdə davam etməkdədir.

Təqdim olunan məqalədə dilə daxil olan alınma terminlərin terminoloji sistemli zənginləşməsindən, dildə leksik alınmaların sayının artmasından bəhs olunur. O cümlədən dilə yeni gələn sözün dilin normalarına uyğunlaşmasının mürəkkəb linqvistik proses olduğuna görə sözlərin mənimsənilmə dərəcələri də müxtəlif səviyyədə olduğunu göstərməsi qeyd olunur.

Həmçinin semantik derivasiya prosesində mənanın genişlənməsi əsas yer tutmasından, alınma sözlərdə mənanın genişlənməsində ilkin leksik-semantik variantın arxiseiminin ümumiləşməsi baza sözlərdə leksik-semantik paradigmasının həddlərindən kənara çıxması da mühüm rol oynaması araşdırılır.

Dilə daxil olan alınma terminlər terminoloji sistemli zənginləşdirir, dildə leksik alınmaların sayı artır. Dilə yeni gələn sözün dilin normalarına uyğunlaşması mürəkkəb linqvistik proses olduğuna görə sözlərin mənimsənilmə dərəcələri də müxtəlif səviyyədə olduğunu göstərir. (1, s. 75)

Bəzi sözlər dilə yeni gəldiyinə, yaxud müəyyən dildaxili səbəblərlə bağlı məhdud dairədə işləndiyinə görə yarım mənimsənilmiş alınmalar hesab olunur. Azərbaycan dilindəki ingilis mənşəli *absentizm* (absenteeism), *aqnostizm* (agnosticism), *buklet* (booklet), *doker* (docker), drenaj (drainage), *dissident* (dissident) *klan* (clan) və s. alınmalar belə sözlərdəndir. Bu tip leksik vahidlər semantik cəhətdən birmənalı olur, daha çox «özgə» reallığı əks etdirir və yeni anlayışların, əşyaların hadisələrin dilimizdə ifadəsində xidmət edir.

Sadqova S.A yazır:”””””Linqvistik təhlil göstərir ki, əsasən terminoloji leksikaya aid olan həmin alınmalar semantik cəhətdən sabitdir, müəyyən funksional sahələrdə işlənir. Onlarda semantik dəyişmələr nadir hallarda baş verir. Azərbaycan dilində geniş dairədə istifadə olunan, hətta ümumişləklilik qazanaraq dil daxil olan kifayət qədər ingilis mənşəli sözlər vardır. Belə alınmalar sözün leksik sistemində özünə mühüm yer tutmuşdur. Bıdca, vaqon, vazelin, boks, yumor, eksport, finiş, park, mağaza, kofe və s. alınma terminlər dilimizdə geniş işlənməkdədir. Bu sözlərin çoxu həm fonetik, həm də qrammatik cəhətdən assimilyasiyaya uğramışdır. Bu tip alınmalar tam mənimsənilmiş leksik vahidlərdən sayılır.(1.s.244)

Açar sözlər: Dil, termin, tərcümə nəzəriyyəsi, qrammatika, fonetika

Dil əlaqələrinin linqvistik problemləri dafələrlə diqqət mərkəzində olsa da, alınmaların semantik mənimsənilməsi hələ də kifayət qədər tədqiq olunmasıdır. Məsələn, tədqiqatçılar alınma sözlərin «yerli» dildəki semantik inkişafını iki mərhələdə gətürmüşlər: sözün alınması və onun tam mənimsənilməsi. Halbuki, leksik alınma mürəkkəb və çoxfazalı prosesdir.

Bir sıra hallarda leksik alınma dildəki lüğəvi mənasından başqa sözalan dildə yeni mənalarda işləyə bilər. Məsələn, ictimai-siyasi leksikada işləyən *baykot* termininin işlənməsində də semantik dəyişiklik hiss olunmaqdadır.

Məlumdur ki, bu söz Azərbaycan dilinə siyasi və iqtisadi mübarizə formasını bildirən termin kimi daxil olmuşdur. Müasir dilimizdə "*baykot*" leksik vahidi sözünün terminoloji mənasını saxlamaqla yanaşı, semantik tutumunu da genişləndirmişdir. Həmin alınma ictimai-siyasi termin sahəsindən çıxıb məişət çərçivəsində işlənməklə, ümumədəbi dilin fəal leksik vahidinə çevrilmişdir.

"*Baykot*" leksemi müxtəlif sahələrin terminoloji sistemində də özünə yer almışdır. Diplomatiya termini kimi, baykotun mənası "bir dövlətin başqa dövlətlə, ya bir qrup dövlətlə ticarət əlaqələri yaratmaqdan və saxlamaqdan imtina etməsi"dir. Diplomatiya terminləri lüğətində tərkibində baykot sözü olan aşağıdakı termin-birləşmələr vardır: «*beynəlxalq münasibətlərdə baykot*», «*baykot elan etmək*», «*baykotu ləğv etmək*», «*baykota məruz qalmaq*», «*baykot siyasəti*», «*siyasi baykot*», «*baykota əl atmaq*», «*baykota çağırmaq*» və s.

Dilin başqa dildən aldığı sözlər müəyyən anlayışların, əşyaların, hadisələrin adlarını ifadə etməyə xidmət edir. Alınma ilkin dövrdə konkret semantikaya malik olur. Adətən söz adı olduğu halda dildə bir strə mənalara malik olursa, keçdiyi yeni dildə onun bu mənalarından çox vaxt biri istifadə olunur. Zaman keçdikcə, alınma söz yeni mənalar qazana bildiyi kimi, əvvəlki mənasını itirə bilər.

Alınma obyekt dildə semantik transformasiyaya məruz qalır. Semantik transformasiya dilçilikdə araşdırılmış məsələlərdəndir. Obyekt dildə alınma sözün mənasının genişlənməsi və ya daralması, onun məcazi mənada işlənməsi semantik transformasiya kimi başa düşülür.

S.A.Sadiqova qeyd edir: "Bir sıra tədqiqatçılar alınma sözlərə yalnız onların mənalarının daralmasının, bu sözlərin məcazi mənalarda işlənməsinin xas olmasını qeyd etmişlər. Bu fikir sonralar tənqid olunmuşdur (**2,s.18**) Alınma sözlərin yeni keyfiyyət qazanması cəmiyyətdə baş vermiş dəyişikliklərlə millətlərarası əlaqələrin, o cümlədən dil əlaqələrinin genişlənməsi ilə bağlıdır.

Müasir dövrdə sözlərin semantik strukturunun genişlənməsi, onların yeni mənalarının yaranması müşahidə olunur. İngilis dilində alınmaların semantik cəhətdən genişlənməsi onların həyatımızın müxtəlif sahələrinə nüfuz etməsi prosesində baş verir.

Termin alınan dildə ictimai-tarixi şəraitlə əlaqədar ilkin təbiətindən uzaqlaşmış, yeni məna kəsb etmişdir. Məsələn "**server**" və "**servis**" terminləri: 90-cı illərdə həm servis, həm də server sözlərinin semantikasında dəyişmə baş vermişdir.

Terminlər indi sosial-iqtisadi və başqa sahələrə aid anlayışları ifadə edir. *Server* - «kiçik və orta biznesdə istifadə olunan, əsas məlumatları saxlayan və idarə edən kompüter» mənasındadır. *Servis* sözünün daha iki mənası yaranmışdır:

1). Məhsulun istehlakı və satışı sisteminin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş kompleks xidməti təmin edən marketing fəaliyyətinin alt sistemi;

2) Sosioloji sorğu. Eyni hadisə özünü *server* termininə münasibətdə də göstərir. Bu termin də yeni məna qazanmış, müxtəlif sözlərlə yeni terminoloji birləşmələr əmələ gətirmişdir. İndi *server* «internet şəbəkəsinə qoşucu kompüter» mənasında işlənir: İnternetə girmək üçün əvvəlcə serverə qoşulmaq lazımdır. Bunun üçün serverin telefon nömrəsi yığılmalıdır» («Media Press» qəzeti, 25 iyul, 2011). Alınma leksika, o cümlədən ingilis dilindən alınma sözlər dilin leksik sistemində gedən proseslərdə fəal iştirak edir. Ümumişlək leksik vahid kimi alınmış söz terminləşə bildiyi kimi, alınma terminin xüsusi leksik vahid səciyyəsinə qazanması da mümkündür. Müasir dövrdə terminoloji mənanın itirilməsinin tez-tez baş verməsi tədqiqatlarda qeyd olunur. İngilis dilindən alınma sözlərdən publisistik mətnlərdə, mətbuatda tez-tez istifadə olunması onların semantikasına əsaslı təsir göstərir.

Mətbuatda işlənən alınma sözlərin semantik strukturunda dəyişmə baş verir. Sözün məna həcmının genişlənməsi yeni semlərlə zənginləşməsi özünü göstərir. Belə hallarda determinləşmə semantik genişlənmənin təzahür amilidir. Bir çox innovasiyalar məcazi mənada istifadə olunur, yeni mənalı söz müxtəlif semantik qrupun sözləri və söz birləşməsi tərkibində işlənir.

Semanik derivasiya prosesində mənanın genişlənməsi əsas yer tutur. Alınma sözlərdə mənanın genişlənməsində ilkin leksik-semantik variantın arxiseminin ümumiləşməsi baza sözlərdə leksik-semantik paradigmasının həddindən kənara çıxması da mühüm rol oynayır. Məsələn:

Treninq yarış dövrü üçün orqanizmin maksimal hazırlığını təmin etmək üçün edilən məşqlər nəzərdə tutulur. Arxisema «idman məşqidir». Müasir dövrdə sözün mənası genişlənməmiş və müxtəlif fəaliyyət sahələrində işə hazır olmaq üçün məşqləri, formanı saxlamağı əhatə etməyə başlamışdır.

Reyting- fərdi və komanda fəaliyyətlərinin ədəbi göstəricisidir. İlk əvvəl şahmata, sonralar tennisə aid olmuşdur. Hazırda həmin təkbətək mübarizə komanda idman növlərində istifadə olunur. Qiymətləndirmənin ədəbi göstəricisi arxisemində dəyişmə baş vermişdir. Ədəbi göstərici əsas güdürülmür. Hazırda reyting sözünün semantikasi genişlənməmişdir: «FİFA dünya yığmalarının sentyabr ayı üçün reyting cədvəlini dərc edib» («Olimpiya dünyası», qəzeti, 9-11.10.2011).

Monitor - Bu termin informatikada "1. emal sistemlərində əməliyyatları idarə və nəzarət edən, yoxlayan maşın proqramı; 2. proqramlaşdırma dillərində ümumi vasitələrdən istifadə etmək üçün proseslərin sinxronlaşdırılması və əlaqələndirmə mexanizmi; "sistemi idarə edən displey" kimi mənalarında işlənir. Kompüterin insan məişətində geniş yer alması onun dəstəsinə daxil olan *monitor* sözü də ümumişlək leksik qata daxil olmuşdur.

Bununla yanaşı, monitorun «**ekran**» mənası da vardır. «Kompüter dəstinə yeni kvart monitoru daxildir. Belə sözlər, bir qayda olaraq etnoqrafik, tarixi, coğrafi, bədii mətnlərdə işlənir. Realiyalar bu və ya digər mətnə ilk dəfə istifadə olunanda tərcüməçi və ya müəllif onun haqqında əlavə izah verir. Sözün sonrakı istifadəsi belə izahı tələb etmir.

Alınma söz müxtəlif müəlliflərin əsərlərində və müxtəlif mənbələrdə rast gəlinirsə və bu zaman alınma sözün semantikasi haqqında əlavə izah verilirsə, onda həmin sözün semantik mənimsənilmə dövrünün başlanması haqqında danışmaq olur. Alınma terminin dildə istifadə olunma tezliyi, ümumişləkliyi artdıqca onun yeni dilin leksik sistemində uyğunlaşma dərəcəsi artır, alınma termin dildə işləməliklik və yeni semantik qalar qazandığı zaman sözün əvvəlki mənasını da saxlayır.

Bu zaman termin semantik cəhətdən tam mənimsənilir, ümumişlək sözə çevrilir, söz yaradıcılığında fəal iştirak edir. Bəzən də termin kimi yox, dilimizə söz kimi daxil olur və etimon dildən fərqli olaraq leksik-semantik məzmun dəyişərək terminoloji səciyyə qazanır.

Məsələn, ərəb dilində ümumişlək olan xəta, əmsal, hədd, təcil, sürət dilimizdə riyazi sahədə terminləşmişdir. Alınma terminlərin mənimsənilməsi prosesində dəyişmələr müxtəlif mərhələlərdən ibarətdir.

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, əcnəbi söz semantik cəhətdən əvvəlcə okkazionalizm kimi gətirilir və məndə xüsusi izahat tələb edir. Sonra əcnəbi söz bir qədər mənimsəniləndikdə və məzmun planının vahidi ilə onun yeni ifadə usulu arasında əlaqə başa düşüldükdə əcnəbi söz resipientin passiv ehtiyatının vahidi hesab edilir və yalnız bundan sonra aktiv ehtiyata keçərək tam mənimsənilmiş sayılır [4,s.6].

Beləliklə də, alınma sözlər dilin öz sözləri kimi dəqiqləşir, aydınlaşır. Dil daşıyıcıları arasında yayılır. Alınma söz yeni dilin leksik-semantik və qrammatik sistemə uyğunlaşır. Söz müxtəlif leksik, frazeoloji sintaktik birləşmələrdə istifadə olunur, sözdüzəldici morfemlərlə işlənmə imkanları artır, determinləşmə və terminləşmə prosesində iştirak edir. Azərbaycan dilinə keçən belə terminlərin çoxu ümumişlək leksik vahidlər cərgəsində yer almış, mənimsənilmiş, dilimizin müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərini qəbul edərək, yeni sözlər yaratmışdır.

N.Məmmədli yazır ki, alınma terminin söz yaradıcılıq məhsuldarlığı, müntəzəm işlənməsi, məna anlamının genişlənməsi və s. əlavə əlamətləri törəmə kimi qəbul edilməlidir. (3,s.38) A.R.Mayorovun fikrincə, «alınma söz təkcə yeni mənalarını və ya söz yaradıcılığı məhsuldarlığını genişləndirməsi ilə deyil, dil sistemə daxil olduğu üçün bu keyfiyyətləri qazanması yaxud qazana bilməsi ilə dildə mühəmmətlənir. (5.s.8) Y.R. Kəsin isə qeyd edir ki, sözün funksional aktivliyini semantik müstəqillik təyin edir. Azərbaycan dilində də alınmaların müstəqillik qazanması, dildə sabitləşməsinin ən mühüm səbəbləri dubletlik yaratmaması, mənaca differensiasiyasıdır.

Son dövrlərdə komp-yuterin insan məişətinə daxil olması hesablama texnikasının sürətli inkişafı bu sahədə alınmaların sayının günbəgün artmasına zəmin yaradır. Komp-yuterin məişət texnikasına çevrilməsi alınma sözlərin də hesablama texnikası terminləri olmasına baxmayaraq ümumişlək leksik qatda yer alması ilə şərtlənir. Məsələn, *drayver, monitor, sayt, klaviatur, bord, fotoşop, veb-sayt, veb-dizayn, internet, internet-klub, intert-klass və s.*

Müasir Azərbaycan dilində ingilis dilindən ardıcıl və artan sayda sözalma terminologiya sahəsində getdikcə artır. Müxtəlif elm sahələrinin inkişafı onlarda terminoloji bazanın zənginləşməsinə səbəb olur. Dilin terminoloji sistemə, yeni terminlərin gətirilməsinə müxtəlif aspektlərdən yanaşmaq mümkündür.

Yeni terminə yaranan tələbatın ödənilməsi üçün istifadə olunan termin yaradıcılığı yollarından biri də terminalmadır. Terminalma terminin başqa dildən hazır alınmasıdır.

ƏDƏBİYYAT:

- 1.Sadıqova S.A. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi, B., 2010, 244 s.
- 2.Sadıqova S.A.Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri,B,Elm,s.18.
- 3.Məmmədli N. Alınma terminlər B., Elm, 1997. S.38
- 4.Майоров А.П. Заимствования в лексике семантической системе языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук. М., 1967, 12 с.

Z.Zamanova

ENGLISH LANGUAGE WORDS AND TERMS AZERBAIJAN THE ROLE OF LANGUAGE IN THE TERMINOLOGICAL SYSTEM

SUMMARY

The article is deal about the appropriation process new English term-words is used in Modern Azerbaijan language. In this process the most stage loan-term-words was compared national words including semantic, graphic, phonetic, morphological sides.

Also in article is took basis appropriation level of loan-term-words phonetic, graphic, grammatical, orthographical and semantic accommodation. Including is took information about being grouped on composition phonetic and method of writting English words which used in Modern Azerbaijan literary language.

Scientific-technical terminology in English and Azerbaijani This article deals with the difficulties of scientific-technical literature in Azerbaijani and English has got some ways of training. The article gives the whole analyse of their learning.

Problem arising during the translation and elimination methods of these matters have been reflected in this article, too. Important terms of the translation are those that the text should be rich in content; idea should be fully clear and laconic and should keep the norms of the literary language.

The given article speaks about the relative connection of acient English and borrowed words from Scandinavian and other western-European languages used in its vocabulary content.

The article analyses mutual words of English origin, words used in the Semantic vocabulary of Azerbaijan also some phonetic peculiarities of English turms in Azerbaijani.

Key words: Language, term, theory of translation, grammar,fonetical.

З.Заманова

РОЛЬ АНГЛИЙСКИХ СЛОВ И ТЕРМИНОВ В ОБОГАЩЕНИИ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

В статье говорится об использовании в азербайджанском языке новых английских слов-терминов и их присвоении. Важным этапом в этом процессе является сопоставление полученных терминов с национальными словами с семантических, фонетических, графических, а также морфологических точек зрения.

Кроме этого, в статье говорится об использовании в современном азербайджанском литературном языке английских слов, их правописании и группировании по фонетическому составу.

Научно-техническая терминология в английском и азербайджанском языке В этой статье рассматриваются трудности научно-технического перевода и техническое развитие, проблемы.

Научно-техническая литература в азербайджанском и английском языках имеет некоторые способы изучения. В статье дается полный анализ их присвоение.

В данной статье рассматриваются родственные связи древнеанглийского языка и заимствованные слова Скандинавский и другие Западно-Европейские языков употребляющих в его словарном составе.

В статье также рассматриваются заимствованные происхождения употребляющиеся в словарном составе азербайджанского языка, а также некоторые фонетические свойства английских терминов в азербайджанском языке.

Ключевые слова: язык, термин, теория перевода, грамматика, фонетика.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SAMİRƏ VƏLİYEVA

Odclar Yurdu Universiteti

Koroğlu Rəhimov 45

email: samire_velizade@mail.ru

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRİN İNFÖRMASİYA-TERMINOLOGİYA SFERASI

Xülasə

Məqalədə müxtəlif sistemli dillərin informasiya-terminologiya sferası və onun strukturunda özünü göstərən lingvistik xüsusiyyətlər şərh edilir. İnformasiyanın səciyyəvi xüsusiyyətləri sırasında onun strukturu, forma və dəyişməsi, semantikasi, funksiyaları mühüm yerlərdən birini tutur. İnformasiyanın strukturunun tərkib elementləri arasında qarşılıqlı əlaqəni müəyyən edir. İnformasiyanın fundamental vasitələri sistem vasitələrindən ibarətdir. Bilindi ki, sistemlilik informasiyanın yekunudur. Müəyyən olunur ki, dil müəyyən informasiya sistemlərindən qurulur. . Bu sistemdə informasiya siqnalları ötürülür. . İnformasiyanın digər tərəfi onun formasının təqdim olunması məsələsidir. Əsas forma-struktur aşağıdakı kimidir: simvol-mətn (informasiya, şifrə, işarə, hərf və s. cəmi); qrafik (ifadə və s.); səs.

«İnformasiya» termini informasiyanın ölçüsü ilə sıx əlaqədədir. Ümumi informasiya nəzəriyyəsinə görə ölçü etalonu informasiyanın yadda saxlanılma səviyyəsini əks etdirir. Hər hansı bir terminin kommunikativ aktivliyi (məs.: media, medium, mediator və s. terminlərinin aktivliyi də məhz bu sahənin payına düşür) məhz bunlar haqqında olan informasiyaların necə verilməsindən asılıdır. Termin həm də informasiya vahididir. Bu vahidlər vasitəsi ilə ünsiyyət effektiv olur, adresant və adresatlar arasında qarşılıqlı anlaşma şəraiti yaranır. Termin bu vəzifənin yerinə yetirməsində bir işarəedici rol oynayır. Dilin əsas informasiya sistemlərini aşağıdakılar təşkil edir: 1) cəmiyyəti informasiya ilə təmin etmək, 2) mühüm və vacib informasiyaların qorunub saxlanılması , 3) informasiyaya xidmət etmək. Məqalədə həmçinin informasiyanın iki növündən 1) elementar informasiya, 2) sosial informasiyadan bəhs olunur, və hər birinin məzmunu açıqlaraq göstərilir

Açar sözlər: informasiya cəmiyyəti, elementar informasiya, sosial informasiya,

Bəllidir ki, insanlar bir-biri ilə ünsiyyətə girmək üçün dildən istifadə edirlər, dil vasitəsi ilə bir-birinə informasiya (xəbər, məlumat və s.) ötürür, müəyyən əmr, xahiş və göstərişləri icra edirlər. Həmin proseslərin dildə keçdiyi əhatə kontekst adlanır və kontekst vasitəsi ilə bilinir ki, kiməsə, nəyəsə işarə edilir, informasiya çatdırılır. Bu

vaxt işarə məqsədilə leksik-terminoloji vahidlərdən də istifadə olunur və belə vahidlər həm də məlumat vermə, xəbər ötürmə funksiyasını yerinə yetirir. Müasir linqvistikanın aktual problemlərindən biri olan leksik-terminoloji vahidlər vasitəsi ilə hər hansı informasiyanın verilməsi məsələsinin öyrənilməsi onun sistemli şəkildə tədqiq olunması zərurətini yaradır. Bu yazının müəllifinə elə gəlir ki, həmin məsələnin araşdırılmasına xidmət edən bir sıra formal vasitələrin tədqiqi ünsiyyət prosesində kommunikativliyi və informativliyi təmin edən faktorların əmələ gəlməsi prinsipləri barədə yeni elmi mülahizələr irəli sürməyə əsas verə bilər. Həmçinin qeyd etməyə dəyər ki, müxtəlif sistemli dillərin informasiya-terminologiya sferası (sahəsi) anlayışı haqqında bir sıra məsələlər hələ də özünün adekvat həllini tapa bilməmişdir.

«*İnformasiya*» termin-anlayışı - xəbər, məlumat mənasında istifadə olunur. Xəbər (məlumat) vermək bu anlayışın xarakterik cəhətlərindəndir.

Qeyd edək ki, biz yeni informasiya cəmiyyətində yaşayırıq, işimizi bu istiqamətdə qururuq, fəaliyyətimizi davam etdiririk. Yeni informasiya cəmiyyəti yalnız sosial elm çərçivəsində qapanıb qalmır, eləcə də dilçilik elminin yeni tədqiqatlarının inkişaf səviyyəsinə uyğunlaşdırılır.

İnformasiya cəmiyyəti sivilizasiyanın, yəni cəmiyyətin inkişafının mərhələlərindən biridir. «İnformasiya cəmiyyəti» anlayışı XX yüzilin 60-cı illərinin ikinci yarısında yaranmış və bəşəriyyət ilk dəfə olaraq informasiya partlayışının varlığını gördü. İnformasiyanın nəhəng axınına dözmək üçün onun qaydaya salınması, saxlanması və istifadə edilməsini təmin edən vasitələr lazımdır. Həmin vasitələrdən biri dilin leksik-terminoloji vahidləridir. Ümumiyyətlə, bu gün bilik cəmiyyəti, postindustrial cəmiyyət, infosfera və s. leksik-terminoloji vasitələrlə də aydınlaşdırılır.

«İnformasiya» anlayışı «işarə», «signal» anlayışları ilə sıx əlaqə təşkil edir. «İşarənin daşıyıcısı» da bu mənaları, demək olar ki, ehtiva edir.

Dildə informasiyanın iki növü də qeyd edilir: 1) elementar informasiya, 2) sosial informasiya.

Elementar informasiya dilin leksik-terminoloji vahidlərilə də ifadə olunur. Elementar deyərkən əsas, başlanğıc informasiyalar nəzərdə tutulur. Məsələn, «deyxis» haqqında elementar informasiya aşağıdakı definisiyadan ibarətdir: Deyxis (yunanca «deiktikos», latınca «demonstrasio») dil ifadələri, yaxud jestlər vasitəsilə vəziyyətin elementlərinə təlimat üsulu deməkdir. Deyxis ona yanaşmadan asılı olaraq dar, yaxud geniş mənada verilə bilər. Yəni danışanın özü, yaxud dil aktı çərçivəsində hansısa bir əşya, hərəkət, yaxud hadisəni bildirir. Dil deyxisi haqqında kontekstdə dil vahidində yaranan dil deyxtikliyi, yaxud sistemli xüsusiyyət kimi danışmaq olar. Deyxis termin-anlayışı haqqında əsas-başlanğıc informasiya verildəndən sonra bu haqda yeni informasiyalar başlanır: «Deyxis mətnin yaranması vəziyyətinə və bu vəziyyətin iştirakçılarına işarə edən kateqoriyalardan biridir. Deyxis termini lap qədim zamanlardan mövcuddur. Deyxis adı altında qədim yunanlar əsasən əvəzliyə istinad edirdilər. Onlar hesab edirdilər ki, əvəzliliklər sözlərə

heç də hər hansı bir xüsusiyyət vermirlər, yalnız onlara işarə edirlər. Latın dilində bu sözün hərfi tərcüməsi demonstrative –yəni işarə edən deməkdir. Məhz bu termin Avropa dillərində işarə əvəzliliklərinin göstəricisi kimi işlənmişdir.

Bu termin ilk dəfə 1904-cü ildə K.Bruqmanın «Die Demonstrative pronomina in den indogermanischen Sprachen» adlı işində işlənmişdir (1, s.18)

Sonrakı informasiyalar elementarlıqdan çıxır, problemin sonrakı inkişafı haqqında məlumatları ötürür. Müasir araşdırmalar içərisində E.B. Paduçevanın zaman deyksinə həsr etdiyi tədqiqat işi bu leksik-terminoloji vahid haqqında məlumatları bir qədər də genişləndirir (2, s.11)

Dildə sosial informasiyalar da leksik-terminoloji vahidlərlə ifadə olunur. Sosial informasiyanın əsasını cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər təşkil edir. Cəmiyyətdə nə baş verirsə hamısı insanlar, onların müəyyən bir məqsədə çatmaq üçün göstərdikləri fəaliyyət, qayğı və cəhdləri ilə bağlıdır. Sosial informasiyalar insanın tarixin subyektı olması, özünün tarixi varlığı üçün zəruri olan şərait və ilkin şərtlərlə əlaqədardır. Sosial informasiya sosial hadisələri əks etdirir. Bu hadisələri qabaqcadan görmək, dərk etmək və eləcə də proqnozlaşdırmaq üçün dildə lazımi leksik-terminoloji vahidlər vardır. Həmin vahidlərdən biri «*proqnozlaşdırmaq*» sözüdür. Proqnozlaşdırmaq- sosial sferada əvvəlcədən görməyin bir forması kimi ehtimal etmək, planlaşdırmaq, layihələşdirmək, idarə etmək anlamlarını ifadə edir.

Bu sferada «*futurologiya*» terminoloji validindən də istifadə olunur. İnformasiya verilirərkən «*futurologiya*» sözünün latınca «*futurum*»- gələcək, yunanca «*logos*» -söz, təlim mənasında olduğu, gələcək haqqında təlim anlamını verməsi, geniş mənada futurologiya vəziyyətin gələcəyi barədə təsəvvürlər toplusu, lokal anlamda isə sosial proseslərin gələcəyini əhatə edən elmi bilik sahəsi olduğu göstərilir. Belə bir informasiya da verilir ki, futurologiya proqnozlaşdırmanın sinonimi kimi də işlədilir. Beləliklə, dil sosial informasiyanın təqdim etmə vasitəsidir. Bunun aspektləri aşağıdakılardır: 1) elmi-texniki sferada informasiyanın leksik-terminoloji vasitələrlə ötürülməsi; 2) idarə, sənaye və xidmət sahələri ilə bağlı informasiyaların leksik-terminoloji vasitələrlə ötürülməsi; 3) mədəniyyət sferasında informasiyanın leksik-terminoloji vasitələrlə ötürülməsi. Belə informasiyalara ən çox sosiologiya elminin çərçivəsində rast gəlmək olur. Sosiologiya (lat. Societas- cəmiyyət və yun. Logia- təlim). Cəmiyyət inkişafının ümumi qanunları haqqında elm. Bu sahə ilə bağlı, məsələn, «sosioloq» termini ilə verilən informasiya «sosioloji» termini ilə verilən informasiyadan fərqlənir. Belə ki, «sosioloq»- lat. Soci-cəmiyyət və yun. Logos- məfhum, təlim) Sosiologiya mütəxəssisi. «Sosioloji» (lat. Sosiologiyaya aid. Sosioloji qanun. Sosioloji nəzəriyyə və s. (3, s.90)

Sosial informasiya «*tarix*» leksik-terminoloji vahidinin şərhində də reallaşır. Bu informasiya hamı üçün vacibdir: «*Tarix*» deyəndə daha çox: 1) ümumiyyətlə keçmiş; 2) keçmişin yazılı şəkildə təsviri; 3) keçmişin öyrənilməsi ilə bilavasitə əlaqədə olan peşəkar akademik fənn nəzərdə tutulur. (4, s.337)

İnformasiyanı genişləndirmək üçün K.Yaspersin aşağıdakı nöqteyi-nəzərini də xatırlatmaq lazım gəlir: «Biz özümüzü də başa düşmək üçün tarixi nə isə bütöv bir şey kimi anlamağa cəhd göstərdik. Bizim üçün tarix elə bir xatirədir ki, biz onu nəinki bilirik, həm də bizim həyatın kökü ordadır. Tarix bir dəfə qurulmuş elə bir əsasdır ki, izsiz-soraqsız itmək istəmiriksə və insan varlığına öz hədiyyəmizi vermək istəyiriksə, biz həmin əsas ilə əlaqəni saxlamalıyıq. Tarixi görüş elə sfera yaradır ki, orada bizim insan təbiəti haqqında anlayışımız oyanır» (5, s.240)

Sosial problemlərdən biri də iqtisadi inkişaf haqqında informasiyaların leksik-terminoloji vahidlərlə verilməsidir. İndi ingilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi Konstitusiyaya statusunun təmin olunması, onun müstəqil dövlətçiliyinin atributlarından biri kimi daha fəal işlənməsi dövlət orqanları, idarə, nazirlik, müəssisə və təşkilatlarda tərtib olunan müxtəlif sənəd və yazışmalarda, uçot və hesabat işlərində, kütləvi və dövrü mətbuatda, hesablama texnikasının tətbiqində iqtisadiyyata dair leksik-terminoloji vahidlərdən istifadənin şəbəkəsi xeyli genişləndirilmişdir. Eyni zamanda, iqtisadi inkişafda bazar münasibətlərinin möhkəmlənməsi, Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin daha da genişlənməsi bir tərəfdən çoxlu sayda yeni iqtisadi anlayış və terminlərin yaranmasına, digər tərəfdən bir sıra mövcud anlayış və terminlərin informativ məna yükündə dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

İqtisadiyyatla bağlı informasiya bu gün daha çox gündəmdədir. Cəmiyyətin buna ehtiyacı daha zəruridir. Ona görə də bu sahə ilə bağlı informasiyalar siyasi iqtisad, istehsalın idarə edilməsi, sənaye, kənd təsərrüfatı və ticarətin iqtisadiyyatı, maliyyə-kredit, statistika və mühasibat uçotu, iqtisadi-riyazi metodların və hesablama texnikasının tətbiqi, demoqrafiya, marketinq, menecment, beynəlxalq iqtisadi əlavələr və iqtisadi fəaliyyətin digər sahələrini əhatə edən 20 minə yaxın leksik-terminoloji vahiddən ibarətdir. Məsələn, «demoqrafiya» leksik-terminoloji vahidi ilə verilən informasiya: Demoqrafiya (yun. Demos- xalq və grapho-yazıram). Statistikanın, əhalinin tərkibini, artımını, miqdarını və hərəkətini öyrənməklə məşğul olan şöbəsi.

«Embarqo» leksik-terminoloji vahidi ilə verilən informasiya: Embarqo isp. Embargo. Hüquqda, iqtisadiyyatda işlənir. Bir ölkəyə mal gətirilməsini və ya oradan mal çıxarılmasının qadağan edilməsi. Bir dövlətin, cəza tədbirləri olaraq, başqa dövlətlərə məxsus gəmilərinin və yüklərinin öz limanına girməsini yaxud oradan çıxmasını qadağan etməsi.

İqtisadiyyatla bağlı leksik-terminoloji vahidlərin əksəriyyəti əcnəbi sözlərin qarşılığından ibarətdir. Ona görə də belə bir informasiya da verilməlidir: «İstifadə etdiyimiz iqtisadi anlayış və leksik-terminoloji vahidlər uzun illər ərzində Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə daxil olmuşdur. Amma buna baxmayaraq, geniş işlənən bir sıra beynəlxalq iqtisadi termin və anlayışların Azərbaycan dilində adekvat qarşılığı olmadığına görə saxlanılması (lüğətlərdə) lazım bilinmişdir (6, 376 s.)

«Danışanın nəyi ifadə etmək istəyindən, məramından asılı olaraq sözlər və terminlər məlumat vermək üçün seçilir və birləşdirilir. Deməli, sözlər və terminlər lazımi məlumatı (informasiyanı) ifadə edə bilmə qabiliyyətinə görə seçilir, birləşdirilir. Lakin sözün dəyərliyi onun yalnız əşyavi mənasından (məfhumu məzmunundan) ibarət deyildir, bəlkə də sözün ekspressiv-üslubi çalarlığı ilə də bağlıdır. Odur ki, sözlərin və terminlərin seçilməsi və birləşdirilməsi işi təkcə informasiya bidirmə məqsədi güdmür, həm də bu məlumatın öz məqsədini, şəraitini də nəzərə alınmasını tələb edir (7, s.298)

Dil bir sistem kimi həm də müxtəlif dilxarici informasiyaları əks etdirir. Məlumatın mənası, məzmunu burada əsas götürülür. Dil vahidlərinə münasibətinə görə iki cür mənə fərqləndirilir: a) struktur mənalar (burada dil vahidlərinin özlərinin semantikasi, onların məzmunu nəzərdə tutulur); b) **informativ mənalar** (burada verilən məlumatın müxtəlif kateqoriyaları nəzərdə tutulur). Qeyd edək ki, leksik-terminoloji vahidlər informasiya bazasında mühüm yer tutur. Dil sistemi- terminoloji sistem və informasiya sistemləri bir-biriləri ilə qarşılıqlı əlaqə yaradırlar. Müəyyən informasiyaların yaranmasında öncə leksik-terminoloji vahidlər başlıca rol oynayır. Terminlər dilin informasiya-semiotik və informasiya-kommunikasiya xüsusiyyətlərini əhatə edir (Bu haqda bax: 8; 9;10). Xüsusi anlayışlar barədə informasiyalar leksik-terminoloji vahidlər vasitəsi ilə daşınır və verilir. Leksik-terminoloji vahidlər xüsusi anlayışları, kollektivin elmi-professional bilik və məlumatlarını, insan fəaliyyətinin dəretmə qanunauyğunluqlarını optimallaşdırır, yəni əlverişli bir şəkllə salır; Leksik-terminoloji vahidlər öz növbəsində tipik koqnitiv-informasiya strukturuna malikdir, xüsusi məlumatlar burada akkumiliyasiya olunur. Məsələn, «dilnin qrammatik quruluşu» haqqında informasiya xüsusi anlayışdır. Dilçilər bu barədə informmasiyanı aşağıdakı kimi verirlər: «Dilin qrammatik quruluşu- sözlərin dəyişməsi, müxtəlif şəkillərə düşməsi, cümlədə sözlərin, mətnədə cümlələrin birləşməsi qaydalarının məcmusudur» (11, s.19). Konkret dillərin informasiya axınında və məkanında leksik-terminoloji vahidlərin rolu əvəzsizdir. Bu axında həmin vahidlərin koqnitiv-informasiya bazası əsas götürülür. Leksik-terminoloji vahidlər mətnədə informativ tutumu paylaşdırır. İnformasiyanın xarakterik cəhətləri mətn içərisində yeni leksik-terminoloji vahidlərin yaranmasına səbəb olur.

Termin xüsusi anlayışları konkret situasiyada, elmi-professional əlaqələrdə informasiya vasitəsi ilə daşıyır. Leksik-terminoloji vahidin praqmatik yönü onu strktur-mənə baxımından, xüsusi strategiya yaradır. Terminoloji nominasiya xüsusi nominativ fəaliyyətdir, dilin informasiya-terminologiya sferasında axır, terminoloji informasiya formalaşır, qorunub saxlanılır, kodlaşdırılır, emal edilir, yenidən işlənir, hazırlanır, insan tərəfindən qavranılır.

Terminoloji informasiya mənbələri cəmiyyətin dərkətmə təcrübəsi ilə əlaqədardır. Terminoloji informasiyanın əsaslarının yaranması bilik, məlumat və sözün leksik mənasının kondensasiyası (sıxılması) ilə bağlıdır.

Leksik-terminoloji vasitələrlə verilən informasiya iki cür kodlaşdırılır: 1) birinci dəfə ümumdil informasiyası kodlaşdırılır; 2) leksik-terminoloji vahidin definisiyası (təyini) müəyyənləşdirilir. Kodlaşma prosesi terminoloji informasiya ilə uyğunlaşdırılır. Termin vasitəsilə informasiya sıxılır. Terminoloji informasiya konkret terminelementlər (milli yaxud beynəlmiləl) köməylə kodlaşdırılır, terminin xüsusi informativlik və terminə mənsub digər terminyaradıcı sıra açılır.

Konkret milli dillərin informasiya-terminologiya sferası terminyaradıcı vasitələrin unifikasiya imkanlarını dəqiqləşdirir. Böyük miqdarda latın və yunan mənşəli terminelementlər informativliyi böyük dərəcədə, optimal şəraitdə əhatə edir. Həmin elementlər informativliyin güclənməsində fəal iştirak edir. «Termin yaradıcılığında yunan və latın dillərinə məxsus beynəlmiləl sözdüzəltmə elementlərinə, qrammatik vahidlərə üstünlük verilməsinin müxtəlif səbəbləri vardır. Əvvəla, bu müəyyən tarixi ənənə ilə bağlıdır; ikincisi, fikir, məlumat dəqiq, aydın və variantsız ifadə edilir, üçüncüsü, ölü dillər hesab olunan yunan və latın dillərinin kök-şəkilçi sistemi arasındakı daxili əlaqələr inkişafdan qaldığı üçün dil elementləri sabitliyini qoruyub saxlayır və həmin elementlərdən hətta müxtəlif lingvistik sistemli dillərdə eyni şəkildə istifadə edilir, «ən başlıcası isə, konkret bir dildə həmin elementlər süni surətdə mexaniki birləşdirilir, lakin düzələn termin həmin dilin öz vahidi hesab olunur» (12, s.6, 7 (119 s.))

Məs.: «*sfer*» terminində informativlik zəifdir, adi qaydadadır. Həmin leksik-terminoloji vahidin önünə «bio» termin elementi artırılarkən, həmin element qoşulduğu sözə «həyat, yaşayış, canlı varlıq» anlamı verir. Bio- yunan mənşəli ΒΙΟΣ (ΒΙΟΣ) sözündəndir, «həyat, həyatla əlaqədar» və «bioloji» mənaları ifadə etmək üçün söz əvvəlinə artırılır: biosfer «yer üzündə həyat olan sahə», biomorfologiya «canlı orqanizmin həyatını öyrənən elm», bioenergetika» orqanizmlərin həyat fəaliyyətində enerjinin çevrilmə mexanizmini öyrənən elm və s.

«Sosial sfera» anlayışı ilə bağlı informasiya: Cəmiyyətin sosial sferası anlayışının bir hissəsidir. Bu haqda belə bir informasiya mövcuddur ki, müxtəlif tendensiyaaların çoxplanlı, dolaşq, qarışq olmasına baxmayaraq sosial sfera tam, vahid bir sahədir. Başqa bir sözlə, sosiao sfera müxtəlif sosial birliklərin sadəcə çoxluğu deyil, bu birliklərin və onlar arasındakı münasibətlərin keyfiyyətə müəyyən sistemidir.

«Mənəvi sfera» anlayışı ilə bağlı informasiya: Həmin anlayış cəmiyyətin mənəvi həyatı ilə bağlıdır. Verilən informasiya bu mənəvi həyatı əks etdirir. Cəmiyyətin mənəvi həyatı mürəkkəb hadisə olmaqla çox elementlərin toplusundan ibarətdir. Bu həm də bütün cəmiyyətin və ayrı-ayrılıqda hər bir adamın tələbatını ödəmək üçün mənəvi dəyərlərin əmələ gəlməsi prosesidir. Mənəvi sfera yalnız ictimai-kütləvi və ya fərdi şüurun təzahürünə münəcər edilmir və edilə də bilməz. Məsələnin qoyuluşu başqa cürdür. Burada verilən məlumatlar ixtisaslaşdırılmış mənəvi istehsal ilə, sosial institutların (elm və təhsil təşkilatları, mədəniyyət qurumları: teatr, kitabxana, muzey və s. kütləvi informasiya vasitələri və s.) fəaliyyəti ilə əlaqədə olan cəmiyyətin mənəvi həyatının xüsusi səviyyəsindən gedir. Belə bir informasiya da

verilməlidir: «Mənəvi sfera dövlət və ictimai təşkilatlar tərəfindən məqsədyönlü şəkildə təşkil edilən mənəvi həyatdır ki, onun sahələri və yarım sistemləri kimi ideoloji, elmi, bədii-estetik sahə, həçinin şəxsiyyətin formalaşması və inkişafını, mənəvi dəyərlərin saxlanması və ötürülməsini təmin edən tərbiyə və təhsil sistemi çıxış edir.

Bu gün sosial önəm daşıyan informasiyalardan biri tibbi sahələrlə əlaqədardır. İnsanlar xəstələnir və sağalmaq üçün həkimə ehtiyac yaranır. Həkim müxəlif xəstəliklə və onların profilaktikası barədə informasiyalar verir. Biz «Həkimdən» adlı bir verilişi müşahidə etdik. Verilişdə Mələhət həkim iştirak edirdi. Onun söhbətindən bir parça: «Müxtəlif xəstəliklərlə bağlı çətin, mənası xəstə tərəfindən aydın olmayan söz və terminlərlə qarşılaşırıq. Bir həkim olaraq onlara həmin terminlər haqqında informasiyalar verməyə çalışırıq». Bu fikir sırf bizim dissertasiyanın məzmunu, müvafiq əhəmiyyəti haqqında çox şey deyir. Yəni bu gün insanların sağlamlığı önəmlidir. Hər cür informasiyaya tələbat artır. Xəstə həmin informasiyalar vasitəsi ilə çox geniş, özü üçün lazım olan informasiyanı əldə edir. Xəstə informasiya istəyir. Həkim xəstə üçün nə lazımsa, xəstəliyin nədən törəməsi, qarşısının necə alınması və s. barədə məlumatlar əldə edir və pasientlərə ötürür. Leksik-terminoloji vahidlərin tədqiqi haqqında informasiya onun **definitiv strukturunu** təşkil edir. Məs.: «mətn» termininin definitiv strukturu. Bu struktur mətnə verilən təriflə bağlıdır. Daha sonrakı araşdırmalarda «Leksik - terminoloji vahidlərlə verilən informasiya və definitiv struktur» mövzusunun şrhində həmin məsələdən danışacaq.

Ümumən, informasiya dildə bir sıra funksiyaları yerinə yetirir:

- 1) İnformasiyanın toplanmasına hazırlıq mərhələsi;
- 2) İnformasiyanın emal edilməsi, hazır şəkllə salınması;
- 3) İnformasiyanı yığma;
- 4) İnformasiyanın saxlanması;
- 5) İnformasiyanın yenilənməsi, dəyişdirilməsi, bərpa edilməsi;
- 6) İnformasiyanın təkmilləşdirilməsi.
- 7) İnformasiyanın ötürülməsi və s.

Leksik-terminoloji vasitələrlə informasiya verilənkən bu vəzifələr diqqətdə saxlanılmalıdır. Misal üçün: «Sfera» termini çoxmənalıdır, linqvistikada elmində «sahə», «dairə» mənasında istifadə olunur. Bu mühitdə linqvistikada sahələr ayrılır, hər biri sahənin özünəxas inkişaf perspektivləri formalaşır.

Ümumiyyətlə, dilin sahə nəzəriyyəsi bu işlə məşğul olur. Xüsusən də, burada semantik sahənin çəkisi ön plana çəkilir. İzahlı lüğətlərdə «semantik sahə» leksik-terminoloji vahidi bu cür interpretasiya olunur: SS-mənaca bir-birinə yaxın olan tematik söz qruplaşmalarına semantik sahə deyilir. Semantik sahəyə daxil olan sözlər bir-biri ilə etimoloji cəhətdən əlaqədar olmayıb, ifadə etdikləri əşya və məfhumların yaxınlığına görə qruplaşır.

Dildə fəaliyyət göstərən sahələrdən biri də «informasiya-terminologiya sferası»dır. Bu sferanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, məlumat yalnız terminlər vasitəsi ilə ötürülür. Ona görə də hər iki termin anlayış (informasiya və terminologiya) demək olar ki, bir-biri ilə sıx şəkildə bağlıdır. Bu sferada bir tərəfdə informasiyanın strukturu, forması dayanır, o biri də tərəfdə terminologiyanın vahidləri.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Бруэмманн К. Дие Демонстративе Прономина ер индоевганистисчен Спражшен, Леипзи: Эруйтер, 1904
2. Падучева Е.В. Семантика синтаксиса. М.: Наука, 1974
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild, Bakı, Elm, 1987
4. Rüstəmov Y. Fəlsəfənin əsasları. Bakı, «Azərbaycan Universiteti» nəşriyyatı, 2004
5. Ясперс К. Смысл и познание истории. М., 1996. Paşayev T., Allahverdiyev M., Kərimov X., Abdullayev A. İqtisadiyyat terminləri lüğəti. Bakı, Elm, 1994
7. Verdiyeva Z., Ağayeva Z., Adilov M. Dilçilik problemləri. I. Bakı, 1982
8. Жуков Н.И. Информация. (Философский анализ центрального понятия кибернетики). Минск, 1971;
9. Ланкастер Ф. Информационно-поисковые системы. М., 1972;
10. Котов Р.Г., Якушкин Б.В. Языки информационных систем. Изд-во Наука», М., 1970 (304 с.)
11. Kazimov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfolorgiya, Bakı, «Elm və təhsil», 2014
12. Məmmədli Nadir. Yunan və latın mənşəli beynəlmiləl termin elementlər. Bakı, Elm, 1998
13. Мэндон М. Структура и семантика терминов политической экономии в русском языке. Авторефэ дисс..канед.филоло.наук. Воронеж, 1984
14. Веселов П.В. Стандартизация терминов. –Русская речь, 1969, № 3
15. Макарова К.С. Структурно-грамматические типы терминов и их продуктивность в современном русском языке. АКД, Алма-Ата, 1968

SAMİRA VALİYEVA

**DIFFERENT SYSTEMS
INFORMATION-TERMINOLOGY SPHERE**

Summary

The article deals with the information and terminological spheres of different systematic languages and the main linguistic features of their structures are interpreted. Among the specific features of information its structure, form, and change semantic functions plays an important role. Information determines the interaction between the constituent elements of its structure. The fundamental means of information are system means. It is obvious that, the language is made up from a certain information system. Information signals are transmitted in this system. The other side of information is the presentation of its form. The main form structure is as follows: characters-text (information, password, sign, letter and etc): graphic (expression and etc.): sound. The term “Information” is closely related to the size of information. According to general information theory the measurement standard reflects the level of memory of information. The communicative activity of any term depends on how the information about it is conveyed. The term is also the unit of information. The communication with these units are effective, and mutual understanding arises. The term plays a signifying role in the performance of this task. The main information system of the language is as follows: 1) To provide society with information 2) Preservation of an important information 3) To serve information. The article in the meanwhile investigates types of information. Elementary information and social information are also researched and the content disclosed.

Key words : information society, elementary information, social information

САМИРА ВАЛИЕВА

**РАЗЛИЧНЫЕ ЯЗЫКИ СИСТЕМЫ
ИНФОРМАЦИОННО-ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКАЯ СФЕРА**

Резюме

В статье описаны информационно-технологические сферы различных систем языков и лингвистические особенности её строения. Среди характерных особенностей информации одно из важных мест занимают её структура, форма и изменение, семантика, функции. Определяет взаимосвязь между составляющими элементами информационной структуры. Основные средства информации состоят из системных средств. Как известно, систематизация – это конец информации. Определено, что язык строится из определённых информационных систем. В этой системе передаются информационные

сигналы. Другая сторона информации-это представление её формы. Основная форма-структура следующая: символ-текст (информация, пароль, знак, буква и т.д); графика (выражение и др.) звук. Термин «Информация» тесно связан с размером информации. Согласно общей теории информации, эталон измерения отражает уровень хранения информации. Коммуникативная активность любого термина (например, активность терминов *media*, *medium*, *mediator* и т.д также попадают в эту область) зависит от того, как подана информация о них. Термин также является единицей информации. С помощью этих единиц коммуникация становится эффективной, возникает взаимопонимание между адресатом и адресатами. Термин играет значительную роль в выполнении этой задачи. Основными информационными системами языка являются: 1) предоставление информации общественности 2) сохранение главной и важной информации 3) информационное обслуживание. В статье также рассматриваются два типа информации: 1) элементарная информация 2) социальная информация, и раскрывается содержание каждого.

Ключевые слова: информационное общество элементарная информация социальная информация

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor Bahar Cəfərova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

**ZÜMRÜD QAFARLI
ADU**

**Rəşid Behbudov 134
e-mail: z.qafarli@hotmail.com**

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ANA DİLİNİN ROLU

XÜLASƏ

Cəmiyyətin tərəqqisi ictimai-iqtisadi ənənələrlə yanaşı, mənəvi amillərdən, xüsusilə insanlar arasındakı ünsiyyət prosesindən asılıdır. Ünsiyyət prosesi çoxmillətli xalqlar yaşayan coğrafi arenada daha mürəkkəb səciyyə daşıyır. Qarşılıqlı əlaqələr ikidillilik şəraitində həyata keçirilir.

İkidillilik cəmiyyətin qanunauyğun inkişafının nəticəsi kimi müxtəlif xalqların mədəniyyət, təhsil sahəsində praktik zərurətindən yaranır.

İkidilliliyin təzahür formalarını nəzərə alan alimlər onun iki növünü qeyd edirlər:

1. Təmaslı;
2. Qeyri-təmaslı.

Təmaslı ikidillilik bir neçə xalqın və ya millətin birgə qarşılıqlı əlaqəsi, ünsiyyətə nəticəsində yaranan uzunmüddətli proses olmaqla daimi xarakter daşıyır.

Ana dilimizin semantik vahidləri ingilis dilinin semantik vahidlərilə eyniyyət təşkil etmədiyi hallarda interferent xarakter daşıyır. İngilis dili tələffüzünün Azərbaycan auditoriyasında tədrisi sahəsində çoxillik təcrübə bizi inandırır ki, bu işin təşkilində metodiki planlaşdırma əsasdır.

Çətinliklərin müəyyən edilməsində fikir ayrılığının olmaması üçün yalnız fonetik vahidlərin müxtəliflik dərəcəsi əsas meyar ola bilər.

Fonetik vahidlərin müxtəliflik dərəcəsi dedikdə bu xarici dil ilə ana dilinin fonetik vahidləri arasındakı müxtəliflik dərəcəsini nəzərdə tutur. İkidillilik həm də tarixi kateqoriyadır. Belə ki, müəyyən tarixi şəraitdən asılıdır.

Onu da yadda saxlamaq lazımdır ki, müəyyən dil materiallarının səmərəli şəkildə fəallaşdırılmasına səbəb ola bilən zəruri şərtlərdən biri mənimsənilməli olan linqvistik materialların və nitq modellərinin şagird və tələbələrin kommunikativ baxımdan tələbatlarına uyğun olmasıdır. İngilis dilini tədris edən müəllim xarici dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək qabiliyyətini aşılmalıdır.

Açar sözlər: səriştə, şifahi nitq, kontekst, ünsiyyət, dil

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dillərarası fərqlərin həm sistem, həm də normativ səviyyələrdə olduğunu dilöyrənənlərə izah etməklə yanaşı, ingilis dilinin təlimi prosesi həmin fərqləri nəzərə almaqla təşkil edilməlidir. Ana dilində mövcud olan nitq modelləri və danışq dili xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə təhlil edilməli və

tədris edilən dildə şifahi nitqin formalaşdırılması zamanı potensial problem olan danışiq dili normalarına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Dillərarası ziddiyyətləri müəyyən etməklə ana dilinin xarici dilin mənimsənməsinə olan təsirin qarşısını almaq və aradan qaldırmaq mümkündür.

Kommunikativ səriştənin linqvistik komponenti yalnız qrammatik biliklərin mənimsənməsi deyil, həm də leksik potensialdan ünsiyyət prosesində əminliklə istifadə etmək bacarığının formalaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Kommunikativ təlim probleminin araşdırılmasına həsr edilmiş tədqiqatlarda qeyd edilir ki, dilöyrənənlər dil və nitq vahidlərindən informasiya, fikir və ideya mübadiləsi məqsədilə istifadə edə bilmədiyi halda linqvistik biliklərin mənimsənilməsi tamamilə mənasız və nəticəsi olmayan bir prosesə çevrilir.

Təqdim edilən situasiyalar real ünsiyyət situasiyalarına yaxın olmalı və konkret kommunikativ situasiyalar “iştirak etmə effekti”ni təmin etməlidir.

İngilis dilində təhsilalanlara təqdim olunan situasiyalar onları maksimum dərəcədə fəallaşdıraraq, öyrənilən xarici dildə şifahi nitq ünsiyyətinə qoşulmalarına həvəsləndirməlidir. Dilöyrənənlərin ingilis dilində danışmağa maraqlı olması ən önəmli şərtlərdən biridir [1,119]. Dilöyrənənlərin spesifik ehtiyac və tələbatlarının müəyyənləşdirilməsi, təlim prosesinin ingilis dilinin öyrənilib-öyrədilməsi istiqamətində təşkil edilməsi tədrisin növbəti pilləsində baş verir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təlim kontekstindən asılı olaraq, üstünlük rəsmi (formal) və yaxud qeyri-rəsmi (qeyri-formal) ünsiyyət dilinə verilməlidir. Dilöyrənənlərin maraq və ehtiyaclarına əsaslanaraq, onlara müxtəlif situasiyalarda ünsiyyət qurmaq bacarığı aşılmalıdır. Xarici dili öyrənənlərin rast gələ biləcəkləri ünsiyyət situasiyalarını tam şəkildə qabaqcadan görmək qeyri-mümkün olduğundan, xarici dili tədris edən müəllim onlara müxtəlif situasiyalarda ünsiyyət qurmağın strategiyalarını aşılmalıdır. Bu da öz növbəsində, dil öyrənənlərə tədris edilən xarici dildə verbal və qeyri-verbal davranış normalarının aşılmasını nəzərdə tutur. Belə ki, ingilis dilini öyrənənlərin hamısına üzr istəmək, təşəkkür etmək, münasibətini, məmnun olduğunu adekvat şəkildə, yəni bu dildə mövcud olan normalara uyğun şəkildə bildirmək və s. buraya aid edilir[4,67]. Burada intonasianın xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu vurğulamaq olduqca vacibdir. Dillərin təliminə kommunikativ yanaşmadan danışarkən birinci növbədə onun tələbəyönümlü olduğunu, eləcə də dilöyrənənlərdə tədris edilən xarici dili öyrənməyə həvəs və marağı yaratmağa yönəldiyini qeyd etmək lazımdır.

Məlum olduğu kimi, bu gün tədris edilən xarici dildən kommunikativ məqsədlərlə istifadə etmək qabiliyyətinə malik olan gənclərin hazırlanması həm orta, həm də ali məktəb qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Dilöyrənənlərin kommunikativ bacarıqları onları mənalı, real həyatla səs-ləşən tapşırıqların yerinə yetirilməsi prosesinə cəlb etməklə inkişaf etdirilməlidir. Tapşırıqların müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi dilöyrənənlərdə məmnunluq, razılıq, əminlik hissi yaradır.

Kommunikativ təlim dilöyrənənlərdə niyyətlərinin kommunikativ həyata keçirilməsi üçün öyrənilən xarici dildən düzgün və adekvat şəkildə istifadə etmək bacarıq

və arzusunu inkişaf etdirilməsini əsas kimi irəli sürür. Burada üstünlük anlama, danışmaq, fikir və ideya mübadiləsinə verildiyi halda qrammatik struktur və leksik vahidlər bu məqsədə nail olmaq üçün öyrənilir. İstənilən fənnin tədrisində kommunikasiya məsələsi əsas məzmun xətti olur. Belə ki, doğrudan da dil – kommunikasiya bacarıqları vacib şərtlərdir. Bu vərdişlərə sahib olmaq təhsilalanlarda güclü motivasiya hissinin olmasını zərurətə çevirir. İstənilən fənnin mənimsənmə prosesində motivasiya əhəmiyyətli lazımdır. Bu zaman bacarıqlar möhkəmləndirilir, təcrübə zənginləşdirilir və tələbələrə nümayiş etdirdikləri qabiliyyətlər maksimum səviyyəyə çatır. Bunu həyata keçirmək üçün fənlər arasında müxtəlif integrativ quruluş formaları əsas şərtədir. Bu zaman integrasiya üçün müəllim konkret bacarığı başqa-başqa fənlərdə və fərqli kontekstlərdə necə istifadə etmək lazım olduğunu öyrətməlidir. Hər bir dilin öz səs qanunları olduğundan düzgün tələffüzə yiyələnmək üçün bu qanunları öyrənmək lazımdır. Danışanın fərdi xüsusiyyətlərindən, yerli şəraitdən və s. səbəblərdən asılı olaraq tələffüz normaları pozulur, təhrif olunur, beləliklə, nitq prosesində anlaşılmaqlar meydana çıxır.

Ədəbi dilin tələffüz normalarından kənara çıxma hallarından danışarkən tədqiqatçılar onun iki növünü qeyd edirlər. Pozulma və təhrif olunma halları.

Tələffüz normasının pozulması fikrin ümumi mahiyyətini pozmur, məna funksiyasını saxlayır.

Ana dilində fonetik interferensiya nəticəsində yaranan fonetik səhvlər aşağıdakıları əhatə edir:

1. Sözdə fonemin yerdəyişməsi;
2. Verilən dilə aid olmayan melodiyanın daxil olması;
3. Cümlə ritmi və heca vurğusunun təhrif olunması;
4. Düzgün olmayan fonemin işlənməsi;
5. Verilən dilə aid olmayan səslərin quruluşu;
6. Fonemin düşməsi və əlavəsi.

İkidillilik cəmiyyətin qanunauyğun inkişafının nəticəsi kimi müxtəlif xalqların istehsalat, iqtisadiyyat, mədəniyyət, məişət, təhsil sahəsindəki praktik zəruriyyətindən yaranır. Yuxarıda qeyd etdik ki, ikidilliliyin təzahür formalarını nəzərə alan alimlər onun iki növünü qeyd edirlər: təmaslı və qeyri təmaslı.

Təmaslı ikidillilik bir neçə xalqın və ya millətin birgə qarşılıqlı əlaqəsi, ünsiyyəti nəticəsində yaranan uzun müddətli proses olmaqla, daimi xarakter daşıyır, nəsildən-nəslə keçir. Qeyri- təmaslı ikidillilik isə birincidən fərqli olaraq daha çox fərdi səciyyə daşıyır. Bu cür ikidillilik başqa bir xalqın dilini öyrənmə prosesində meydana çıxır. Ümumi dilçilikdə, ayrılıqda fonetikada ən mühüm problemlərdən biri olan interferensiya hadisəsi ikidilliliyin qeyri- təmaslı qoluna aid olub, şəxsin və ya kollektivin iki və daha çox dildə müntəzəm olaraq ünsiyyət saxlaması nəticəsində dil normalarının pozulması və yeni xüsusiyyətlər kəsb etməsidir. Bu vaxt bir dilin daxili modelləri başqa dil modelləri üzrə tərtib edilir. Beləliklə, hər iki dilin modelləri biri-birinə təsir edir, biri digərinin yerini tutur.

Məlumdur ki, interferensiyaya ən çox nitq səsləri məruz qalır, ana dilinin fonetik xüsusiyyətləri ilə öyrənilən xarici dilin fonoloji sistemin tutuşdurduqda ana dilinin fonetik xüsusiyyətləri xarici dilin tələffüz normalarına ciddi təsir göstərir və nəticədə bir sıra səhvlər meydana çıxır. Bu zaman öyrənilən dogma və yabanı dilin yeni cizgilərini aşkara çıxararaq fonetik “süzgəc” ilə qarşılaşır. Yad nitqi qavrayan, onu öz ana dilinin fonoloji “süzgəcindən” keçirir. Əgər ana dilinin tələffüzü ilə yabanı dilin tələffüzü arasındakı fərq resepiant tərəfindən duyulmursa bu onun fonematik səs duyumuğunun aşağı səviyyədə olmasını göstərir. Bu problemin həlli ilə bağlı L.V.Şerbanın, N.S.Trubeskoyun, S.M.Babayevin, T.İ.Hidayətzadənin, E.M.Hüseynovanın və başqa tədqiqatçılarımızın dissertasiya işlərində məlumat verilmişdir. Ədəbi dilin tələffüz normalarından kənara çıxma hallarından danışarkən tədqiqatçılar tələffüz normasının pozulması və təhrif olunması hallarını xüsusi qeyd edirlər. Tələffüz normalarının pozulması və təhrif olunması qəbul edilmiş ədəbi tələffüz normalarından kənara çıxmanın ümumi bir layını təşkil edərək, fonetik interferensiya ünsürləri halında təzahür edir. Bu mənada ingilis dilinin tədrisi prosesində şagird və tələbələr üçün spesifik çətinliklər meydana çıxır. Deməli, ana dilinin qanuni tələblərini öyrənilən dilə tətbiq etmək meyləli meydana çıxır. Beləliklə, auditoriyada ingilis dilinin tədrisi prosesində qarşıya çıxan çətinliklər ana dilinin işığında araşdırılmalı, ana dilinə söykənərək öyrənilən dilin bütün fərqli, bənzərsiz əlamətləri dərindən mənimsənilməlidir. İkidillilik şəraitində dillər bir-birinə az və ya çox dərəcədə təsir edir, bir-birilə təmasda olurlar, lakin bu ünsiyyət nə qədər sıx olsa belə, bir dil hakim mövqe, ikinci dil isə asılı vəziyyətdə olur. Beləliklə, bir-birilə təmasda olan dillərin qarşılıqlı təsiri interferensiya formasında təzahür edir. Tədqiqatlardan məlum olduğu kimi dillərarası interferensiya zamanı insan təmasda olan dillərin ümumi əlamətlərinin təsiri altında həmin dillərin qalan əlamətlərini də eyniləşdirir və ana dilindəki bütün nitq proqramını ikinci dilə köçürür. Ana dilində yaranmış stereotiplər ikinci dildə də olduğu kimi canlandığına görə nitqdə qüsurlar özünü göstərməyə başlayır. İngilis dilində danışanlar arasında [s] səsinin [t,d,s] kimi deyilişi nəzərə çarpır. Məsələn: [sənk]-[tənk], [sə]-[də], [sri:]-[tri:] və s. Bundan başqa, bu cür səslərin tələffüzündə fərdi səhvlərə də yol verilir, [l] kimi də tələffüz edilir. Yuxarıdakı səslərin tələffüzü zamanı [t,d,s,z,l,f] səslərinin alınmamasına və dodaqların iştirak etməməsinə çalışmaq lazımdır. Düzgün olmayan fonemin işlənməsi ilə bağlı çətinlik törədən ingilis samitlərindən biri də [w] səsidir. Belə ki, [w] səsinin [v,y] kimi səslənməsinə rast gəlinir. Bu cür səhvlər həm tələffüz, həm də fonoloji səhvlərə gətirib çıxarır. Alınan nəticələr göstərir ki, müəyyən fərdin, ictimai qrupun iki dildən istifadə etməsi ikidillilik şəraitində baş verir, aparıcı komponenti isə dil təşkil edir. Tədqiq etdiyimiz interferensiya hadisəsi ikidilliliyin qeyri-təmaslı qoluna aid olub, şəxsin və ya kollektivin iki və daha çox dildə müntəzəm olaraq ünsiyyət saxlaması nəticəsində dil normalarının pozulması və yeni xüsusiyyətlər kəsb etməsidir. Bu vaxt bir dilin daxili modelləri başqa dil modelləri üzrə tərtib edilir.

Beləliklə, hər iki dilin modelləri bir-birinə qarşılıqlı təsir edir, biri digərinin yerini tutur. Eksperimental fonetika baxımından desək, eyni nöqtəyə fazası bir birinin əksi olan iki eyni qüvvəli səs dalğası eyni zamanda təsir edərsə, səs sahəsində olan bu nöqtə sakit durar və səs effekti sıfıra bərabər olar. Əksinə, eyni zamanda, eyni fazada olan iki səs dalğası bir-birinin üzərinə düşərsə səs kipləşər. İnterferensiya adlanan bu hadisə dilçilikdə problem məsələlərdən biridir. Deməli, hər bir fərdin şüurunda ayrılıqda özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan iki dil sistemi(ən azı) eyni zamanda mövcuddur və bu interferensiya yarada bilən əsas faktordur. Auditoriyada bu faktorun nəzərə alınması vacibdir. Bu dil sistemlərində müəyyən miqdarda nitq səsləri vardır ki, bunlar həmin dildə danışanlar tərəfindən müəyyən dəyişikliklərə səbəb olur[4,56]. Nitq axınında vəziyyətdən asılı olaraq müxtəlif variantlarda tələffüz olunan bu səslər fonemlərdir. Cəmiyyət tərəfindən tarix boyu yaranmış bu tələffüz vərdişləri həmin dilin artikulyasiya məxrəcini təşkil edir. Bu da sait və samitlərin tələffüzündə özünü göstərir. Dilin fonetik quruluşuna daxil olan bu faktorlar yəni, sait və samitlər bir-birilə möhkəm əlaqədə olan ünsürlərdir. Ən azı bir əlamətinə görə fərqlənmələrinə baxmayaraq, bir-birilə əlaqədə olur, dilin fonetik və fonematik quruluşunda müəyyən sistem təşkildir. İnterferensiya özünü qrammatik səviyyədə də göstərir. Fonetik hadisə və qanunlardan danışarkən danışığ səslərinin keyfiyyətindən əmələ gələn dəyişikliklər, daha doğrusu, başqa səslərlə əvəzlənmələr onların linqvistik vəzifəsinə, yəni morfemləri fərqləndirmək, tanımaq vəzifəsinə mane ola bilər. Bu cür fonetik əvəzlənmələr 2 cür olur. Mövqeli və əlaqəli əvəzlənmə Məsələn, çoxdillilik ünsiyyət şəraitində interferensiyaya ən çox nitq səsləri məruz qalır, lakin ana dili ilə öyrənilən xarici dilin prosodik sistemini tutuşdurduqda məlum olur ki, ana dilinin prosodik xüsusiyyətləri xarici dillərin tələffüz normalarına ciddi təsir göstərir və nəticədə bir sıra səhvlər meydana çıxır[3,67]. Öyrənən öz dilinin intonasiya modellərini ingilis dilinə birbaşa sirayət etdirir. Danışarkən cümlənin təkcə məzmunu deyil, həm də nə məqsədlə söylənilmiş olması cümlədəki sözlərin necə səslənməsinə təsir edir, yəni səs bəzən ucalır, bəzən alçalır[2,34]. Bəzən nitq axını kəsik-kəsik tələffüz edilir, silsilə əmələ gətirərək səslənmənin müxtəlif çalarlıqlarını və müxtəlif kəmiyyətli dalğalarını yaradır. Bununla da ritmik və melodik cərəyan formalaşır. Hər bir dilin öz təbiətinə müvafiq olaraq intonasiya üsulları və təzahür formaları vardır. İngilis dilinin də özünəməxsus melodik xüsusiyyəti vardır. Bu xüsusiyyət cümlə ilə bağlıdır və əsasən səslənmənin cümlədə hərəkətidir. Bu hərəkət səsin alçalması və ucalması, surət, yəni, nitqin sürətlə və ya aramla cərəyanı, səsin gücü, yəni nəfəsvermənin, tələffüzün güclü və ya zəifliyi, səsin durğularla parçalanması, duyğu boyası, yəni qorxu, sevinc,əmr,xahiş və başqa belə hissi hallara görə dəyişikliklərə uğraması kimi rəngarəng cəhətlərə malikdir. Lakin bu melodik çalarlıqlar çox vaxt təhrif olunur, cümlənin mənasını da dəyişə bilər. Məsələn:

Does anyone know him?(sual)

Does anyone know him ?!(şübhə, kinayə) və yaxud:

Read. It is interesting. She will read. (arzu, xahiş).

Read ! It is interesting! She will read! (əmr, hökm) [2,45].

Göründüyü kimi, səslənmənin keyfiyyətindən asılı olaraq, cümlənin nə məqsədlə deyildiyi təmin olunur.

Lakin bu melodik çalarlıqlar çox vaxt təhrif olunur, hətta cümlənin mənasını da dəyişə bilər. Deməli, dil daşıyıcıları tonun ən yüksək və ən aşağı dərəcəsinin hansı intonasiyaya aid olduğunu unudaraq, təhriflərə yol verirlər.

1. Mary is the the youngest in the family and I am the oldest //.

Marry is the youngest in the family an I am the oldest //.

2. He is twele years old //.

He is twelwe years old // [2,23].

Bu mənada hər hansı dilin öyrənmə prosesində hər bir millətin spesifik çətinlikləri meydana çıxır. Müxtəlif ölkələrin fonetistləri ayrı-ayrılıqda səhvlərə nəzər salaraq, hansıların tələffüz prosesində daha çox təzahür etdiyini qeyd edirlər. D. Counz diqqəti daha çox artikulyasiya və vurğunun üzərində cəmləşdirir, digərləri intonasiyanı əsas götürürlər. Bəziləri diqqəti sözdə rabitəliliyin pozulması üzərində cəmləşdirir. Burada sözün rabitəliliyindən danışarkən bu cür səhvlərin daha çox olduğunu qeyd edirlər. Beləliklə, səhvlər nitq axınında müxtəlif fonetik hadisələr zamanı meydana çıxdığından onların xarakter müxtəliflikləri özünü göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alptekin C. Target Language Culture in ELT Materials // ELT Journal, 1993, 47, 2, pp. 136-143
2. Bailey K.M. and D. Nunan (Eds.) Voices from the language classroom. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 451p.
3. Harmer J. English language teaching, 2005, pp. 45-46
4. Jack C. Richards. Communicative Language Teaching Today. Cambridge University Press, 2006, 471 p.

Z. QAFARLI

THE ROLE OF MOTHER TONGUE IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Summary

The article deals with the role of mother tongue in mastering English language. In communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. Communicative output activities involve a similar real information gap. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is

a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety; it is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the reasons of interference. The author emphasizes its role in methodology. Since its emergence this notion caught the attention and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. At that time we use the language more competently. Moreover, each text is unique in regard of the structure of the text, its genre, vocabulary, and language. Several factors influence a reader's interaction: how easy the text is to read, how accurately it follows the conventions of its genre or structure, the language it is written in, and even the type and the size of font. Effective readers locate the basic information from the text. Literal comprehension is needed when reading fiction as well as when reading nonfiction. In fiction, a reader has to identify the characters and follow the events of the story. In non-fiction, a reader needs to comprehend the topic, learn new facts related to it, and be able to find and remember important information. However, mature comprehension includes generalisation beyond the characters and the events of the story to the people and the events in real life. Effective reading comprehension instruction, at least in the primary grades, is dependent on developing younger children's oral language vocabularies and language structures. Doing so allows younger students to grapple with difficult and complex ideas, situations, and concepts in text even when their word recognition abilities are quite limited. Talk around texts should give students a chance to reflect, think, and respond beyond simple answers to simple questions. Talk should be analytic, requiring that students think deeply about the content of the text and the language. The other practice among teachers talking with children about text was to ask a question directly from the language. These types of interactions constrain children's construction of meaning for the whole text to local issues of understanding. Text talk was developed to help teachers further students' comprehension as well as to promote greater use of oral language in elaborated responses to text during discussion.

Key words: competence, oral speech, context, communication, language

3. КАФАРЛЫ

**РОЛЬ РОДНОГО ЯЗЫКА ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА**

Резюме

В данной статье рассматриваются вопросы роль родного языка на усвоении английского языка. Азербайджан обрел статус независимого государства, и его всесторонние связи развиваются и укрепляются. Сегодня в нашей стране существует настоятельная потребность в изучении иностранных языков. Внедрение новых идей в практику преподавания очень важно и актуально в нашей ситуации, так как владение языком сегодня является одним из необходимых условий для профессионального развития, и изучающие язык стремятся к овладению английским языком как средством общения. В данной ситуации необходимо владеть речевыми умениями на довольно высоком уровне, достаточном для того, чтобы иметь возможность делиться опытом и обмениваться идеями с коллегами и партнерами. Говоря знания преподавателей языка должны носить активный характер. Они должны быть готовы применить их, интерпретировать и адаптировать их применительно к конкретным ситуациям обучения и согласно интересам и потребностям своих студентов. Учителя языка должны знать, как язык функционирует в процессе речевой коммуникации, и как успешно использовать его, чтобы быть понятыми как носителями языка, так и людьми, которые таковыми не являются. В подобном контексте весьма существенным является подлинность используемых в процессе обучения языка текстовых материалов. Соответственно, в процессе обучения необходимо использовать реальные тексты и истории из реальной жизни, а не созданные писателями и зачастую не имеющие ничего общего с реальной действительностью и реальными условиями использования языка рассказы. Основная цель обучения иностранным языкам в настоящее время заключается в обучении языку как естественному средству общения и формировании у обучаемых адекватного умения использовать изучаемый язык. Решение этой сложной задачи возможно, если будет создана достаточная фундаментальная теоретическая база.

Ключевые слова: компетенция, устная речь, контекст, коммуникация, язык

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülər Həsənova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SEVİNÇ MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
“Xarici dillər-1” kafedrası
Azadlıq prospekti
saidmamedli92@mail.ru

TEACHING SPEAKING SKILL TO SECOND LANGUAGE LEARNERS

Resume

Speech is a process of communication by means of language. Speaking a foreign language is the most difficult part in the language learning because student needs ample practice in speaking to be able to say a few words of his own in connection with a situation. Though the student knows the grammar of the language or he has got enough vocabulary reserve, he has some difficulties in having intercourse.

The productive skill of speaking requires the student to show a high degree of fluency with the English language. During the process of learning to speak English, it is of benefit to let the student know that he may take time and proceed slowly until they become more familiar with the language. Accuracy based activities to utilize with lesson planning should include controlled and guided activities. For controlled activities, listening to and repetition of proper pronunciation, called drilling, is a good starting point. Guided activities are also of benefit for accuracy. These include model dialogues and guided role-play. For fluency of the language, creative communication techniques can be used. Some of these include discussions, free role-play, debate, and communication games.

Because many students are afraid to speak in the classroom setting, the teacher needs to create a comfortable atmosphere and encourage the students to speak. Some helpful techniques to encourage the students to become more involved would be to change the classroom dynamics, pair-work, or group-work, along with controlled and guided practice sessions. In perfecting good speaking skills, the student will enhance his or her ability and motivation to learn the English language.

Key words: communication, speaking, foreign language, teaching, activities, develop

Speaking a foreign language is the most difficult part in language learning because students need ample practice in speaking to be able to say a few words of their own in connection with a situation. This work is time-consuming and students rarely feel any real necessity to make themselves understood during the whole period of learning a new language in school.

The stimuli the teacher can use are often feeble and artificial. The student repeats the sentence he hears, he completes sentences that are in the book, he constructs sentences on the pattern of a given one. These mechanical drill exercises are, of course, necessary; however, when they go on year after year without any other real language practice they are deadening. There must be occasions when the students feel the necessity to inform someone of something, to explain something, and to prove something to someone. This is a psychological factor which must be taken into account when teaching students to speak a foreign language. **(1. p.8)**

We must distinguish speech and oral exercises for they are often mixed up by the teacher.

Speech is a process of communication by means of language. For example:

- 1) a student tells the class a story about something which once happened to him;
- 2) the teacher asks questions on the story read by students at home and starts a discussion;
- 3) students speak on the pictures suggested by the teacher, each tries to say what others have not mentioned;
- 4) students listen to the story and get some new information from the text;
- 5) they see a sound film and learn about something new from it, etc.

Oral exercises are used for the students to assimilate phonetics, grammar and vocabulary. They are mostly drill exercises and the teacher turns to them whenever he works at enriching students' knowledge in vocabulary and grammar, at improving students' pronunciation, etc. For example, reciting a rhyme or a poem is considered to be an excellent oral exercise for drilling pronunciation and for developing speech habits. Making up sentences following the model is an excellent oral exercise for fixing a sentence pattern and words which fit the pattern in the students' mind. Making statements with the words or phrases the teacher gives is another valuable oral exercise which allows the teacher to retain them in his student's memory through manifold repetitions. **(2. p. 157)**

Oral exercises are quite indispensable to developing speech. However, they only prepare students for speaking and cannot be considered to be "speech" as some teachers are apt to think and who are often satisfied with oral exercises

which students perform following the model; they seldom use stimuli for developing students' auding and speaking in the target language.

In order to get a better understanding of what speech is we are to consider the psychological and linguistic characteristics of speech.

The development of speaking follows the same pattern both in the mother tongue and in a foreign language from reception to reproduction as psychologists say, and from hearing to speaking if we express it in terms of methodology. (3, p. 326)

Since "language is not a substance, it is a process", and "language doesn't exist. It happens", we should know under what conditions "it happens". What are the psychological characteristics of oral language? They are as follows:

1. Speech must be motivated, i.e. the speaker expresses a desire to inform the hearer of something interesting, important, or to get information from him. Suppose one of the students is talking to a friend of hers. Why is she talking? Because she wants to either tell her friend about something interesting, or get information from her about something important. This is the case of inner motivation. But very often oral speech is motivated outwardly. For instance, the student's answers at an examination.

2. Speech is always addressed to an interlocutor.

3. Speech is always emotionally colored for a speaker expresses his thoughts, his feelings, his attitude to what he says.

4. Speech is always situational for it takes place in a certain situation.

Oral language as compared to written language is more flexible. It is relatively free and is characterized by some peculiarities in vocabulary and grammar. Oral language taught in schools is close to written language standards and especially its monologic form.

Students should be acquainted with some peculiarities of the spoken language, otherwise they will not understand it when hearing and their own speech will be artificial.

In teaching oral language the teacher has to cope with two tasks. They are: to teach his students to understand the foreign language spoken and to teach them to speak the language.

To fulfill the task the teacher must train his students in listening comprehension beginning with the first lesson and throughout the whole period of instruction. These are the techniques the teacher uses for the purpose:

1. The teacher uses foreign language:

- a) when giving the class instructions;

- b) when presenting new language material (words, sentence pattern);

- c) when checking students' comprehension;

- d) when consolidating the material presented;

- e) when checking students' assimilation of the language material covered.

These are the cases when the target language is used as a means of communication and a means of teaching. There is a great deal of ausing in all points of the lesson. This raises the problem of the teacher's speech during the lesson. It should be correct, sufficiently loud, clear and expressive. But many of the teachers are too talkative. We can hear them speaking most of the time. Moreover, some teachers speak a great deal in Azerbaijani.

Conducting a lesson in a foreign language gives the teacher an opportunity to develop students' abilities in hearing; to train them in listening to him attentively during the lesson; to demonstrate the language as a means of communication; to provide favourable conditions for the assimilation of the language; to perfect his own speaking skills; to keep his own speech under control; i.e., to keep himself from undue talkativeness.

2. The teacher uses drill and speech exercises for developing listening comprehension.

We can group *drill exercises* into exercises designed for overcoming linguistic difficulties, and exercises which can eliminate psychological difficulties.

The first group of drill exercises includes:

- a) phonetic exercises which will help the teacher to develop his students' ear for English sounds;
- b) lexical exercises which will help the teacher to develop students' skills in recognizing words;
- c) grammar exercises which help the teacher to develop students' skills in recognizing grammar forms and structures.

The second group of drill exercises includes:

- a) exercises which help the teacher to develop his students' auditory memory;
- b) exercises which are designed for developing students' attention;
- c) exercises which develop students' visual imagination;
- d) exercises which help the teacher to develop his students' logical thinking.

Speech exercises are designed for developing students' skills in ausing. Several groups of exercises may be suggested:

1. Exercises which teach students to understand texts different in content, form, and type. Students are asked to listen to a description or a narration; the text may be a dialogue, it may deal with the life of people whose language the students study, or with the students' environment.

2. Exercises which develop students' skills to understand a text under different conditions. Sound producing aids should be extensively used for developing student's ausing, as students are supposed to understand not only their teacher's speech, but other people speaking the target language, including native

speakers. Besides, sound producing aids allow the teacher to supply students with recorded speech different in speed and voice.

Before students are invited to listen to the text the teacher should ensure that all the words and grammar are familiar to the students otherwise language difficulties will prevent them from understanding the story. Thus, if there are some unfamiliar words, the teacher introduces them beforehand; he either puts them down on the blackboard with the mother tongue equivalents in the sequence they appear in the text, or he asks students to pronounce the words written on the blackboard if he plans a talk on the text afterwards, and students are to use these words in their speech.

Then the teacher should direct his students' attention to what they are going to listen to. This is of great importance for experiments prove that if your aim is that your students should keep on talking on the text they have heard it stimulates their thinking and facilitates their comprehension of the text.

Skills in speaking must be built up gradually. The teacher begins with a story containing 3-4 sentences. He uses pictures, gestures to help students to understand it. Gradually he can take longer sections and faster speeds with less visual help and in more difficult language. The teacher must bear in mind that careful grading in all these ways is of the utmost importance. Texts, stories to be read or recorded should be interesting and fairly easy.

No speech is possible until students learn how to make up sentences in the foreign language and how to make statements.

When students are able to make statements in the foreign language within grammar and vocabulary they have assimilated their speech may be more complicated. They should learn to combine statements of various sentence patterns in a logical sequence.

LITERATURE

1. Pooley R.C. Linguistics and the teaching of the English language. London. 1974. p.8-9
2. Palmer H.E. The oral method of teaching languages. Cambridge. 1960. p. 157
3. Oliva P. The teaching of foreign languages. Cambridge. 1969. p. 326

SEVİNC MƏMMƏDOVA

XÜLASƏ

İKİNCİ DİL ÖYRƏNƏNLƏRƏ DANIŞIQ BACARIĞININ ÖYRƏDİLMƏSİ

Danışiq dil vasitəsi ilə ünsiyyət prosesidir. Xarici dildə danışmaq dil öyrənməyin ən çətin hissəsidir, çünki tələbə hər hansı situasiya ilə əlaqədar özünə məxsus bir neçə kəlmə danışa bilmək üçün böyük təcrübəyə ehtiyac duyur. Tələbə dilin qrammatikasını bilsə də və kifayət qədər söz ehtiyatına sahib olsa da, ünsiyyətdə bəzi çətinliklərlə qarşılaşır.

Məhsuldar danışiq bacarığı tələbədən ingilis dilində yüksək səviyyədə səlis danışmağı tələb edir. İngilis dilində danışiq bacarığını öyrənmə zamanı tələbəyə vaxt ayıraraq dilə daha yaxşı bələd olana qədər yavaş-yavaş davam edə biləcəyini bildirmək faydalıdır. Dərs planlaması ilə istifadə ediləcək dəqiqliyə əsaslanan fəaliyyətlər istiqamətləndirilmiş fəaliyyətləri əhatə etməlidir. Nəzarət olunan fəaliyyətlər üçün düzgün tələffüzü dinləmək və təkrarlamaq yaxşı başlanğıc nöqtəsidir. Rəhbər fəaliyyətlər dəqiqlik üçün də faydalıdır. Bunlara model dialoqlar və idarə olunan rol oyunu daxildir.

Dili səlis bilmək üçün yaradıcı ünsiyyət üsullarından istifadə edilə bilər. Bunlara müzakirələr, oyun, mübahisə və ünsiyyət kimi fəaliyyətlər daxildir. Bir çox dil öyrənən sinif şəraitində danışmaqdan çəkindişi üçün müəllimin rahat bir atmosfer yaratması və onları danışmağa təşviq etməsi lazımdır. Dil öyrənənləri daha çox işə cəlb etməyə təşviq edən bəzi faydalı metodlar, nəzarət olunan və idarə olunan təcrübə sessiyaları ilə yanaşı sinif dinamikasını, cütlərlə iş və ya qrup işini dəyişdirməkdir. Danışiq bacarıqlarını mükəmməlləşdirərkən tələbə İngilis dili öyrənmə qabiliyyətini və motivasiyasını artıracaqdır.

Açar sözlər: ünsiyyət, danışiq, xarici dil, tədris, fəaliyyət, inkişaf

СЕВИНДЖ МАМЕДОВА

ОБУЧЕНИЕ РАЗГОВОРУ ИЗУЧАЮЩИХ ВТОРОЙ ЯЗЫК РЕЗЮМЕ

Речь - это процесс общения с помощью языка. Говорить на иностранном языке - самая сложная часть в изучении языка, потому что студенту требуется достаточная практика в разговоре, чтобы иметь возможность сказать несколько собственных слов в связи с ситуацией. Хотя учащийся знает грамматику языка или у него достаточно словарного запаса, у него возникают некоторые трудности при половом акте.

Для продуктивного разговора требуется, чтобы студент продемонстрировал высокую степень свободного владения английским языком. В процессе обучения английскому языку полезно сообщить учащемуся, что ему может потребоваться время и медленно продвигаться, пока он не станет более знакомым с языком. Действия, основанные на точности, которые следует использовать при планировании уроков, должны включать контролируемые и направляемые действия. Для контролируемой деятельности хорошей отправной точкой является выслушивание и повторение правильного произношения, называемое тренировкой. Управляемая деятельность также способствует точности. К ним относятся модельные диалоги и управляемая ролевая игра.

Для свободного владения языком можно использовать творческие приемы общения. Некоторые из них включают обсуждения, бесплатные ролевые игры, дебаты и коммуникативные игры. Поскольку многие ученики боятся говорить в классе, учителю необходимо создать комфортную атмосферу и побудить учеников говорить. Некоторые полезные методы, побуждающие учащихся к более активному участию, - это изменение динамики в классе, парная или групповая работа, наряду с контролируемыми и управляемыми практическими занятиями. Совершенствуя разговорные навыки, учащийся повысит свои способности и мотивацию к изучению английского языка.

Ключевые слова: общение, говорение, иностранный язык, обучение, деятельность, развитие.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Lalə Məsimova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

RƏNA MƏMMƏDZADƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134, 1 №-li tədris binası

(Qərbi Kaspi Universiteti, dissertant)

rena.m6556@gmail.com

DİPLOMATİK KOMMUNİKASIYANIN DİSKURSİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə diskursun növləri araşdırılır. Burada təsisat diskursunun növlərindən biri olan diplomatik diskursun bir sıra dilçilərin tədqiqat obyektı olduğu vurğulanır.

Diplomatik diskursun son vaxtlara qədər kommunikasiyanın qeyri-verbal tərəfini göstərmək üçün istifadə olunması, daha sonra isə diplomatik diskursun sərhədlərinin əhəmiyyətli şəkildə genişlənməsi onun iqtisadi, hüquqi, kommersiya, hərbi və siyasi diskurs elementlərini özündə birləşdirməsi araşdırmanın əsas məğzini təşkil edir.

Diplomatik diskurs janr orijinallığı və ünsiyyətdə xüsusi iştirakçıların olması ilə fərqlənir. Tədqiqat aparılan işdə diplomatiya diskursuna müxtəlif yanaşmalardan nümunələr verilir. Yazılmış işdə beynəlxalq arenada milli maraqların müdafiə olunması diplomatik kommunikasiyanın əsas məqsədi kimi işıqlandırılır (vurğulanır).

Diplomatik diskursun iki qrupa: yazılı və şifahi qruplara bölündüyü, onun publik və qeyri-publik formalarının ayrılmalı edilməsi məqalədə öz əksini tapır.

Yazılmış işdə diplomatik diskurs hərtərəfli olaraq araşdırılır:

Dövlətin xarici siyasətinin məqsəd və tapşırıqlarının həyata keçirilməsində şifahi və yazılı janrların inkişaf etmiş sisteminin diplomatik diskursda formalaşdırılması məqalədə diqqət mərkəzindədir.

Hal-hazırda ənənəvi diplomatiya ilə yanaşı, publik diplomatiya fəal şəkildə inkişaf edir. Sosial linqvistikada diskursun iki əsas: personal (şəxsi-yönlü) və təsisat tipinin (institusional – status-yönlü) olması təqdim olunan işdə dəqiqliklə araşdırılır.

Yazılmış işdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, diplomatik diskurs dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunmasına, əməkdaşlığa, xarici ölkələrlə razılığın əldə edilməsinə, xarici dövlətlərdə həmvətənlərin hüquq və maraqlarının müdafiə olunmasına, dünyada dövlətin pozitiv qavrayışının yaradılmasına yönələn nitq kimi başa düşülür.

Açar sözlər: diplomatik diskurs, kommunikasiya, məqsəd, əlaqə, növ, proses, xüsusiyyət

Qeyd etmək lazımdır ki, sosial lingvistik diskursun iki əsas tipini ayırd edir: personal (şəxsi-yönümlü) və təsisat (institusional – status-yönümlü). Birinci halda danışan öz daxili dünyasının bütün zənginliyində şəxsiyyət kimi çıxış etdiyi halda, ikinci halda müəyyən sosial institutun nümayəndəsi kimi çıxış edir [6, s. 5-6].

V.İ Karasikin tərifinə görə, təsisat (status yönümlü) diskursu «cəmiyyətin tələbatları ilə müəyyən olunan, ictimai institutların çərçivələri daxilində öz status-rol imkanlarını realizə edən insanlarla sosial qrupların və ya institut nümayəndələrinin bir-biriləri ilə nitq səviyyəsində qarşılıqlı fəaliyyətidir» [6, s. 5-6]. Müəllif müasir cəmiyyətdə institusional diskursun növbəti növlərini ayırd edir: siyasi, diplomatik, inzibati, hüquqi, hərbi, pedaqoji, dini, tibbi, işgüzar, reklam, idman, elmi, səhnə və kütləvi - informasiya [6, s. 7-8].

Təsisat diskursunun növlərindən biri kimi diplomatik diskurs da bir sıra dilçilərin tədqiqat obyekti olmuşdur. Diplomantik diskursun təhlilində müxtəlif yanaşmaları qeyd etmək mümkündür:

- pragmatik (N.Arutyunova, R.Vodak, V.Karasik, L.Kiseleva, L.Rijova, O.Dukrot və başqaları);
- diskursun lingvistikası (V.Kaşkin, M.Makarov, P.Serio, Y.Stepanov, V.Çernyavskaya, P.Şarodo və başqaları);
- kommunikasiya nəzəriyyəsi (L.Duskayeva, O.Kamenskaya, E.Beloqlazova və başqaları).

Qeyd etmək lazımdır ki, son vaxtlara qədər "diplomatik diskurs" anlayışı daha çox kommunikasiyanın qeyri-verbal tərəfini göstərmək üçün istifadə olunurdu: diplomatik protokol və etiket, digər semiotik əhəmiyyətə malik digər ekstralingvistik hadisələr. Bir qayda olaraq, diplomatiya sahəsində aparılan araşdırmalarda əsas diqqət dil vasitələrinin təhlilinə deyil, daha çox kommunikativ prosesin məzmun tərəfinə yönəlirdi.

Dünya birliyində baş verən proseslər diplomatik ünsiyyətə təsir göstərməyə və diplomatik diskursun məzmununda əks olunmaya bilməz. Buna görə də, müasir diplomatik diskursun sərhədləri əhəmiyyətli şəkildə genişlənir və iqtisadi, hüquqi, kommersiyanın, hərbi və əlbəttə ki, siyasi diskurs elementlərini özündə cəmləşdirir. Adı çəkilən diskursların müəyyən kəsişmə nöqtələri olsa da, onları bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətlər də mövcuddur. Məsələn, siyasi diskursun məqsədi hakimiyyət uğrunda mübarizədirsə [12, s. 34], onun daxili məntiqini inandırmaq təşkil edirsə [1, s. 35] diplomatiyanın ümumi tərifindən irəli gəlir ki, diplomatik kommunikasiyanın funksiyaları məlumatlandırmaqdan başqa, ölkənin və onun vətəndaşlarının maraqlarını qorumaqdır (diplomatik diskursun məqsədi barədə daha ətraflı bir az sonra).

Diplomatik diskurs və media diskursları arasındakı münasibətlər də xüsusi maraq doğurur. Bu tip diskursların yaxınlaşmasının əsas səbəbi, müasir diplomatiyanın bir tərəfdən açıq nümayiş olunmaq istəyi və digər tərəfdən medianın artan sayı vasitəsilə ictimai şüurun formalaşmasına təsir etmək niyyətidir. Media bu

vəziyyətdə bir növ texniki vasitə rolunu oynayır, dövlətin beynəlxalq fəaliyyəti ilə bağlı müəyyən məsələlər barədə geniş kütləyə məlumat verir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, siyasi diskursla müqayisədə diplomatik diskurs mediada daha az təmsil olunur.

Diplomatik diskurs bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir: diplomatların istifadə etdiyi şifahi və yazılı dil arasında fərqlərin olması; diplomatiyada fransız və latın mənşəli xüsusi diplomatik leksikanın, terminologiyanın istifadəsi; yüksək nitq üslubundan istifadə; sənədlərdə mürəkkəb sintaktik konstruksiyaların istifadəsi və s.

Diplomatik diskurs kommunikasiyanın səciyyəvi məqsədləri, janr orijinallığının mövcudluğu və ünsiyyətdə xüsusi iştirakçıların olması ilə fərqlənir.

Diplomatik kommunikasiyanın məqsədləri ilə bağlı tədqiqatçılar arasında müxtəlif fikirlər mövcuddur. E.A. Veberin fikrincə, diplomatik diskursun məqsədi «xalqın rifahının və milli maraqların müdafiə olunmasından, dövlətin adından xarici siyasi fəaliyyətin həyata keçirilməsindən, silahlı münaqişənin qarşısının alınmasından və sülhün möhkəmləndirilməsindən ibarətdir» [4, s. 37].

A.S. Kojeteva diplomatik kommunikasiyanın məqsədinin – «dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunmasından, əməkdaşlıqdan, xarici ölkələrlə uyğun maraqların və razılığın axtarışından, dünyada dövlətin pozitiv qavranmasını təbliğ etməkdən» ibarət olduğuna işarə edir [7, s. 7-8].

V.N. Yapparovanın fikrincə, diplomatik diskursun məqsədi hakimiyyət uğrunda mübarizədən ibarətdir və bu məqsəd daha çox kölgədə qalır və müxtəlif məsələlər üzrə informativ auditoriya kimi təmsil olunur [13, s. 167].

L.M. Terentiy məqsəd kimi “mövcud problemlərin müzakirəsi prosesində razılığın əldə olunmasını” göstərir [10, s. 8].

Diplomatik kommunikasiyanın məqsədləri ilə bağlı yuxarıda sadalanan müəlliflərin tərfi ümumilikdə növbəti aspektlərə toxunur: dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunması (sinonimlər: milli maraqların və xalqın rifahının müdafiə olunması, silahlı münaqişənin qarşısının alınması və sülhün möhkəmləndirilməsi), razılığın əldə olunması (əməkdaşlıq, xarici ölkələrlə uyğun maraqların və razılığın axtarışı), cəmiyyətin məlumatlandırılması (hakimiyyət uğrunda mübarizə məqsədilə auditoriyanın məlumatlandırmaq, dünyada dövlətin pozitiv qavranmasını təbliğ etmək).

Bizim fikrimizcə, diplomatik kommunikasiyanın qlobal məqsədi beynəlxalq arenada milli maraqların müdafiə olunmasından ibarətdir. Bu da aşağıdakı yarım məqsədlərin həyata keçirilməsinə yardım etdir:

- ölkələr arasında daimi əlaqələrin qorunub saxlanması və müəyyən olunması;
- razılaşmaların qəbul olunması yolu ilə mübahisəli məsələlərin müştərək həlli və müzakirə olunması (razılaşmanın əldə olunması);
- digər dövlətlərin fəaliyyətinə nəzarətin və tənzimləmə prosesinin həyata keçirilməsi;

- ictimaiyyətin məlumatlandırılması və ictimai fikrin formalaşması, öz fəaliyyətinin bəraət qazanması, müttəfiqlərin cəlb olunması, digər tərəfin ittiham olunması məqsədilə öz hökumətinin rəsmi mövqeyinin izah olunması.

Diplomatik diskursun məqsədi və yarım məqsədləri müxtəlif janrlarda realizə olunur və onlar da ünsiyyət formasına görə iki böyük qrupa – yazılı və şifahi qruplara bölünür.

Məlumatlandırma məqsədini reallaşdıran diplomatik diskursun yazılı janrlarına notalar (şəxsi nota, dövlət başçısının və ya hökumətin şəxsi notası, verbal nota), yaddaş qeydi, (şəxsən ötürülən yaddaş qeydləri və kuryerlə göndərilən yaddaş qeydləri), memorandum, dövlət başçılarının iqtisadi, elmi-texniki müstəqil bəyanatları, həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli xarakterli kimi digər problemlər aiddir.

Məlumatlandırma məqsədini reallaşdırılan diplomatik diskursun şifahi janrlarına dövlətlərin rəhbər xadimlərinin ayrı-ayrı şəxslərin və ya ictimai təşkilatların nümayəndələrinin suallarına və ya müraciətlərinə cavabları, çıxışları (bəyanatlar, kommunike), müsabiqə, KİV üçün şərhlər, mətbuat konfransları (KİV üçün keçirilən tədbirlər), brifinqlər aiddir.

Şifahi diplomatik janrlar arasında vacib yeri dövlət rəhbər xadimlərinin beynəlxalq vəziyyətin daha aktual problemləri ilə bağlı ayrı-ayrı şəxslərin və ya ictimai təşkilatların nümayəndələrinin suallarına və ya müraciətlərinə cavabları tutur. Bu cür sənədlər, bir qayda olaraq mətbuatda dərc olunur. Onlar böyük siyasi məzmunla təmin olunaraq nəinki ikitərəfli münasibətlərə, eləcə də global problemlərə toxunur.

Müsabiqə janrı informasiya agentliyi və ya televiziya proqramı vasitəsilə təşkil olunan jurnalistin diplomatla şəxsi ünsiyyəti zamanı realizə olunur. Müzakirə prosesində jurnalist aktual olan ən vacib və mübahisəli məsələlərin geniş spekterini əhatə etməyə cəhd göstərir.

Əlaqələrin qorunub saxlanmasının məqsədi həm yazılı (şəxsi məktub, vizit kartları, teleqramlar), həm də şifahi (giriş sözü, sağlıqlar) janrlarda həyata keçirilir. Ümumilikdə, əlaqələrin qorunub saxlanması məqsədinin realizə olunduğu janrlar etiketli janrlar sırasına aiddir. Lakin hətta etiketli janrlar da millətlərarası münasibətlərin qurulmasına öz töhfəsini verir, çünki onlar millətlərarası münasibətlərin mahiyyətini təşkil edən faktlar haqqında iddialardan ibarətdir.

Razılığın əldə olunmasının məqsədi yazılı və şifahi janrlarda realizə olunur. Bu məqsədi ifadə edən əsas yazılı sənəd beynəlxalq müqavilədir.

V.İ. Karasik «rəsmi (təsisat) ünsiyyət şəraitində ünsiyyət prosesinin iştirakçılarını agentlər və müştərilər olmaqla iki qrupa ayırır. Agentlər – sosial təsisatın nümayəndələri, müştərilər isə – sosial institutlarla əlaqəli olmayan insanlardır» [5, s. 13].

A.S.Kojeteva da diplomatik diskurs iştirakçılarını iki qrupa bölür:

- məlumatın adresantı – şifahi / yazılı məlumatı yaradan və göndərən;

- məlumatın adresatı – məlumatı dinləyən / oxuyan və kodlaşdıran.

Adresant rolunda diplomatiya institutunun nümayəndələri (peşəkar diplomatlar – xarici siyasi qurumun vəzifəli şəxsləri) və ya dövlətin xarici siyasətinin həyata keçirilməsi, dövlətin hüquq və maraqlarının xarici ölkələrdə müdafiə olunması prosesinə cəlb olunmuş dövlətin siyasi dairələrinin nümayəndələri (dövlət və hökumətin, xüsusi orqanların başçıları) çıxış edir. Diplomatik diskursun adresatı – diplomatiya institutunun və ya digər institutun nümayəndələri: işgüzar dairələr, KİV, elmi-texniki ziyalılar, ali məktəb xadimləri, mədəniyyət, incəsənət xadimləri, ümumilikdə institut nümayəndələrinə qarşı münasibətdə cəmiyyətin nümayəndələri, yəni ölkənin vətəndaşları [8, s. 255].

Diplomatik peşənin adi vətəndaşlar üçün qapalılığı kimi xüsusiyyətini də qeyd etmək lazımdır. Diplomat nadir hallarda geniş auditoriya qarşısında danışır.

Mənalardan birinə müvafiq olaraq “diplomatik” sözü “qeyri-səmimi” deməkdir. Diplomatik danışığın böyük hissəsi – «qapalı qapı arxasındakı» dialoqdur. Danışıqların təfəsilatları, müqavilələrin imzalanması əksər hallarda icmal və müzakirə üçün mümkünsüzdür. Zərif diplomatik məsələlər ölkələrin liderləri və diplomatlar tərəfindən əksər hallarda vətəndaşların maraqları və onların təhlükəsizliyi naminə gizlin (qapalı şəraitdə) müzakirə olunur.

Bütün bunlarla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin birinci yarısında mövcud olan sirrli (məxfi) diplomatiya öz yerini açıq diplomatiyaya verərək “qapalı” şəkildə mövcud olmağa son qoymuşdur. Hərçənd sirrli danışıklar mövcud olmaqda davam etsə də, onların yekunları açıq diplomatiyanın prinsiplərinə müvafiq olaraq bir qayda olaraq, KİV vasitəsilə ictimaiyyətə ötürülür.

Bununla əlaqəli olaraq, kommunkativ fəaliyyətin xüsusi növü olan diplomatik diskurs formaca iki qrupa bölünür: publik diplomatik diskurs və qeyri-publik diplomatik diskurs. Diplomatik diskursun bu formalarının ayırd edilməsi onların əsas məqsədləri və onlara nail olmaq üsulları, onların əsas adresatının spesefik xüsusiyyətləri və realizə olunmasının müxtəlif kontekstləri ilə əlaqədardır.

Dövlətin beynəlxalq fəaliyyətinə aid olan müəyyən məsələlərlə bağlı geniş auditoriyanın məlumatlandırılması diplomatik diskursun publik formasının eksplisit məqsədidir. Bu halda əsas adresat kimi, diplomatiyaya heç bir aidiyyəti olmayan, adi vətəndaşlardan və mütəxəssislərdən ibarət olan kütləvi müşahidəçi çıxış edir.

Hal-hazırda ənənəvi diplomatiya ilə yanaşı, publik diplomatiya fəal şəkildə inkişaf edir. Publik diplomatiya – rəsmi diplomatiya tərəfindən istifadə olunan və xarici kütləvi auditoriyanın məlumatlandırılmasına yönələn tədbirlər kompleksi, eləcə də xüsusi dövlət maraqlarının nəzərə alınması ilə xarici ölkədə ictimai fikrə təsirdir [11, s. 110]. «Publik diplomatiya» anlayışı «KİV» anlayışı ilə sıx şəkildə əlaqədardır, belə ki, öz ölkəsinin siyasəti və xarici ölkələrin ictimaiyyəti arasında nüfuzun təbliğ olunması kütləvi informasiyanın müasir vasitələrinin – radio, televiziyanın, xarici dillərdə mətbuatın, xarici auditoriyaya çıxışa qadir olan İnternetin meydana çıxdığı hallarda daha böyük miqyaslarda mümkün ola bilər.

Müasir diplomatlar publik diplomatiyanın fəal iştirakçıları olmaqla müxtəlif auditoriyalarda çıxış edir, KİV-də müsahibə verir, televiziya çıxır, mətbuat konfransları və beynəlxalq brifinqlər təşkil edərək ictimai fikrə təsir göstərir.

Məlumatı toplamaq, işləmək, onun əsasında qərar qəbul etmək və onları auditoriyaya ötürmək bacarığı effektiv diplomatiyanın əsas tərkib hissələrindən biridir. Buna görə də, diplomatik sahədə kommunikativ səriştənin inkişafı, kommunikativ strategiyaların və taktikaların istifadəsi, dil vasitələrinin optimal seçimi böyük önəm daşıyır.

V.İ. Popov qeyd edir ki, diplomatiyanın mahiyyəti söhbətlərdən ibarət olub, onlardan hər biri «diplomattan yüksək peşəkarlıq, ətraflı hazırlıq tələb edir» [9, s. 326].

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar: institusional diskursun növlərindən biri olan diplomatik diskurs özünəməxsus konstruktiv xüsusiyyətlərə malik olan müstəqil bir təşkilatdır (qurumdur). Diplomatik diskurs dedikdə, beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya sahəsində ünsiyyətin institusional situasiyalarında realizə olunan, dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunmasına, əməkdaşlığa, xarici ölkələrlə razılığın axtarışına, xarici ölkələrdə həmvətənlərin hüquq və maraqlarının müdafiə olunmasına, dünyada dövlətin pozitiv qavrayışının yaradılmasına yönələn nitq başa düşülür.

Diplomatik diskurs diplomatik institutun kommunikativ məkanında mövcud olan status-rollu münasibətlərin sabit sisteminin bir hissəsini təşkil edir. Diplomatik kommunikasiyanın əsas (qlobal) məqsədi beynəlxalq arenada milli maraqların müdafiə olunmasından ibarətdir.

Diplomatik diskursda müvafiq dövlətin xarici siyasətinin məqsəd və tapşırıqlarının həyata keçirilməsində şifahi (çıxışlar, müsabiqə, KİV üçün şərhlər, mətbuat konfransları, brifinqlər və s.) və yazılı janrların (bəyannamə, ərizə, nota, memorandum, yaddaş kitabçası, kommunique və digərləri) inkişaf etmiş sistemi formalaşmışdır.

Diplomatik diskurs bilik və strukturların qanunauyğunluqlarını və ortaq cəhətlərini nəzərdə tutur. Diskurs potensial olaraq böyük bir janr və mətnə özünü göstərə bilər, məsələn daxili siyasətlə bağlı bir TV debatında, immiqrasiya məhdudiyyətlərinə dair siyasi manifestdə, miqrasiya məsələləri üzrə bir mütəxəssisin çıxışında və s. [14, s.39].

Diplomatik diskursun publik və qeyri-publik formalarının ayırd edilməsi onların əsas məqsədləri və onlara nail olmaq üsulları, onların əsas adresatının spesifik xüsusiyyətləri və realizə olunmasının müxtəlif kontekstləri ilə əlaqədardır.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov A.Y. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri / A.Y.Məmmədov, M.Y.Məmmədov – Bakı: Çarşıoğlu, – 2010, 96 s.
2. Арутюнова Н. Д. От редактора // Логический анализ языка. Язык и время; отв. ред. Н.Д. Арутюнова, Т.Е. Янко. – М.: Индрик, 1997, 351 с.
3. Логический анализ языка. Языки пространств / отв. ред. Арутюнова Н. Д., И. Б. Левонтина. – М.: Языки русской культуры, – 2000, 448 с.
4. Вебер Е.А. Опыт лингвистического исследования когнитивного диссонанса в английском дипломатическом дискурсе: Дис. ... д-ра филол. наук. Иркутск, 2004, 213 с.
5. Карасик В.И. Язык социального статуса. М.: Институт языкознания АН СССР, Волгоградский педагогический институт, – 1991, 495 с.
6. Карасик В.И. О типах дискурса // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс.: сб. науч. тр. Волгоград, – 2000, 228 с.
7. Кожетева А.С. Лингвопрагматические характеристики дипломатического дискурса: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., – 2012, 23 с.
8. Кожетева А.С. Языковая объективация адресата и адресанта в дипломатическом дискурсе // Теория и практика общественного развития. 2014. №1. с. 255-258.
9. Попов В.И. Современная дипломатия: теория и практика: Часть I: Дипломатия – наука и искусство: Курс лекций / ДА МИД РФ. М.: Научная книга, 2000, 576 с.
10. Терентий Л.М. Дипломатический дискурс как особая форма политической коммуникации // Вопросы когнитивной лингвистики, Тамбов, № 1 (022), 2010, с. 47-56.
11. Цветков А.Ю. Публичная дипломатия как ресурс внешней политики: проблема эффективности // Вестник СПбГУ. Сер. 6, 2010, Вып. 3. с. 110-116.
12. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. М., 2004, 368 с.
13. Яппарова В.Н. Дипломатический дискурс как объект междисциплинарного исследования // Филология и культура. Казань: Изд-во Казанского (Приволжского) федерального университета, 2016, с. 165-170.
14. Wodak R. The Discourse of Politics in Action; Politics as Usual. London. Palgrave Macmillan, 2011, 252 p.

МАМЕДЗАДЕ РЕНА ХАТАИЛ

**ДИСКУРСИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ
КОММУНИКАЦИИ
РЕЗЮМЕ**

В данной статье исследуются различные типы дискурса. Здесь подчеркивается, что дипломатический дискурс, являющийся одним из видов институционального дискурса, является объектом изучения ряда лингвистов.

До недавнего времени дипломатический дискурс использовался для невербального общения, но значительное расширение границ дипломатического дискурса, его способность сочетать элементы экономического, правового, коммерческого, военного и политического дискурса составили суть данного исследования.

Дипломатический дискурс отличается своеобразием жанра и наличием особых участников общения. В исследовании представлены примеры различных подходов к дипломатическому дискурсу. В рассматриваемой статье подчеркивается важность защиты национальных интересов на международной арене, как главная цель дипломатического общения.

В статье говорится, что дипломатический дискурс делится на две группы: письменную и устную, а также отражено различие между его публичной и непубличной формами.

В представленной статье тщательно исследуется дипломатический дискурс: В статье особое внимание уделено формированию развитой системы устных и письменных жанров в дипломатическом дискурсе при реализации целей и задач внешней политики государства.

В настоящее время наряду с традиционной дипломатией активно развивается публичная дипломатия. В работе подробно рассматривается наличие в социальной лингвистике двух основных типов дискурса: кадрового (лично-ориентированного) и институционального (институционально-статусного).

Из статьи можно сделать вывод, что под дипломатическим дискурсом понимается речь, направленная на обеспечение государственной безопасности, сотрудничество, достижение договоренностей с зарубежными странами, защита прав и интересов соотечественников в зарубежных странах, формирование позитивного восприятия государства в зарубежных странах мира.

Ключевые слова: дипломатический дискурс, общение, цель, связь, тип, процесс, характеристика

R.MAMMADZADA

DISCURSIVE FEATURES OF DIPLOMATIC COMMUNICATION

SUMMARY

The article examines the types of discourse. It is emphasized that diplomatic discourse which is considered to be one of the types of institutional discourse, is the object of study of a number of linguists.

Until recently, the use of diplomatic discourse to indicate the non-verbal side of communication, and then the significant expansion of the boundaries of diplomatic discourse, its power of combining the elements of economic, legal, commercial, military and political discourse comprises the essence of the study.

Diplomatic discourse is distinguished by the originality of the genre and the presence of special participants in communication. The study provides examples of different approaches to diplomatic discourse. The written work highlights the protection of national interests in the international arena as the main goal of the diplomatic communication.

It is said in the article that the diplomatic discourse is divided into two groups: written and oral groups, and the distinction between its public and non-public forms is reflected in the article. Diplomatic discourse is thoroughly researched in the written work.

The article focuses on the formation of a developed system of oral and written genres in diplomatic discourse in the implementation of the goals and objectives of the state's foreign policy.

At present, along with traditional diplomacy, public diplomacy is actively developing. In social linguistics, two main types of discourse: personnel (personal-oriented) and institutional type (institutional-status-oriented) is examined in detail in the presented article.

It can be concluded from the written work that diplomatic discourse is understood as a speech aimed at ensuring state security, cooperation, reaching agreements with foreign countries, protecting the rights and interests of compatriots in foreign countries, creating a positive perception of the state in the world.

Key words: diplomatic discourse, communication, purpose, connection, type, process, feature

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: : filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yeganə Orucova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

MƏMMƏDOVA LEYLA KAMRAN QIZI

filologiya elmləri doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti,

Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası

leyla.kamranqizi@gmail.com

AZ1014, Ş.Əzizbəyov küçəsi 33

NƏCƏF BƏY VƏZİROVUN DRAMATURGIYASINDA MÜSBƏT OBRAZ PROBLEMİ

XÜLASƏ

Bədii ədəbiyyatda qəhrəman öz mənəvi dünyasının zənginliyi, ətrafındakılara örnək olacaq davranışları və yüksək insani keyfiyyətləri digər obrazlardan seçilir. Digər obrazlar yardımçı xüsusiyyətə malik olub, baş qəhrəmanın xarakterinin açılmasına kömək edir.

Dram əsərləri ilə Mirzə Fətəli Axundzadə realist ədəbi məktəbinin xələflərindən sayılan, faciə janrının təməlini qoyan Nəcəf bəy Vəzirovun yaradıcılığında “Müsibəti-Fəxrəddin” i nəzərə almasaq bütün əsas qəhrəmanlar mənfi tiplərdir. Müəllif yaratdığı mənfi qəhrəmanlarla milli məişətimizi, yaşadığı dövrün ədalətsizliklərini, cəhalətə sürükləyən vaxtı çoxdan keçmiş adət-ənənələri kəskin şəkildə tənqid etmişdir. N.Vəzirovun dramaturgiyasında nəzərəcərpacaq qədər müsbət qəhrəmanlar da vardır. Əsərlərdə müsbət qəhrəmanlar azlıq təşkil etsə də, müəllif mövqeyini məhz onlar tərənnüm etmişlər. Beləki, N.Vəzirov xalqa demək istədiklərini, mövcud dövr haqqında düşüncələrini, xalqı cəhalətdən çıxarmaq yollarını müsbət obrazlar vasitəsilə çatdırmışdır. Bəzi müsbət obrazlar əsərin süjet xəttində epizodik mahiyyət daşısalar da, az sözlə faydalı fikirlər aşılamağı, böyük mətləblər həyata keçirməyi bacarmışlar.

N.Vəzirovun istər komediya, istərsə də dram əsərlərində bəhs edilən müsbət obrazlar əsasən ifşaçılıq xüsusiyyətinə malikdirlər. Real həyat həqiqətlərinin tam çılpaqlığı ilə çatdırılması üçün baş qəhrəmanların müsbət olması gərəkdir. Ədibin dramaturgiyasında yeganə baş qəhrəmanları müsbət olan əsər “Müsibət-Fəxrəddin” dir. Yazılışı ilə dramaturgiya tariximizdə faciə janrının əsasını qoyan bu əsərdə müsbət qəhrəman problemi öz bədii həllini tapmışdır.

N.Vəzirovun realizmi çağdaş gü müzlə kifayətlənməyən, gələcəyə də xidmət edən bir realizmdir. Bu realizm neçə-neçə yazarların yaradıcılığını rəvnəqləndirmiş, illərin yaddaşından silinməyən əsərlərin ərsəyə gəlməsinə zəmin yaratmışdır.

Açar sözlər: dramaturgiya, müəllif mövqeyi, müsbət obrazlar

Bədii ədəbiyyatda qəhrəman öz mənəvi dünyasının zənginliyi, ətrafındakılara örnək olacaq davranışları və yüksək insani keyfiyyətləri ilə digər obrazlardan seçilir. Digər obrazlar yardımçı xüsusiyyətə malik olub, baş qəhrəmanın xarakterinin açılmasına kömək edir.

Dramaturgiyası ilə Mirzə Fətəli Axundzadə realist ədəbi məktəbinin xələflərindən sayılan, faciə janrının təməlini qoyan Nəcəf bəy Vəzirovun yaradıcılığında “Müsibəti-Fəxrəddin” i nəzərə almasaq bütün əsas qəhrəmanlar mənfi tiplərdir. F.Qasımzadənin söylədiyi kimi bu qəhrəmanlar “Zülmət səltənəti”nin nümayəndələridir. Ədibin bədii yaradıcılığının xronologiyasını izləsək get-gedə “Zülmət səltənəti”nin təmsilçilərinin daha eybəcər və mənəviyyətsiz olduqlarının şahidi oluruq. Məsələn, Bayraməli bəy (“Ev tərbiyəsinin bir şəkli”), Xırda xanım (“Daldan atılan daş topuğa dəyər”), Fatma xanım (“Sonrakı peşmançılıq fayda verməz”), Cənnətəli ağa (“Adı var, özü yox”), Hacı Qənbər (“Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”), Hacı Fərəc (“Pul düşkünü Hacı Fərəc”) və s. Müəllif yaratdığı mənfi qəhrəmanlarla milli məişətimizi, yaşadığı dövrün ədalətsizliklərini, cəhəltə sürükləyən vaxtı çoxdan keçmiş adət-ənənələri kəskin şəkildə tənqid etmişdir.

N.Vəzirovun dramaturgiyasında nəzərəcərpacaq qədər müsbət qəhrəmanlar da vardır. Əsərlərdə müsbət qəhrəmanlar azlıq təşkil etsə də, müəllif mövqeyini məhz onlar tərənnüm etmişlər. Beləki, N.Vəzirov xalqa demək istədiklərini, mövcud dövr haqqında düşüncələrini, xalqı cəhəltədən çıxarmaq yollarını müsbət obrazlar vasitəsilə çatdırmışdır. Bəzi müsbət obrazlar əsərin süjet xəttində epizodik mahiyyət daşısalar da, az sözlə faydalı fikirlər aşılamağı, böyük mətləblər həyata keçirməyi bacarmışlar.

Ədibin bəzi pyeslərində müsbət obrazlar olmasa da, “Daldan atılan daş topuğa dəyər” komediyasındakı Əbdürrəhman bəy, İskəndər bəy və Dəli Şirin obrazları yüksək mənəviyyəti, insani keyfiyyətləri ilə nəzərimizi cəlb edir. Əbdürrəhman bəy qulluqdan çıxmış, 52 yaşında bir çinovnikdir. Fəal bir obraz olmasa da müsbət cəhətləri ilə ilk andan digər surətlərdən seçilir. Əbdürrəhman bəy həlim bir insan, mülayim ailə başçısı olsada həyat yoldaşı Xırda xanım tərəfindən hər zaman mənfi qarşılanmağı, onu ev-əşiyindən qaçaq salır. Xırda xanımın gözündə həyat yoldaşı olduqca biçarə və məzlum görünür. Əbdürrəhman bəyin alicənablığını qavramayan bu qadın onu hər zaman aşağılayır : “Sənin öz-özündən xəbərin yoxdu, a biçarə... Əgər dərdini bilsən, bu dildə, bu damağda qalmazdın” [8, s.25].

Əbdürrəhman bəydən fərqli olaraq İskəndər bəy daha fəal, sözünü deyər biləcək bir müsbət obrazdır. Bu gənc həkim bütün subay qızların və eləcə də qız

analarının ən ülvü xəyalıdır. İskəndər bəyin öz-özünə dediyi sözlər bu obrazın necə imanlı bir gənc olduğunu təsdiqləyir: “İskəndər bəy- (sağ əlinin dal tərəfin kitabına bərk vurub). Möhkəm dostum, əziz dostum, bitəməh dostum, bihəsəd dostum!. Təklük yoldaşı, dərd-qəm yoldaşı, baqi dostum... Pərvərdigara, Şükür, gündə min kərə Şükür sənə ki, mən kimi yetimi bu məqama gətirdin və mənə tamam dünyanın ağıl və kamal sahibləri ilə həmsöhbət etdin. Şükür, min kərə Şükür!...” [8, s.34]. Böyükələrlə böyük, uşaqlarla uşaq kimi davranan İskəndər bəy həm də namuslu bir ailə başçısıdır. N.Vəzirovun dövrünün, eləcə də gələcəyin gənclərini necə görmək istəyi məhz bu obrazda bədiiləşdirilmişdir.

“Daldan atılan daş topuğa dəyər” komediyasının ən fəal, müəllif mövqeyindən çıxış edən müsbət obrazı Dəli Şirindir. Qəbul olunmadığı bir cəmiyyətdə yaşadığı onun dilindən belə söylənir: “ Həkimbaşı, mən özümü dəli kökünə salmışam ondan ötrü ki, vilayətimizdə həqiqətdə dəli çoxdu və mən neyləyim ; bazara girdin gözü qırıq, sən də ol gözü qırıq” [8,s.35]. “Dəlidən doğru xəbər” kimi səslənən bu obrazın aralıq övrəti Nurcahana dediyi sözlər oxucunun ürəyindən xəbər verərək, bəşəri mahiyyət daşıyır. Dəli Şirin tutduğu mövqe ilə bizə sələfi Şair Nuru (M.F.Axundzadə “ Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər”) xatırladır. Əli Sultanlı bu obrazı belə təsvir edir: “Zülmət səltənəti” nin təzyiqi altında inildəyənlər”dən biri də Dəli Şirindir. Onun mühakimələri ifşaçı xasiyyət daşımaqla bərabər, ümumiləşdirici mahiyyətdədir” [7, s.144].

Dəli Şirin yaşadığı cəmiyyətdə ağıllı insanların faciəsinin təzahürüdür. Hər iki obrazın (Şair Nuru və Dəli Şirin) daha mükəmməl və dolğun xələfi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində bəşəri mövqe qazanan, monoloqu ilə dramaturgiyamıza möhürünü vuran Kefli İskəndər (C.Məmmədquluzadə “Ölülər”) obrazında səhnəyə çıxmışdır.

Bəzi hallarda epizodik mahiyyət daşıyan müsbət obrazlar da vardır. “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz” pyesində elə ilk məclisdən nəzərimizi cəlb edən yenicə evlənmiş, dəftərxana mirzəsi Səlmən bəy belə obrazlardandır. Halal zəhməti ilə yaşayan bu surətin yeganə arzusu dinc həyat, ailədə əmin-amanlıqdır. Onun axtardığı, arzusunda olduğu ailə səadəti sıradan bir gəlin qayınana münəfiqəsi səbəbindən puç olur. Səlmən bəy və onunla bir taleyi paylaşan əmisi oğlu nə qədər səy etsələr də qadın fitnəkarlığına qarşı müqavimət göstərə bilmirlər. Hər iki obraz yeganə çıxış yolunu canlarını götürüb bir başa Sibirə qaçmaqda görürlər. Adından başqa bu pyes bizə bir atalar sözünü də xatırladır: “Qadın yıxmayan ev min il tikili qalar”. Ailə-məişət pyesləri silsiləsindən sayılan bu əsərdə yersiz söz-söhbətin, əsrlərin faciəsi olan gəlin-qayınana münasibətlərinin sonda necə fəlakətlərə səbəb olması müəllif tərəfindən tam çılpalıqla ilə əks olunmuşdur.

N.Vəzirovun bədii yaradıcılığında çoxlu sayda oxucu rəğbəti qazanan, davranışı, təmiz əxlaqı ilə bizə Şahbaz bəyi (M.F.Axundzadə “Hekayəti-müsyö Jordan həkimi nəbatat və dərviş Məstəli şah-cadüküni-məşhur”) xatırladan Əşrəf bəydir (“Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”). Əşrəf bəyin Hacı Qənbərin ailəsinə

gəlişi ilk andan rəğbət, ümid yaradır. Bu ümid yalnız baramaları batmış Hacı Qənbərin ailə üzvlərinin deyil, cəhalətdən qurtarmaq üçün elmin, biliyin yeganə çıxışı olduğunu qavramaq, dərk etmək yoludur. Məhz elmi, müasir düşüncəli bir gəncin sayəsində ailənin böhranlı günləri qurtarır və gərginlik aradan qaldırılır. Əşrəf bəy obrazının istək və arzularını, həyata baxışını düzgün şərh edən K. Məmmədov yazır: “Əşrəf bəy istəyir ki, ədəbsiz, nadan, qan tökən, yalan danışan, “biri-birinin canına-malına düşmən olan”, “divanxanalar qapısında qoyun sürüsü kimi boyun-boyuna düzülüb yığılan bədbəxt müsəlmanlar elmi, tərbiyəli olsunlar” [5, s.70].

N. Vəzirov Azərbaycan dramaturgiya tarixini mövzu baxımından yeni müstəviyə qaldıran bir sənətkarlardandır. O, “Pəhləvanani-zəmanə” əsəri ilə dramaturgiyamızda burjua münasibətlərini kəskin tənqid edən yeni bir mövzu, mükəmməl bir əsərin təməlini qoymuşdur. Əsərdə xalqın qanını içib, yalnız öz mənfəətlərini güdən, ətrafdakı hər şeyə pul gözü ilə baxan, heç kəsi vecinə almayan, bütün insani keyfiyyətlərdən kənar olan eybəcər burjua millətçiləri tənqid olunur. Obrazların bəzilərinin “şeytan”, “pişik” ləqəbi daşması da oxucuda ilk baxışdan qoyulan problem haqqında rəy yaradır. N. Vəzirov əsərdəki qəhrəmanlardan birinin dililə “siz adınızı qoymusunuz millətpərəst, amma belə hərəkətlərdən aşkar görünür ki, millət pərəstliyiniz də pul tələsidir... Adınız millətpərəst, özünüz dəllək” - deyə belə rəzil burjua millətpərəstlərinin soyğunçuluğunu ifşa edir [4, s.140].

“Nə əkərsən, onu biçərsən” qəziyyəsi cəmiyyət üçün çox aktual bir mövzuya həsr olunmuşdur. “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz”dən fərqli olaraq burada qadın dedi-qodularının deyil, əcnəbi qız saxlamağı özünə hünər sayan və bununla da fəxr edən, bəzi üzdə ailə başçısı olanların faciəsi tərənnüm olunur. Əsərdə müsbət obraz kimi despot Fatma xanımın (“Sonrakı peşmançılıq fayda verməz”) tam əksi olan, mülayim Sərvnaz xanım ilə qarşılaşırıq. Sərvnaz xanım, onun gəlini Gövhər xanım müsbət qadın obrazlarıdır. Hər iki obraz müsbət olsa da, müstəlif dünyagörüşlərinə malikdirlər. Gəlinində heç bir günah görməyən Sərvnaz xanım onu məzəmmətləyir. Ailə münasibətlərində güzəştə getməyi, ailənin dağılmaması üçün kişinin bütün naqis hərəkətlərinə göz yummağı gəlininə məsləhət görür. Şübhəsiz ki, onda bu xüsusiyyəti aşılamanı göz açdığı mühit, böyüyüb boya-başa çatdığı ailə və qadına olan münasibəti formalaşdıran cəmiyyətdir. Sərvnaz xanımın gəlininə söylədiyi sözlərdə biz bu fikrin bir daha şahidi oluruq: “Gövhər xanım, qurban olum sənə, bax elə götür mənim özümü. Rətmətlik ərim həftə səkkiz, mən doqquz döyərdi məni... Hətta bir yol öldürməkdə istəyirdi ki, niyə genə qız doğmusan? Qaçdım təndirdə gizləndim, tapa bilmədi... Səfərqulunun atası da onun kimi kənarda şarlatanlıq eyləyib... Axırda peşman, genə qayıtdı uşaqlarının üstünə” [8, s.184].

Gövhər xanım qayınanasının tam əksi olub, bəzi kişilərin ailə meyarlarına düzgün əməl etməmələrinə etiraz edərək, “xarici qız saxlamaq” siyasətini anlayışla qarşılamaq fikri ilə barışa bilmir. O, Sərvnaz xanımın “xərabə şəhərimiz” adlandırdığı, quduzluğun, harınlığın həddini aşdığı, qadına qul kimi baxılan cəmiyyəti bəyənmir. Əsərdə hər bir işi səbir etməklə çözen Sərvnaz xanımın tam

əksi olaraq Gövhər xanım mübarizliyi ilə seçilir. Onu hər addımbaşı təhqir edən, aşağılamağa çalışan həyat yoldaşının üzünə qayıdır və onu “qoçaq elə danış sonra utanmayasan. Hərgah başın sənə ağırlıq edirsə, buyur” deyər məzəmmətləyir. Gövhər xanım eyni zamanda namusu ilə də seçilir. Ona bədab təklif edən aralıq övrəti Nurcahana sərt cavabı sillə kimi səslənir: “Kifayətdir, qoy mən də sözümü deyim: bir müsəlman ki, müsəlman arvadına belə nəmərbut təklif edə, elə adama bilirsən nə deyirlər? Elə müsəlmana deyirlər: ana-bacı tanımayan biqeyrət, binamus heyvan” [8, s.192].

Gövhər xanımın dayısı Nurəddin ağa əsərə gəlişinin ilk anından oxucusunun rəğbətini qazanır. Dürüstlük, haqq-ədalət tərəfdarı olan bu obraz Səfərqulunun hörmətsizliyinə rəğmən öz sanbalını saxlayır, təmkinini pozmamaya çalışır. Onun “Oğlum, bu söhbət keçmiş ola... Bizə pul, cəvahir lazım deyil idi. Bizə ünsiyyət, qeyrət, namus lazım idi, onu da ki görmədik...” deməsi bu obrazın bir daha aliliyindən, ağsaqqallılığından xəbər verir. Məhz əsər də bu nurani obrazın sözləri ilə adlandırılmışdır: “Nə əkərsən, onu biçərsən”.

“Təzə əsrin ibtidası”dakı müsbət obraz isə Cavad bəydir. Cavad bəyin dilindən söylənən sözlər, sanki Nəcəf bəy Vəzirovun oxucusuna çatdırmaq istədiyi fikirlər kimi səslənir: “Əziz balalar, hər bir insanın ömründə iki təsəllisi var: biri ümid-gələcəyin yaxşı olmağına, biri yuxu. Həmçinin hər bir millətin yenə də iki təsəllisi var: biri elm oxuyan cavanlardır, biri də yuxu. Elm oxuyan cavanlar olmayanda, qalar xalqa bir təsəlli-yuxu. Xatalı yuxu, xalqı bəlalara düçar edən yuxu” [8, s.259].

Cavad bəylə Əşrəf bəy (“Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”), Fəxrəddin bəy (“Müsibəti-Fəxrəddin”) kimi ziyalı obrazları arasındakı bənzərlik nəzərəcərpəcəq dərəcədədir. Qaranlıq dünyadan, cəhəldən qurtuluşu maariflənməkdə görə hər üç ziyalı obrazı müəllifin ürək sözlərinin carçısıdır. Əsərin sonunda Cavad bəyin “Köhnələr yansınlar, ya batsınlar” deyər haykırdığı sözlər “Təzə əsrin ibtidası” pyesinin əsas məramından xəbər verir.

N. Vəzirovun sevərək oxucusuna təqdim etdiyi müsbət obrazlardan biri də Zinyət xanımdır. “Pul düşkünü Hacı Fərəc” məzhəkəsində ilk andan oxucunun ürəyinə yol tapan bu müsbət obraz mərhum Ağə Heydərin övrəti olub, iyirmi beş yaşında, Avropa libaslı bir xanımdır. İlk səhnələrdə sadəliyi, həlimliyi ilə seçilsə də, sonrakı epizodlarda sərtləşir. O, var-dövlətinə sahib çıxmaq üçün onunla evlənmək istəyən atası yaşında, hiyləgər Hacı Fərəcə qarşı od püskürür. Şirin vədlərə aldanmayan Zinyət xanımın Hacıнын təklifinə “Aşkar görünür ki, qoca dəli olub. Ağə Heydərdən qalan sərmayə kişinin aqlını başından çıxarıb” deməsi onun ayıq-sayıq, mübariz bir qadın obrazı olduğunu şərtləndirir.

Dünya malında, var-dövlətdə gözü olmayan bu xanımın: “Doğru deyidlər ki, hər bir halda dövlət başa bəla imiş. Neylərəm qızıl teştə, içinə qan qusam”- deməsi onu oxucusuna daha da yaxın edir, sevdilir.

N.Vəzirovun istər komediya, istərsə də dram əsərlərində bəhs edilən müsbət obrazlar əsasən ifşaçılıq xüsusiyyətinə malikdirlər. Real həyat həqiqətlərinin tam çılpaqlığı ilə çatdırılması üçün baş qəhrəmanların müsbət olması gərəkdir. Ədibin dramaturgiyasında yeganə baş qəhrəmanları müsbət olan əsər “Müsbət-Fəxrəddin” dir. Yazılışı ilə dramaturgiya tariximizdə faciə janrının əsasını qoyan bu əsərdə müsbət qəhrəman problemi öz bədii həllini tapmışdır.

“Müsbəti- Fəxrəddin” pyesində iki mülkədar ailəsi arasında olan qan davası fərdi səciyyə daşımayıb, dövrün faciəsini şərtləndirir. Avropa təhsilli, müasir dünyagörüşünə malik Fəxrəddin obrazı bütün müsbət keyfiyyətləri özündə birləşdirir. Onun fikirləri, arzu və istəkləri alidir, müqəddəsdir. Fəxrəddini düşündürən, aqlını məşğul edən köhnə dünyanı kökündən yıxmaq, yerində müasir, işıqlı bir dünya xəlf etməkdir. O, nəinki cəmiyyətdə, adi ailə üzvləri ilə də bu xüsusda dil tapa bilmir. Əsərdə tragik konfliktin bədii həlli Fəxrəddinin məhvinə səbəb olur. Bu dolğun ziyalı obrazının qol-qanadını qıran, arzularının həyata keçməsinə mane olan əsas səbəbkar isə Rüstəm bəydir. Əsərdə Rüstəm bəy, Mələk xanım və Şahmar bər yeniliklə barışmayan, kin, ədavət təmsilçiləridirlər. Fəxrəddinin müsbətindən bəhs edən Ə. Sultanlı yazır: “Fəxrəddinin müsbəti ondan ibarətdir ki, o, dövrün tələblərinə uyğun olan xeyirxah arzularını köhnə dünyanın xəta və xətərindən qoruya bilmir, həyata tətbiq edə bilmir. Onun arzuları ilə ictimai mühit arasında ziddiyyət meydana çıxır” [7, s.153].

“Müsbəti-Fəxrəddin” in ikinci müsbət qəhrəmanı Səadət xanımdır. Səadət xanım oxumuş, açıqgözlü bir gənkdir. Ailəsinin müqavimətinə rəğmən Fəxrəddini canından çox sevir və bu yolda heç kimdən, heç nədən çəkinmir. Səadət xanımın əsl siması qardaşına söylədiyi sözlərdə tərənnüm olunur: “Qardaş, biz heyvan deyilik, bizə insan deyirlər. İnsan olan kəsdə məhəbbət gərək, insaf gərək, mürüvvət gərək...” [8, s.118].

Əsər haqqında K.Məmmədov doğru olaraq yazır: “Faciənin konflikti XIX əsr Azərbaycan həyatının işıqlı və qaranlıq tərəflərinin mübarizəsi üzərində qurulmuşdur. Işıqlı tərəfi Fəxrəddin, Səadət xanım kimi gözüaçıq, qabaqcıl fikirli gənclər, qaranlıq tərəfi isə iri mülkədar Rüstəm bəy və onun əlaltıları təmsil edir” [5, s.92].

Əsərin süjet xəttində az sözə malik olsalar da Mahmud bəy, Gülbahar xanım və Hürü nənə obrazları da vardır. Xüsusilə də nağıl və dastanlardakı ipək qarıları xatırladan Hürü nənə surəti müəllif tərəfindən sevilərək təqdim edilmişdir: “Hürü. Sən də bir yavaş görüm, ay qız! Bircə bu kişiyyə deyən gərək, ay biiman! Bu Fəxrəddin haman Fəxrəddindir ki, qızın Səadəti altı-yeddi il oxudub, tamam vilayətin gözü eləyib, indi bu da onun əvəzidir, ay biiman, a başı batmış?! Hərgah Səadət bu qədər oxumaseydi, o da olardı bizim tayımızın biri” [8, s.117].

Hürü nənə obrazını N.Vəzirov özü də çox bəyənməmiş. Bu haqda K.Məmmədov yazır: “Nəcəf bəy Vəzirov yeri düşdükdə, səhnədə istedadlı bir aktyor kimi də çıxış edirdi. Onun sevdiyi rollardan biri də “Müsbəti-Fəxrəddin”

faciəsindəki Hürü nənə idi. 1916-cı ildə pyesi oynamağa hazırlaşanda Hürü nənəni oynayacaq aktrisa çatışmır. Qruppa rəhbəri Mirzağa Əliyev Vəzirova yaxınlaşıb utana-utana deyir:

-Nəcəf əmi, Azərbaycan səhnəsində aktrisa olmadığını bildiyiniz halda nə səbəbə bəs əsərlərinizdə bu qədər qadın rolu yazırsınız?

Nəcəf bəy mehribanlıqla onun üzünə baxır:

-Oğlum, sözlərin tamamilə doğrudur, aktrisamız yoxdur. Ancaq biz Azərbaycan dramaturqları təkcə indiki vaxtı və zamanı nəzərdə tutub yazmırıq. Bir vaxt olacaq ki, doğma səhnəmizdə oğlandan çox qızlarımız olacaqdır.

-Yaxşı, bəs indi biz nə edək? Hürü nənə rolunda artistimiz çatmır axı?

Nəcəfbəy gülə-gülə:

-Tapılar, siz işinizdə olun. Hürü nənə rolunu oynayanım var, təvəqqe edəməm gəlib oynar. Hələlik salamat qalın!-deyib gedir.

Oyun axşamı, pərdənin açılmasına yarım saat qalmış Vəzirov gəlir. M.Əliyev tez ona yanaşır:

-Nəcəf əmi, bəs Hürü nənəni oynayan nə oldu? Niyə gəlmədi?

Nəcəf bəy tez də cavab verir:

-Bu saat hamısı düzələr. Tez paltarları bura verin.

Nəcəf bəy soyunur, Hürü nənənin paltarını geyinib, saqqalı və bıığı görünməsin deyə burnunun üstündən yaşmaq bağlayıb səhnəyə daxil olur, tamaşanın axırına qədər öz rolunu gözəl oynayır. Tamaşa qurtardıqdan sonra aktyorlarla vidalaşib gedəndə gülə-gülə söyləyir:

-Adətdir, qız qarayıb qocalanda, güc dayısına düşər,- deyərlər” [2, s.112].

Faciənin sərlövhəsi altında “Çəkmə, çəkə bilməzsən, bərkdir fələyin yayı” cümləsi təsadüfən yazılmamışdır. Beləki, müəllif tərəfindən vurğulanan bu fikir əsərin süjetini və ideya istiqamətini yönləndirmişdir. “Müsibəti –Fəxrəddin” bəşəri fikirlərin carçısı olan mükəmməl bir əsər, yüksək ictimai məna kəsb edən ədalət məhkəməsidir.

N.Vəzirovun realizmi çağdaş gülməzlə kifayətlənməyən, gələcəyə də xidmət edən bir realizmdir. Bu realizm neçə-neçə yazarların yaradıcılığını rəvnəqləndirmiş, illərin yaddaşından silinməyən əsərlərin ərsəyə gəlməsinə zəmin yaratmışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. [6 cildə] / Red. hey. sədri B.Nəbiyev.-Bakı: Elm, - c.4.-2011, -858 s.
2. Azərbaycan yazıçılarının həyatından dəqiqələr /Tərtib edib işləyəni Kamran Dadaş oğlu Məmmədov. -Bakı: Gənclik, -1979, -304 s.
3. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi / F.Qasımzadə. -Bakı: Maarif , -1974, -488 s.

- 4.Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair tədqiqlər / F.Qasımzadə . -Bakı: APİ-nin nəşriyyatı, -1960, -162 s.
5. Məmmədov K. Nəcəfbəy Vəzirov / K.Məmmədov. -Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiyası Mətbəəsi, -1963, -326 s.
- 6.Məmməd T. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı / T.Məmməd. -Bakı: Apostrof, - h.1.-2010, -162 s.
- 7.Sultanlı Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı tarixindən / Sultanlı Ə. - Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, -1964, -304 s.
- 8.Vəzirov Nəcəf bəy. Əsərləri / N.Vəzirov. -Bakı: Şərq-Qərb, -2005, -422 s.

МАМЕДОВА ЛЕЙЛА КАМРАН КЫЗЫ

**ПРОБЛЕМА ПОЛОЖИТЕЛЬНОГО ОБРАЗА В ДРАМАТУРГИИ
НАДЖАФ БЕКА ВЕЗИРОВА**

РЕЗЮМЕ

В художественной литературе герой отличается от остальных персонажей богатством своего духовного мира, манерами, которые становятся примером для окружающих, а также высокими человеческими качествами. Некоторые образы, являясь вспомогательными, способствуют раскрытию характера главного героя.

Своими драматическими произведениями Наджаф бек Везилов считается одним из последователей реалистической литературной школы Мирзы Фатали Ахундаде, также он является основоположником жанра трагедии в азербайджанской литературе.

В его произведениях, за исключением «Несчастливого Фахраддина», все главные герои относятся к отрицательным персонажам. Автор, путём создания отрицательных персонажей, в резкой форме критиковал наш национальный быт, несправедливость своего времени, а также влекущие к невежеству устаревшие обычаи и нравы.

В драматургии Н. Везирова можно заметить и положительных героев. Несмотря на то, что положительных героев в его произведениях очень мало, но именно они выражают суждения автора. Таким образом, Н. Везилов всё, что хотел донести до народа, свои размышления о его времени, пути выведения народа из невежества, он преподносил посредством своих положительных образов. Несмотря на то, что некоторые положительные образы в сюжетной линии произведения выполняют лишь эпизодическое значение, однако именно они способствовали распространению полезных идей и претворяли в жизнь значительные темы.

В основном в характеристике положительных образов, о которых повествуется будь то в комедиях или драмах Н. Везирова, заключается идея разоблачения. Для того, чтобы передать правду реальной жизни в натуральном виде, необходимо чтобы главные герои были положительными персонажами. Единственное произведение в драматургии автора, где главным героем является положительный персонаж, это «Трагедия Фахраддина».

В создании этого произведения, которое заложило основу жанра трагедии в истории национальной драматургии, нашло своё художественное воплощение проблема положительного персонажа.

В реализме Н. Везирова, не удовлетворённость современным положением, может послужить основой реализма и для будущего. Этот реализм, оказав влияние на творчество многих писателей, послужил основой для создания замечательных произведений.

Ключевые слова: драматургия, точка зрения автора, положительные образы

MAMMADOVA LEYLA KAMRAN

THE PROBLEM OF A POSITIVE CHARACTER IN THE DRAMA OF NAJAF BEY VAZIROV

SUMMARY

In fiction, the richness of the hero's spiritual world, behaviors that become an example for others, as well as high human qualities distinguish him from others. Other characters, who are auxiliary, contribute to revealing the nature of the protagonist.

Najaf bey Vazirov is considered one of the followers of the realistic literary school of Mirza Fatali Akhundzade with his dramatic works, he is also the founder of the genre of tragedy in Azerbaijani literature. In his works, except "Musibati-Fakhraddin" ("Fakhraddin's Grief"), all the main characters are negative. In the drama of N. Vazirov, there are also visibly many positive characters. With his negative heroes, the author sharply criticized our national life, the injustices of his time, and the long-standing traditions that led to ignorance. Although there are very few positive characters in his works, they express the author's judgments. Thus, N. Vezirov, everything that he wanted to convey to the people, swan reflections about his time, the ways of bringing people out of ignorance, he presented through his positive characters.

Even though some positive images in the storyline of the work perform only an episodic meaning, they contributed to the spread of useful ideas and brought to life considerable subjects.

The positive characters mentioned in N. Vazirov's comedies and dramas have mainly exposure feature. In order to convey the realities of real life in full nakedness, the protagonists must be positive. The only work that has positive protagonists in the writer's dramaturgy is "Musibati-Fakhraddin". In this work, which laid the foundation of the genre of tragedy in the history of dramaturgy with its writing, the problem of the positive hero found its figurative solution.

N. Vazirov's realism is a realism that is not satisfied with our modern life and serves the future too. This realism has inspired the work of several writers and has laid a basis for the creation of works that indelible from the memory of years.

Key words: drama, position of author, positive characters

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Qeybullayeva R.M.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

YEGANƏ HÜSEYNOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
yeganSabirhuseynli@gmail.com
Gəncə Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCANDA MİLLİ MƏDƏNİ TƏRƏQQİNİN YOLLARI

Xülasə: Azərbaycan xalqı əsrlər boyu azadlıq arzusu ilə yaşamış, milli azadlıq, istiqlal uğrunda mübarizə aparmışdır. XIX əsrdə azadlığa gedən yolun təməli qoyuldu da, artıq XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı gücləndi. Azərbaycanın demokratik qüvvələri, mütəfəkkir şəxsləri, siyasi xadimləri yurdumuzun müstəqilliyi, xalqımızın azadlığı uğrunda mübarizəyə qoşuldular. Rusiya imperiyasının dağılması Azərbaycanda müstəqil dövlət yaratmaq üçün əsaslı şərait yaratdı. 1918-ci il mayın 28-i Azərbaycan xalqının tarixində əlamətdar bir hadisə oldu, Azərbaycan Demokratik Respublikası elan edildi. Azərbaycan Respublikasının yaradılmasında və ona rəhbərlik edilməsində M. Ə. Rəsulzadənin, F. Xoyskinin, N. Yusifbəylinin, A. Səfərkürdskinin, Ə. Topçubaşovun, X. Xasməmmədovun, C. Hacınskinin, S. Mehmandarovun və başqalarının çox böyük rolu olmuşdur. Güclü ordu və güclü dövlətə sahib olmağın başlıca şərtlərindən biri elmə, təhsilə, alim və müəllim kadrlarına yiyələnməkdir. Belə olarsa, ölkədə bütün istiqamətlərdə aparılan islahatlar elmi əsaslar üzərində qurular və daha səmərəli olar. Bunun üçün müəllim kadrların yetişdirilməsinə də nail olmaq lazımdır. Bu həqiqəti başa düşən qabaqcıl görüşlü ictimaiyyət nəzərə alırdı ki, indiyədək tamamilə başqa təlim üsulları ilə işləyən müəllimlər birdən-birə qabaqcıl təlim metodlarına yiyələnmə bilmədiklərindən onlarla da iş aparmaq lazımdır. Əslində əsil müəllim hər şeyə qadirdir, o xalqı qəflət yuxusundan oyatmağı bacarmalıdır və ən azından bunu etmək xalqının azadlığı naminə onun borcudur.

Açar sözlər: Azərbaycan, azadlıq, vətən, müstəqillik, siyasət

“Müsəlman Şərqində ilk demokratik cümhuriyyətin məhz Azərbaycan torpağında yaranması xalqımızın o dövrdə və o illər ərəfəsində - XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəllərində milli müstəqillik, azadlıq duyğuları ilə yaşaması ilə bağlıdır. O illərdə xalqımızın qabaqcıl şəxsiyyətləri, mütəfəkkir adamları, ziyalıları xalqımızda milli azadlıq, milli müstəqillik duyğularını gücləndirmiş, milli dirçəliş, milli oyanış əhvali-ruhiyyəsi yaymış və bunların hamısı məntiqi olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır”. **Heydər ƏLİYEV**

XIX əsrin birinci yarısından etibarən maarifçilik ideyalarının yayılması ilə Azərbaycanda baş vermiş köklü ictimai-siyasi və mədəni dəyişikliklər yeni tipli teatrın, məktəbin və mətbuatın yaranmasını təmin etməklə milli özünüdərkini gerçəkləşməsi üçün zəmin hazırladı. Abbasqulu ağa Bakıxanov və Mirzə Fətəli Axundzadə ilə başlayan bu yolu yeni tarixi mərhələdə Həsən bəy Zərdabi, Cəlil

Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əli bəy Hüseynzadə və digər görkəmli şəxsiyyətlər davam etdirərək milli məfkurənin təşəkkülü və inkişafına mühüm təsir göstərirdilər. Həmin dövrdə güclü sahibkarlar təbəqəsinin formalaşdığı neft şəhəri Bakı, eyni zamanda, milli ruhlu ziyalılar nəslinin yetişdiyi ictimai-siyasi fikir mərkəzinə çevrilmişdi. Rusiyanın Dövlət dumalarına və Müəssislər məclisinə seçilmiş azərbaycanlılar müstəmləkədən azad, demokratik dövlət sistemi yaratmağa hazır idilər. XIX əsrin ortalarından ədəbi ictimai fikirdə getdikcə özünü qabarıq şəkildə göstərməyə başlayan milli özünüdərk cəhdləri cəmiyyətin geniş dairələrini və fəaliyyət sahələrini əhatə edirdi. M. F. Axundzadənin bədii nəsrində və komediyalarında milli dəyərlərimizə zidd olan təsəvvür və adətlər, yararsız təlim və idarə üsulu tənqid edilirdisə, onun davamçılarının əsərlərində bu çatışmazlıqların tərəqqi və inkişafa mane olan cəhətlərin müəyyənəşdirilib aradan qaldırılması yolları axtarıldı. Milli-mədəni tərəqqinin yolunu xalqın maariflənməsində, cəmiyyətdə bütün təbəqələrin hüquq bərabərliyində, ailənin saflığında gördükləri üçün qabaqcıl görüşlü, vətənpərvərlik duyğulu təəssüb hisli həmin qüvvələr həm ədəbi yaradıcılıqlarında, həm də əməli fəaliyyətlərində maarifin ictimai və mədəni fikrin dövrə, zamanın axarına uyğun istiqamətə yönəldilməsini əsas götürürdülər. Məhz bunun üçün maarifçilər işə fərdlərin tərbiyyəsindən, tədris müəssisələrinin, dərslər kitablarının təkmilləşdirilməsi məsələsindən başlamağın lazım olduğunu bildirirdilər. Ona görə də “Əkinçi” qəzeti səhifələrində tədris müəssisələrinin, tədris üsulunun, dərslər kitablarının yararsızlığı və bu nöqsanın aradan götürülməsi məsələsini qaldırırdı. Qəzet xalqın o zamankı acınacaqlı vəziyyətini belə göstərirdi: “Bu halda müsəlman milləti tufana düşmüş gəmi təkidir ki, hər ləpə onların bir hissəsini aparıb qər q edir. Belə də çox həmiyyətsizlik istər ki, qardaşlarımızın qər q olmağına baxa-baxa inək irəlindən yediyi çörəyi gövsəyən kimi Rüstəm zalın nağılını oxuyub keçmişdə olanların qüvvətinə fəxr edək və öz qər q olmağımıza əlac etməyək” (3, səh. 39). Bununla da “Əkinçi” qəzeti xalqın güzəranının ağır, gələcəyinin təhlükədə olduğunu bildirir və vətəninə sevin, qəlbində az-çox millət sevgisi olan ziyalıları və imkanlı şəxsləri bu hadisələrə kənardan tamaşa etməkdənsə, əl-ələ verib iş görməyə çağırırdı. Qəzet, hər bir kəsi vətənin və xalqın dərdinə şərik olmağa, vəziyyətdən xilas yolu axtarmağa çağırırdı. Çıxış yolunun tapılması üçün isə birinci növbədə mövcud acınacaqlı vəziyyətə düşməyimizin səbəbləri axtarib tapılmalı, inkişaf və irəliləyişimizə mane olan əngəllər müəyyənəşdirilməli idi. Bu düşüncə və axtarışlar göstərdi ki, Azərbaycan xalqının getdikcə tənəzzül etməsinə səbəb bizim elmsizliyimiz, dünyəvi elmlərdən xəbərsizliyimizdir. Bütün bunlarla yanaşı, həm də xalq arasında təbliğat və izahat işi aparılırdı. Həmin izahatlarda elmin səmərəsi, təhsilin xalqın inkişafında, həyat səviyyəsinin yüksəlməsində rolu göstərilir, gənc nəslin düzgün tərbiyə edilməsində valideynlərin öhdəsinə düşən vəzifələr aydınlaşdırılırdı. Əhsənül-Qəvaid “Əkinçi” qəzetində cahilliklə aqilliyin fərqi, onların şəxsiyyət üçün xeyir və zərərli cəhətini izah etdikdən sonra bildirir ki, hər bir müsəlman dini ayinlərin icrası ilə özünü axirət əzabından xilas etməyə çalışdığı kimi

bu günün cəhalətindən, yoxsulluq və digər məhrumiyyətlərindən xilas etməyə də çalışmağa borcludur. Çünki cəmiyyətdə hər kəs yaxşı ad qazanmaq, hörmət-izzət sahibi olmaq istəyir. Bütün bunlar isə zəhmət, ağıl və zirəklik, öz mövqeyini təmin etməyi bacarmaq hesabına əldə edilə bilər. Ona görə də istədiyinə nail olmaq üçün mütləq düzgün istiqamətdə çalışmalısan. Bu məqamda qarşıya belə bir sual çıxırdı ki, tərəqqi və inkişaf edib digər millətlərin sırasına çıxmaq üçün hansı elmləri öyrənmək və övladlarımıza öyrətmək faydalı ola bilər?. Deməli, islam aləmindəki geriliyin, tənəzzül və ətalətin başlıca səbəbi xalqa rəhbərlik edən şəxslərin onlara münasibətinin dəyişməsi ilə bağlı olmuşdur. Hakim dairələrlə işbirliyinə girən ruhanilər özlərinin şəxsi mənafeləri naminə xalqı cəhalət zülmətinə qorq etmiş, onları elm nurundan məhrum edərək cəhalətdə saxlamağı üstün tutmuşlar. Əsasları da bu olmuşdur ki, cəvahir hər kəsin əlində olanda qiymətdən düşdüyü kimi, elm və bilik cəvahirinə də hər kəs sahib olsa o da qiymətdən və hörmətdən düşər. Güclü ordu və güclü dövlətə sahib olmağın başlıca şərtlərindən biri elmə, təhsilə, alim və müəllim kadrlarına yiyələnməkdir. Belə olarsa, ölkədə bütün istiqamətlərdə aparılan islahatlar elmi əsaslar üzərində qurular və daha səmərəli olar. Bunun üçün müəllim kadrların yetişdirilməsinə də nail olmaq lazımdır. Bu həqiqəti başa düşən qabaqcıl görüşlü ictimaiyyət nəzərə alırdı ki, indiyədək tamamilə başqa təlim üsulları ilə işləyən müəllimlər birdən-birə qabaqcıl təlim metodlarına yiyələnmə bilmədiklərindən onlarla da iş aparmaq lazımdır. Əslində əsil müəllim hər şeyə qadirdir, o xalqı qəflət yuxusundan oyatmağı bacarmalıdır və ən azından bunu etmək xalqının azadlığı naminə onun borcudur. XIX əsrin maarifçiləri bir vətəndaş kimi məktəblərdən onu tələb edirdi ki, orada hər şeydən qorxan, düşünməyi bacarmayan itaətkar, müti adamlar deyil, fikri aydın, gözü açıq vətəndaşlar yetişdirilsin. Buna nail olmaq üçün də insanların bir-birlərinə, o cümlədən uşaqlara, onların gələcəklərinə münasibət kökündən dəyişilməlidir. maarifçi ədiblər onu da nəzərə alırdılar ki, gənc nəslin təlim tərbiyəsinin yararsızlığını ayrı-ayrı təbəqələrdə və zümrelərdə yox, bütövlükdə cəmiyyətdə axtarmaq lazımdır. Burdan bir daha aydın olur ki, dövrün qabaqcıl görüşlü elm, ədəbiyyat və maarif xadimləri xalqın gələcəyini, tərəqqi və inkişafını yeni təlim metodlarının tətbiqində, əhalinin bütün təbəqələrinin sözün əsl mənasında maarifçilik hərəkətinə qoşulmasında görürdülər. Onlar bütün bu tədbirlərin birgə həyata keçirilməsinə çalışır, xalqın ictimai-mədəni səviyyəsinin və dünya görüşünün yüksəldilməsi üçün cürbəcür vasitələrə və üsullara əl atırdılar. Bu ziyalı gənclər və ədiblər başa düşürdülər ki, yeni tipli məktəbləri açmaq, həmin məktəblərə dövrün tələblərinə cavab verən müəllim kadrlarının cəlb edilməsi ilə iş bitmir. Bütün bunlarla yanaşı gənc nəsildə yeni dünya görüşü və əxlaq normaları formalaşdırma bilən dərslilər hazırlanmalıdır. Bu dövrdə xalqın gözünü açan, onu qəflət yuxusundan oyada bilən bədii əsərlər yazılıb həmin dərslilərdə yer almasına çalışmaq lazım idi. Bu əsərlər isə zamanın tələbi və xalqın mənafeyi ilə üst-üstə düşməli, uşaqların yaş və qavrayış səviyyələrinə uyğunlaşmalıdır. Göründüyü kimi, maarifçilər, məktəblərimizin və dərslilərimizin, müəllim kadrların günün tələblərinə

cavab vermədiyini, məhz bu səbəbdən gənc nəslin tərbiyəsini acınacaqlı, xalqın gələcək taleyinin, aqibətinin ümitsiz olduğunu diqqətə çatdırıb, həyəcan təbili çalır, vəziyyətdən çıxış yollarını axtarırdılar. Həsən bəy Zərdabi, Əhsənül Qəvaid, Məhəmmədağa Əlizadə Şirvani, Mirzə Fətəli Axundzadə və başqaları yeni tipli məktəblərin açılması, yeni ruhlu dərs kitablarının hazırlanması və onlara uyğun ədəbi əsərlərin yazılması, müəllim kadrların yetişdirilməsi məsələsini qaldırır, problemin həlli yollarını göstərirdilər. Bu acınacaqlı vəziyyətdən çıxış yolunu maarifçilər savadlı və vətənpərvər gənclərin yetişməsində, xalqını ürəkdən sevən və onu düşünən, azadlığa aparan oğulların baş qaldırmasında görürdülər. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, akademik Feyzulla Qasımzadə göstərirdi: “XIX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycanda “realist demokratik ədəbiyyat”ın əsas hərəkətverici qüvvəsi M. F. Axundzadə idi” (4, səh.147).Azərbaycanda mütərəqqi ruhlu islahatların həyata keçirilməsi barədə fikir formalaşırdı.Həmin islahatlar isə ölkədə rus idarə üsuluna xidmət etməyə yönəldilsə də,yerli əhalinin müsəlman ətəlatindən çıxmasına da şərait yaratmağa başlayırdı.Belə ki,o dövrə qədər mövcud məktəblərdə dərslik və dərs vəsaiti kimi Sədinin “Gülüstan”, “Bustan”, M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması, Hafizin poemaları, “Tarixi-Nadir”, “Çingiz xanın tarixi” və s. kitablardan istifadə edilirdi.Bu kitablar içərisində, söz yox ki, əhəmiyyətli əsərlər az deyildi. Ancaq onların bir qismi xüsusi olaraq tədris kitabı, dərslik olmadığı üçün şagirdlərin yaş və bilik səviyyələrinə uyğun deyildi. Digər qismi beyinləri xurafat və cəhəltlə dolduraraq müsəlmanların nadanlığına xidmət edirdi. Lakin yeni təhsil sisteminin tətbiqi ilə əlaqədar olaraq, mollaxanalarda istifadə edilən dərs kitabları getdikcə öz əhəmiyyətini itirməyə başladı. Çünki yeni təşkil edilən qəza və şəhər məktəblərində şəriətlə yanaşı, oxu və yazı, rus dili, hesab, təcrübi həndəsə, coğrafiya tarix, təbiyyat tarixindən məlumat və fizika, rəsm və rəsmxət, nəğmə, gimnastika fənləri tədris edilirdi. Ona görə həmin tədris proqramlarına uyğun proqram və dərsliklərin tərtib edilməsi və ya yazılması ehtiyacı ortaya çıxdı. Bu sahədə xüsusən XIX əsrin 80-ci illərində yeni üsulla təlim verən məktəblər üçün ayrı-ayrı pedaqoq və ədiblərin söyləriylə dərsliklər meydana çıxdı. Mirzə Şəfi bədii yaradıcılıqla yanaşı, 1846-50-ci illərdə Gəncədə qəza məktəbində yerli şagirdlərə Azərbaycan-türk dilindən dərs deyir, 1850-ci ildə təkrarən Tiflis gimnaziyasına ana dili müəllimi təyin edilir. “Tiflisdə Mirzə Şəfi, İ.Qriqoryevlə birgə "Kitabi-türki" müntəxəbatını, xrestomatiya. Azerbaydjanskoye nareçe" (Tiflis, 1852) dərsliyini hazırlayırlar. Mükəmməl dərslik olan bu kitab Mirzə Şəfinin vəfatından sonra 1856-cı ildə isə tam şəkildə həmmüəllifi olan İ.Qriqoryev tərəfindən nəşr edilmişdir” (4, 98). XIX əsrdə milli-mənəvi varislik faktoru birinci və mühüm yer tutur. Xüsusilə, A.A.Bakıxanov Qafqaz-Azərbaycan türklərinin tarixinə aid ayrıca bir əsər yazmaqla, Qafqazda qədim bir millətin yaşadığını ortaya qoymuş oldu ki, bu da yeni nəslə böyük təsir göstərdi. Eyni zamanda, A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, İ.B.Qutqaşanlı, Q.B.Zakirdə rüşeym halında olan milli ruh M.F.Axundzadələr, H.B.Zərdabilər, S.Ə.Şirvanilər və başqalarını yetişdirdi. Bir sözlə, yeni nəsildə milli xüsusiyyətlərin nisbətən qabarıq

şəkildə ortaya çıxmasında milli-mənəvi varisilik amili, eyni zamanda, milli-mənəvi dəyərlərə ideoloji münasibət mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. XIX əsrin ikinci yarısında başlanan maarifçilik ictimai-ədəbi hərəkatının əsasında xalqın elm yolu ilə maarifləndirilməsi və həyatın bütün sahələrində onun uğur qazanmasının təmin edilməsi dururdu. Məhz bunun üçün də bütün ümidlər zəkali və təəssübkeş gənclərə dikilirdi. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai ədəbi və mədəni həyatının ən məhsuldar dövrlərindən biridir. Belə ki, XIX əsrin son rübü və XX əsrin əvvəlki onillikləri milli özünüdərk və milli müstəqillik məfkurəsinin formalaşması, həyata keçməsi, şanlı mübarizələrlə dolu bir mərhələdir. Bütün bunlar isə xalqın qabaqcıl düşüncəli, vətənpərvər ruhlu ziyalı nümayəndələrinin ardıcıl və məqsədyönlü səyi nəticəsində əmələ gəlmişdi. Beləcə, Azərbaycan xalqı əsrlər boyu azadlıq arzusu ilə yaşamış, milli azadlıq, istiqlal uğrunda mübarizə aparmışdır. XIX əsrdə azadlığa gedən yolun təməli qoyuldu da, artıq XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı gücləndi. Azərbaycanın demokratik qüvvələri, mütəfəkkir şəxsləri, siyasi xadimləri yurdumuzun müstəqilliyi, xalqımızın azadlığı uğrunda mübarizəyə qoşuldular. H. Əhmədov yazırdı: "...təlim və tərbiyə ilə yerli əhalinin xasiyyətini yumşaltmaq, onların gedəcəyi yolları göstərməklə çoxlu fayda əldə etmək olar" (2, 62)

Rusiya imperiyasının dağılması Azərbaycanda müstəqil dövlət yaratmaq üçün əsaslı şərait yaratdı. 1918-ci il mayın 28-i Azərbaycan xalqının tarixində əlamətdar bir hadisə oldu, Azərbaycan Demokratik Respublikası elan edildi. Azərbaycan Respublikasının yaradılmasında və ona rəhbərlik edilməsində M. Ə. Rəsulzadənin, F. Xoyskinin, N. Yusifbəylinin, A. Səfikürdskinin, Ə. Topçubaşovun, X. Xasməmmədovun, C. Hacınskinin, S. Mehmandarovun və başqalarının çox böyük rolu olmuşdur. Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılması və milli dövlət quruculuğunun bərqərar edilməsi xalqımızın suverenliyini təmin etdi və tarixi yaddaşın formalaşmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb etdi. Gənc Azərbaycan dövləti son dərəcə mürəkkəb daxili və beynəlxalq şəraitdə doğulmuşdu. Cümhuriyyətin yaradılması və fəaliyyəti əhəmiyyətinə görə Azərbaycan sərhədlərini aşaraq daha geniş bir məna kəsb edirdi. Müsəlman dünyasına respublika anlayışını Azərbaycan xalqı gətirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün müsəlman Şərqi ilk parlayan ulduzu oldu. Bu gün Şərqdə xalqların azadlıqda yaşamasının bir başa səsbəkarı Azərbaycanda azadlıq toxumu səpən vətənpərvər oğulların adı ilə bağlıdır. Azərbaycanın öndə gedən və azadlıq toxumu səpən övladları müstəmləkə zülmü altında əzab çəkən xalqlara xilas yolunu göstərdi, həmin xalqların qarşısında ümid çırağı yandırdı. Azərbaycan xalqı digər xalqlara örnək olaraq azadlığın rahatlıqla nəfəs almaq olduğunu anlatdı. Azərbaycan xalqının tarixində ilk parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, eyni zamanda, bütün Şərqdə, o cümlədən Türk-İslam dünyasında ilk demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət nümunəsi idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün siyasi quruluşuna, həyata keçirdiyi demokratik dövlət quruculuğu tədbirlərinə, həmçinin qarşısına qoyduğu

məqsəd və vəzifələrə görə də Avropanın ənənəvi demokratik respublikalarından geri qalmırdı.

Sonda belə bir nəticəyə gəlirik ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi azərbaycan xalqının tarixi nailiyyətidir, qiymətli və qorumağa “məcbur” olduğu bir sərvətdir, eyni zamanda, bu sərvət və dəyər XX əsrin əvvəlindən sonunadək xalqımızın qəlbində yaşayan azadlıq idealları uğrunda mübarizənin məntiqi nəticəsidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Respublika Günü münasibətilə söylədiyi nitqində qeyd etdiyi kimi: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması dünya miqyaslı tarixi hadisə idi. Çünki müsəlman ailəsində ilk demokratik respublika yaradılmışdır. Biz fəxr edirik ki, bu tarixi Azərbaycan xalqı yazıb. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması bir daha onu göstərir ki, Azərbaycan xalqı çox istedadlı, vətənpərvər və mütərəqqi xalqdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularının xatirəsi bizim üçün əzizdir. Azərbaycan dövləti və Azərbaycan xalqı onların xatirəsini ehtiramla yaşadır” (1.səh.53). Sovet Rusiyasının hərbi müdaxiləsi və XI Qızıl Ordu hissələrinin qanlı hərbi əməliyyatları nəticəsində Şimali Azərbaycan yenidən Rusiyanın tərkibinə qatılsa da, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın azadlıq hərəkatı tarixində dərin iz qoydu. Cəmi 23 ay yaşamasına baxmayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti sübut etdi ki, ən qəddar müstəmləkə və repressiya rejimləri belə, Azərbaycan xalqının azadlıq ideallarını və müstəqil dövlətçilik ənənələrini məhv etməyə qadir deyildir və Azərbaycan xalqı müstəqil yaşamağa, öz dövlətçilik ənənələrini bərpa etməyə qadirdir. Azərbaycan xalqı 1991-ci ildə öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideallarını davam etdirərək bu tarixi varislik üzərində yeni müstəqil Azərbaycan dövlətini yaratmışdır. Azərbaycan Respublikasının ümummilli lideri Heydər Əliyevin sözləri ilə desək; “Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi əbədidir, dönməzdir və bizim qarşımızda duran vəzifə dövlət müstəqilliyimizi qorumaqdan, əbədi etməkdən ibarətdir” (1.,səh.132).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident kitabxanası, Məqalələr, Bakı, 2016, 505 səh.
2. Əhmədov H., XIX əsr Azərbaycan məktəbi, Bakı, Maarif, 2006.
3. Əkinçi (1875 - 1877). Tam mətni. Bakı, 2005, 397 səh.
4. Qasımlı F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, Maarif, 1974, 488 s.

ЭГАНА ГУСЕЙНОВА

**ПУТИ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ПРОГРЕССА В
АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

Резюме: На протяжении веков азербайджанский народ жил стремлением к свободе, боролся за национальную свободу и независимость. Хотя путь к свободе был проложен в 19 веке, национально-освободительное движение в Азербайджане усилилось в начале 20 века. Демократические силы, мыслители и политические деятели Азербайджана присоединились к борьбе за независимость нашей страны и свободу нашего народа.

Распад Российской империи создал условия для создания независимого государства в Азербайджане. 28 мая 1918 года стало знаменательным событием в истории азербайджанского народа, была объявлена Азербайджанская Демократическая Республика. М.А. Расулзаде, Ф. Хойский, Н. Юсифбейли, А. Сафикурдский, А. Топчубашов, Х. Хасмамедов, Дж. Гаджинский, С. Мехмандаров и другие сыграли большую роль в становлении и руководстве Азербайджанской Республикой. Одно из главных условий наличия сильной армии и сильного государства - это наличие науки, образования, ученых и учителей. Если это произойдет, реформы во всех сферах страны будут основаны на науке и будут более эффективными. Для этого необходимо добиться подготовки учителей. Осознавая этот факт, прогрессивное сообщество учло необходимость работы с учителями, которые пока не смогли освоить передовые методы обучения. На самом деле настоящий учитель всемогущ, он должен уметь пробуждать людей от их сна, и, по крайней мере, это его долг - делать это ради свободы людей.

Ключевые слова: Азербайджан, свобода, родина, независимость, политика.

YEGANA HUSEYNOVA

**WAYS OF NATIONAL-CULTURAL PROGRESS IN
AZERBAIJAN**

Abstract: For centuries the people of Azerbaijan lived dream of national freedom and independence, fought for freedom. In the XIX century and in the early TWENTIETH century in Azerbaijan has increased the national liberation movement, is one way to lay the foundation of freedom.

The democratic forces of Azerbaijan, thinkers, politicians have joined the struggle for the independence, liberation of our people and our land officials. The collapse of the Russian empire Azerbaijan has created the conditions for the creation of an independent state. On may 1918, 28 was a significant event in the history of the Azerbaijan people, the Azerbaijan Democratic Republic was proclaimed. Creation of the Azerbaijan Republic M. Rasulzadeh, F. Khoyski, N. Yusifbeyli, A. Sefikurdski

X. Xasmemmedov, C. Hacinski, S. Mehmandarov and others, has played a huge role in the leadership, A. Topchubasheva, and they. It is possible to see that Bakhtiyar Vahabzadeh's creative work is a great history of the idea of national independence. The poem "Martyrs" was, in fact, the result of the nation's struggle for national independence. Until that, he managed to create a poetic episode of the various stages of poet's struggle for national independence. If during the Soviet era, this struggle was different in different contexts, it was described with an open tendency in the late 80s and early 90s.

Key words: Azerbaijan, freedom, homeland, independence, politic

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor Bədirxan Əhmədov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

АЛИЕВА СЕВДА ДЖАЛАЛ КЫЗЫ
Гянджинский Государственный Университет
Кандидат филологический наук, доцент
Г.Алиев 187.
alievasevda@gmail.ru

**НЕКОТОРЫЕ ЭПИЗОДИЧЕСКИЕ НЮАНСЫ О ВЕЛИКОЙ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ПОЕТА И КЛАССИКА СРЕДНЕВЕКОГО
ВОСТОКА НИЗАМИ ГЯНДЖАВИ
АННОТАЦИЯ**

Абۇ Мухáммед Ильяс ибн Юсуф, известный под псевдонимом **Низамí Гянджевí** —классик персидской поэзии, один из крупнейших **поэтов**

поэтов средневекового Востока, крупнейший поэт-романтик в

Азербайджанский эпической литературе, привнесший в азербайджанскую эпическую поэзию разговорную речь и реалистический стиль. Используя темы из традиционного устного народного творчества и письменных исторических хроник, Низами своими поэмами объединил доисламский и исламский Иран. Героико-романтическая поэзия Низами на протяжении последующих веков продолжала оказывать воздействие на весь туркоговорящий мир и вдохновляла пытавшихся подражать ему молодых поэтов, писателей и драматургов на протяжении многих последующих поколений не только в самой Персии, но и по всему региону, включая культуры таких современных стран, как, Азербайджан, Афганистан, Грузия, Индия, Иран, Пакистан, Таджикистан на таких великих поэтов, как Хафиз Ширази, Джалаладдин Руми и Саади. Его пять маснави (больших поэм) («Хамсе») раскрывают и исследуют разнообразные темы из различных областей знаний и снискали огромную славу, на что указывает большое число сохранившихся списков его произведений. Герои его поэм — Хосров и Ширин, Лейли и Меджнун, Искандер — до сих пор остаются общеизвестными как во всем исламском мире, так и в других странах.

1991 год был объявлен ЮНЕСКО годом Низами в честь 850-летия поэта

Миниатюра из рукописи 1481 года, Художественный музей Уолтерса

С 1135/1136 по 1225 годы частями исторических областей Азербайджан (ныне большей частью Иранский Азербайджан) и Аран в качестве Великих Атабеков Сельджукских султанов Персидского Ирака правила династия Ильдегизидов. Эта династия была основана Шамседдином Ильдегизом, по происхождению кипчаком (половцем), вольноотпущенным гулямом (солдатом-рабом) сельджукского султана Персидского Ирака (Западного Ирана).

Ключевые слова: литература, поэт, Низами Гянджави, персидский язык, классик

Ильдегизиды являлись атабеками Азербайджана (то есть регентами наследников престола сельджукских султанов), по мере развала сельджукской империи, с 1181 года стали местными правителями и оставались таковыми до 1225 года, когда их территория, ранее уже захваченная грузинами, была завоевана Джалал-ад-Дином. Шамс ад-Дин Ильдегиз вероятно добился контроля над частью Азербайджана только в 1153 г. после смерти Касс Бег Арслана, последнего фаворита султана Масуда ибн Мухаммеда (1133—1152)

Т.Бабаева отмечает:

«В соседнем с Азербайджаном и Арраном Ширване располагалось Государство Ширваншахов, которым правила династия Кесранидов. Хотя династия имела арабское происхождение, к XI веку Кесраниды были персизированы и заявляли, что являются потомками древнеперсидских сасанидских царей.

Ко времени рождения Низами прошло уже столетие с момента вторжения в Иран и Закавказье тюрок-сельджуков»(1.с. 200)

По мнению французского историка Рене Груссе, сельджукские султаны, сами будучи туркоманами, став султанами Персии, не подвергли тюркизации Персию, а наоборот, они «добровольно стали персами и подобно древним великим сасанидским царям защищали иранское население» от набегов кочевников и спасли иранскую культуру от туркоманской угрозы.

В последней четверти XII века, когда Низами начинал работать над поэмами, которые вошли в книгу «Хамсе» («Пятерица»), верховная власть сельджуков переживала упадок, а политические волнения и социальное беспокойство нарастали. Тем не менее, персидская культура переживала расцвет именно тогда, когда политическая власть была скорее рассеяна, чем централизована, а персидский язык оставался основным языком. Это относилось и к Гяндже, кавказскому городу — отдаленному персидскому аванпосту, где жил Низами, городу, который в то время имел преимущественно иранское население, о чём свидетельствует также современник Низами армянский историк Киракос Гандзакети (около 1200—1271), который также как и Низами Гянджеви (*Низами из Гянджи*) был жителем Гянджи. Следует отметить, что в средние века армяне всех ираноязычных называли «парсик» — персами, что отражено в переводе того же отрывка на английский язык. При жизни Низами Гянджа была одним из центров иранской культуры, о чём свидетельствуют собранные только в одной антологии персидской поэзии XIII в. Нузхат ол-Маджалис стихотворения 24 персидских поэтов, живших и творивших в Гяндже в XI—XII вв. Среди ираноязычного населения Гянджи XI—XII вв. следует отметить также и курдов, значительному присутствию которых в городе и его окрестностях способствовало правление представителей династии Шеддадидов, имеющей курдское происхождение. Именно привилегированным положением курдов в Гяндже некоторые исследователи объясняют переезд отца Низами из Кума и поселение родителей Низами в Гяндже, так как мать Низами была курдянкой.

Персидский историк Хамдаллах Казвини, живший примерно через сто лет после Низами, описал «полную сокровищ» Гянджу в Арране, как один из самых богатых и процветающих городов Ирана.

Азербайджан, Арран и Ширван явились тогда новым центром персидской культуры после Хорасана. В «хорасанском» стиле персидской поэзии специалисты выделяют западную — «азербайджанскую» школу, которую иначе называют «тебризской» или «ширванской» или «закавказской», как склонную к усложнённой метафоричности и философичности, к использованию образов, взятых из христианской традиции. Низами считается одним из виднейших представителей этой западной школы персидской поэзии.

Биография

О жизни Низами известно мало, единственным источником информации о нём являются его произведения, в которых также не содержится достаточного количества надёжной информации о его личной жизни, в результате чего его имя окружено множеством легенд, которые ещё более украсили его последующие биографы.

Имя и литературный псевдоним

Личное имя поэта — *Ильяс*, его отца звали *Юсуф*, деда *Заки*; после рождения сына *Мухаммада* имя последнего также вошло в полное имя поэта, которое таким образом стало звучать: **Абу Мухаммад Ильяс ибн Юсуф ибн Заки Муайяд**, а в качестве литературного псевдонима («лакаб») он выбрал имя «**Низами**», которое некоторые авторы средневековых «тазкират» (*тадхират*, *тадкират*), то есть «биографий», объясняют тем, что ремесло вышивания было делом его семьи, от которого Низами отказался, чтобы писать поэтические произведения, над которыми он трудился с терпеливостью вышивальщика. Его официальное имя — Низам ад-Дин Абу Мухаммад Ильяс ибн Юсуф ибн Заки ибн Муайяд. Ян Рыпка приводит ещё одну форму его официального имени Хаким Джамал ад-Дин Абу Мухаммад Ильяс ибн Юсуф ибн Заки ибн Муайяд Низами.

По вероисповеданию Низами был суннитом.

Дата и место рождения

Точная дата рождения Низами неизвестна. Известно только, что Низами родился между 1140—1146 (535—540) годами. Биографы Низами и некоторые современные исследователи расходятся на шесть лет относительно точной даты его рождения (535-40/1141-6). По сложившейся традиции, годом рождения Низами принято считать 1141 год, который официально признан ЮНЕСКО.

Керимли Т. «Низами и история» пишет: «До наших дней сохранилась только небольшая часть лирической поэзии Низами, в основном это касыды (оды) и газели (лирические стихи). Сохранившийся лирический «Диван» Низами составляет 6 касыд, 116 газелей, 2 кит'а и 30 рубаи. Однако, по словам средневековых биографов Низами, это лишь небольшая часть его лирики.

Небольшое число его рубай (четверостиший) сохранились в антологии персидской поэзии Нузхат ол-Маджалис, составленной персидским поэтом XIII в. Джамалом ал-Дином Халилом Ширвани однако впервые описанной только в 1932»(2.с.241)

Хамсе («Пятерица»)

Основными произведениями Низами являются пять поэм, объединённых общим названием «Пандж Гандж», что переводится с персидского как «Пять драгоценностей», более известных как «Пятерица» (от «хамсе» — персидского произношения арабского слова «хамиса» — «пять»).

Поэма «Махсан аль-Асрар» — «Сокровищница тайн», написанная в 1163 г. посвящена правителю Эрзинджана Фахр ад-дину Бахрам-шаху (1155—1218).

Поэма «Хосров и Ширин» была написана в течение 16 лунных лет между 1175/1176 и 1191 г. и посвящена сельджукскому султану Тогрулу III (1175—1194), атабеку Мухаммаду ибн Элдигизу Джахан Пахлавану (1175—1186) и его брату Кызыл-Арслану (1186—1191).

Все пять поэм написаны в стихотворной форме маснави (двустихий), а общее количество двустихий составляет 30 000. Поэма «Сокровищница тайн» состоит из 2260 маснави, написанных в метре «сари». Поэма «Хосров и Ширин» состоит из примерно 6500 маснави, написанных в метре «хазадж». Поэма «Лейли и Меджнун» состоит из 4600 маснави в метре «хазадж». «Семь красавиц» насчитывает около 5130 маснави в метре «кафиф» «Искандер-наме», состоящая из двух частей, в общей сложности содержит около 10 500 маснави в метре «мотагареб», которым написана поэма Фирдоуси «Шах-намэ».

Первая из поэм — «Сокровищница тайн» — была написана под влиянием монументальной поэмы Санаи (умер в 1131 г.) «Сад правды». В основе поэм «Хосров и Ширин», «Семь красавиц» и «Искандер-наме» лежат средневековые рыцарские истории. Герои поэм Низами Хосров и Ширин, Бахрам-и Гур и Александр Великий, которые появляются в отдельных эпизодах в поэме «Шахнаме» Фирдоуси, в поэмах Низами помещены в центр сюжета и стали главными героями трёх его поэм. Поэма «Лейли и Меджнун» написана на основе арабских легенд. Во всех пяти поэмах Низами значительно переработал материал использованных источников.

Азербайджанский литературовед Е.Алибейзаде пишет:»Поэма «Сокровищница тайн» раскрывает эзотерические, философские и теологические темы и написана в русле суфийской традиции, в связи с чем служила образцом для всех поэтов, впоследствии писавших в этом жанре. Поэма разделена на двадцать речей-притч, каждая из которых является отдельным трактатом, посвященным религиозным и этическим темам. Каждая глава завершается апострофой (обращением) к самому поэту, содержащей его литературный псевдоним. Содержание стихов указывается в заглавии каждой главы и написано в типичном гомилетическом стиле.»(3.с.186)

Истории, которые обсуждают духовные и практические вопросы, проповедают справедливость царей, исключение лицемерия, предупреждают о суетности этого мира и необходимости готовиться к жизни после смерти. Низами проповедует идеальный образ жизни, привлекая внимание к своему читателю людей высшего социального положения среди творений Божьих, а также пишет о том, что человек должен думать о своем духовном предназначении. В нескольких главах Низами обращается к обязанностям царей, но в целом он скорее обращается ко всему человечеству, чем к своему царственному покровителю. Написанная в высоко риторическом стиле поэма «Сокровищница тайн» не является романтической эпической поэмой, её цель — переступить ограничения придворной светской литературы. Этим произведением Низами продолжил направление, которое открыл в персидской поэзии Санаи и которое было продолжено многими персидскими поэтами, ведущим среди которых является Аттар.

«Хосров и Ширин»

Хосров видит купающуюся Ширин. Миниатюра XVI века из Шираз.
Художественная галерея Фрира, Вашингтон

Поэма «Хосров и Ширин» — первый шедевр Низами. При её написании Низами испытал влияние поэмы Фахралдина Гургани «Вис и Рамин». Поэма «Хосров и Ширин» стала поворотной точкой не только для Низами, но и для всей персидской поэзии. Более того, её считают первой поэмой в персидской литературе, достигшей полного структурного и артистического единства. Это также суфийское произведение, аллегорически изображающее стремление души к Богу; но чувства изображены настолько живо, что неподготовленный читатель даже не замечает аллегории, воспринимая поэму как романтическое любовное произведение. В основе сюжета поэмы лежит правдивая история, и герои являются историческими личностями. Низами утверждал, что источником для него послужила рукопись, хранившаяся в Барде. История жизни Хосрова II Парвиза (590—628 гг.) была описана в исторических документах и подробно рассказана в эпико-исторической поэме Фирдоуси «Шахнаме».

«Лейли и Меджнун»

Поэма «Лейли и Меджнун» разрабатывает сюжет старинной арабской легенды о несчастной любви юноши Кайса, прозванного «Меджнун» («Безумец»), к красавице Лейли. Поэма была написана по заказу ширваншаха Ахситана I. В поэме 4600 строф. Эта поэма считается самым известным персидским изложением сказания о Лейли и Меджнуне^[137]. Эта романтическая поэма относится к жанру «удри» (иначе «одри»). Сюжет поэм этого жанра прост и вращается вокруг безответной любви. Герои удри являются полувымышленными-полуисторическими персонажами, и их поступки похожи на поступки персонажей других романтических поэм этого жанра. **Историк В.Арзуманлы** отмечает:

«Низами персифицировал арабскую-бедуинскую легенду, представив героев в качестве персидских аристократов. Он также перенёс развитие сюжета в городскую среду и добавил несколько персидских мотивов, украсив повествование также описаниями природы. В основе сюжета поэмы легенда о трагической любви поэта Кайса и его двоюродной сестры Лейлы, но существует и общий смысл поэмы — безграничная любовь, находящая выход лишь в высокой поэзии и ведущая к духовному слиянию любящих.»(4.c.123) Поэма была опубликована в различных странах в различных версиях текста. Однако иранский учёный Хасан Вахид Дастджерди в 1934 г. осуществил публикацию критического издания поэмы, составив её текст из 66 глав и 3657 строф, опустив 1007 куплетов, определив их как более поздние интерполяции, хотя он допускал, что некоторые из них могли быть добавлены самим Низами.

Литература:

1. Babayeva T. Nizami Gəncəvinin ədəbi irsində şəxsiyyət problemi. Bakı: 2000, 200 s.
2. Kərimli T. Nizami və tarix. Bakı: Elm, 2002, 241 s.
3. Əlibəyzadə E. Nizami və tariximiz. Bakı: 2004, 186 s.
4. Arzumanlı V. Nizami Gəncəvinin dünya şöhrəti. Bakı: Qartal, 1997.c.123.
5. Əhmədov Ə. Nizami-Elmşünaslıq. Bakı: 2001, 254 s.

S. Alieva

SOME EPISODICAL NUANCES OF OTHE GREAT AZERBAIJANI POET AND THE CLASSICS OF THE MIDDLE EAST SUMMARY

His personal name was Ilyas and his chosen pen-name was Nezami (also spelled as Nizami and Neẓāmi). He was born of an urban background in Ganja (Seljuq empire, now Azerbaijan) and is believed to have spent his whole life in South Caucasus. According to De Blois, Ganja was a city which at that time had predominantly an Iranian population. The historian Kirakos Gandzaketsi (c. 1200 – 1271) mentions that: "This city was densely populated with Iranians and a small number of Christians". Because Nezami was not a court poet, he does not appear in the annals of the dynasties. Tazkerehs, which are the compilations of literary memoirs that include maxims of the great poets along with biographical information and commentary of styles refer to him briefly. Much of this material in these Tazkerehs are based on legends, anecdotes, and hearsays. Consequently, few facts are known about Nezami's life, the only source being his own work, which does not provide much information on his personal life.. His poems show that not only he was fully acquainted with Arabic and Persian literatures and with oral and written popular and local traditions, but was also familiar with such diverse fields as mathematics, astronomy, astrology, alchemy, medicine, botany, Koranic exegesis, Islamic theory and law, Iranian myths and legends, history, ethics, philo-

sophy and esoteric thought, music, and the visual arts. His strong character, social sensibility, and knowledge of oral and written historical records, as well as his rich Persian cultural heritage unite pre-Islamic and Islamic Iran into the creation of a new standard of literary achievement. Being a product of the Iranian culture of the time, he not only created a bridge between pre-Islamic and Islamic Iran, but also between Iran^[29] and the whole ancient world.

Key words: literature, poet, Nizami Ganjavi, Persian, classical

S.Əliyeva

**BÖYÜK AZƏRBAYCANLI ŞAİR VƏ ORTA ƏSR ŞƏRQİN KLASİKASI
NİZAMİ GƏNCAVİ HAQQINDA BƏZİ EPİZODİK NÜANSLAR
XÜLASƏ**

Nizami Gəncəvi — Azərbaycan fars dilli poeziyasının klassiki, orta əsrlər şərqinin ən böyük şairlərindən biri, fars dilli epik ədəbiyyatın ən böyük romantik şairi, farsdilli epik poeziyaya danışiq dili və realistik stili gətirmiş sənətkardır. Şifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı tarixi salnamələrin ənənəvi mövzularından istifadə edən Nizami, islamdan əvvəlki və islam dövrü İranını birləşdirmişdir. Nizaminin qəhrəmanlıq-romantik poeziyası sonrakı əsrlər boyunca, fars dilinin istifadə olunduğu bütün ərazilərdə özünü ona oxşatmağa çalışan gənc sənətkarların yaradıcılığına təsir etmiş, nəinki Persiyada, həm də Azərbaycan, Əfqanıstan, Gürcüstan, Hindistan, İran, Pakistan, Tacikistan, Türkiyə və Özbəkistan kimi müasir ölkələrin mədəniyyətinin formalaşmasında rol oynamışdır. Nizaminin yaradıcılığı, Hafız Şirazi, Mövlana Cəlaləddin Rumi və Sədi Şirazi kimi böyük sənətkarların yaradıcılığına təsir etmişdir. Onun, müxtəlif ictimai, mədəni və elmi mövzuları işıqlandıran beş məsnəvisi bütün şərq ölkələrində böyük məşhurluğa malik olmuşdur ki, bunu da, şairin əsərlərinin çoxlu sayda və müxtəlif dövrlərə aid əlyazmalarının dövrümüzə çatması sübut edir. Nizaminin "*Xosrov və Şirin*", "*Leyli və Məcnun*" və "*İsgəndərnamə*" kimi əsərlərinin qəhrəmanları, indi də, bütün islam ölkələrində, eləcə də dünyada tanınmaqdadır.

Şairin 850 illik yubileyi şəərəfinə 1991-ci il UNESCO tərəfindən "*Nizami ili*" elan edilmişdir.

Açar sözlər: ədəbiyyat, şair, Nizami Gəncəvi, fars dili, klassik

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: катидат педагогический наук, проф. Тамилла Кусейнова
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

QULİYEVƏ PƏRVANƏ ELMAR QIZI
Gəncə Dövlət Universiteti

**M.Ə.RƏSULZADƏNİN MİLLƏT VƏ MİLLİYYƏT ANLAYIŞLARIYLA
BAĞLI GÖRÜŞLƏRİ**

Açar sözləri: yaradıcılıq, sosial-siyasi, fəlsəfi, milliyyət, ictimai-siyasi xadim, problem, dünyagörüşü

Ключевые слова: творчество, общественно-политический, философский, национальность, социально-политический деятель, проблема, мировоззрение

Key words: creativity, socio-political, philosophical, nationality, socio-political figure, problem, worldview

M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığında sosial-siyasi görüşləri ilə yanaşı, sosial-fəlsəfi baxışları da mühüm yer tutur. Doğrudur, Rəsulzadə sırf fəlsəfi problemlərlə məşğul olmayıb və bu məsələyə dair ayrıca məqalələr, əsərlər yazmayıb. Ancaq o, sosial fəlsəfənin problemlərinə – cəmiyyət, xalq, millət, milliyyət, dövlət, hakimiyyət, siyasət, din, dil və s. haqqında dəyərli, maraqlı elmi mülahizələr irəli sürüb.

Bu baxımdan M.Ə.Rəsulzadə yalnız ictimai-siyasi xadim, ideoloq deyil, eyni zamanda bir mütəfəkkirdir. Mütəfəkkir kimi onun sosial-fəlsəfi, siyasi-ideoloji məsələlərə baxışı daha aydın və dəqiq olmuşdur. Ən önəmlisi odur ki, Rəsulzadə dövlət, millət, milliyyət, vətənpərvərlik və s. anlayışları kor-koranə şəkildə deyil, ağılın, zəkanın gücü ilə əsaslandırmağa çalışmışdır. Milli dövlətin əsasında xalq hakimiyyətinin durması, onun uğurunun başlıca səbəbidir. Cəmiyyətin fəlsəfi, hüquqi, əxlaqi, dini, milli və s. dünyagörüşü, şüuru nə qədər yüksək səviyyədə olarsa, bu zaman dövlət də inkişaf edir. Bu baxımdan M.Əminin yaradıcılığında sosial-fəlsəfi problemlərə önəm verməsi təbii haldır. Bütün bunlarla yanaşı, dövrün milli və siyasi-ideoloji problemləri M.Ə.Rəsulzadəni sosial fəlsəfə ilə maraqlanmağa sövq edib və o, bir sıra dünyagörüşü məsələlərinə cavab tapmaq istəyib.

M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığındakı cəmiyyət, onun quruluşu, dövlət, hakimiyyət, millət, milliyyət, dil, din, solidarizm və s. məsələlər onun sosial-fəlsəfi görüşlərinin əsasını təşkil edir. Ona görə də, Rəsulzadənin bu məsələlərə baxışlarını tədqiq etmək maraq doğurmaya bilməz. Qeyd edək ki, millət, dövlət, dil, din və s. məsələlərə ilk dəfə elmi-fəlsəfi tərif verən Azərbaycan mütəfəkkirlərindən biri, bir çox hallarda birincisi, elə Rəsulzadə olmuşdur.

«Dirilik nədir?» məqaləsində Rəsulzadə qeyd edir ki, diriliyin, yəni varlığın əsasında millətin özünü tanıması, namusunu qoruması və bu gücdə olacaq bir qüvvənin olmasıdır. Diriliyin-varlığın ictimai-siyasi və fəlsəfi anlamını verməyə çalışan M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, avropalılarda dirilik hər şeydən üstündür: «Dirilik üçün ölmək! Avropa diriliyi bu dərəcədə müəzziz tutuyor və ona bu qədər əhəmiyyət

veriyor. Halbuki Şərqdə, ələlxüsus, Şərqi-islamda yalnız olmaq üçün diriliyorlar. Başqalarında məqsəd dirilik isə, bizim məqsədimiz ölümdür. İştə diriliyi və dirilik fikrini avropalılar kimi anlayıb və anlada bilmək diriliyin məqsədini təşkil ediyor» (3, 461).

M.Əmin daha sonra qeyd edir ki, hər hansı millət təbiətə qarşı icra olunan müharibədə daha bacarıqlı və daha qüvvətlidirsə, o millət təbiətdən alınan qənimətdən də çox istifadə edir: «Hələ yalnız bununla qalmayıb, dünyanın nemətlərini təqsim edərkən, diri millətlər özlərinə hər kəsdən daha çox pay çıxarırlar». Bu baxımdan «dirilik hər şeydən əvvəl bəşəriyyətə fayda vermək, ictimai inkişafa təkan vermək, dünya mədəniyyətini zənginləşdirməkdir» (3, 18).

Beləliklə, Rəsulzadə belə qənaətə gəlir ki, ümumi dirilkdən başqa, insanlar arasında bir də xüsusi, yəni diriliklərin ən qiymətli olan milli dirilik, milli varlıq vardır: «Millətlər qüvvətli və tərəqqi etmiş olmadıqca, diriliyi mənai-həqiqi və maddisilə anladıqca, təbiətdən alınan qənimətlərdən hissələrinə ancaq bir qüvvətilayəmət düşər. İştə bu qüvvətilayəmətə qənaət edən millətlər kargahi-bəşəriyyədə ən suflı xidmətlər ifa edən səfil əmələlərdir (fəhlələrdir – F.Ə.). Neft mədənlərində çalışan «çorni raboçilər» kimi... Başqaları dirilik üçün öldükleri halda, biz ölmək üçün dirildiyimizdən bəhs etmiş idik...

Belə dünyaya bir qələm çəkib də bütün diriliyi axirət diriliyindən ibarət bildiyini bir əmri-din bilmək, səlim düşünülərsə, böyük xətdir. Çünki bunun nəticəsi maddi və mənavi fəlakətdir ki, dünyanı da, axirəti də bərbad edə bilər. "Əddünya məzrəətül-axirə" (dünya axirətin əkin yeridir). Məzrəəni abad etmək lazımdır. Bunu da ancaq dirilər yapar. Dirilik isə elmən, ruhən və cismən qüvvətli olmaqdan və diriliyi sevməkdən ibarətdir. Nəzərə bir az qərib gəlsə də, demək istəyirəm ki, dirilik - dünyanı sevməkdən ibarətdir, mənai-xəss isə dünyapərəstlikdir. Diriliklərin ən qiymətli də - milli dirilikdir... Filosoflar və suflər nə deyirlərsə desinlər: dirilik dünyanı sevməkdən və öz hüquq və namusunu mühafizə edə biləcək qədər qüvvətli olmaqdan ibarətdir» (3, 462-463).

O təəssüflə qeyd edirdi ki, dövründə «millət» kəlməsinin mənası çox yanlış ifadə edilir: «Nə qədər ali təhsil görmüş, mədəni həyat, mədəni ölkələr görmüş adamlarımıza təsadüf edərsiniz ki, «hansı millətdənsiz?» - deyə verəcəyiniz suala – «müsəlmanam» - deyə cavab verər və bu cavabının əsla düzgün olmadığını düşünməz. Halbuki həmin adam özü bir nəfər rusa «tı iz kakoy natsii?» - deyə verdiyi suala «xristianin» cavabını alsa, məzkur cavabı olduqca gülünc və cavab verən şəxsin cəhalətinə dəlil tutar.

Əslində bizdə «ümmət» kəlməsilə «millət» kəlmələrinin fərqi ayrılmamışdır. Bəlkə də qədimdə «ümmət» ilə «millət» arasında fərq olmayıb, qövmiyyət və cinsiyyət cəməsinə andıran «millət» kəlməsi həmkeş və həmdinlik cəməsinə «ümmət» kəlməsilə qarışmış və «milləti-islam» təbiri məşhur olmuşdur. «Millət»i nasyon (natsiya) mənasına alacaq olursaq, bu heç də həmdinliyi bildirməz. Bu, dindaşlıqdan əlavə bir çox «daşlıqları» da cəmə olduğu kimi, bilxassə dil birliyini

lazım gətirər. Müasir mənası ilə «millət» kəlməsi işlə bu dil birliyindən hasil olan camiiyyəti ifadə edir. Fəqət başlıca dil birliyindən ibarət olmaqla bərabər millət məfhumu başqa xüsuslara da şamildir». Rəsulzadə bu fikirlərini sübut etmək üçün daha sonra yazır: «Millətpərəstliyin və milli diriliyin nə olduğunu yaxşı bilmək üçün əvvəlcə millətin nə olduğunu öyrənmək və nə kimi vasitələrlə rücu etmək lazım olduğunu anlamaq lazımdır» (3, 467). O, milli varlığı dar, məhdud çərçivədə yox, geniş mənada götürür: «Öz-özlüyündən məlumdur ki, diriliyi dərk etmək və onu arzu etmək tarixi bir zəmində və insanların tədricən qövmiyyətdən milliyyət və milliyyətdən də millət dərəcəsinə çıxmaları ilə hasil oluyor... «Qövmiyyət»-narodnost – yalnız nəsil və dil birliyi, «milliyyət»-nasionálnost – dil və mədəniyyət və milli diriliyi dərk etməklə hasil olar. Yəni bir ata-babadan yetişmə və bir dildə danışan kiçik bir tayfa və ya qövmə-qövmiyyət sözü ilhaq olunur. Şahsevən kimi, Şahsevəndən bəhs edərkən bir qövmdən bəhs olunur. Artıq Şahsevənə milliyyət deyilməz. Bir çoxu bu kimi qövmiyyət və tayfalar cəm olub, bir dil ilə bərabər müəyyən bir mədəniyyətə malik olan azərbaycanlılardan bir milliyyət kimi bəhs etmək olar».

Rəsulzadə millətə belə bir tərif verir: «Milli mədəniyyət və yaxud millət dil birliyi, adət və əxlaq birliyi, ənənəti-tarixiyyə və nəhayət, etiqadati-diniyyə birliklərinin məcmuyundan mütəşəkkil bir məhsuldur». Deməli, Rəsulzadəyə görə, millət - dili, dini, adət-ənənələri, ədəbiyyatı və tarixi bir olan toplumdur. «Yalnız din birliyi müasir mənə ilə bir millət təşkil edə bilməz. Milliyyəti təşxis edən müştərək əlamətlərin başlıcası dil, din, adət və ədəbiyyatdır. Bu nöqteyi-nəzərdən türklər bir millətdir... Milli istiqlalə malik olmayan bir millət, hürriyyət və mədəniyyətini də hifz edə bilməz. İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal» (4, 64).

M.Əminin millət anlayışına verdiyi bu tərif və şərh, bu gün də öz originallığını saxlayır. Rəsulzadənin millətə verdiyi tərif, çoxsaylı təriflərdən yalnız biridir. Onun bu tərfi maraqlı olduğu qədər də, tənqiddə də yer verir. Məsələn, millətin tərfi ilə bağlı Rəsulzadədə razılaşmadığımız məqamlardan biri din amilidir. Əslində din, milli məsələdən daha çox, bəşəri əxlaqi-mənəvi xarakter daşıyır. Din bir millətin həyatı ilə məhdudlaşa bilməz. Bu baxımdan bəzən, din hər hansı millətin bütövləşməsi, vahidləşməsi, milli dövlət yaratması və s. məsələlərdə mənfəət rol oynayır. Rəsulzadə özü də dəfələrlə din faktorunun millətlə qarışdırılması problemini qeyd etmişdi. Mütəfəkkir millət nədir, türk milləti nə deməkdir anlayışlarını şərh edərkən yazır: «Sairə yerlərin müsəlmanları kimi, biz Rusiya müsəlmanları milliyyətdən əvvəl din cəhətinə əhəmiyyət verdik. Bütün tərəqqipərvər hərəkətimizdə din naminə dirilik göstərmək istədik. Türkcə qəzetə çıxartdıq - adına müsəlman qəzetəsi dedik. Türkcə teatrlar, operalar düzəlttik - ünvanlarını müsəlman teatrosu və müsəlman operası dedik. Məktəb açdıq - rus-müsəlman məktəbi adını verdik.

Cəmiyyətlərimizin sifətləri yenə «müsəlman» kəlməsindən ibarət oldu. Halbuki elədiklərimizin hamısı türkcə olub və türk asari-mədəniyyətini diriltmək üçün idi. Müsəlmanlığın ibtidai təsirindən gələrək biz özümüzü müsəlman adlandırdığımızdan

əsl milliyyətimizin ünvanını təşkil edən türklüyə əhəmiyyət verməmiş, həmən «müsəlman» adına qənaət eləmişdik. Hələ də etməkdəyiz. Hələ bu qənaətlə də qalmamışıq, başqaları bizə «tatar» və «persiyan» demişlər, ona da etiraz etməmişik. Bu, tamamilə ondan irəli gəlmiş ki, biz özümüzü necə ki lazımdır, tanımamışıq».

Rəsulzadə doğru qeyd edir ki, əgər millət olaraq etnik mənsubiyyətimizi vaxtında tanısaydıq, «türk operaları»nı «müsəlman operaları» adlandırıb, soyadlarımızı da Ərəbli, Sarablı, Ağdamlı əvəzinə Ərəblinski, Sarablinski, Ağdamski yazmaz və «türk səhnəsi»nə «müsəlman səhnəsi» deməzdik.

Milli varlığın fəlsəfəsini şərh edərkən M.Ə.Rəsulzadə öz konsepsiyasına iki anlayış daxil etmişdi: milli vicdan və milli iman. Burada milli vicdan milli özünüdərək mənasındadır. O, millətin həyatını milli vicdanın inkişafına bağlayırdı. Milli vicdanın sayəsində milli iman əmələ gəlir. Milli imanın yaranması ilə millətlər özlərinə şanlı və şərəfli yol seçirlər.

O yazır ki, milli varlığın yaranmasında milli vicdan və milli iman mühüm rol oynayır: «Milli vicdan və yaxud milli iman, milli dirilikdəki əməl və arzusun mövcudiyyətindən və onun surəti-hiss və bəyanatından hasil oluyur. Hər millət deyil, hətta hər bir şəxsin özünə görə əməli vardır. Buna başqa təbirlə meyl və arzu dəxi demək olar. Bunun firəngcəsi «ideal» gəlir. Osmanlıcada son zamanlar bunu, «məfkurə» deyər, tərcümə edənlər də vardır».

Rəsulzadə yazır ki, hər şəxsin arzu və əməli, onun bacarığı və məsləki ilə eynilik təşkil edir: «Bir şəxs öz iqtidar və bacarığı dairəsində müntəha nəyə malik olmaq istərsə, o şey onun əməlidir. Əməlsiz kimsə yoxdur. Onsuz yaşamaq naqabildir. Əməl fəaliyyətə, fəaliyyətdə tərəqqiyə mövcib oluyur. Şəxslər əməlsiz yaşaya bilmədikləri kimi, millətlər də əməlsiz yaşaya bilməzlər. İştə millətin ümumən də mövcud olan hakim bir əməl və arzu yolunda bəslənən gizli hisslər milli vicdan ilə imanı tövlid edirlər...»

Şəxsi əməllər hər nə qədər müşkül və istehsalı çətin də olsa, böyük ola bilməz. Yəni ona böyük və milli əməl deyilməz və o milli vicdanın tələb elədiyi də olmaz. Məsələn, bir hambal milyoner olmaq fikrinə düşər və bu çətin məqsədə nail olsa belə, bu əmələ böyüklük nami verilməz. Fəqət, bir fərd öz mühitinin faydasını düşünərək şəxsi üçün deyil, qövmi və yaxud milləti üçün bir əməl bəslərsə, buna böyük əməl demək olar, bu kimi adamlara da böyük əməlpərvərlər, yaxud məfkurəçi ismi verirlər» (1, 170).

Rəsulzadənin fikrincə, «millətlərin həyatı da ancaq bu milli vicdanın inkişafı sayəsində mümkün olub, ancaq bu vicdanın təsirləridir ki, milli ideal hasil olur. Milli idealın (imanın) hökümilədir ki, millətlər özlərinə şanlı və şərəfli bir dirilik təmin edə bilirlər» (5, 16).

Sonralar M.Ə.Rəsulzadə milliyyət və millət məsələlərini araşdırarkən Qərb alimləri Madzi və Durkheymin fikirlərini təhlil etməyə çalışmışdır: «Millət anlamını ifadə üçün dilimizdə iki söz vardır: Milliyyət və Millət. Bunlardan birincisi insani, dini, irqi, qövmi, tarixi, coğrafi, iqtisadi və siyasi amillərin təsiri ilə meydana gələn

etnik bir topluluğu ifadə edir. İkincisi, isə bu topluluqdan doğan ümumi bir iradəni anladır. Madzinin məşhur tərifinə görə, millət «torpağın, mənşəyin, əxlaq ilə adətlərin və dilin birliyindən başqa, həyatında və ictimai vicdanında anlaşıma və ortaqlıq yaratmış bir insan kütləsinə» deyilir. Durkheymin nəzərində isə «etnik amillər və yaxud tarixi səbəblərlə eyni qanunlar altında yaşamaq və tək bir dövlət qurmaq istəyən insan kütləsinə millət deyilir»... Madzinin tərfi ilə Durkheymin tərfi arasında ifadə fərqi diqqət etmək lazımdır: Birincisində millət ünsürü və tarixi bir hadisədir. İkincisində millət ictimai və iradi bir hadisədir... O, rüşeymdir, bu uşaqdır. O ağacdır, bu meyvədir. O anadır, bu baladır. O milliyyətdir, bu millətdir».

M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, milliyyətin millət halına keçməsi feodal sisteminin dağılması, burjuazianın zühuru ilə bağlı olub: «Dilləri, adətləri, tarixləri, dinləri, vətənləri və sairələri bir olan insanlar bir milliyyət təşkil edirlər; fəqət bir milliyyətin millət halına keçməsi ümumi şüur və kollektiv iradənin təəssüsünə bağlıdır. Bu isə yalnız «ictimai hafizə» vəzifəsini görən orqanın təşəkkülüylə vücuda gəlir. Bu orqan müxtəlif zamanlara görə dəyişir. Orta çağlarda bu vəzifəni feodal zümrə görür, milliyyətin sosial həyat və kələnlərini qeyd edən, zəbt edən «hafizə» xan sarayları ilə şüvaliyə ibarət olub qalırdı. Zamanın dəyişməsi ilə, təbii olaraq bu orqan da dəyişdi. Burjuazianın zühuru ilə feodal sistem dağıldı» (5, 17-18).

M.Ə.Rəsulzadə milliyyətçiliklə millətçiliyi bir-birindən ayırır, aralarındakı çox ciddi fərqi göstərir: «Milliyyət müəyyən şərtlər və hadisələr nəticəsində vücuda gəlmiş statik (mustakar) bir varlıqdır; millət isə bu statik varlığın şüurlaşan dinamik (fəal) bir şəkildir. Statik bir keyfiyyət ərz edən milliyyət baxımından vətən coğrafi bir anlamdır. Halbuki şüur və iradəyə malik bulunan millət baxımından vətən, siyasi bir məna ifadə edir. Etnik bir özəllik ərz edən milliyyət mənsublarının yaşadığı bir yerdən ibarət olan coğrafi vətən dinamizimdən məhrum passiv bir sevginin mövzudur. Halbuki siyasi şüur və dövlət olmaq əzminə malik bulunan bir millət üçün vətən eşqi aktiv bir hərəkət amilidir» (5, 19). Rəsulzadə fikirlərinə davam edərək yazır: «Halbuki bir millətçi üçün Vətən sadəcə, maddi ünsürlərlə hədudlanmaz. Milliyyətə siyasi şüur güdən millətçi, vətəndə də mənəvi bir öz, bir ruh arar. Onun üçün vətən maddi deyil, mənəvi bir varlıqdır. Maddi özəllikləri, mənəvi özəlliklərlə canlanmadıqca, coğrafi bir bölgənin, sözün əsl mənası ilə, zətən bir vətən olmasına imkan yoxdur. Maddi vətən ünsürlərindən başqa hər aydın insanın bildiyi vəchiylə dil, din, ədəbiyyat, musiqi, fəlsəfə, sənət və tarix kimi mənəvi vətən ünsürləri vardır». Onun fikrincə, «bir millətçinin vətən anlayışı, coğrafi mənədəki vətəni müstəqil bir dövlət halına gətirmək istəməsidir. Bir millətçi, hər şeydən əvvəl istiqlal davasında bulunan bir vətənçi - bir patriotdur. Avropalıların patriot termini ilə ifadə etdikləri anlam, bizim millətçi sözü ilə anlatmaq istədiyimiz anlamın eynidir. Bu, avropalıların nasyonalizm sözü ilə kəsb etdikləri milliyyətçilikdən tamamilə başqa bir şeydir» (5, 20).

M.Ə.Rəsulzadəyə görə, millətçilik fikrinə inananların ilk vəzifəsi milli birliyi mühafizə etməkdir: «Bu, millətçilik fikrinin əsası və təməlidir. İnternasiyonalist və

kosmopolit nəzəriyyələrlə ortaya atılan marksizm, kommunizm və anarxizm kimi doktrinaların əsl qayəsi, milli birlik və bütünlüyü sarsıtmaq, parçalamaq və pozmaqdır. İctimai, sinif və zümrələr arasında ixtilaf və ziddiyyət təhriki və hüsusət ihdası bu məqsədlə yapılır. Halbuki, həqiqi millətçilərin üzərinə tərəttüb edən kutsal qayə uzun sürəkli tarixin məhsulu bulunan milli varlığı bütün fəzilətləri, gələnk və görənəkləri, kəltür və ədəbiyyatı ilə qorumaq, yaşatmaq və gəlişdirməkdir».

Rəsulzadə millətçiliyin inkişafında və mahiyyətində milli əlaqın böyük rol oynadığını qeyd edir və onun yerini də dəyərləndirir: «Milli əlaqa gəlincə, o da fərdlərdən mütəşəkkil böyük bir topluluğun toplu bir halda uyacağı və daima bağı qalacağı bir taqım məşəri ümdə və qaidələridir. Millət hizblərin, zümrələrin və siniflərin fəvqündə olduğı və bunların hamısını içində barındırdığı və qoyununda bəslədiyi üçün heç bir hizb, zümrə və sinif mənfəətlərinə və ya qayələrinə fəda ediləməz. Hələ milli varlığın şəxsi təmayüllərə və qərəzlərə alət və vasitə edilməsi xəyalə belə gətiriləməz». M.Ə.Rəsulzadə daha sonra yazır: «Verilən sözə və yapılan sərbəst anlaşılmalara riayət milli əlaqın üçüncü ümdəsidir. Haqqı, hürriyyəti, sülhü və demokratiyanı qoruma və müdafiə, zülmə və təcavüzə qarşı dönməz bir cəbhə alma milli əlaqın dördüncü ümdəsidir. Milli səviyyəni daima yüksək tutma, geriliyə və cəhalətə qarşı savaşıma milli əlaqın beşinci ümdəsidir. Bütün bu ümdələrə riayət edən millətlərə insanlıq camiası, iləri, kəltürlü, səciyyəli, zində və istiqbalı parlaq millətlər, deyə, qiymət verir» (2, 26-27).

Rəsulzadə millətin mənəvi həyatına, mədəniyyətinə əlahiddə əhəmiyyət verir: «Əcələ bir surətdə maddətən tərəqqi edib də mənəviyyatca məhrum qalmaqdansa, maddətən gec tərəqqi edib, mənəviyyatca müstəqil qalmağı tərcih edərim, çünki milliyyətin də, bəşəriyyətin də, fəidəsi bundadır» (15, 15). M.Əmin bununla da sosial tərəqqini iki maddi və mənəvi hissələrə bölmüş olur. Onun fikrincə, hər şeydən əvvəl mənəvi tərəqqi gəlir. Bu baxımdan mütəfəkkir milli məfkurədə milli tərəqqini ön plana çəkir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Axundov M.F. Bədii və fəlsəfi əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1987, 368 s.
2. Cəfərov N. Milli ictimai fikir tariximizdən. Bakı: Azərnəşr, 1993, 79 s.
3. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1909-1914). II c., II cildə, Bakı: Şirvanəşr, 2001, 528 s.
4. Rüstəmov İ.Ə. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda təbii-elmi və fəlsəfi fikrin vəhdəti. Bakı: Azərnəşr, 1992, 120 s.
5. Rüstəmov İ.Ə. Həsənbəy Zərdabi. Bakı: Gənclik, 1969, 186 s.

b.m.P.E.Quliyeva

Xülasə

**M.Ə.RƏSULZADƏNİN MİLLƏT VƏ MİLLİYYƏT ANLAYIŞLARI
İLƏ BAĞLI GÖRÜŞLƏRİ**

Azərbaycan xalqının sosial-siyasi və fəlsəfi fikir tarixində görkəmli ictimai-siyasi xadim, istedadlı alim, mütəfəkkir, publisist, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin özünəməxsus yeri və rolu vardır. SSRİ dağıldandan sonra M.Ə.Rəsulzadənin həyatı və sosial-siyasi ideyaları tədqiqatçıların diqqətini daha çox cəlb etmiş, yeni dövrdə Azərbaycanın sosial-siyasi, mənəvi-mədəni problemlərinin həllində bu görkəmli dövlət xadiminin mənəvi irsindən hərtərəfli istifadə olunmağa başlanmışdır. M.Ə.Rəsulzadənin ölməz ideyaları 70 illik fasilədən sonra müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycanda siyasi-ideoloji qiymətini almağa qədəm qoymuşdur. M.Ə.Rəsulzadənin həyatı, siyasi baxışları, dövlətçiliyə dair fikirləri, milli və siyasi məfkurədən doğan publisistikası, elmi-fəlsəfi, etik, estetik düşüncələri və s. diqqət mərkəzindədir. M.Ə.Rəsulzadənin sosial-siyasi, sosial-fəlsəfi, etik-estetik baxışlarının Azərbaycan sosio-mədəni münasibətlərinin inkişafında yerini və rolunu görürük. M.Ə.Rəsulzadənin irsinin, ideyalarının bu gün daha incəliklə və yeni formada reallaşması zərurəti hiss edilməkdədir. Bu ideyaların cəmiyyətin milli ideologiyasına çevrilməsi yeni nəsilin milli şüurunun və sağlam mənəviyyətinin formalaşdırılması məsələsində müvafiq qurumların işinə kömək edə bilər.

Hd.tch.P.E.Guliyeva

Summary

**M.A RASULZADE'S MEETINGS ON THE CONCEPTS OF NATION
AND NATIONALITY**

Mahammad Amin Rasulzadeh, a prominent socio-political figure, talented scientist, thinker, publicist, one of the founders of the Azerbaijan Democratic Republic, has a special place and role in the history of socio-political and philosophical thought of the Azerbaijani people.

After the collapse of the USSR, M.A Rasulzade's the life and socio-political ideas attracted the attention of researchers, and in the new era, the spiritual heritage of this prominent statesman began to be used in solving the socio-political, spiritual and cultural problems of Azerbaijan. M.A Rasulzade's immortal ideas have gained political and ideological value in Azerbaijan, which regained its independence after 70-year hiatus. M.A Rasulzade's life, political views, views on statehood, publicism born of national and political ideology, scientific-philosophical, ethical, aesthetic thoughts, etc. is in the spotlight. We see the place and role of M.A Rasulzade's socio-political, socio-philosophical, ethical and aesthetic views in the development of socio-cultural relations in Azerbaijan.

Today, there is a need to realize the legacy and ideas of M.A Rasulzade in a more subtle and new form. The transformation of these ideas into the national

ideology of society can help the work of relevant institutions in the formation of the national consciousness and healthy morality of the new generation.

Ст.пр.П.Е.Кулиева

Резюме

**ВЗГЛЯДЫ М.А РАСУЛЗАДЕ ПО КОНЦЕПЦИЯМ НАЦИЯ И
НАЦИОНАЛЬНОСТЬ**

Махаммад Амин Расулзаде, видный общественно-политический деятель, талантливый ученый, мыслитель, публицист, один из основателей Азербайджанской Демократической Республики, занимает особое место и роль в истории общественно-политической и философской мысли азербайджанского народа.

После распада СССР жизненные и общественно-политические идеи М.А. Расулзаде привлекли внимание исследователей, и в новую эпоху духовное наследие этого выдающегося государственного деятеля стало использоваться в решении социально-политических, духовных и культурных проблем Азербайджана. Бессмертные идеи М. А. Расулзаде приобрели политическое и идеологическое значение в Азербайджане, который после 70-летнего перерыва вновь обрел независимость. Жизнь М.А. Расулзаде, политические взгляды, взгляды на государственность, публицистику, порожденную национальной и политической идеологией, научно-философскими, этическими, эстетическими мыслями и др. в центре внимания.

Мы видим место и роль общественно-политических, социально-философских, этических и эстетических взглядов М.А. Расулзаде в развитии социокультурных отношений в Азербайджане. Сегодня существует необходимость реализовать наследие и идеи М.А. Расулзаде в более тонкой и новой форме. Трансформация этих идей в национальную идеологию общества может помочь работе соответствующих ведомств в формировании национального самосознания и здоровой нравственности нового поколения.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: dos. Axundova Nəzmiyə M.q.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

MUŞKİYEVA AYTƏN MUSA Q.
aytenmuskiyeva@gmail.com
Gəncə Dövlət Universiteti

ƏMİN ABİD VƏ ONUN "AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN ƏDƏBİYYATI TARIXI" ƏSƏRİ

Xülasə

Məqalədə 20-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi problemləri araşdırılır. Qeyd olunur ki, XIX əsrin sonlarından başlayaraq böyük maarifçi, ziyalı F.Köçərlinin ədəbiyyat tarixçiliyi sahəsində gördüyü işlər 20-ci illərdə daha intensiv xarakter almışdır. Bu dövrdə yazıb yaradan ədəbiyyatşünas və tənqidçilərdən A.Sur, S.Hüseyn, A.Şaiq, H.Cavid, C.Əfəndizadə, A.Musaxanlı, M.F.Köprülüzadə, Ə.Nazim, B.Çobanzadə və b. onlarla ədəbiyyatşünaslar da bu mövzuda araşdırmalar aparmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi ilə müntəzəm məşğul olan və özünün ədəbiyyat tarixi olan tədqiqatçılardan biri də Ə.Abid olmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, Ə.Abid türkiyədən döndükdən sonra artıq yeni ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı aydın bir konsepsiyaya malik olmuş və özünün çoxcildlik ədəbiyyat tarixini bu konsepsiyaya uyğun yazmışdır.

Beləliklə, 20-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi ətrafında yeni metodoloji yanaşmanın formalaşdığını və burada Ə.Abidin yaradıcılığının mühüm rolu olduğunu görmək olar. Araşdırmalar göstərir ki, Ə.Abid Türkiyədən döndükdən sonra artıq yeni ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı aydın bir konsepsiyaya malik olmuş və özünün çoxcildlik ədəbiyyat tarixini bu konsepsiyaya uyğun yazmışdır.

Açar sözlər: Ə.Abid, ədəbiyyat tarixi, 20-ci illər, formalaşma, yeni metod, araşdırma, tədqiqatçı

20-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi problemləri artıq yeni mərhələyə daxil olmuşdu. XIX əsrin sonlarından başlayaraq böyük maarifçi, ziyalı F.Köçərlinin bu istiqamətdə gördüyü işlər öz bəhrəsini verməkdə idi. F.Köçərli həm Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı şəxsiyyətlərinin özü haqqında material toplayır, həm də onların əsərlərini əldə edərək yeni ədəbiyyat tarixinin yazılmasında müəyyən addımlar atırdı. O, topladığı ilk materiallar əsasında 1895-ci ildə "Tatarskiye komedii" kitabını, bir qədər sonra isə "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" (1903) kitablarını dərc edir. Hər iki əsərin rus dilində yazılması müəllifin Azərbaycan ədəbiyyatını yeni bir arenaya çıxarmaq istəyindən irəli gəlirdi. Onun topladığı materiallar isə ölümündən sonra "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" adı altında iki cildə nəşr edildi. Bütün bunlar F.Köçərlinin minillik ədəbiyyatımızın tarixini, keçdiyi inkişaf yolunu öyrənmək və gələcək nəsə çatdırmaq zərurətini doğururdu. Əgər ədəbiyyat tarixçiliyinin öyrənilməsinin ilk mərhələsində F.Köçərli

tək görünürdüsə, sonralar Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi bir hərəkət xarakteri almağa başladı. Bu dövrdə yazıb yaradan ədəbiyyatşünas və tənqidçilərdən A.Sur, S.Hüseyn, A.Şaiq, H.Cavid, C.Əfəndizadə, A.Musaxanlı, M.F.Köprülüzadə, Ə.Nazim, B.Çobanzadə və b. onlarla ədəbiyyatşünaslar da bu mövzuda araşdırmalar aparmışdır. Bu dövrdə ədəbiyyat tarixçiliyi məsələlərini araşdıran prof. B.Əhmədov yazır: "İyirminci yüzilliyin 20-30-cu illərini Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının təşəkkül dövrü də adlandırmaq olar. Ədəbiyyat tarixçiliyinin fundamental şəkildə araşdırılması, ədəbi-elmi fikrimizin Avropa üsulu ilə yeni nəzəriyyə və konsepsiya ilə işlənməsi, tədqiqatların sistemli və davamlı aparılması məhz bu dövrün payına düşür" (1, 118). F.Köçərlidən sonra ədəbiyyat tarixi sahəsində fundamental tədqiqatlar aparanlardan biri də Əmin Abid (1898-1938) olmuşdur. Belə demək mümkünsə, F.Köçərlinin başlatdığı işi yeni mərhələdə Ə.Abid sistemli şəkildə davam etdirmişdir. Onun bu sahədə çalışmaları 1922-ci ildən-İstanbul Universitetindən məzun olduqadan sonra başlamışdır. O, yenidən İstanbula qayıtmış və "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" çoxcildlik kitabını yazmaq missiyasını öz üzərinə götürmüşdür. Aydındır ki, Ə.Abid çoxcildlik "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" kitabını yazıb tamamlayaraq Bakıya dönmüşdür. Doğrudur, həmin kitabın cildləri indi əlimizdə yoxdur, lakin ədəbiyyat tarixi haqqında yazdığı müxtəlif məqalələri və cildlərdən müəyyən fraqmentlər onun bir ədəbiyyat tarixçisi kimi qiymətləndirməyə tamamilə imkan verir. Məsələ burasındadır ki, Ə.Abid Türkiyəyə gedəndə əldə yeni tipli "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabı hələ yox idi. F.Köçərlinin 1903-cü ildə rus dilində dərc edilən "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" kitabı da mövcud ehtiyacı ödəyə bilmirdi. Buna görə Ə.Abid var gücü ilə özünü yeni ədəbiyyat tarixinin yazılmasına həsr etdi. Bu dövrdə mətbuatda "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" kitabının yazılması və Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığına təhvil verilməsi barədə informasiyalar da verilmişdir. O zaman Əli Şahbazov "Yeni fikir"qəzetində yazırdı: "İstanbul Darülfünunun ədəbiyyat fakültəsində oxumaq üçün burada olan tələbələrdən Əmin Abid yoldaşın məzuniyyət tezi (dissertasiyası) olaraq vücuda gətirdiyi "Azəri türklərinin ədəbiyyat tarixi" adlı əsəri Darülfünun imtahan heyəti tərəfindən qbul edildi. Elmi üsullara istinadən yazılan tətəbbönamə məclis müdərrisin (professorlar məclisi) tərəfindən təqdir edilərək təb olunmasına (çapına) qərar verilmişdir". Daha sonra müəllif Ə.Abidin müdafiə etdiyi əsərin ümumən altı cildəndən ibarət olduğu və burada müdafiə edilən cildin son əsrə aid sonuncu cildi olduğu deyilir. Onu da qeyd etməyi unutmur ki, Azəri ləhcəsinin zühurundan bu günə qədər ədəbi hərəkət son sosioloji metodlar nəzərə alınaraq müqayisəli tərtib və təhlil üsulları ilə yazıldığı bildirilir. Deməli ki, Ə.Abid ədəbiyyat tarixini yeni metodologiya və ədəbiyyat tarixçiliyi prinsipləri ilə yazmağı qarşıya məqsəd qoymuşdur. Ə.Şahbazov da Ə.Abidin ədəbiyyat tarixinin son elmi metodlarla yazdığına diqqət çəkir. Doğurdan da, ədəbiyyat tarixinin əldə olan nüsxələri əsərin ədəbiyyat tarixçiliyinin müasir prinsipləri ilə yazıldığını göstərir. Təəssüf ki, Ə.Şahbazovun 6 cild hesab etdiyi "Azərbaycan türklərinin

ədəbiyyatı tarixi" əsərindən yalnız İstanbulda müdafiə edilən cildi və bir də 1-ci cilddən bəzi fraqmentlər əlimizə gəlib çatmışdır. Bu yarımçıq cild isə S.Mümtaz adına Ədəbiyyat və İncəsənət arxivində saxlanılır. Məqalədən belə məlum olur ki, Ə.Abid Bakıya gələrkən əsərini Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığına təqdim etməli və bunun əvəzində ona "təqdir medalyası" verilməli idi. Lakin göründüyü kimi, əsər Xalq Maarif Komissarlığına verilsə də, ona nəinki təqdir medalyası verilmiş, hətta əsərin özünü it-bata salmışlar. 1926-cı ildən Ə.Abidin repressiya olunmasına qədər əsərin dərc edilməməsi olsun ki, müəllifə münasibətdən irəli gəlmişdir. Çünki Türkiyədən Azərbaycana türk qızı Nəfiə xanımla evlənib gələn Ə.Abid sonrakı dövrdə bakıda da özünə iş tapa bilməmiş, ya işsiz qalmış, ya da müxtəlif rayonlarda işləmişdir. Hər halda Ə.Abidin "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərinin 1-ci cildi yalnız bu günlərdə işıq üzü görmüşdür. Kitabı nəşrə Ə.Abid tədqiqatçılarından Əli Şamil və Bədirxan Əhmədov çapa hazırlamışlar. Əlbəttə, Ə.Abidin arxivdə saxlanılan bu əsərini şərti olaraq 1-ci cild hesab etmək olar, çünki həm həcminə, həm də yarımçıqlığına görə ona cild adı vermək də çətindir. Digər cildlər haqqında isə əlimizdə olmadığından elə də geniş fikir söyləmək olmur. Sonuncu cild isə İstanbul Universitetinin arxivində olduğundan artıq bu ədəbiyyat tarixi haqqında müəyyən fikir söyləmək mümkündür. Başqa bir cildi isə tədqiqatçı Əli Şamil ehtimal edir. O, Ə.Abidin "Oktyabr inqilabının Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri" məqaləsinin əmək yazısındakı bir qeydə əsasən (qeyddə XIX əsrdən danışılır və mənbə kimi "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərinin 3-cü cildi göstərilir-A.M.) üçüncü cildə XIX əsr ədəbiyyatından bəhhs edildiyi qənaətinə gəlir: "Bu da onu göstərirdi ki, Ə.Abidin yazmış olduğu "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərinin üçüncü cildində M.F.Axundzadə və çağdaşlarının yaradıcılığı da geniş tədqiqata cəlb edilmişdir" (4, 92). Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Ə.Abidin 1-ci cildi qədim Azərbaycan, 3-cü cildi XIX əsr, sonuncu-altıncı cild XX əsrin əvvəlləri (o zaman müasir ədəbiyyat) Azərbaycan ədəbiyyatına həsr olunmuşsa, bəs geridə qalan cildlərdə hansı dövr ədəbiyyatımız öz əksini tapmışdır. Görünür ki, ikinci cildə qədim dövr öz əksini tapmışdır. Elə isə IV və V cildlərdə hansı dövrün ədəbiyyatı təhlilə cəlb edilmişdir?

Hər halda "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərinin əlimizdə olan nüsxələri tam olmasa da, müəyyən fikir yürütməyə əsas verir. Ona görə ki, bu əsərdə həm də Ə.Abidin ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı düşüncələri yer almışdır. Əsərin bu cür adlanması tədqiqatçının tamamilə yeni baxış bucağından baxdığını göstərir. Ona görə ki, indiyədək yazılan əsərlər "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" olaraq adlanmamışdı. F.Köçərlinin "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" (5) və ölümündən sonra çap olunan "Azərbaycan ədəbiyyatı materialları" (6), Y.V.Çəmənəzəminlinin "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" (7) adlanmışdı. Görünür, hələ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin adı ilə bağlı vahid bir fikir formalaşmamışdı. Ə.Abid isə öz əsərini "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" adlandırmaqla yeni mövqe ortaya qoymuşdur. Birincisi, Azərbaycandan kənarda da türklərin yaratdığı ədəbiyyat vardır;

ikincisi, Azərbaycanın özündə bir neçə qeyri-millət yaşayırdı. Əgər Azərbaycan ədəbiyyatı adlandırmış olsaydı, belə çıxırdı ki, bu coğrafiyada yaranmış digər xalqların ədəbiyyatını da burada əks etdirməli idi. Ə.Əbid isə bu yolla getmir. Doğrudur, Ə.Əbiddən sonra yazılan bir neçə ədəbiyyat tarixi gah "Azəri ədəbiyyatı", gah da "Azərbaycan ədəbiyyatı" adlanmış və sonuncu üzərində qərarlaşmışdır. Ə.Əbid isə bu əsərinin əhatə etdiyi coğrafiyanı da göstərmişdir: "Bu gün Azəri türkcəsi dediyimiz ləhcə ilə danışan Qafqaz, İran, Xorasan və İraq türklərinin ədəbi və fikri həyatları haqqında təhlillər" (8, 22).

Ə.Əbidin "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərinin 1-ci cildini heç də tam hesab etmək çətinidir. Ona görə ki, həm həcmi azdır, həm də Azərbaycan ədəbiyyatının qədimliyini təsdiq edən bəzi fikirlərini istisna etməklə cildə "Kitabi Dədə Qorqud" dastanına həsr edilmişdir. Nəzərə alsaq ki, onun İstanbul Universitetinin arxivində saxlanan sonuncu cildi cəmi iyirmi illik ədəbiyyata həsr olunmasına rəğmən, üç yüz səhifədən çoxdur, onda qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatına həsr edilmiş cildin daha da qalın olması ehtimalı çoxalır. Elə tədqiqatçının qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı şəxsiyyətləri haqqında məqalələri də bunu deməyə əsas verir.

Ə.Əbidin bu əsərinin strukturu belədir: 1. Fəhrist (Birinci söz, 2. Başlanğıc: Azərbaycan-azəri-oğuz təbirləri haqqında ümumi bir tədqiq. 3. Rusiya, Avropa, türkiyə və Azərbaycan mətbuatında ədəbiyyatımıza aid yapılan tədqiqatlar haqqında təhlili bibliografiya). 2. Mədxəl (1. Azərbaycan və Qafqaz türklərinin mənşələrinə qısa bir baxış: a) Əski oğuz türklərinin yaşadığı yerlər, b) iqtisadi həyat, c) Totemçilik, d) Hakim olan dinlər), 2. Əski oğuzlarda ədəbi həyat, e) Ağız ədəbiyyatı, ə) Yazılı ədəbiyyat, f) Vəznli nəsr və heca vəznli, g) İlk heca vəznləri, g) Xalq şairləri və s. Əsərin sonrakı hissələrinin böyük bir qismi "Oğuznamə"lərə, "Kitabi Dədə Qorqud" dastanının təhlilinə və bəzi boylarının yeni əlifba ilə uyğunlaşdırılmasına həsr edilmişdir. Bu cildə "Nəticə" və "Əlavə mətnlər" də yer almışdır.

Göründüyü kimi, Ə.Əbid bu cildə ədəbiyyatşünaslığımızı məşğul edən və hələ indiyədək öz həlini tapmayan bəzi məsələlərə münasibətini bildirmiş və doğru yanaşmışdır. Tədqiqatçının yazılı ədəbiyyat adına Orxon-Yenisey abidələri və Mahmud Kaşğarlının "Divani-lügəti-türk" əsərindəki ədəbi mətnlərdən söhbət açması ədəbiyyat tariximizə yeni yanaşmasını ortaya çıxarır. Bu zaman hələ ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı vahid fikirlər formalaşmadığından bəzi müəliflər Azərbaycan ədəbiyyatının tarixinin haradan başlanması haqqında aydın bir təsəvvürə malik olmamışdı. "Kitabi Dədə Qorqud" haqqında isə Azərbaycan elmi fikrində elə bir tədqiqat aparılmamışdı. Ə.Əbidin "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərinin yazılış tarixini 1922-ci il hesab etsək, deyə bilərik ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu dastan haqqında ilk məlumat verən və onu təhlil edən də Ə.Əbid olmuşdur. Onun Dədə Qorqudla bağlı burada yer alan fikirləri Azərbaycan qorqudşünaslığının əsasını qoymuşdur. Bunu nəzərdə tutan B.Əhmədov və Ə.Şamil yazır: "O (Əmin Əbid-A.M.) "Kitabi Dədə Qorqud"un dəyərini bildiyinə

görə onunla bağlı araşdırmalar aparmaq, məqalələr yazmaqla kifayətlənməmiş, elmi ictimaiyyətin diqqətini mövzuya yönəltmək üçün 1927-ci ildən başlayaraq Bakı Darülfünunda, Bakı Pədoqoji texnikumunda, Bakı Maarif Evi Ədəbiyyat dərnyində məruzələr etmiş, əsərini nəşr edilməsi, universitetlərdə tədris olunması üçün Ruhulla Axundova vermişdir" (9, 14).

Ə.Əbidin bu əsərində yeni ədəbiyyat tarixçiliyi fikrinin formalaşdığını və bu əsərin yeni ədəbiyyat tarixçiliyinə tamamilə uyğun gəldiyi qənaətinə gəlmək olar. Belə ki, tədqiqatçı özü əsərin bir neçə yerində indiyədək milli ədəbiyyat tariximizin təkamül xətləri nəzərə alınaraq metodik bir təhlilə məruz qalmadığı fikrinə diqqət çəkilir. Onun fikrincə, türk ədəbiyyatı bir silsilə halında tədqiq edilməli, müxtəlif dövrlərə bölünməlidir. Ə.Əbidin milli ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsinə aid ayrıca bir tədqiqatı olmasa da, bəzi fikirlərindən onun dövrləşdirmənin tərəfdarı olduğu görünür: "Bununla bərabər, türk ədəbiyyatını müxtəlif dövrlərə, müxtəlif ləhcələrə ayırır da-ümumi təkamül xəttini buraxmadan tədqiq etmənin daha qolay bir yol olduğu qənaətimizdir" (8, 25).

Ə.Əbid tədqiq etdiyi ədəbiyyat tarixinin bir xalqın olmasını əsaslandırmaq üçün etnologiyamız haqqında fikirlərə də öz münasibətini bildirir, hökumətimizin Azərbaycan adlanmasını təsadüfi saymır. Xüsusilə, xalqın keçmişi haqqında araşdırmalarında müxtəlif mənbələrə istinad etməsi tədqiqatın ciddiliyini bir qədər də artırır. Bunu da qeyd etmək lazım gəlir ki, Ə.Əbid bir ədəbiyyat tarixçisi kimi faktlara üstünlük verir və faktların dili ilə danışır. O, öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün Bartold, Samoyloviç, Tumanov, Köprülüzadə və b. onlarla görkəmli alimlərə istinadlar edir. Ədəbiyyat tarixçiliyinin hələ tam olaraq formalaşmadığı bir zamanda M.Füzulini Azərbaycan şairi hesab edir və öz fikrini belə əsaslandırırdı: "Füzuliyə öz şairimiz deyirik: halbuki, o heç bir zaman "Azərbaycan" degilən torpaqda yaşamamışdır. Məlum olduğu vəchlə Füzuli İraqda yetişmiş bir simadır. Böylə olduğu yerdə ona öz şairimiz deməməmiş lazım gəlir; ancaq bu doğru olamaz, o, bizim şairimizdir. Çünki dili, ləhcəsi, bütün səciyyəsi (xarakteri) ilə bərabər bizimki kibi. Yəni o da bizim kibi oğuzdur" (8, 39).

Ə.Əbid əski oğuzlarda ədəbi həyat məsələsini təhlil edərkən onu iki yerə bölür: ağır ədəbiyyatı və yazılı ədəbiyyat. İlk ədəbiyyat nümunələri olaraq Orxon Yenisey abidələrini görür və "Kitabi Dədə Qorqud" dastanını vəznli nəsrin nümunəsi hesab edir. Bu abidəni yazılı ədəbiyyat nümunəsi kimi araşdırması və təqdim etməsi də olduqca maraqlıdır. Ümumiyyətlə, Ə.Əbidin ədəbiyyat tarixinin böyük bir hissəsi bu dastana həsr olunmuşdur. Azərbaycan ədəbi, elmi dövriyyəsində bu araşdırmaların ilk dəfə aparıldığını nəzərə almalı olsaq, onda bu tədqiqatın əhəmiyyəti bir daha artmış olar. Tədqiqatçı sonralar bu abidə ilə bağlı tədqiqatlarını daha da genişləndirmiş, əsərin özünü çapa hazırlamışdır. Lakin repressiya olunduğundan dastanı öz adına çap etdirə bilməmişdir.

Ə.Əbidin "Kitabi Dədə Qorqud"la bağlı tədqiqatları bir neçə cəhətdən önəmlidir. Hər şeydən əvvəl, dastan haqqında Türk dünyasında Kilisli müllim

Rifətdən sonra ilk dəfə olaraq araşdırmaya cəlb etmiş və bir neçə boynu tədqiq edərək bu əsərdə çap etdirmişdir. Bundan başqa tədqiqatçı bütün boyların qısa məzmununu vermişdir. Onun dastanı araşdırmaları məzmununa görə də seçilir. Belə ki, Ə.Abid dastanı araşdırarkən həm rus, həm türk, həm də avropa və ərəb mənbələrindən istifadə etmişdir. Tədqiqatçının fikrincə dastanın həm yazılı, həm də şifahi bir şəkildə yaşaması ehtimalı xatirə gələ bilər. Bəlkə də Qorquddan öncə başqa birisi tərəfindən kağıza da köçürüldüyü deyilir. O yazır: "Hər halda Qorqudun yaşadığı tarix rəvayət şəklində olaraq göstərilən IX əsrlə Drezdendəki yazmanın yazıldığı tarix olaraq göstərilən XVI əsr arasında keçən yeddi yüz illik bir məsafəyi-rəvayət qəbildən belə olsun, düşünəcək olursaq, hər halda Drezden nüsxəsindən əvvəl bu kitabın təkbaşına "Kitabi-Qorqud"un yazılmış olduğu və Drezden nüsxəsinin də az-çox dəyişikliklə kopyə edildiyini qəbul etmək lazım gəlir" (8, 89).

Ə.Abid Qorqudin kimliyi, əfsanəvi və gerçəkliyi, onun adının məşhur olduğu yerlər, Qafqaz və Azərbaycan türkləri arasında Qorqudin nüfuzu, Qorqudun Dərbənddəki qəbri, Burla xatunun Urmiyədəki qəbri və s. haqqında yerli-yataqlı məlumatlar verir. Onun fikrincə, kitabın yazılış tərzində qəti olaraq bütün hekayələrin dolayısıyla bir hökmdara ithaf edildiyini göstərir.

Ə.Abid "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərinin sonunda lüğət də verilmişdir. Tədqiqatçının İstanbul Universitetinin arxivində qalan sonuncu cildi isə bu cildə nisbətən daha çox ədəbiyyat tarixçiliyi üslubunda yazılmışdır. Lakin hər iki əsər vaxtında elmi dövriyyəyə daxil olmadığından ədəbiyyat tarixçiliyi prosesinə o qədər də təsir göstərə bilməmişdir. Doğrudur, ədəbiyyat tarixi olaraq bu mətnlər elmi dövriyyəyə daxil olmasa da, ayrı-ayrı məqalələri, tədqiqatları dövrün mətbuatında çap olunduğundan ədəbiyyat tarixçiliyi prosesinə bu və ya digər şəkildə təsir göstərmişdir. Bu səbəbdən də "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" kitabında tədqiqatçının ədəbiyyat tarixçiliyi haqqında konsepsiyasını tam olaraq görmürük. Onun bu konsepsiyası ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı yazdığı məqalələrdə daha konseptual xarakter daşıyır. Buna görə də ədəbiyyatşünas Nizaməddin Şəmsizadə Ə.Abidin ədəbiyyat tarixini mükəmməl hesab etmir: "Yuxarıdakı şərhə diqqət edilsə görmək olar ki, Ə.Abidin ədəbiyyat tarixinin əldə olunan birinci hissəsi, əsasən folklorla həsr olunmuşdur. Müəllifin xidməti bundan ibarətdir ki, o ədəbi təkamülün ictimai inkişafı tədqiqinə çalışmışdır. Lakin Ə.Abidin bu əsərini mükəmməl elmi-metodoloji sistemə malik ədəbiyyat tarixi adlandırmaq olmaz" (10, 128).

Fikrimizcə, Ə.Abidin ədəbiyyat tarixi konsepsiyası ilə "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərini bir-birindən ayırmaq gərəkdir. Ona görə ki, "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" kitabından bizə çox az bir hissə gəlib çatmışdır. Bu hissədən Ə.Abidin hansı ədəbiyyat tarixi konsepsiyasına malik olduğunu və üstünlük verdiyini müəyyən etmək çətindir. Lakin onun sonrakı məqalələri və ədəbiyyat tarixi ilə bağlı nəzəri fikirləri aydın bir ədəbiyyat tarixi konsepsiyasının olduğunu deməyə əsas verir. Bu ədəbiyyat tarixinin özünü belə F.Köçərlinin mövcud ədəbiyyat tarixi ilə müqayisə etdikdə müəyyən bir inkişafın olduğu qənaətinə gəlmək olur. Bunu onun

cəmi bir neçə il sonra yazdığı "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ətrafında" məqaləsində gəldiyi bu nəticə də təsdiq edir: "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatını yaxşı öyrənmək üçün təhlilləri mühəqqəq onların müəyyən istehsal şəraiti üzərində qurduqları ictimai həyatın tarixi ilə bərabər yürütmək lazımdır. Türk əşirətlərinin təsərrüfat şəkillərindən başlayıb, feodalizmin Azərbaycanda göstərdiyi şəklin pillələri və kapitalizmin təsis və inkişafındakı şərtlər təhlil edilmədikcə, ədəbi şəxsiyyətlər və ictimai dövrlərin, sinfi quruluşların ədəbi xarakterlərini üzərlərində təzahür etdirən bir sənətkar vasitəçi sifətilə yanaşılmadıqca yazılacaq əsərlər...məhiyyətə təzkiyəçiliyin öhdəsinə keçəcək" (10, 46).

Beləliklə, 20-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi ətrafında yeni metodoloji yanaşmanın formalaşdığını və burada Ə.Abidin yaradıcılığının mühüm rolu olduğunu görmək olar. Araşdırmalar göstərir ki, Ə.Abid Türkiyədən döndükdən sonra artıq yeni ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı aydın bir konsepsiyaya malik olmuş və özünün çoxcildlik ədəbiyyat tarixini bu konsepsiyaya uyğun yazmışdır. Doğrudur, onun ədəbiyyat tarixi vaxtında dərc edilməmişdir. Ancaq tədqiqatçı ədəbiyyat tarixində yer alan bəzi məsələləri və ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin yaradıcılığı haqqında fikirlərini müstəqil şəkildə dərc etdirdiyi məqalələrində ifadə etmişdir. Bu məqalələrin sonrakı proseslərdə ədəbiyyat tarixçiliyinin yazılmasında müəyyən rolu olduğu qənaətinəyik.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov B. Bir istiqlal yolçusu (Ə.Abid: həyatı, mühiti, yaradıcılığı). Bakı: "Elm", 2003, 204 s.
2. Şahbazov Ə. İstanbul Darülfünunda azəri ədəbiyyatı tarixi. (Türkiyə məktubarı). "Yeni fikir", 1926, 9 yanvar
3. Abid Ə. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi. Birinci kitab. Avtoqraf. S.Mümtaz adına Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivi. Fond 170, siya. 1, sax. vah. 1-2
4. Əli Şamil. Axundovşünaslığın formalaşmasında Əmin Abidin rolu. AMEA Humanitar Elmlər seriyası, Xəbərlər (xüsusi buraxılış), Elm, Bakı, 2012, s. 90-101
5. Кочарлинский Ф. Литература азербайджанских татар. Тифлис, 1903, с 54
6. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları, 2 cildə, I c., Bakı, 1925, II c., 1926
7. Çəmənzəminli Y.V. Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər. Bakı, 1921
8. Abid Ə. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi (Tərtibçi, çapa hazırlayan və ön söz müəllifləri B.Əhmədov və Ə.Şamil). Bakı, "Elm və təhsil", 2016, 240 s.
9. B.Əhmədov, Ə.Şamil. Ön söz. Abid Ə. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi (Tərtibçi, çapa hazırlayan və ön söz müəllifləri B.Əhmədov və Ə.Şamil). Bakı, "Elm və təhsil", 2016, 3-21
10. Abid Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ətrafında. "İnqilab və mədəniyyət", 1929, N1, s. 45-47

СТ.ПР.МУШКИЕВА АЙТЕН

РЕЗЮМЕ

**АМИН АБИД И ЕГО ТРУД «ИСТОРИЯ ТЮРКСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНА».**

В статье исследуются проблемы историографии азербайджанской литературы 1920-х годов. Отмечается, что с конца XIX века деятельность великого просветителя, интеллигента Ф. Кочарли в области историографии литературы стала более интенсивной в 20-е годы. Среди литературоведов, писавших и творивших в этот период, были А.Сур, С.Гусейн, А.Шаиг, Х.Джавид, Дж. Эфендизаде, А.Мусаханлы, М.Ф. Копрулузаде, А.Назим, Б.Чобанзаде и другие.

Десятки литературных критиков также провели исследования по этой теме. А.Абид был одним из исследователей, регулярно занимавшихся историографией азербайджанской литературы и имевшим свою литературную историю. Исследования показывают, что после возвращения из Турции А. Абид уже имел четкое представление о новой историографии литературы и писал свою многотомную историю литературы в соответствии с этой концепцией.

Таким образом, можно видеть, что новый методологический подход к историографии азербайджанской литературы сформировался в 20-е годы прошлого века, и творчество А. Абида сыграло здесь важную роль. Исследования показывают, что после возвращения из Турции Абид уже имел четкое представление о новой историографии литературы и написал свою многотомную историю литературы в соответствии с этой концепцией.

Ключевые слова: А.Абид, история литературы, 20-е годы, становление, новый метод, исследование, исследователь

HD.TCH.MUSHKIEVA AYTAN M.

SUMMARY

**AMIN ABID AND HIS WORK "HISTORY OF AZERBAIJANI
TURKISH LITERATURE"**

The article examines the problems of historiography of Azerbaijani literature in the 1920s. It is noted that since the end of the XIX century, the work of the great enlightener, intellectual F. Kocharli in the field of literary historiography became more intensive in the 1920s. A.Sur, S.Huseyn, A.Shaig, H.Javid, J.Afendizade, A.Musakhanli, M.F.Kopruluzade, A.Nazim, B.Chobanzadeh and others were among the literary critics who wrote and created during this period. Dozens of literary critics have also conducted research on this topic. A.Abid was one of the researchers who was regularly engaged in the historiography of Azerbaijani literature and had his own literary history.

Research shows that after returning from Turkey, A.Abid already had a clear concept of the new literary historiography and wrote his multi-volume literary history in accordance with this concept.

Thus, it can be seen that a new methodological approach to the historiography of Azerbaijani literature was formed in the 1920s, and the work of A. Abid played an important role here. Research shows that after returning from Turkey, Abid already had a clear concept of a new literary historiography and wrote his multi-volume literary history in accordance with this concept.

Key words: A.Abid, history of literature, 20s years, formation, new method, research, researcher

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor Bədirxan Əhmədov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ŞAHNAZ ABDULLAYEVA

ADPU

sahnaz.abdullayeva95@gmail.com

**N.GƏNCƏVİNİN “KƏRPİCKƏSƏN KİŞİNİN DASTANI” MƏNZUM
HEKAYƏSİNİN TƏDRİSİ**

Xülasə

Müasir dövr təhsili fəal əmək istehsalı bacarıqlarına malik vətəndaşların yetişdirilməsində maraqlıdır. Dünya təhsilinin ümumi mənzərəsi onu göstərir ki, bu gün əmək bazarında peşə ixtisasları daha çox tələb olunandır. Ənənəvi təhsildə də aparıcı yer tutan əməyə məhəbbət mövzusu bu gün müasir təlimdə də məhz peşələrə yiyələnməyin vacibliyini prioritet kimi götürür.

Zəhmətə çağırış təhsilin ilk pillələrindən başlanır. Ədəbiyyat fənninin qarşısında duran məqsədlərdən biri də şagirdləri insan əməyinə dəyər verən, özü də qurub yaratmaqla vətənə xidmət etməyi özünə borc bilən vətəndaş kimi yetişdirməkdir. Əmək adamlarına əsərlərində geniş yer verən dahi şair Nizami Gəncəvinin "Sirlər Xəzinəsi poeması" şairin bütün yaradıcılığından qırmızı xətt kimi keçən, başlıca ideya təşkil edən kamil insan və ədalətli hökmdar mövzusunə həsr olunub. Kamil insan olmağın ən başlıca şərt insanın əlinin zəhmətə alışmasıdır. Şairin əmək mövzusunə həsr etdiyi çoxsaylı məsnəvilərindən biri də "Kərpickəsən kişinin dastanı" mənzum hekayəsidir. Bu məqalədə, mənzum hekayə barədə tənqidçilərin fikirlərindən, əsərin tədrisi əhəmiyyətindən danışılır. Mənzum hekayənin tədris olunduğu dərs nümunəsi verilmişdir.

Açar sözlər: ədəbiyyat, dərs nümunəsi. Nizami Gəncəvi, “İsgəndərnamə” poeması, Nüşabə obrazı, metodika, təhlil, qrupla iş, BİBÖ, ikihissəli gündəlik,

"Kərpickəsən kişinin dastanı" hekayəsində şairin məqsədi, əsas qayəsi əməyə bağlılıq, əməyə sevgi aşılamaq, hər hansı peşəyə yiyələnməyin vacibliyini vurğulamaqdır. Şair " Oğlum Məhəmmədə nəsihət" adlı məsnəvisində:

"Bir elmi öyrənmək istədikdə sən,
Çalış ki, hər şeyi kamil biləsən.
Kamil bir palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan"-
deyir.

"Sirlər Xəzinəsi" poemasında bu hekayət "Qocalığın sifətləri " məqaləsindən sonra verilir. Əmək mövzusu 90-cı illər Azərbaycanında tədrisdə diqqət mərkəzində olmuşdur. Hətta əmək qəhrəmanları Şamama Həsənova, Sərdar İmrəliyev, Vəsile Zahidova, Tərhan Musayev və digərlərinin adları indi də sırf əməyə qiymət verildiyi

üçün xatırlanır. Bu qəhrəmanlar əməklə ucalmışlar. Bu deyilənlərdən çıxış edərək məqsədlər qarşıya qoyur və aşağıda dərs nümunəsini təqdim edirik.

Mövzu: N.Gəncəvinin "Kərpickəsən kişinin dastanı" əsərinin təhlili

Standart:

Standartlar	Təlim nəticələri.
1.1.1 Heca vəznli şeirlərdə və sadə süjetli bədii əsərlərdə (əfsanə, nağıl, təmsil, hekayə) tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən istifadə etməklə aydınlaşdırır.	Hekayədə tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən istifadə etməklə aydınlaşdırır.
2.1.1. Bədii nümunələrlə bağlı şifahi təqdimatlar edir, öyrəndiyi yeni sözlərdən nitqində istifadə edir.	Hekayə ilə bağlı şifahi təqdimatlar edir, öyrəndiyi yeni sözlərdən nitqində istifadə edir.
2.1.2. Bədii əsərlərlə bağlı fikirlərini aydın və ardıcıl şərh edir.	Hekayə ilə bağlı fikirlərini aydın, ardıcıl şərh edir.

İş forması: Qruplarla iş, cütlərlə iş.

İş üsulu: İki hissəli gündəlik, "Venn diaqramı", müzakirə, rollu oyun, Sinkveyn üsulu.

Resurslar: Dərslik, "Vatman" kağızları-iş vərəqləri, əyani vəsaitlər, kompüter, proyektor

5-ci sinif ümumi orta təhsil pilləsinin ilk səviyyəsidir. Və ibtidai təhsil pilləsində aldığı biliklər 5-ci sinif şagirdinin gələcək təhsilinin bünövrəsini təşkil edir. Ədəbiyyat fənn kurikulumunda təqdim olunan hər bir mövzu ilə bağlı ibtidai sinifdə də ilkin anlayış olaraq məlumatlandırılıblar. Eyni zamanda, "Əməyə məhəbbət, zəhmətə çağırış" mövzusunə hazırlıqlı olan şagirdlər əmək, zəhmətlə bağlı yetəri qədər atalar sözləri bilirlər. Bundan əlavə, "Yada salın" başlıqlı suallardan (İnsanların əməyə fərqli münasibətini əks etdirən hansı əsərləri oxumusunuz? Həmin əsərlərdə əmək və əməkçi insanla bağlı hansı fikirlər diqqətinizi daha çox çəkib?) da görünür ki, mövzu artıq uşaqlara tanışdır. Ümumi orta təhsil pilləsinin ilk sinifində artıq şagirdlərdə peşələrə maraq, peşə seçməyin vacibliyinə dair fikir formalaşdırılmalıdır. ("Ümumi orta təhsilin məqsədi şagirdlərdə... məntiqi təfəkkürün formalaşmasını,... dünya sivilizasiyasının inkişafı haqqında müvafiq bilik və təsəvvürlərin yaradılmasını,... hadisələri qiymətləndirmək və öz gələcək fəaliyyət istiqamətini müəyyənləşdirmək bacarığını təmin etməkdən ibarətdir" [6.]

Beləliklə, dərsdən əsas məqsəd, zəhmətin müxtəlif peşə sahələrində insanı ucaldan vasitə olduğunu, mühüm əxlaqi keyfiyyət olduğunu şagirdlərin özlərinə tapdırmaqdır. Dərs məzmunu üzərində iş olduğu üçün şagirdlər ilk növbədə, fəsilələrlə

oxu vasitəsi ilə məzmunla, obrazlarla, adı gedən peşə, peşənin xarakteri ilə tanış olurlar. Təqdimat zamanı çıxışlarında nitqin təsirli olması şərtlərini yerinə yetirməyə çalışmalıdırlar. Fasilələrlə oxu zamanı müzakirə - diskussiya metodundan istifadə etməklə ("siz olsaydınız nə edərdiniz?" tipli suallarla) əsərin məzmununa daha yaxşı bələd olmağa nail olmaq olar.

Dərsin gedişi

Şagirdlər, icbari təhsil zamanı, şəxsi mütaliələri ilə ("Almaniyada həyata keçirilən araşdırmadan məlum olub ki, oxuduqları hekayələrdən zövq alan 7-9 yaşlardakı uşaqlar başqalarıyla rəqabətə girən digər həmyaşıdlarından daha bacarıqlıdırlar.") [7.] öyrəndikləri atalar sözü və əsərlərdən fraqmentlər səsləndirirlər. Uşaqlarda yeni mövzu barədə təsəvvürlər yenidən canlanır.

I. Motivasiya

Proyektor vasitəsi ilə N. Gəncəvinin portreti, rəssam Mikayıl Abdullayevin çəkdiyi mozikanın təsviri, müxtəlif peşələrlə bağlı rəsmlər, əmək qəhrəmanları- Şamama Həsənova, Sərdar İmrəliyev, Vəsilə Zahidova, Tərlan Musayevin portretləri nümayiş etdirilir. Nümayiş zamanı, Nizami Gəncəvinin əmək adamlarına əsərlərində ehtiramla bəhs etdiyi haqda qısa məlumat vermək, "Sirlər Xəzinəsi" əsərinin quruluşunun mahiyyətini açıqlamaq, şəkilləri nümayiş etdirilən əmək adamlarının əmək və zəhmətlə tanınması barədə danışmaq olar. Bu mərhələdə "anlayışın çıxarılması" metodundan da istifadə etməklə şagirdlərdən gözlənilməz cavablar da alacağımız şübhəsizdir. Əminik ki, informasiyanın çox əlçatan olduğu bu dövrdə şagirdlər "kərpickəsən uşaq" barədə də xəbərdardırlar. [<https://youtu.be/CiNsu-imweA>]

Tədqiqat sualı:

İnsan həyatında əməyin rolu nədən ibarətdir?

II. Tədqiqatın aparılması

Şagirdlər qruplara ayrılır. Qruplara adı özləri seçirlər (Bu yolla mövzunun mahiyyətini anlayıb-anlamadıqlarını öyrənmək, qiymətləndirmədə bu faktdan istifadə etmək olar, həmçinin sıra ilə qrup adlarının seçilməsi qrupların bir-birilərinin fikirlərini izləmə bacarığını yoxlamağa kömək etmiş olar)

İş vərəqləri peşələrə xas rəsmlərlə bəzədilə bilər. Bu zaman təsviri incəsənətə inteqrasiya etmək də münasibdir. Heç şübhəsizdir ki, ədəbiyyat fənnində olduğu kimi, Təsviri incəsənət fənninin məzmununda da "əmək, peşə" mövzusu yer almışdır. Şərti olaraq qrup adları üçün ən münasib variantlar kimi, "Əmək" "Halallıq", "Səadət" adları da əsərin məzmun xəttinə müvafiqdir və şagirdlərə məzmun xəttinin izlənməsi üçün ipucu olar)

Qruplara suallar təqdim edilərkən, iş vərəqlərinin arxasında peşələrlə bağlı müəllimin öz əli ilə çəkilmiş müəyyən rəsm nümunəsi olması arzuolunandır. İşvərəqlərinin arxa üzünün qoyulması hər qrupun suallarla eyni anda tanışlığını təmin etmək məqsədi daşıyır. Digər tərəfdən, ədəbiyyat müəlliminin şəxsi nümunəsində bir

dərs üçün çəkilən zəhmət şagirdlərin diqqətindən yayınmır. (Ədəbiyyatın incəsənətin bir növü olduğunu unutmayaraq, xatırlatmaq istərdik ki, bir çox ədəbiyyat müəllimləri, rəsm bacarığına da sahib olur.) Dərs prosesinin sonunda iş vərəqələrinin təqdim edilməsi zamanı, həm müəllimin həm şagirdlərin çəkdiyi zəhmət və əldə edilən gözəl, yadda qalan nəticələr, zəhmətin, eyni zamanda fərqli peşə qabiliyyətlərinə sahib olmağın necə fərəhli, qürurverici hiss olduğu, məhsuldar olması göz önündə canlanır.

İş vərəqi 1. "Əmək" qrupu.

Tapşırıq 1. N.Gəncəvinin "Kərpickəsən kişinin dastanı" şeirində tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətdən istifadə etməklə aydınlaşdırır. (Bu araşdırma zamanı həm şerin özündən, həm lüğətdən istifadə ediləcəyi üçün müəllim əvvəlcədən şagirdlərə istifadə edəcəkləri vəsaitləri xatırlada bilər)

Cavab: Ruzi-azuqə, qida; qalxan-poladdan hazırlanmış qədim silah növü; qəlib-taxtadan kərpic kəsmək üçün istifadə olunan əşya; ahıl-qoca; cahil-nadan adam.

Tapşırıq 2. Hekayəni mənsur formada yazın. (Bu sualı verərkən monitorda Kazım Kazımzadənin çəkdiyi illüstrasiyadan bəhrələnmək məsləhət görülür)

Cavab: "Şam şəhərində yaşayan bir qocavardı. İnsanlardan uzaq gəzər, geyimini də özü toxuyardı. Bir kərpic qəlibi vardı, palçıqla, suyla əlləşirdi. Bu qoca bir gün yenə kərpickəsərkən, cavan bir oğlan qocanın başı üstünü kəsdirir. Ağır işlə məşğul olmamağı, insanlardan kömək istəməyi məsləhət görür. Qoca oğlanın sərbəst duruşuna qarşı məğrur duruşla və tutarlı fikirlərlə cavab verir: "Cavanlıqdan bu sənətlə məşğulam ki, qocalanda da sənə əl açıb dinlənməyim". Cavan utanır və daha orda qala bilməyib gedir.

İş vərəqi 2: "Halallıq" qrupunun sualları və cavabları.

Tapşırıq 1. Hekayəni rollar üzrə oxuyun.

Cavab: Cavan oğlanın sözlərinə qədər olan hissə- şairin təsvirini bir şagird, cavanın sözlərini bir şagird, qocanın sözlərini bir şagird, qocanın sözlərindən sonra şairin yekundakı fikrini digər bir şagird oxuyur.

Tapşırıq 2. Hekayənin planını tərtib edin.

Cavab: Plan:

1. Hekayənin başlanması, qocanın təsviri.
2. Cavan oğlanın gəlişi, qocaya dedikləri.
3. Qocanın dedikləri
4. Şairin cavanı təsviri.

İş vərəqi 3. "Səadət" qrupunun sualları

Tapşırıq 1. Mətnin məzmununu əks etdirən bir sual, bir cavab seçin. (Cavanın və qocanın fikirləri) Bu tapşırıq verilən zaman həmin qrupa dərslikdən əlavə, "Sirlər Xəzinəsi" poeması yer alan kitabı da təqdim etmək şagirdlərə dərslikdəkindən fərqli variantda həkayəyə qiymət verməyə kömək edər.

Cavab: Cavan: "Qalx ayağa, torpağa qılınc vurma bu qədər,
Bir qarınılıq çörəyi səndən kim əsirgəyər?!"

Qoca: "Əziyyətli olsa da, öyrəndim bu sənəti
Ki, boynumda qalmasın bir kimsənin minnəti."

Tapşırıq 2 "Kərpickəsən kişinin dastanı" mövzusu müasir dövrdə" başlıqlı kiçik bir esse yazın.

Cavab: "Dövrümüzdə də şərəfi ilə həyatda qalmağa çalışan, halal yolla çörək qazanan xeyli sayda peşə adamları vardır. İşsizliyin artdığı bir zamanda həyatın sütunu olan peşələrdən hər hansı birini elə gənc ikən öyrənmək çox vacibdir".

III. Məlumatın mübadiləsi

Təqdimatlar nümayiş etdirilir. Bu zaman digər qruplar da diqqətli olmalı, təqdimatları izləməli, fikirlərini bildirməlidirlər.

IV. Məlumatın müzakirəsi və təhlili. Bu mərhələdə fasilitator suallarını da unutmaq olmaz.

V. Nəticənin çıxarılması və ümumiləşdirilməsi

Qrupların təqdimatları, digər qrupların münasibəti dinlənir. Şagirdlər, qrupun adlarına, təqdimat zamanı yoldaşlarının nitqinə qiymət verir.

VI. Yaradıcı tətbiqetmə

Şagirdlər kiçik bir səhnəciklə öyrəndikləri əsəri canlı izləyirlər. Bu səhnəcik təkcə əsərin mövzusunda deyil, həyatda başlarına gələn hər hansı hadisədən də seçilə bilər.

VII. Qiymətləndirmə

Bildiyimiz kimi, şagird üçün özünüqiymətləndirmə özünənəzarət funksiyası yerinə yetirir. [1. səh. 62] Buna görə son olaraq müəllim qiymətləndirmə cədvəlini təqdim edə bilər. Şagirdlərin də iştirakı ilə meyarlar əsasında qrup işləri, eyni zamanda ayrılıqda hər bir şagirdin BBV-ləri qiymətləndirilə bilər.

Ev tapşırığı

Hekayəni "Sirlər Xəzinəsi" poeməsindən tapıb oxuyun.

Məşğələnin sonunda klaster(şaxələndirmə) metodundan istifadə etməklə şagirdlərin mövzu ilə bağlı yeni nə öyrəndiklərini aşkara çıxarmaq olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

- 1.Əliyeva F. Məmmədova Ü. "Müasir Təlim Texnologiyaları". Bakı-2014.
- 2.Həsənov. B. Əliyev S. Səfəriyə Ə. Quliyeva Ə. "Ədəbiyyat" Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bakı-2016.
- 3.Həsənov. B. Əliyev S. Səfəriyə Ə. Quliyeva Ə. "Ədəbiyyat" Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərsliyin METODİK VƏSAİTİ. Bakı-2008.
- 4.Gəncəvi N. "Sirlər Xəzinəsi". Bakı: Lider, 2004

5.Yusifov F. "Ədəbiyyatın tədrisi metodikası" Bakı-2017.

6.<https://aztehsil.com/news/14676-azerbaycanda-tehsilin-pilleleri-ve-seviyyeleri.html>

7.<https://www.bbc.com/azeri/magazine-50909581>

8.<https://nuhcixan.az/news/cemiyyet/26135-zengin-meneviyyat-kitabi-sirler-xezinesi>

9.<https://sherg.az/x%C9%99b%C9%99r/37396/>

ШАХНАЗ АБДУЛЛАЕВА ПРЕПОДАВАНИЕ РАССКАЗА О " РАССКОЗ О СТАРИКЕ

РЕЗЮМЕ

Современное образование граждан с активными трудовыми производственными навыками заинтересован в обучении. Общая картина мирового образования показывает, что профессиональные специальности сегодня пользуются большим спросом на рынке труда. Тема любви к труду, которая также занимает ведущее место в традиционном образовании, сегодня рассматривает важность овладения профессией как приоритетную в современном образовании.

Призыв к работе начинается на ранних этапах обучения. Одна из целей предмета литературы - воспитывать в школьниках граждан, ценящих человеческий труд и обязанных служить Родине, созидая и создавая ее. Низами Гянджеви - один из поэтов, которые в своих произведениях отдали большое место трудящимся. В статье обсуждается мнение критиков о стихотворном рассказе Н. Гянджеви «Эпос о каменщике» и о важности преподавания этого произведения. Приводится пример урока, на котором преподается стихотворный рассказ.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, методика, анализ, работа с группой, ЗХУ (Знаю - Хочу знать - Узнал), дневник из двух частей

SHAHNAZ ABDULLAYEVA THE TEACHING OF N.GANJAVI' S "THE TEACHING BRICKS MAN'S EPOS" STORY SUMMARY

Modern education of citizens with active labor production skills is interested in teaching. The general picture of world education shows that vocational specialties are in great demand in the labor market today. The theme of love of work, which also occupies a leading place in traditional education, today considers the importance of mastering professions as a priority in modern education. The call to work begins in the early stages of education. One of the goals of the subject of literature is to educate students as citizens who value human labor and are obliged to serve the

motherland by building and creating it. Nizami Ganjavi is one of the poets who gave a wide place to working people in his works. This article discusses the opinions of critics about N. Ganjavi's verse story "The Epic of the Bricklayer" and the importance of teaching the work. An example of a lesson in which a verse story is taught is given.

Keywords: literature, lesson example. Nizami Ganlavi, methodology, analysis, KWL, essei group work.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Zahid Xəlil
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SƏMA İSPAROVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail:isparovasema@gmail.com

ƏDƏBİYYAT FƏNNİ ÜZRƏ SİNİFDƏNXARİC İŞLƏRİN TƏŞKİLİNDƏ FƏNLƏRARASI İNTEQRASIYADAN İSTİFADƏ

XÜLASƏ

Sinifdənxaric işlər şagirdlərin dərstdən sonrakı fəaliyyətlərinin səmərəli təşkil olunmasına yönəlmişdir. Sinifdənxaric işlər şagirdlərin təlim nailiyyətlərinin yaxşılaşdırılmasında çox əhəmiyyətli rol oynayır. Ədəbiyyat fənni üzrə sinifdənxaric işlərdə fənlərarası inteqrasiya şagirdlərin dünyagörüşünün, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin, tənqidi və yaradıcı düşünmə bacarıqlarının inkişaf etməsinə çox böyük təsir göstərir. Bildiyimiz kimi sinifdənxaric işlərdə şagirdlərin maraq və meyilləri, onların yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınır və konkret bir proqram çərçivəsində həyata keçirilmədiyinə görə müəllimlərə daha geniş yaradıcılıq imkanları verir. Buna görə də sinifdənxaric işlərin təşkilində fənlərarası inteqrasiyanın rolu da bir qədər artmış olur. Sinifdənxaric işlərdə fənlərarası inteqrasiya şagirdlərin maraq və tələbatına uyğun olaraq fərdi, qruplarla iş, kütləvi tədbirlər şəklində həyata keçirilir. Ədəbiyyat fənni üzrə sinifdənxaric işlərin təşkilində müəllim digər fənlərə aid bilik və bacarıqlara da müəyyən qədər sahib olmalıdır. Sinifdənxaric işlərin təşkilində digər fənn müəllimlərinin də iştirak etməsi müsbət haldır. Bu zaman sinifdənxaric işlərin təşkilində həm şagirdlər daha həvəsli olacaqlar, həm də bu onların digər fənlərə qarşı marağının da artmasına səbəb olacaqdır.

Açar sözlər: Sinifdənxaric iş, fənlərarası inteqrasiya, ədəbiyyat, şagird

Sinifdənxaric işlər şagirdlərin dərstdən sonrakı fəaliyyətlərinin səmərəli təşkil olunmasına yönəlmişdir. Sinifdənxaric işlər şagirdlərin təlim nailiyyətlərinin yaxşılaşdırılmasında çox əhəmiyyətli rol oynayır. Ədəbiyyat fənni üzrə sinifdənxaric işlər şagirdlərin tənqidi və yaradıcı düşünmə qabiliyyətlərinin inkişafına, proqram materialının dərindən mənimsənilməsinə, onların nitq qabiliyyətlərinin yaxşılaşmasına, bədii təfəkkürünün zənginləşməsinə şərait yaradır. Bildiyimiz kimi sinifdənxaric işlərdə şagirdlərin maraq və meyilləri, onların yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınır və konkret bir proqram çərçivəsində həyata keçirilmədiyinə görə müəllimlərə daha geniş yaradıcılıq imkanları verir. Buna görə də sinifdənxaric işlərin təşkilində fənlərarası inteqrasiyanın rolu da bir qədər artmış olur. Ədəbiyyat üzrə sinifdənxaric işlərdə fənlərarası inteqrasiya həm Tarix, Coğrafiya, Azərbaycan dili, Biologiya kimi fənlərdən qazanmış olduqları biliklərin ədəbi əsərlərlə əlaqələndirilməsində, həm də ədəbi dərnəklərdə, ekskursiyalarda, oxucu konfranslarındakı müzakirələrdə özünü

göstərir. Bilal Həsənli belə qeyd edirdi: “Məlumdur ki, coğrafiya, tarix, təbiətşünaslıq, dil dərslərində qazanılan biliklər şagirdin müəyyən yaş dövründə həyatı dərk etməsi üçün zəmin yaradır. Şagirdlərin psixoloji xüsusiyyətləri, intellektual inkişafı, tarixi, elmi faktlara bələd olması, mütləq dairəsi sinifdən xaric işin mövzusunı müəyyənləşdirir və bu zaman müxtəlif fənlər arasında olan əlaqələr mütləq nəzərə alınır” [3, s.370]. Buradan belə nəticə çıxır ki, ədəbiyyat dərslərində sinifdən xaric işlərin təşkilində elə bir mövzular seçilir ki, həm şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri, həm də onların psixoloji vəziyyətləri nəzərə alınır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi şagirdlərin maraq və meyillərini də buna əlavə etsək, deməli, müəllim sinifdən xaric işlərin təşkilində elə bir mövzular seçməlidir ki, orada həm şagirdin marağı, yaşı xüsusiyyəti, psixoloji durumu, həm də mövzu ilə əlaqəli elmi bilik və faktlara bələd olması da nəzərə alınsın. Əgər verilən mövzu haqqında şagird tarixi, elmi faktları bilmirsə, bu zaman o mövzunu digər fənlərlə əlaqələndirə bilməyəcək. Digər bir məqam isə odur ki, şagird mövzunu bilir, elmi faktı da bilir, lakin bunları əlaqələndirə bilmir. Bu zaman müəllim istiqamətverici suallarla şagirdə kömək edə bilər. Yaxud da cütlərlə iş, kiçik qruplarla iş formasından istifadə edərək birgə əməkdaşlıq şəraitində şagirdlərin bilik və bacarıqlarını ümumiləşdirməsinə yönəldə bilər. Ədəbiyyat dərslərində sinifdən xaric işlərin təşkilində sinfin imkanları da mütləq nəzərə alınmalıdır. Əgər sinifdəki şagirdlərin əksəriyyətinin mütləq vərdişləri zəifdirsə, bədii əsərlər oxumağa meyilli deyillərsə, bu zaman müəllim ilk dəfədən onlara geniş həcmli əsərlər, ağır psixoloji romanlar tapşırıbmamalıdır. Kiçik həcmli əsərlərlə əvvəlcə onları həvəsləndirməlidir. Misal olaraq, B.Vahabzadənin “Şəhidlər” poeması əslində geniş əsərdir. Lakin bu poemadan kiçik bir hissə şagirdlərə tapşırıla bilər. Bu zaman şagirdlər tarixdən onlara məlum olan faktları da xatırlayıb əsərdən bir hissəni emosional, ifadəli şəkildə ifa edəcəklər. Hətta 20 Yanvar faciəsinə aid video kadrları da nümayiş etdirsək, həm şagirdlər əsərdəki ağrı-acını daha yaxşı duyub dərk edəcəklər, həm də tarixi faktların ədəbiyyatımızda necə əks olunduğuna bilavasitə şahid olacaqlar. Mütləq vərdişləri artdıqca isə irihəcmli əsərlər də sinifdən xaric işin mövzusu ola bilər (2, s.268).

Sinifdən xaric işlər şagirdlərlə fərdi iş, qrup halında iş və kütləvi tədbirlərlə təşkil oluna bilər. Ədəbiyyat üzrə sinifdən xaric işi fərdi şəkildə təşkil etdikdə müəllim hər bir şagirdin maraq və meyillərini, qabiliyyətlərini nəzərə almalıdır. Məhz bu səbəbdən fənlərarası inteqrasiyanı həyata keçirmək istəyiriksə, şagirdə tapşırılmış hər hansı mövzunu onun marağında olan sahə ilə əlaqələndirməyi tələb edə bilərik. Məsələn, şagirdin marağı kino və musiqiyə varsa, sinifdən xaric işdə Nəsiminin “Etməgil” qəzəli tapşırıq kimi verilə bilər. Bu zaman şagird ssenari müəllifi İsa Hüseynov olan “Nəsimi” filminə baxacaq və Rasim Balayevin filmdə qəzəli necə səsləndirdiyi ilə də tanış olacaq. Bu həmçinin onun ifaçılıq qabiliyyətinin inkişafına da səbəb olacaqdır. Digər bir nümunə isə sözləri Əhməd Cavadə məxsus olan “Çırpınırdı Qara dəniz” şeiri ola bilər. Bu zaman müəllim müğənni Azərinin səsləndirmiş olduğu ifanı şagirdlərə təqdim edəcəkdir. Şagirdlər artıq ifanı eşidərkən

yeni mövzunun “Çırpınırdı Qara dəniz” şeiri olduğunu anlayacaqlar və musiqiyə marağı olan hər bir şagird bu şeiri çox həvəslə, istəklə ifa edəcəkdir.

Əgər müəllim Ədəbiyyat üzrə sinifdən xaric işlərdə fənlərarası integrasiyanı qrup halında həyata keçirmək istəyirsə, bu zaman ona ekskursiyalar, oxucu konfransları kömək olacaqdır. Nəzərə alsaq ki, 2021-ci il “Nizami Gəncəvi” ili elan edilib. Yaxşı olardı ki, müəllim Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinə şagirdləri ekskursiyaya aparsın. Elə oradaca N.Gəncəvinin özü, əsərləri barəsində Tarixdən də onlara məlum olan biliklər vasitəsilə şagirdlərlə müzakirə aparsın. Onun əsərlərində hansı fənlərlə əlaqəni görmək mümkündür? Yaxud N.Gəncəvinin elə bir əsəri varmı ki, onda integrasiya əlamətləri özünü göstərmiş olmasın? N.Gəncəvinin əsərlərinin mövzusunun aktuallığını müasir dövrlə əlaqləndirə bilərikmi? və s. kimi suallarla maraqlı bir diskussiya təşkil etmək mümkündür. Bu diskussiyada şagirdlərin həm tənqidi, həm də yaradıcı düşünmə bacarığı inkişaf edir. N.Gəncəvinin həyatına, yaradıcılığına maraq güclənir. Hətta muzeydə müəllim şagirdləri beş qrupa bölüb hər birinə müvafiq olaraq “Xəmsə”yə daxil olan əsərlərin adı verilər və həmin əsərlər haqqındakı təqdimatları da dinləyə bilər. Bu eyni zamanda şagirdlərin sinifdən xaric işlərin təşkilində də əməkdaşlıq fəaliyyətlərinin inkişafına səbəb olacaqdır. Digər bir nümunə də bu ola bilər ki, müəllim şagirdləri M.F.Axundzadənin ev muzeyinə ekskursiyaya aparır. Bu ekskursiya zamanı yolda müəllim şagirdlərin M.F.Axundzadənin yaradıcılığı haqqında biliklərini onlara xatırladır. Müxtəlif ədəbi oyunlar vasitəsilə ekskursiya daha maraqlı, əyləncəli keçir. Ev muzeyinə gəldikdə isə yenə müəllim əvvəlcə ilkin məlumatları onlarla bölüşür. Daha sonra isə şagirdlər M.F.Axundzadənin əsərlərindəki digər fənlərlə olan əlaqəni aşkara çıxarmaq üçün şifahi təqdimatlar edirlər. Hər bir təqdimat dinlənilir və sonda ümumiləşdirmələr aparılır. Ümumiyyətlə, yazıçıların, şairlərin ev muzeyinə ekskursiya hər bir şagirdin ədəbiyyata olan marağının artmasına səbəb olur. Bunun nəticəsində şagirdlər digər sinifdən xaric işlərdə daha fəal iştirak edirlər. Çünki bu onların maraqlarına uyğundur.

Müəllim şagirdlərin ədəbiyyat sahəsində maraqlarını inkişaf etdirmək, bədii əsərlərdə olan faktları digər fənlərlə əlaqələndirmək üçün oxucu konfranslarından da istifadə edir. Oxucu konfransları müxtəlif şəkildə həyata keçirilir. Tədris ilinin əvvəlində oxucu konfranslarının təşkili daha səmərəli ola bilər. Ona görə ki tədris ilinin əvvəlində şagirdlərə hansı bədii əsərlərin oxunulması üzrə tövsiyələr verilir. Şagirdlərə həmin əsərlərdəki digər fənlərə aid bilikləri əlaqələndirmək tapşırılır. Həmçinin yay tətilində oxumuş olduqları əsərlər də bu konfranslarda müzakirə olunur. Müəllim şagirdlərə “Oxuduğunuz əsərlərdə hansı fənlərə aid biliklərə rast gəldiniz?” yaxud “Oxuduğunuz əsərləri müasir dövrlə əlaqələndirə bilərikmi? kimi suallar ünvanlayır. Bu suallar əsasında geniş müzakirələr həyata keçirilir. Oxucu konfransları başqa şəkildə konkret bir əsərin müzakirəsi formasında da təşkil oluna bilər. Məsələn, İ.Hüseynovun “Tütək səsi” əsəri şagirdlərə tapşırılır. Oxucu

konfransında isə əsər haqqında problemlı suallar verilir: “Tütək səsi” əsərində hansı fənlərə aid biliklərə rast gəlinir? Əsərdə hansı tarixi faktlar vardır? Şagirdlərin cavabları əsasında geniş müzakirələr həyata keçirilir. Yenə ssenari müəllifi İ.Hüseynov olan “Tütək səsi” filmindən fraqment də göstərilə bilər. Hətta oxucu konfransında “Tütək səsi” filmi əvvəlcə şagirdlərlə birgə izlənilə bilər. Film bitdikdən sonra isə əsərlə bağlı müzakirələr həyata keçirilə bilər. (5, s.294).

Ədəbiyyat üzrə sinifdən xaric işlər kütləvi iş formasında da təşkil olunur. Bu kütləvi iş formasında sayca daha çox və eyni yaş qrupunda olmayan şagirdlər də iştirak edə bilərlər. Şagirdlərin eyni yaş qrupunda olmaması, onların maraq və meyllərinin fərqli olması, elmi, tarixi faktlara müxtəlif şəkildə bələd olmaları ilk baxışda kütləvi iş formasının mənfi cəhəti kimi görsənsə də, əslində bu xüsusiyyət özü kütləvi iş formasını digərlərindən yaxşı mənada fərqləndirir. Ona görə ki bədii əsərlərin digər fənlərlə əlaqəsinin müzakirəsi zamanı şagirdlər yuxarı siniflərdə oxuyan yoldaşlarından digər fənlərə aid bilmədikləri faktları da öyrənmiş olurlar. Bu da bizə məlumdur ki, şagirdlər yoldaşları ilə müzakirə zamanı faktları, bilikləri, mövzunu daha dərinlən mənimsəyirlər.

Ədəbiyyat üzrə sinifdən xaric işlər ədəbiyyat dərnəkləri vasitəsilə daha səmərəli təşkil oluna bilər. Məhz bu dərnəklərdə fənlərarası inteqrasiya imkanları daha da genişlənir. Məsələn, müəllim Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” əsərini dərnəkdə müzakirə mövzusu olaraq seçir. Şagirdlər əsərlə tanış olduqdan sonra onun hansı fənlərlə inteqrasiya olunduğu haqqında fikirlərini söyləyirlər. Əsəri tarixlə, dinlə, coğrafiya ilə inteqrasiya edərək müzakirə aparırlar. Sonda dərnəyin fəaliyyəti, aparılan müzakirənin nəticələri divar qəzetində göstərilir. Hətta ədəbiyyat dərnəklərində şagirdlərin digər fənlərə aid bilik və bacarıqlarını müəyyənləşdirmək məqsədilə müəyyən bir mövzuda kiçik həcmli əsərlər, hekayə, məqalə yazdırıla bilər ki, burada onlar digər fənlərdən qazanmış olduqları bilik və bacarıqları da tətbiq etmiş olurlar. Məsələn, şagirdlər tarixi mövzuda kiçik bir hekayə yazsalar, artıq onlar Tarix fənnindən qazandıqları biliyi ədəbiyyatla, söz sənəti ilə əlaqələndirərək inteqrasiya bacarıqlarına yiyələnmiş olacaqlar. Qeyd etdiyimiz kimi ədəbiyyat dərnəklərində fənlərarası inteqrasiya imkanlarını reallaşdırmaq daha əlverişlidir. Belə ki müəllim şagirdlərin inteqrasiya bacarıqlarını formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək üçün tək cə bir bədii əsərlə kifayətlənməməlidir. Hətta həm hər hansı bir yazıçının yaradıcılığının dərinlən öyrənilməsi, həm də həmin yazıçının əsərlərindəki digər fənlərə aid bilikləri müəyyənləşdirmək məqsədilə dərnək məşğələləri təşkil oluna bilər. Bu məşğələlərdə şagirdlər yazıçının yaradıcılığı ilə tanış olur, əsərlərində ən çox hansı fənlərə aid bilik və faktlara rast gəldiyini müəyyənləşdirirlər. Misal olaraq, “M.F.Axundzadənin yaradıcılığı” dərnək məşğələsinin mövzusu olsa, şagirdlər M.F.Axundzadənin dram əsərləri, povesti və lirik əsərlərini müzakirə edəcək, həmin əsərlərin müasir həyatımızda səsləşən cəhətlərini aşkara çıxaracaq, digər fənlərlə əlaqəsini müəyyənləşdirəcəklər.

Ədəbiyyat dərnəklərinin müxtəlif növləri olduğunu nəzərə alsaq, bu dərnəklərdə fənlərarası integrasiya imkanlarının reallaşdırılması da bir qədər fərqli olacaqdır. Misal olaraq, “Kitab dostları” dərnəyində ədəbiyyat müəllimi dərnək üzvlərinə elə bədii əsərlər tapşırılmalıdır ki, orada şagirdlər fənlər arasındakı əlaqəni görmüş olsunlar. Əgər tapşırılan əsərlərdə digər fənlərə aid biliklər, faktlar yoxdursa, təbii ki, burada şagirdlər fənlər arasındakı əlaqəni tapmamış olacaqlar. Müəllim dərnək üzvlərinə bədii əsərlərdəki fənlər arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirməyi tapşırarkən müxtəlif üsullardan istifadə edə bilər. Misal olaraq, C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” tragikomediyasını götürək. Əvvəlcə dərnək üzvlərini onların maraq və meyllərinə uyğun olaraq beş qrupa bölünər. Hər qrupa isə bədii əsəri əlaqələndirə biləcəyi bir sahənin adını verək. Buna uyğun olaraq “Azərbaycan dili”, “Tarix”, “Din”, “İnsan hüquqları”, “Coğrafiya” kimi qruplar meydana çıxacaqdır. Hər qrupun üzvü də mənsub olduğu qrupun adına uyğun olaraq bədii əsəri həmin sahə ilə əlaqələndirəcəkdir. Bu zaman şagirdlər birgə əməkdaşlıq şəraitində bilik və bacarıqlara yiyələnəcəklər. Digər bir üsul isə müəllim dərnək üzvlərinin hər birinə fərdi şəkildə sual verə bilər: “Ölülər” tragikomediyasını hansı fənlərlə əlaqələndirə bilərik? Bu sual ətrafında geniş müzakirə təşkil oluna bilər.

“Ədəbi yaradıcılıq” dərnəyində isə bədii yaradıcılığa maraq göstərən şagirdlər iştirak edir. Bəs bu dərnək üzvlərində integrasiya bacarıqlarını necə inkişaf etdirə bilərik? Bədii yaradıcılığa maraq göstərən hər bir şagirdin digər sahələrə də az da olsa, maraqları var. Kimi musiqiyə, kimi kinoya, kimi rəsmə, kimi tarixə, kimi dinə, kimi həyat bilgisinə maraq göstərir. Müəllim dərnək üzvlərinin bu maraqlarını anket sorğularının köməyi ilə müəyyənləşdirib məhz onların marağına uyğun olan sahə ilə bağlı bədii yaradıcılıq nümunələri yazmağı məsləhət görə bilər. Təbii ki, bu dərnək üzvlərini hansısa mövzuda yazmağa məcbur etmək olmaz. Çünki bu onların həvəsini qırmağa gətirib çıxaracaqdır. Təvsiyə xarakterli məsləhətlər isə onların fəaliyyətini stimullaşdıracaqdır.

Ədəbiyyat fənni üzrə sinifdən xaric işlərin təşkilində fənlərarası integrasiyanı reallaşdırmaq müəllimlərdən pedoqi ustalıq, yaradıcılıq tələb edir. Ona görə ki şagirdləri hansısa mövzuya məcbur etmək sinifdən xaric işlərin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən amildir. Həmçinin Ədəbiyyat müəllimi digər fənlərə aid biliklərə də müəyyən qədər sahib olmalıdır ki, fənlərarası integrasiya səmərəli və faydalı şəkildə həyata keçsin, şagirdlərə ötürüləcək informasiyada yanlışlıq olmasın. Əgər müəllim bədii əsərdəki tarixi faktı bilmirsə, bədii əsəri necə Tarixlə əlaqələndirə biləcək? Təbii ki, bu prosesdə şagirdlər də nəticə əldə etməmiş olacaqlar. Yaxşı olardı ki, ədəbiyyat müəllimi ilə birlikdə digər fənn müəllimləri də sinifdən xaric işlərin təşkilində fəal iştirak etsinlər. Bu zaman sinifdən xaric işlərin təşkilində həm şagirdlər daha həvəsli olacaqlar, həm də bu onların digər fənlərə qarşı marağının da artmasına səbəb olacaqdır. Bu həm də pedaqoji kollektivlə planlı, ardıcıl işlərin aparılmasına bir nümunədir. Sinifdən xaric işlərin təşkili zamanı çalışmaq lazımdır ki, yalnız fəal şagirdlər iştirak etməsin. Bu prosese bütün şagirdləri cəlb etmək lazımdır. Bütün

şagirdləri cəlb etmək üçün onların hər birinin maraq və meyillərini, yaş qrupunu, psixioloji durumunu nəzərə almaq lazımdır. Maraq və meyillərini nəzərə almaq üçün isə müəllimlərə anket sorğuları faydalı olacaqdır. İxtisasını yaxşı bilən, şagirdlərin psixoloji ovqatını tez duyan, onların seçimlərinə hörmətlə yanaşan, fikirlərini dinləyən müəllimlər sinifdənxaric işlərin təşkilində də, şagirdləri ədəbi fəaliyyətə cəlb etmədə də, əlbəttə, daha uğurlu olacaqdır (1, s.210).

Bütün bunları nəzərə alaraq demək olar ki, “Sinifdənxaric işlər şagirdlərin ədəbiyyata marağının, müstəqillik və fəallığının artmasına, məktəbdə ictimai-kütləvi tədbirlərin keçirilməsində təşəbbüskarlıq göstərmələrinə müsbət təsir göstərir. Sinifdənxaric iş şagirdə öz şəxsiyyətini təsdiqləməsi, qabiliyyətlərini üzə çıxarması üçün geniş imkanlar yaradır” [3, s.367]. Ədəbiyyat fənni üzrə sinifdənxaric işlərin təşkilində fənlərarası integrasiyadan istifadə isə şagirdlərin hərtərəfli düşüncə tərzinin formalaşmasına, dünyagörüşünün artmasına, tənqidi və yaradıcı düşüncə bacarığının formalaşmasına, digər fənlərə marağının artmasına səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov C.M. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Bakı Universiteti, 1992.
2. Hacıyev A.C. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası. Bakı: Təhsil, 2003.
3. Həsənlı B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: “Müəllim”, 2016, 450 s.
4. Həsənlı B. Ədəbiyyat dərslərində sinifdənxaric oxu materiallarından istifadə olunması təcrübəsindən. //“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”, 1980 №2, s. 45-52.
5. Qarabağlı Ə.M. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1968.

S.Isparova

USE OF INTERDISCIPLINARY INTEGRATION IN THE ORGANIZATION OF EXTRACURRICULAR WORK ON LITERATURE SUMMARY

Extracurricular activities are aimed at the effective organization of students' after-school activities. Extracurricular activities play a very important role in improving students' learning achievements. . Interdisciplinary integration in extracurricular activities in the field of literature has a great impact on the development of students' worldview, creative abilities, critical and creative thinking skills. As we know, students' interests and tendencies, their age characteristics are taken into account in extracurricular activities, and because it is not implemented within a specific program, it gives teachers more creative opportunities. Therefore, the role of interdisciplinary integration in the organization of extracurricular activities is growing. In extracurricular activities, interdisciplinary integration is

carried out individually or in groups according to the interests and needs of students. In the organization of extracurricular activities on the subject of literature, the teacher must have some knowledge and skills related to other subjects. It is good that other subject teachers are involved in the organization of extracurricular activities. At the same time, students will be more enthusiastic about the organization of extracurricular activities, and this will increase their interest in other subjects.

Key words: Extracurricular activity, interdisciplinary integration, literature, student

С.Испарова

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОЙ ИНТЕГРАЦИИ ПРИ ОРГАНИЗАЦИИ ВНЕКРАТНОЙ РАБОТЫ ПО ЛИТЕРАТУРЕ РЕЗЮМЕ

Внеклассная деятельность направлена на эффективную организацию внеклассных занятий учащихся. Внеучебные занятия играют очень важную роль в улучшении успеваемости учащихся. Междисциплинарная интеграция во внеучебную деятельность в области литературы оказывает большое влияние на развитие мировоззрения студентов, творческих способностей, навыков критического и творческого мышления. . Как известно, интересы и склонности учащихся, их возрастные особенности учитываются во внеклассных мероприятиях и дают учителям больше творческих возможностей, поскольку они не реализуются в рамках конкретной программы. Поэтому возрастает роль междисциплинарной интеграции в организации внеклассных занятий. Во внеклассной деятельности междисциплинарная интеграция осуществляется индивидуально или в группах в соответствии с интересами и потребностями студентов. При организации внеклассной деятельности по предмету литературы учитель должен обладать некоторыми знаниями и умениями, относящимися к другим предметам. Хорошо, что к организации внеклассных занятий привлекаются и другие учителя-предметники. В то же время студенты с большим энтузиазмом будут относиться к организации внеклассных занятий, и это повысит их интерес к другим предметам.

Ключевые слова: Внеклассная работа, межпредметная интеграция, литература, ученик.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: Pedagogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nazilə Abdullazadə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ZEYNALOVA RƏQSANƏ HİDAYƏT QIZI

Sumqayıt Dövlət Universiteti

43 məhəllə

rqsan@mail.ru

**ŞAMİL SALMANOVUN TƏDQIQATLARINDA TARİXİLİYİN VƏ
MÜASİRLİYİN VƏHDƏTİ**

Xülasə

Ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif mərhələlərində tarixilik və müasirlik kateqoriyasının əhəmiyyəti önə çəkilərək bildirilir ki, müasirliyin ədəbi tənqid qarşısında irəli sürdüyü vəzifələr geniş olduğu qədər həm də məsuliyyətlidir. Ş.Salmanov Bəkir Nəbiyevin “Söz ürəkdən gələndə” kitabına yazdığı ön sözdə alimin tarixilik və müasirlik prinsiplərini öz əsərlərində başlıca meyar kimi götürdüyünü yüksək qiymətləndirir. O, eyni zamanda sovet ədəbiyyatının həm tarix, həm də nəzəriyyəsinə tamamilə yeni baxış, yeni metodoloji meyar tələb olunduğunu xüsusi qeyd edir, bu problemə hələ də səthi yanaşıldığını təəssüflə göstərərək, klassik ədəbi irsimizin öyrənilməsi, onun nəzəri əsaslarının yaradılmasını olduqca əhəmiyyətli hesab edirdi. Məqalədə Şamil Salmanovun elmi-ədəbi irsində bütün bu amillərin aparıcı istiqamət daşdığı ön plana çəkilir.

Şamil Salmanovun məqalələrin mühüm bir hissəsinin tədqiqat predmeti sovet tənqidinin tarixi və inkişaf yolları, həmçinin Azərbaycan sovet tənqidinin görkəmli simalarının ədəbi-tənqidi irsi təşkil etdiyi bildirilir. SSRİ dağıldıqda ədəbiyyat və tənqid sahəsində keçən dəyişiklər ədəbi prosesin səviyyə və vəzifələrinə də öz təsirini göstərmişdir. Alimin qeydlərinə görə “sovet ədəbiyyatı”, “sovet mədəniyyəti”, “sovet ölkəsi” və s. kimi anlayışların uzun müddət milli şüurumuza həkk olunduğu üçün bir adət şəklinə gəlmişdir. Sovet ədəbiyyatının nailiyyət və məhdudluqlarını nəzərə alan tənqidçi bu dövr ədəbiyyatının başqa cür adlandırılmasının əleyhinə çıxış edirdi. Məqalədə qeyd edilir ki, Azərbaycan ədəbiyyatının sovet dövrü tarixi təşəkkül və inkişaf rolu azalmamalı, bütün məqamları ilə milli ədəbiyyatşünaslığımızın mühüm bir hissəsinə çevrilməlidir.

“Müasirlik mövqeyindən” kitabındakı “Roman və müasirlik” məqaləsində Ş.Salmanov müasir Azərbaycan romanında xarakter probleminə aydınlıq gətirərək, romanların təhlili müasirlik fikri ətrafında cəmləşdiyini qeyd etdiyi bildirilir. Müəllif romanların təhlilində tarixilik və müasirliyə yeni baxışın, yeni içtimai və mənəvi gürcüklərin inkişafını göstərməyə çalışmışdır.

Ş.Salmanov N.Gəncəvi, M.Füzuli, İ.Nəsimi kimi klassiklərin irsini araşdıraraq onların nəhəng irsini öz tədqiqat predmetinə çevirmişdir. Alim məqalədə tarixilik və müasirlik kateqoriyasına diqqət yetirilməməsi səbəbinə toxunaraq,

Hüseyn Cavid yaradıcılığına, xüsusilə onun 1920-ci ildən sonra qələmə aldığı əsərlərinə ədəbi tənqidin uzun müddət vulqar sosioloji mövqedən yanaşmasına narazılıq ilə qarşılamışdır.

Açar sözlər: ədəbi tənqid, tarixilik və müasirlik kateqoriyası, klassik ədəbi irs, sovet ədəbiyyatı, roman

İctimai fikrin mühüm sahəsi olan ədəbiyyatşünaslıqda tarixilik və müasirliyi gözləmədən klassik və müasir ədəbi düşüncə faktlarını təhlil etmək, dəyərləndirmək mümkün olmaz. Klassik və müasir ədəbi düşüncə faktlarını təhlil etmək, dəyərləndirmək tarixilik və müasirlik kateqoriyalarının kontekstində reallaşır. Ədəbiyyatşünaslığımızın müxtəlif mərhələlərində tarixilik və müasirlik problemləri daim diqqət mərkəzində olmuşdur. İlk professional ədəbiyyat tənqidçimiz M.F.Axundovdan başlayaraq bu günə qədər elmi-nəzəri fikrimizdə tarixilik və müasirlik problemləri ədəbi tənqidi düşündürüb. Şübhəsiz ki, bu problem zaman-zaman yeniləşib, hər bir yeni ədəbi mərhələdə yeni meyarlar qazanıb.

Şamil Salmanov da məqalələrində, çıxışlarında, monoqrafiyalarında bu prinsipə daim əməl edib, hər bir bədii əsərin təhlilində həmin bədii nümunənin yarandığı tarixi şəraiti nəzərə alıb, eyni zamanda müasir təhlil və tədqiq ideyalarına əsaslanaraq, ümumiləşdirmələr aparıb, nəticələr çıxarıb.

Alimin tədqiqatlarının sərlövhəsində “tarixilik”, müasirlik” sözlərinə sıx-sıx rast gəlinir. “Müasirlik mövqeyindən”, “Roman və müasirlik”, “Müasirlik diqqət mərkəzində” başlıqları göstərir ki, bu problem, bir qayda olaraq, onun tədqiqatlarının aparıcı istiqamətlərindən birini təşkil etmişdir.

Bunu da qeyd edək ki, Ş.Salmanov tarixilik və müasirlik prinsiplərinə sənətin və ədəbiyyatın bütün sahələrində, bədii təcrübənin müxtəlif janrlarında əməl etməyi bir vəzifə olaraq qarşıya qoyurdu. Bəkir Nəbiyevin “Söz ürəkdən gələndə” kitabına yazdığı ön sözdə tənqidçinin müasirliyə xüsusi fikir verməsini yüksək qiymətləndirir, bunu müsbət tendensiya kimi qəbul edirdi: *“Ədəbiyyatşünas kimi fəaliyyətinin əhəmiyyətini qətiyyənlə azaltmadan biz Bəkir Nəbiyev istedadının çox gözəl bir keyfiyyətini – müasirlik, canlı ədəbi mərhələyə fəal maraq hissini xüsusi nəzərə çarpdırmaq istəyirik. O, müasir, dinamik, təşəkkül etməkdə olan ədəbi prosesini istədi izləməyi, dərk etməyi, əsas, aparıcı tendensiyanı kəşf etməyi xoşlayır və əksər hallarda buna nail olur”* [1, s. 6].

Yalnız ayrı-ayrı əsərlərin təhlili yolu ilə tarixilik və müasirlik prinsipini həyata keçirmək mümkün olmaz. Bütövlükdə ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsində də bu prinsip başlıca meyar kimi götürülür. Belə ki, Şamil Salmanov ədəbiyyatımızın bütün dövrlərinə, o cümlədən sovet ədəbiyyatına da, müstəqillik dövrü ədəbiyyatına da bu prinsipə yanaşır, onun tarixinin və nəzəriyyəsinin mürəkkəb məsələlərini araşdırmağın zəruriliyi məsələsini önə çəkirdi. Belə qənaətə gəlirdi ki, müasir ədəbiyyatşünaslığın indi vacib və aktual nəzəri-metodoloji problemi bu ədəbiyyatın

tarixini öyrənməkdir. Bu qeydləri ilə o heç də ədəbiyyatımızın başqa dövrlərinin yeni şəkildə öyrənilməsinin mənasını və əhəmiyyətini qətiyyənlə azaltmaq niyyətində deyildi. Ədəbiyyatımızın qədim, orta əsrlər tarixinin, XIX və XX əsrlər dövrünün də mürəkkəb, yenidən tədqiqinə kəskin ehtiyac hiss olunduğunu təsdiqləyirdi.

Belə ki, tarixilik və müasirlik prinsipi adi, cari yox, müasir ədəbiyyatşünaslığımızın genişmiqyaslı məsələləridir. Şamil Salmanov qeyd edirdi ki, son vaxtlarda mətbuatda çıxmış bəzi məqalələrdə islam mədəniyyəti və təfəkkürü kontekstində Azərbaycan ədəbiyyatının zəif, birtərəfli tədqiq olunmasından danışılır. Həqiqətən də bu belədir və əlavə olaraq demək istəyirik ki, son dərəcə ciddi elmi problemdir və çox təəssüf ediləsi haldır ki, bu problemə hələ də səthi yanaşılır, bütün ciddiyyəti ilə tədqiq olunmur. Tədqiqatçının fikrincə, məhz bunun nəticəsidir ki, bəzən mətbuatda bədii ədəbiyyat və din, poeziya və din eyniləşdirilir, Azərbaycan ədəbiyyatının ideyası, fəlsəfəsi, poetikası dinin, dini dünyagörüşün ifadəsi kimi səciyyələndirilir. Aydın ki, Azərbaycan ədəbiyyatının nəzəri və poetika problemlərini öyrənərkən biz dinin tarixindən, islam dininin əsaslarından və mündəricəsindən imtina edə bilmərik və etməməliyik. Ədəbiyyat elmimiz öz inkişafında bir çox hallarda məhz bu yolla getmişdir. O, qeyri-tarixi yollarla gedərək, Şərq ədəbiyyatının fəlsəfi və dünyagörüşü əsaslarını vulqarcasına başa düşərək, klassiklərimizin tədqiqində islam təfəkkürü amilinin yolunu lazımınca izah etməmiş və nəzərə almamış, klassiklərdə dinə qarşı çıxış ünsürləri axtarmağa meyilli olmuş və bunu onların yaradıcılıqlarının mütərəqqi tərəfi kimi başa düşmüşdür. Ş. Salmanov belə nəticəyə gəlirdi ki, ateizm, dinə qarşı çıxış halları klassik şairi qiymətləndirməyin, onun mütərəqqiliyini təyin etməyin ölçüsü və prinsipi kimi başa düşülmüşdür və nəticədə ədəbiyyat elmimiz belə qeyri-elmi, qeyri-tarixi prinsiplərə məruz qalmışdır. Bunu danmaq mümkün deyil. Etiraf edilməlidir ki, bizim dinə, öz dinimizə münasibətimiz ifrat ideoloji, qeyri-sivilizasiyalı bir münasibət olmuşdur.

Tənqidçi Şərq ədəbiyyatını, islam mədəniyyətini, onun mədəni fikir tarixini, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatını yalnız dini dünyagörüşlə izah etmirdi. Belə düşünürdü ki, ədəbiyyat, poeziya insan həyatının, insanın fikir və hisslərinin bədii-obrazlı inikasıdır, insanın real düşüncə və duyğularının, psixoloji hallarının, sosial və siyasi görüşlərinin ifadəsidir. İnsanın ruhani və dünyəvi həyatı ədəbiyyatın, poeziyanın əbədi mövzu və idrak predmetidir. Şamil Salmanovun bu fikirləri həqiqətə uyğundur. Doğrudan da, sovet ədəbiyyatşünaslığı M. Füzulinin yaradıcılığını bütünlükdə dini aləmdən təcrid etməklə həqiqəti təhrif edirdi. Onun ədəbi irsi dünyəvi-sosial hisslərdən, real insani münasibətlərin ifadəsindən kənarda təsəvvür olunurdu.

Ş. Salmanov belə nəticəyə gəlirdi ki, klassik ədəbi irsin tədqiqi sahəsində də ədəbiyyat elmimizin problemləri çoxdur və bu problemlərin həllini reallaşdırmaq üçün ədəbiyyat elminin mütləq yeni, daha perspektivli və geniş imkanlı metodologiya işləyib hazırlaması vacib şərtidir. Yeni yaranan ədəbiyyatşünaslıq metodologiyasında isə tarixilik və müasirlik əsas meyar kimi götürülməlidir. O, belə

qənaətə gəlirdi ki, müasir ədəbiyyatşünaslığın bütün bu problemləri içərisində ən mühüm və çətin məsələlərdən biri, bəlkə də başlıcası sovet dövrü ədəbiyyatının tarixini yaratmaq, “sovet ədəbiyyatı” anlayışını tarixi bir anlayış olaraq qəbul etməkdir. Subyektiv münasibətimizdən, bu ədəbiyyatı qəbul edib-etməməyimizdən asılı olmayaraq, belə bir ədəbiyyatın ədəbi-tarixi hadisə olaraq mövcud olmasını inkar etmək qətiyyəni düzgün olmadığını vurğulayan tənqidçinin fikrincə, sovet ədəbiyyatının tarixi hədudları, özünəməxsus yaradıcılıq prinsipləri və buna uyğun yaradıcılıq təcrübəsi mövcuddur. Bu mənada “sovet ədəbiyyatı” anlayışından imtina etmək elmə fayda gətirə bilməz. Belə olmasa, tarixilik prinsipi pozula bilər. O, belə bir fikri əsaslandırır ki, bu uydurma bir anlayış deyil. “Sovet ədəbiyyatı” mövcud quruluşun, sosialist cəmiyyətinin, bu cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən insanların həyatının bədii əksidir. Bu ədəbiyyat özünəməxsus tarixi-mədəni, ədəbi-estetik mündəricəyə malikdir. Ona görə də problemə bu aspektdən yanaşmaq lazımdır. Ədəbiyyatımızın digər mərhələlərində olduğu kimi, sovet hakimiyyəti illərində də bir sıra mürəkkəb problemlər mövcud olmuşdur. Həmin problemlərin mürəkkəbliyini, spesifik cəhətlərini nəzərə alaraq onun tədqiq etmək, geniş miqyasda araşdırmaq lazımdır.

Alim fikirlərinə davam edərək göstərirdi ki, bu dövr ədəbiyyatı yalnız sosialist cəmiyyətinə xas olan mövzuları əks etdirməklə məhdudlaşmır. Bu mərhələdə həm də klassik ədəbi irsimizin öyrənilməsi, onun nəzəri əsaslarının yaradılması istiqamətində geniş miqyaslı araşdırmalar aparılmışdır. Ş. Salmanov sovet ədəbiyyatının ədəbi-tarixi dövr kimi öyrənilməsinin əhəmiyyətini vurğulayarkən olduqca düzgün mövqedə dayanır. Çünki ədəbiyyat tarixi həm də xalqın yaşadığı tarixin bir hissəsidir, onun tarixinin öyrənilməsi ümumi tarixin öyrənilməsi işini natamam vəziyyətə sala bilər. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bu problem Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Prof. Q. Qasımlı “Milli ədəbiyyatların taleyinə dair tədqiqlər” adlı məqaləsində yazır ki, *“bu mərhələlərdə qazanılan nailiyyətlərdən, eləcə də, yaradıcılıq axtarışlarındakı uğursuzluqlardan çıxarılan nəticələrin öyrənilməsi milli ədəbiyyatların bu günü və sabahı üçün zəruri şərtlərdir”* [2, s. 359].

Sovet dövrünün bütün mürəkkəbliyi və ziddiyyətləri ilə birlikdə milli ədəbiyyat tarixinin konsepsiyasını işləmək, təyin etmək və dərinləşdirmək dövrü olduğu aydındır. Bu dövr ədəbi-estetik dövr kimi, tamamilə donuq olmamış, ədəbi-tarixi düşüncə sistemi müasir səviyyəsini tapana qədər müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir. Şamil Salmanov bunu da göstərir ki, sovetləşmədən sonrakı dövr, bütün məhrumiyyətlərə, bütün ədəbi-metodoloji və tarixi əyintilərə, imperiya təfəkkürünün təzyiqi və buxovlarına baxmayaraq, ədəbiyyatımızın öz milli ədəbi irsi və keçmişi ilə qarşılıqlı təsir şəraitində inkişaf etdiyi bir mərhələsidir. Bu dövrdə ədəbiyyat öz keçmişi, tarixi-mədəni qaynaqları ilə əlaqəsini heç vaxt üzməmişdir, hərçənd ki, imperiya təfəkkürü, onun siyasəti bəzən bu əlaqənin bütün dolğunluğunu dərk etməyi məhdudlaşdırırdı.

Bütün bunlara baxmayaraq, ədəbiyyat öz genetik əlaqəsini qoruyub saxlamaq qüvvəsini itirmirdi. Şamil Salmanova görə, bu mənada sovet ədəbiyyatının tarixi və nəzəriyyəsi məsələləri, müasir ədəbiyyatşünaslığımızın son dərəcə mürəkkəb və çətin məsələlərindəndir. Ədəbiyyatımızın klassik dövrlərinin tarixi metodoloji baxımdan dərki də bir çox cəhətdən bizim məhz sovet dövrü deyilən dövr ədəbiyyatımızın məsələlərini nə dərəcədə hərtərəfli və düzgün həll edəcəyimizdən asılıdır. İndiyə qədər sovet ədəbiyyatı tarixinin bir neçə dəfə yazıldığına, onun görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılıq irsinə monoqrafiyaların həsr edildiyinə, sovet ədəbiyyatının mühüm nəzəri məsələlərinin və kateqoriyalarının öyrəniləndiyinə baxmayaraq, hazırda biz qaçınılmaz bir həqiqətin qarşındayıq: biz bu ədəbiyyatı demək olar ki, öyrənməmişik. Biz getdikcə dərk edirik ki, bu ədəbiyyatın özü ədəbiyyat tarixçiliyimizin əsas məsələsidir. Sovet ədəbiyyatının həm tarixi, həm də nəzəriyyəsi tamamilə yeni baxış, yeni metodoloji meyar tələb edir. Bu baxışı, metodoloji münasibəti işləyib hazırlamadan, inkişaf etdirmədən və ən ümdəsi tədqiqatın əsas istiqamətinə çevirmədən ədəbiyyatımızın bu dövrünün tarixini sözün həqiqi və geniş mənasında yaratmaq mümkün deyil.

Rus ədəbiyyatşünaslığında belə bir fikir mövcuddur: *“Sovet ədəbiyyatının çoxmillətli ədəbiyyat kimi (yeri gəlmişkən göstərməliyik ki, sovet ədəbiyyatı məhz çoxmillətli ədəbiyyat kimi tədqiqata cəlb edilməlidir; çünki bu ədəbiyyat vahid bir proses halında meydana çıxmış və inkişaf etmişdir) öyrənmək üçün tamamilə yeni yanaşma üsulu işlənilməlidir. Eləməzdə sabitləşən beynəlmilləliyi millilikdən kənar başa düşməkdən ibarət kök salmış xürafatı aradan qaldırmaq lazımdır”* [3, s. 87].

Göründüyü kimi, vəzifə çox mürəkkəb və çox yönümlüdür. Bunu da nəzərə alsaq ki, ədəbiyyatşünaslığın vəzifəsinin bu şəkildə müəyyən edilməsi mürəkkəb, keşməkeşli və təbəddülatlı bir dövrə aiddir. O vaxtdan indiyədək ötənilər ərzində keçmiş SSRİ ərazisində öz tarixi mənası və miqyası etibarını ilə qeyri-adi hadisələr baş vermiş, SSRİ dağılmış, onun ərazisində yeni, müstəqil milli dövlətlər təşəkkül tapmış, mədəni sahədə, onun strukturunda əsaslı dəyişikliklər əmələ gəlmiş, vahid mədəni məkan aradan qalxmış, ədəbiyyat sahəsində isə ümumittifaq ədəbi-prosesi daha əvvəlki səviyyəsində və formasında mövcud olmamışdır. SSRİ Yazıçılar İttifaqı da bir yaradıcılıq təşkilatı kimi öz fəaliyyətini başa vurmuşdur. O halda bu vəzifənin daha mürəkkəb, çoxcəhətli bir məzmun və miqyas aldığını təsəvvür etmək çətin deyildir. Yaranmış yeni şəraitdə mədəni-ideoloji fəaliyyətin başqa sahələri kimi, tənqid və ədəbiyyatşünaslıq da indi daha ümumittifaq məcrada yox, öz milli reallığı məcrasında vəzifələrini və problemlərini işləməli və hazırlamalı, onların həlli metodlarını və yollarını müəyyənləşdirməlidir. Sovet dövrü ədəbiyyatına gəldikdə isə, heç şübhəsiz, bu problemin tədqiqində başqa xalqların irsinin ədəbi təcrübəsinə laqeyd qalmaq düzgün olmaz. Ədəbiyyat tarixinə yeni baxışı nəzəri sistem səviyyəsində işləmə prosesində öncə, “sovet ədəbiyyatı” anlayışının nə dərəcədə qanunauyğun olmasını izah etmək lazımdır. Şamil Salmanov qeyd edir ki, 1917-ci ildən, sosialist inqilabı çevrilişindən sonra bütün keçmiş ittifaqda yaranan ədəbiyyatı

biz uzun müddət ərzində “sovet ədəbiyyatı” adlandırmışıq. Bu qəbildən sovet adamı, sovet ölkəsi, sovet ordusu, sovet torpağı, sovet xalqı, sovet kolxozu, sovet kəndi, sovet şəhəri, sovet ticarəti, sovet kosmonavtı kimi yüzlərlə belə söz birləşmələri kimi “sovet ədəbiyyatı”, “sovet incəsənəti”, “sovet mədəniyyəti” anlayışlarını da işlətməyə adət etmişik, bu anlayışlar şüurumuza möhkəm daxil olmuşdur. Hətta sovet ədəbiyyatının müasir dünya ədəbiyyatında fenomen, bəşəriyyətin bədii tərəqqisində yeni mərhələ və hadisə olması ideyası şüurlarda özünə möhkəm yer tutmuşdu. Sovet imperiya siyasəti, sovet imperiya təfəkkürü öz real təzahürlərindən birini məhz bu anlayışda tapmışdır. Halbuki, ədəbiyyat mənəvi yaradıcılıq sahəsidir və onu heç bir siyasi qurumla, siyasi sistemlə və təfəkkürlə birləşdirmək olmaz. Belə eyniyyət hansı şəkildə olsa da qüsurlu və elmilikdən uzaqdır. Lakin biz bunu istəsək də, istəməsək də ölkədə, keçmiş SSRİ-də mövcud olmuş ədəbiyyat məhz “sovet ədəbiyyatı” adı altında yaranmışdır və onu bu adın əhatəsindən kənarda dərk etmək sadəcə mümkün deyildir. Qeyd edək ki, bu ədəbiyyat 1920-ci illərdə daha çox proletar ədəbiyyatı, 1930-cu illərdə isə birdəfəlik olaraq “sovet ədəbiyyatı” adlandırılmışdır. Əslində bu ədəbiyyatı başqa cür adlandırmaq düzgün olmaz, çünki o, məhz bu əlamətin altında meydana çıxmış və bu əlamətlə də müxtəlif mərhələlərdən keçmiş, inkişaf etmişdir. Əgər bu amili biz nəzərə almasaq, sovet ədəbiyyatının nə güclü tərəflərini, nailiyyətlərini, nə də müəyyən məhdudluqlarını, estetik normativliyini doğru göstərə və izah edə bilmərik. Şamil Salmanov belə bir fikir irəli sürürdü ki, Azərbaycan ədəbiyyatının sovet dövrü tarixi konsepsiyasını formalaşdırarkən biz uzun müddət ədəbi prosesin bu kimi məqamlarını və spesifik tərəflərini nə ədəbi tənqiddə, nə də ədəbiyyatşünaslıqda qənaətbəxş səviyyədə nəzərə almamışıq, ədəbi inkişafın mürəkkəbliyini sadələşdirmişik, hətta bir çox məsələləri bəsit və yekmənəli şəkildə izah etməklə kifayətlənmişik. Buna görə mahiyyətə mürəkkəb, dialektik olan ədəbi prosesə verdiyimiz təhlillər həm məzmun cəhətdən, həm də metodologiya nöqteyi-nəzərindən birtərəfli və qüsurlu çıxmışdır. Bu özünü hələ “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” əsərinin (1943-1944) sovet ədəbiyyatına aid fəslində göstərirdi. Biz heç də bu ədəbiyyat tarixinin ədəbiyyatşünaslığımızın bir elm kimi yeni əsaslar üzərində təşəkkülündə və inkişafında rolunu azaltmaq fikrində deyilik. Buna ehtiyac da yoxdur. Bütün natamamlığı, müxtəsərliyi, milli ədəbiyyat tarixini ümumi cizgilərdə göstərməsinə, üstəlik, marksist tənqid mövqeyindən yazılmasına baxmayaraq, bu ədəbiyyat tarixinin milli ədəbiyyatşünaslığımızın müəyyən bir mərhələsinin hadisəsi kimi əhəmiyyətini danmaq olmaz. Bu ədəbiyyat tarixini yaradarkən müəlliflər öz qarşılarına konkret və geniş bir vəzifə – Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi varlığını, tarixi mövcudluğunu meydana çıxarmaq, Şərq bədii fikri və mədəniyyəti kontekstində özünəməxsusluğunu göstərmək vəzifəsini qoyurdular. Qeyd etmək lazımdır ki, o vaxtkı ədəbi-metodoloji imkanlar daxilində, marksist ədəbiyyatşünaslığın prinsipləri şəraitində bizdə belə bir ədəbiyyat tarixinin yazılması və nəşr olması ədəbiyyat elminin müəyyən bir nailiyyəti idi. İlk ədəbiyyat tarixi

məhz bu şəkildə və bu məzmununda yarana bilərdi və yaranmışdı. 1930-1940-cı illərdə ədəbi fikirdə, ədəbiyyatşünaslıqda hakim olan metodologiyadan, onun prinsip və tələblərindən kənara çıxmaq sadəcə qeyri-mümkün idi. Bu da bir həqiqətdir ki, müharibədən sonra 1946-1948-ci illərdə kommunist partiyasının bədii yaradıcılıq və onun nəzəriyyəsi sahəsində ideoloji-siyasi xətti-hərəkətini özündə əks etdirən məlum qərar və sənədlərindən irəli gələn vəzifələrin müzakirəsi gedişində ədəbiyyatşünaslıqdan, onun vəziyyətindən söhbət gedərkən, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının şiddətli tənqid olunan əsərlərindən biri məhz bu ədəbiyyat tarixi idi. O vaxt mətbuatda Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı “marksizm-leninizmin kobudcasına təhrif edilməsi”, “ədəbiyyat tarixini öyrənmək işində burjuva millətçiliyi qalıqlarına qarşı lazımı qədər sayıqlıq” göstərilməməsi, “Azərbaycan ədəbiyyatının “vahid axın” şəklində inkişaf etdiyinə təbliğ olunması”, “ədəbi hadisələri zaman və məkan xaricində, tamamilə sinfi mübarizə prosesindən təcrid edilmiş bir halda” tədqiqi üstündə məzəmmət və ittiham olunurdu və göstərilirdi ki, bu nöqsanlar ikicildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə açıq bir şəkildə öz ifadəsini tapmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı kommunist ideologiyasının prinsiplərindən uzaqlaşmaqda təqsirləndirilir, sinfi mübarizənin mahiyyətinin kölgədə qaldığı göstərilirdi.

Bədii sənətdə tarixilik və müasirlik prinsipini Şamil Salmanov təkcə ədəbi tənqidi məqalələrinin məzmununda ifadə etmirdi, yeri gələndə, hətta eyni məzmunu sərlövhəyə də çıxarırdı. “Müasirlik mövqeyindən” kitabındakı “Roman və müasirlik” məqaləsində müəllif müasir Azərbaycan romanında xarakter probleminə aydınlıq gətirir. Sübut edir ki, *“müasirlik bu dövrdə romanın başlıca ideya-bədii layəqətidir. Həm də belə bir cəhət səmərəlidir ki, romanın indiki zamanla bağlılığı müasirliyin yeganə meyarı kimi çıxış etmir; hər şeydən əvvəl, romanın fikri istiqaməti, bədii siqləti, milli xarakterin yeni tərəflərinin estetik kəşfi və tətbiqi müasirliyin əsas məzmununu təşkil edir”* [4, s. 119-120].

Bədii yaradıcılığın müasirlik axtarışlarının dərkində Şamil Salmanovun dönə-dönə müraciət etdiyi problem, şübhəsiz, qəhrəman problemidir. Bu da təbiidir, çünki qəhrəman problemi geniş mənada incəsənətdə insan konsepsiyası məsələsidir. Bəzən qəhrəman anlayışına birtərəfli münasibət onun dəyişməz, donuq təsəvvür edilməsindən qaynaqlanmışdır, halbuki, qəhrəman kateqoriyasına belə bir xüsusiyyət tamamilə yaddır. Zaman dəyişdikcə, cəmiyyətin sosial-mənəvi strukturu inkişaf etdikcə qəhrəman anlayışda dəyişir, təkmilləşir, yeni ideya-fəlsəfi məzmunla zənginləşir. Şamil Salmanova görə 1970-ci illərin ədəbi prosesi bu mənada diqqəti xüsusilə cəlb edir. O, bizim qəhrəman haqqında anlayışımızı, bu qəhrəmanın estetik təbiəti və özünəməxsusluğu barədə təsəvvürlərimizi yeniləşdirmişdir. Xüsusilə, müasir nəsr bu baxımdan ədəbiyyatın digər janrlarına nisbətən daha aparıcı mövqedədir. Anar, S.Əhmədov, Elçin, İ.Məlikzadə, M.Süleymanlı və başqa nasirlərin əsərlərinə insanın mürəkkəb sosial-əxlaqi konfliktlər mühitində, cəmiyyətin vacib mənəvi sərvətlərinə dərin, şəxsi münasibətdə təsviri üçün

qəhrəmanın bədii həllinin, bədii təsvirinin müxtəlifliyi xarakterikdir. Şamil Salmanov Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin yaradıcılığı ilə bağlı çoxsaylı araşdırmalar aparmışdır. Məlumdur ki, o, klassik ədəbiyyatın bir çox görkəmli simalarının: N.Gəncəvinin, Y.Əmrənin, M.Füzulinin, İ.Nəsiminin yaradıcılığı haqqında da professional fikirlər söyləmişdir. Hüseyn Cavid yaradıcılığına ədəbi tənqidin uzun müddət vulqar sosioloji mövqedən yanaşmasını Şamil Salmanov tarixilik və müasirlik kateqoriyasına diqqət yetirilməməsi ilə əlaqələndirirdi. Eyni münasibəti biz H.Cavidin 1920-ci ildən sonra yazdığı əsərlərinə də aid edirik. Şamil Salmanovun fikrincə, mütəfəkkir şairin “Peyğəmbər”, “Topal Teymur” kimi tarixi mövzulardakı əsərləri ona görə proletar ədəbiyyatından kənar əsərlər olaraq qarşılanırdı ki, bu pyeslərin poetik-fəlsəfi mündəricəsi, onlarda ifadə olunan sənətkar şəxsiyyəti və dünyagörüşü həqiqətən proletar ədəbiyyatının ideya-estetik görüşlər sistemindən geniş və əhatəli idi, bu əsərlərin poetik-fəlsəfi məğzi daha ümumbəşəri və deməli, daha humanist mahiyyətli idi, onlar inqilabın, proletar diktaturasının totalitar siyasi tələblərinin çərçivəsinə sığmırdı.

Ədəbiyyat

1. Salmanov Ş.M. Müasirlik hissi ilə // Nəbiyev B.Ə. Söz ürəkdən gələndə (ədəbi tənqidi məqalələr). Bakı: Yazıçı, 1984, s. 5-8
2. Qasımzadə Q.X. Ədəbiyyatımız, mədəbiyyatımız. Bakı: Yazıçı, 1988, 408 s.
3. Зелинский К.Л. Литературы народов СССР: Статьи. Москва: Гослитиздат, 1957, 406 с.
4. Salmanov Ş.M. Müasirlik mövqeyindən (məqalələr). Bakı: Yazıçı, 1982. 205 s.
5. Salmanov Ş.M. Azərbaycan sovet şərinin ənənə və novatorluq problemi (1920-1932-ci illər). Bakı: Elm, 1980, 186 s.

Р.ЗЕЙНАЛОВА

ЕДИНСТВО ИСТОРИЗМА И СОВРЕМЕННОСТИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ШАМИЛЯ САЛМАНОВА

РЕЗЮМЕ

Подчеркивая важность категорий историзма и современности на разных этапах литературной критики, утверждается, что задачи, которые современность ставит перед литературной критикой, столь же широки, сколь и ответственные. В предисловии к книге Бекира Набиева «Когда слово исходит от сердца» Шамиль Салманов высоко оценил тот факт, что ученый в своих трудах руководствуется принципами историзма и современности. В то же время он указывает на необходимость совершенно нового подхода, нового методологического критерия, как к истории, так и к теории советской литературы. Выражая сожаление по поводу того, что проблема остается

поверхностной, Ш.Салманов считал важным изучение нашего классического литературного наследия и создание его теоретической основы. В статье подчеркивается ведущая роль всех этих факторов в научном и литературном наследии Шамиля Салманова. Значительная часть статей Шамиля Салманова является предметом исследования истории и развития советской критики, а также литературного и критического наследия выдающихся деятелей советской критики в Азербайджане. Изменения в области литературы и критики после распада СССР также повлияли на уровень и задачи литературного процесса. По записям ученого, такие представления как «советская литература», «советская культура», «советская страна» и так далее давно укоренились в нашем национальном сознании и вошли в привычку. Принимая во внимание достижения и недостатки советской литературы, критик выступил против переименования литературы этого периода. В статье подчеркивается, что роль азербайджанской литературы в историческом становлении и развитии советского периода не должна уменьшаться, а во всех отношениях должна стать важной частью нашей национальной литературной критики. В своей статье «Роман и современность» в книге «С точки зрения современности» Ш.Салманов разъясняет проблему персонажа в современном азербайджанском романе, отмечая, что анализ романов строится вокруг идеи современности. В анализе романов автор попытался показать развитие нового взгляда на историю и современность, новые социальные и духовные сферы.

Изучая наследие таких классиков, как Н. Гянджеви, М. Фузули, И. Насими Шамиль Салманов сделал предметом своего исследования их огромное наследие. Ссылаясь на невнимание к категориям историзма и современности в статье, ученый выразил своё недовольство вульгарным социологическим подходом литературной критики к творчеству Хусейна Джавида в течении долгого времени, особенно к его произведениям, написанными после 1920 года.

Ключевые слова: литературный процесс, категория историзма и современности, классическое литературное наследие, советская литература, роман

R.ZEYNALOVA

UNITY OF HISTORY AND MODERNITY IN SHAMIL SALMANOV'S RESEARCH SUMMARY

Accentuating the significance of the categories of history and modernity at various stages of literary history, it is stated that the tasks set by modernity in the face of literary criticism are as wide as they are responsible. In his foreword for Bakir Nabiyev's book "When the Word Comes from the Heart", Salmanov highly appreciates that the scientist regards principles of history and modernity as the

primary criteria in his works. At the same time, he emphasized the need to take a completely new approach and apply a new methodological criterion for both the history and theory of Soviet literature. Moreover, regretting that this matter is still superficial, he considered it very essential to investigate our classical literary heritage and to establish its theoretical foundations. The article highlights the leading set of all these factors in Shamil Salmanov's scientific and literary heritage. It is said that an important part of Shamil Salmanov's articles is the subject of research on the history and development of Soviet criticism, as well as the literary and critical heritage of prominent figures of Soviet criticism in Azerbaijan. The changes in the field of literature and criticism after the collapse of the USSR also affected the level and tasks of the literary process. According to the scientist's notes, "Soviet literature", "Soviet culture", "Soviet country" and so on. It has become a habit because such concepts have been engraved in our national consciousness for a long time. Given the achievements and limitations of Soviet literature, the critic opposed the renaming of the literature of the period. The article notes that the role of the historical formation and development of Azerbaijani literature in the Soviet period should not be reduced, and in all respects should become an important part of our national literary criticism. In the article "Novel and modernity" in the book "From the standpoint of modernity", Salmanov clarifies the problem of character in the modern Azerbaijani novel, noting that the analysis of novels is focused on the idea of modernity. In the analysis of the novels, the author tried to show the development of a new view of history and modernity, new social and spiritual spheres.

Sh. Salmanov studied the heritage of such classics as N. Ganjavi, M. Fuzuli, I. Nasimi and made their huge heritage the subject of his research. Referring to the lack of attention to the categories of history and modernity in the article, the scholar expressed dissatisfaction with the work of Hussein Javid, especially the long-standing vulgar sociological approach of literary criticism to his works written after 1920.

Key words: literary criticism, historical and modernity category, classical literary heritage, soviet literature, novel

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: filologiya üzrə elmlər doktoru Məhəmmədəli Bayram oğlu Mustafayev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ŞİXƏLİ ƏLİYEV

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyi
AZ1001, Azərbaycan Respublikası, Bakı ş., İstiqlaliyyət küç., 53.

info@litmuseum.science.az

sheyxali77@gmail.com

“TƏRK EDİLMİŞ OBA”NIN SİLİNMƏYƏN İZLƏRİ

Xülasə

Orta əsrlərdə ərəb şeir tənqidçiləri islamaqədərki və sonrakı dövr poeziyasını təhlil edərkən belə qənaətə gəlmişlər ki, qəsidə yaradıcılığında müəyyən ənənələr mövcud olmuşdur. Ərəb poeziyasında ənənələrdən bir çoxunun əsasının qoyulmasında və inkişafında İmrul-Qeysin rolu danılmazdır. İmrul-Qeysin müəlləqəsinin strukturu sonrakı politematik qəsidələrdə demək olar ki, qorunub saxlanmışdır. Ərəb qəsidəsi müqəddimə (nəsib), rəhil və fəxr və ya mədh hissələrindən ibarətdir. Qəsidənin mövzuları köçəri ərəb mədəniyyətindən götürülüb. İmrul-Qeysin poeziyaya gətirdiyi yeniliklər ərəb ədəbiyyatı ilə kifayətlənməmiş, xilafətə qatılmış digər xalqların da ədəbiyyatlarına təsir etmiş, orada yeni-yeni cığırınların açılmasına vəsilə olmuşdur. Məqalədə aydınlaşdırılıb ki, qəsidə müqəddimələrindən olan “atlas”ı kompleks amillərin - cəmiyyətin ictimai-siyasi vəziyyətinin, şəxsiyyətin ruhi-psixi halının, eləcə də bədəvi həyat tərzinin qarşılıqlı təsiri ilə yaranmış fenomen hesab etmək olar. Bu amillərin ayrı-ayrılıqda mövcud olduğu cəmiyyətlərdə, məkanlarda “atlas”a bənzər ədəbi nümunənin təşəkkül tapmaması təsadüfi deyil. Şair qəsidənin “atlas” hissəsində tərk edilmiş obanı təsvir edərkən iki şeyə - obadakı tikililərin qalıqlarına (atlas) və izlərə (rusum) diqqəti cəlb etməyə çalışır.

“Atlas” özündə bir sıra kiçik tematik motivləri ehtiva edir. “Atlas”ın əsas mövzuları arasında tərk edilmiş oba qarşısında durub ağlamaq, sevgilinin təsviri, oba qalıqlarının personifikasiyası, izlərin itməməsi, ocaq yerinin, külün qeyd edilməsidir.

Açar sözlər: qəsidə, İmrul-Qeys, nəsib, atlas, Cahiliyyə

Qəsidə yaradıcılığında müəyyən ənənələr mövcud olmuşdur. Şairlər bu ənənələrə uzun müddət bağlı qalmış, qəsidələrinin strukturunda, mövzusunda, poetik ifadə vasitələrində özlərindən qabaqkıları təqlid etməyə çalışmışlar.

Bu məqalədə Cahiliyyət şeirindən gələn ənənələrdən birinin – “atlas” müqəddiməsinin tarixindən danışılacaq, o dövrün tanınmış şairi İmrul-Qeysin bu ənənənin yaranıb inkişaf etməsində rolu öyrəniləcək.

Orta əsr filoloqları, eləcə də müasir dövr tədqiqatçıları politematik qəsidənin strukturunu, formalaşma mərhələlərini, ənənələrini araşdırarkən mütləq Cahiliyyət dövrü şairi İmrul-Qeysin yaradıcılığına müraciət ediblər. İmrul-Qeys qəsidəni açıb uzadan, həcmi genişləndirən, qəsidənin “nəşib” hissəsini gücləndirən, onu “atılal” motivi ilə başlayan ilk şair kimi qeyd olunub [3, c.1, s.128].

İmrul-Qeysin məşhur qəsidəsi olan müəlləqəsinin şöhrəti o qədər geniş yayılmışdır ki, ona həm divanında, həm də ayrıca müəlləqə məcmuələri daxilində müxtəlif şərhlər yazılmışdır. Politematik qəsidələrin əksəriyyətində olduğu kimi, müəlləqə giriş (nəşib), “rəhil” və fəxr, mədh hissələrindən ibarətdir. “Nəşib” hissəsi *بِسْقِطِ اللّٰوِي بَيْنَ الدَّخُولِ فَحَوْلِ* (Dayanın sevgilini və Daxulla Hauməl arasında qum tirələrinin yamacındakı obanı xatırlayıb ağlayaq) mətlə beyti ilə başlayır və səkkiz beytdir. Daha sonra qəsidənin “rəhil” hissəsi gəlir. Bu hissə “Culcul gölü” hadisəsinin nəqli ilə başlayır. Cahiliyyət dövrü qəsidəsində bu hissədə daha çox qəbilənin köçü, bu zaman şairin, qəbilə gənclərinin üzləşdiyi çətinliklər, ov səhnələri, təbiət hadisələri qeyd olunur. Zəngin təsvirlər məhz qəsidənin “rəhil” (köç) adlanan bu hissəsində daha çox verilir. İmrul-Qeys müəlləqəsinin “rəhil” bölməsində bu hekayədən sonra digər qadınlarla da eşq macəralarından danışır. Daha sonra şair atının və gecənin təsvirini verir.

Qəsidənin “rəhil” hissəsindən sonra adətən fəxr və ya mədh hissəsi gəlirdi. Müəlləqədə *وقربة أقوام جعلت عصامها على كاهل مني ذلول مرحل* (Nə qədər insanların su tuluqlarını itaətkar və məsuliyyət daşımağa öyrəşmiş çiyinlərimdə gəzdirmişəm) beyti ilə başlayan bu hissə dörd beytdir. Şair burada təmənnəsiz olaraq, öz muxlis hissələrini, ehtiramını bildirir, özünü fəxr etməklə qəbiləsinin şanını yüksəldir, başqa qəbilələrdən üstünlüyünü göstərirdi. Şair burada ucsuz-bucaqsız səhrada qorxmadan səfər etməyindən, yolda canavarla qarşılaşmağından danışır.

Şairlər qəsidələrinin müqəddimələrinin ilk beytinə, başlanğıcına (mətlə) həmişə çox diqqət ayırmışlar. Onlar yaxşı başa düşürdülər ki, qəsidənin dinləyicidə yaradacağı ilk təəssürat onun diqqətini sona qədər özündə saxlamalı idi. Mətləni şeir “qıfılının açarı” adlandıran İbn Rəşiqə görə, şeirdə fikrin ilk andan duyulması üçün müqəddimə yaxşı olmalı idi [2, c.1, s.218]. İmrul-Qeysin müəlləqəsinin mətləi orta əsr ədəbləri, ərəb tənqidçiləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilib və ən yaxşı şeir mətlələrindən hesab edilib [4, c.3, s.102].

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “*qıfa nəbki*” (قفا نبكي – “siz ikiniz dayanın, ağlayaq”) sözləri ilə başlayan bu mətlə o qədər məşhur olmuşdur ki, ərəblər nəyinsə tanındığını bildirmək üçün “*qıfa nəbki*”dən də məşhur” (أشهر من قفا نبكي) məsələni işlətməmişlər [6, c.1, s.191].

İmrul-Qeys müəlləqəsinin “nəşib” hissəsini sevgilisinin tərk edilmiş obasının qalıqları qarşısında dayanıb ağlamaq və onunla keçirdiyi günlərini yada salmaqla açır. Köç zamanı tərk edilmiş oba, insansız qalmış məkan, sükunət halı Cahiliyyət ərəbində həyatın heçliyi, ötüriliyi ilə bağlı hissləri gücləndirirdi. Qəbilə bir məkandan digərinə köçəndə hər şeyini də özü ilə aparırdı. Tərk edilmiş obanın

yerində yalnız heyvanların izləri, ocaq külü qalırdı. Beləliklə, qəsidənin “atlat” hissəsində şairin xəyalında oba sakinləri, sevgililəri canlanır, zamanənin dönüklüyündən şikayət edilirdi:

بَسِطِ اللَّوْىَ بَيْنَ الدَّخُولِ فَحَوْمِلِ	قفا نبك من ذكرى حبيب ومنزل
لما نسجتُها من جنوب وشمال	فتوضح فالمقراة لم يعف رسمها
وقيعانها كأنه حبّ فلفل	ترى بعر الأرام في عرصاتِها
لدى سمراتِ الحَيِّ ناقِفُ حنظل	كأنى غداة البين يومَ تحمّلوا
يقولون لا تهلك أسى وتجمّل	وقوفا بها صَحْبِي عَلَيَّ مَطِيَّهُمْ
فهل عند رَسَمِ دارس من مُعَوِّل	وإنَّ شِفائي عبرة مهرقة
وجارتها أمّ الربابِ بمأسل	كدأبك من أمّ الحويرث قبلها
على النحر حتّى بلّ دمعِي محملي	ففاصت دموع العين مَنِي صَبَابَة

Dayanın sevgilini və Dəxulla Hauməl arasında qum tirələrinin yamacındakı obanı xatırlayıb ağlayaq.

Tudih və Miqratın da izləri Cənub və Şimal küləklərinin sayəsində itməyib.

Obanın hər tərəfində (çadırların önündəki açıq yerlərdə) ceyranların istiot dənələrinə bənzər ifrazatları görsənir.

Ayrılıq günü, səhər, (sakinlər) yüklərini hazırlayarkən, obanın akasiya ağaclarının yanında (durub) sanki kolosint bitkisi kəsirdim.

Dostlarım dənələrini saxlayıb mənə “qüssə çəkən kəs kimi, özünü üzüb həlak etmə, təmkinli ol!”, - dedilər.

Mənim şəfam sel kimi axan göz yaşlarıdır, izləri itməkdə olan obanın qarşısında ağlamayan varmı?”

Ondan (indiki sevgilidən) əvvəl Umm Huveyrisi və onun Məsəl dağındakı qonşusu Umm Rabəbi sevəndə də belə olmuşdu.

Gənclik eşqimi xatırlarkən göz yaşlarım sel kimi daşdı, hətta sinəmdən süzülüb miniyimi islatdı.

“Atlal” zamanın ikili təbiətinə - dağıdıcı və eyni zamanda qurucu fəaliyyətinə işarə edir. Zamanın diqtə etdiyi dəyişiklik prosesi insan taleyinin faciəsini göstərir. Eyni zamanda şair “atlat” vasitəsilə insanın bu dəyişikliyə, zamanın hökmünə qarşı müqavimət göstərmək əzmini ortaya qoyur. Zaman daim hərəkətdə olduğundan onun maddi təzahürləri də daim dəyişir, yenilənir. Bir vaxtlar bolluq, firavan məkan boşalır, tərk edilir və yaxud əksinə proses baş verir. Lakin zaman təkcə maddi əşyalara, eləcə də insana hökm etməklə kifayətlənmir, sosial-ictimai əlaqələr, münasibətlər də onun dağıdıcı, pozucu təsirindən kənarda qalmır. Üzvi şəkildə bir-birinə bağlı olan sistemin pozulması səbəb-nəticə əlaqəsi ilə zəncirvari hadisələrin baş verməsinə gətirib çıxarır: təbii hadisələr, basqınlar, qida axtarışları yeni köçün başlamasına səbəb olur. Nəticədə tərk edilmiş obaların yerində izlər qalır və o, şair üçün “atlat”a çevrilir. Beləliklə, öz semantikasında xarabalığı ifadə edən “atlat” şeirdə həm də xoş günlərin xatirəsi kimi çıxış edir. İmrul-Qeys şeirində məkanı yalnız tərk ediləndə, orada keçirdiyi xoş günlər keçmişə dönəndə yadına salır. Həmin məkan bütün təfəsilatı ilə şairin gözü qarşısında canlanır. Məhz

bu baxımdan şair “silinməkdə olan” (*dərisə*) obanın izlərini daş üzərindəki naxışlarla və yazılarla qoruyub saxlamağa çalışır.

“Atlal” ədəbi hadisəsinin şərhinə coğrafi, siyasi-ictimai, psixoloji, dini-mifoloji baxışlar mövcuddur. Ərəbistan yarımadasının coğrafi mühiti, iqlimi köçərilik həyat ukladının mövcud olmasını şərtləndirmişdir. “Atlal”ın ortaya çıxışını coğrafi amillərlə əlaqələndirən dr. Şükrü Feysəl onu köçəri qəbilələrin bahar mövsümündə qovuşması və quraqlıq aylarında ayrılması hadisəsindən törənmiş bədii hadisə hesab edir [11, s.46]. Dr. İzzət Həsən “atlal”ın yaranmasını əsasən köçəri ərəbin özünün və sevgilisinin yurduna nostalji hissi ilə bağlasa da, bu səbəbi kifayət saymır və buraya digər mühüm amil kimi ərəbin yaşayış tərzini əlavə edir. Belə ki, nostalji hissi başqa xalqların nümayəndələrində olsa da, onların yaşadıkları şərait fərqli olub [14, s.8-9]. Bundan çox əvvəllər İbn Quteybə də “atlal” hadisəsinin köçlə və bunun nəticəsində yaranmış yurda və sevgili ilə keçirdiyi günlərə nostalji hissi ilə əlaqələndirərək yazırdı: *“Eşitmişəm ki, bəzi ədəbiyyatçılar deyir ki, şair qəsidəni obaların, (tərk edildikdən sonra) orada qalmış izlərin təsviri ilə başlayır. Göz yaşları axıdır, taleyindən şikayətlənir, küləyə müraciət edir. O, yol yoldaşından (tərk edilmiş obanın xarabalıqları qarşısında) ayaq saxlamağı xahiş edir ki, bir zaman burada yaşayanları yada salsınlar. Oturaq əhalidən (madar) fərqli olaraq, xeymələrdə məskunlaşan bu sakinlər su hövzələri, yağışdan sonra yaranmış otlaqlar axtararaq bir yerdən o biri yerə köçürdülər.*

Sonra şair bunu (oba qalıqlarının təsvirini) şeirin nəsib hissəsi ilə bağladı. Bu hissədə şair eşqinin şiddətindən, ayrılığın ələmindən, hədsiz nostaljidən, darıxmağından şikayət edir. Bununla da o, (dinləyicilərin) qəlbini şeirinə cəlb edir, onları maraqlandırır, bu şeiri dinləməyə həvəsləndirir. Çünki, eşq, məhəbbət insan qəlbinə yaxın hissdır, insan ruhunun ayrılmaz hissəsidir. Allah özü insanın xislətinə məhəbbət salmış, onu qadınlara meyli etmişdir. Çox az adam tapılar ki, hər hansı bir səbəbdən, bu hissləri duymasın, istər halal, istər yasaq tərzdə bir eşq yaşamasın...” [3, c.1, s.20].

Fikrimizcə, dünyada ərəblərdən başqa xalqlar da vardır ki, köçərilik onların həyat təzi olub, nostalji hissləri də bütün insanlara xasdır. Fikrimizcə, “atlal” təhtəşşüurda qalmış “köç” arxetipinin şüurda yalnız müəyyən coğrafi mühit və şərait daxilində təcəssümü kimi yaranıb. Bu, məhz köçəri ərəb mühitinin məhsuludur, ondan xaricdə “atlal” hadisəsinə rast gəlinmir.

“Atlal”ın yaranmasını siyasi amillə izah etməyə çalışan tədqiqatçılara görə, bu fenomen şairin reallığa gizli etirazı idi. “Atlal”ı köçərilik və onun nəticəsində yaranan nostalji hissləri ilə yanaşı, şairin gizli etirazı ilə bağlayan dr. Yusif əl-Yusif bu etirazın Cahiliyyə dövründə dərinləşmiş tarixi dəyişikliklər, kollektiv əxlaqın ayrı-ayrı adətlərə qarşı çıxması fonunda baş verdiyini qeyd edir [20, s.118-147]. Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, İslamdan qabaqkı təxminən üç əsr mürəkkəb siyasi hadisələrin, böyük imperiyalar arasında müharibələrdə kiçik ərəb dövlətlərinin döyüş meydanına çevrilməsinin, İmrul-Qeysin dövləti Kindənin zəifləməsi və dağılmasının

şahidi olmuşdur. Bu baxımdan bəzi tədqiqatçıların fikrincə, İmrul-Qeysin müəlləqəsinin “atlal”ında qeyd edilən Dəxulla Havməl, Tudəhlə Miqrat arasındakı oba şairin vətəninə [13, s.35-36], hətta Kində dövlətinin paytaxtının qalıqlarına işarə edir [18, s.62.].

Şairin “atlal”a - keçmişə müraciət etməsi öz-özünə, səbəbsiz baş verməmişdir. Şair başqa bir “atlal” hissəsində deyir:

وليس على شيء قويم بمسمر	ولمرك ما قلبي الى اهله بحر
احب الينا من ليال على اقر	الا إنما الدهر ليال وأعصر
وليدا، وهل افنى شبابي غير هر	ليال بذات الطلح عند محجر
معتقة، مما يجيء به التجر	اغادي الصبوح عند هر وفرتنى
لدى جؤذرين، او كبعض دمي هكر	إذا دقت فاها قلت: طعم مدامة
نسيم الصبا جاءت بريح من القطر	هما نعتان من نعاج تبالة
	إذا قامتا تضوع المسك منهما

[10, s.109-110]

Həyatıma and olsun, ürəyim oba sakinləri üçün bir gün belə acımadan qalmadı, sonda rahatlandı

Zaman gecə və gündüzdür, onlar da sabit deyil, dəyişir.

Mühəccərdə (Tayy qəbiləsinin yeri) akasiyalıqdakı gecələr Uqur dağındakı (indiki) gecələrdən daha sevimlidir bizə

Yeniyyətəliyimdə sübh vaxtı Hirr və Fərtənənin yanında olardım, gəncliyim Hirr ilə getdi

Dodağından öpəndə “köhnə ləziz şərab dadır” deyərdim. Bunu tacirlər gətirirdilər.

Onlar (bu iki cariyə) balalarına bağlı olan şəfqətli “Tabala” inəkləri, yaxud Həkir bütələri kimidirlər

Hərəkət edəndə onlardan Səba yeli kimi xoş buxur ətri yayılırdı

Bu “atlal”ında şair taledən şikayətlənir, “dəhr”i (zəmanəni) insanın düşməni kimi təqdim edir. Fəliştinski İmrul-Qeysin taledən şikayətini, ölüm və həyatın faniliyi motivlərinin səbəbini qəbilə-sülalə nizamının, patrialxal harmoniyanın süqutu və bunun şairin taleyinə təsiri ilə bağlayır [1, s.76]. Amma bunun səbəbini, əksinə qəbilə nizamının şairin üzərinə qoyduğu məsuliyyətlə də bağlamaq olar. Yeri gəlmişkən, qəbilədən kənarlaşdırılmış, qəbilə iyerarxiyasına qarşı çıxmış üsyankar ruhlu Səalik şairlərinin “atlal” motivinə etinasız yanaşması fikrimizi dəstəkləyir.

“Atlal” ədəbi hadisəsinin yaranmasını dini-mifoloji nöqteyi-nəzərdən izah etməyə çalışan tədqiqatçılar da vardır. Dr.Adil Casim əl-Bayatiyə görə, “atlal” vaxtilə qəbilələrin etiqad etdikləri məbədlərin qalıqlarıdır. Şair bu məbədlərin qalıqlarının yanından keçərkən ayaq saxlar, müti şəkildə dayanar və oradan köçüb getmiş sevgililərini, o məbədlərdə qadın formasında olan ikinci dərəcəli ilahələrin, eləcə də orada xidmət etmiş, kahinlərə və şairlərə özlərini nəzir etmiş qadınların adlarını çəkib yada salardı [12, s.74-76]. “Atlal”ı ərəb büt-pərəst dünyagörüşünün nəticəsi

hesab edən fikrini qəbul edə bilmərik. Mənbələrdə verilmiş əxbarlardan, rəvayətlərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, İmrul-Qeysin dövründə büt-pərəstliyin zəifləməsi başlamışdı. Bundan əlavə, “atlat” motivinin İslam dövründə də ənənə şəklində işlənməsi onun sırf büt-pərəstliklə əlaqələndirilməsi fikrini rədd edir.

“Atlat” motivinin yaranmasını mifoloji baxımdan izah etməyə çalışan başqa bir alim - Dr. Ənvər Əbu Suveylim “atlat”dakı fikirlərlə yağış arasında paralellik qurur. Alim hesab edir ki, qəsidənin girişindəki “atlat”da yağışın yağmaması nəticəsində yaranan quraqlıqdan, həyatın faniliyindən, məcburi köçdən danışılır. Qadın məhsuldarlıq rəmzidir. Əgər qadın obasını tərk edirsə, bu, məhsuldarlığın yox olması, həyatın dayanması anlamına gəlir. Belə olan təqdirdə şair təbiət qüvvələri barədə düşünür, gücsüzlüyünü hiss edir və itmiş vətəninə ağlayır [8, s.133-134]. Lakin qeyd edək, “atlat”da yağışdan çox danışılmaz. Yağış, məhsuldarlıq əsasən qəsidənin sonrakı hissələrinin mövzudur.

Bütün bu yanaşmaları təhlil edərək onu deyə bilərik ki, “atlat”ı kompleks amillərin - cəmiyyətin ictimai-siyasi vəziyyətinin, şəxsiyyətin ruhi-psixi halının, eləcə də təbii-coğrafi mühitin özünəməxsusluğunun tələb etdiyi məxsusi davranış stereotiplərinə əsaslanan həyat tərzinin qarşılıqlı təsiri ilə yaranmış fenomen hesab etmək olar. Bu amillərin ayrı-ayrılıqda mövcud olduğu cəmiyyətlərdə, məkanlarda “atlat”a bənzər ədəbi nümunənin təşəkkül tapmaması təsadüfi deyil. Ona görə də “atlat”ın konkret bir amillə, məsələn, bədəvi həyatı və ya səhra mühiti ilə [16, s.322], yaxud büt-pərəstliklə əlaqələndirilməsini (məsələn, Adil Casim əl-Bayati) düzgün hesab etmirik. Nəzərə alaq ki, erkən islam dövrü qəsidələrində bəzi korrekdlər edilsə də “atlat” motivinə müraciət edilib. Əgər bu Cahiliyyət dünyagörüşü ilə bağlı idisə, islamda necə qalmışdı. İnsanın zaman və məkana münasibəti və bu münasibətdən doğan yoxluq, ölüm mövzusunun mahiyyəti insan var olandan indiyədək dəyişmədiyi üçün həmişə qüvvədədir. Sadəcə zaman keçdikcə baş verən hadisələr, yeni tendensiyalar, fikirlər bəşər övladının varlıq və yoxluqla, həyat və ölümə bağlı düşüncələrinə müəyyən qədər təsir etsə də, onu başqa şeylərlə məşğul etsə də, o, ömür deyilən bir nəsnəni yaradan bu iki kateqoriyanın duyğusal ifadəsindən qaça bilməmişdir, əksinə əvvəllər obanın xarabalıqlarında ifadəsini tapan bu fenomen eyni fəlsəfi mənanı verən, eyni məntiqi axımı, ardıcılığı mənalandıran xəzan, saçların ağarması kimi faniliyin ifadəsində özünü göstərmişdir. Hətta şeirlərin əvvəlində olmasa da obrazları şeirin hər yerində verilmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, “atlat” ədəbi modeli sadaladığımız faktorların qarşılıqlı təsiri ilə formalaşmışdır. Təbii ki, burada ərəb şəxsiyyəti, onun mental dünyası və dünyagörüşü mərkəzdə dayanır. Cahiliyyət insanı səhra həyatının çətinlikləri qarşısında aciz idi, onun xoşbəxtliyini və sabit nizamını daim pozan, onu köçə məcbur edən təhlükə qarşısında çaşqınlıq içində idi. Səhranın sərt həyatı, quraqlıq, susuzluq, basqınlar, sərt təbiətin şiltaqlıqları bədəvi qəbilələri daim köçə, bir yerdən digərinə köçməyə məcbur edirdi. Bu köç nəticəsində dostlar, sevgililər bir-birindən ayrılır və ürəklərə xiffət düşürdü.

“Atlal” motivinin əsas xüsusiyyətləri tərk edilmiş obanın qalıqları qarşısında dayanıb ötən əyyamı xatırlamaq, bunun üçün göz yaşı tökməkdir. Tərk edilmiş oba köçəri ərəbin həyatında təkrarlanan hadisələr idi. Ərəblər məhz keçmiş yada salmaq məqsədilə belə məkanlara getmirdilər. Buna ehtiyac da yox idi. Belə ki, köçəriliyin şərtləndirdiyi daimi hərəkət zamanı il boyu bir obanın yanından bir neçə dəfə keçib getmək ərəbin “yazılmamış həyat gündəliyində” var idi. Səhrada hərəkət zamanı “atlal”la qarşılaşmaq ehtimalı böyük idi. Bunu qəsidələrin girişində şairin dostuna müraciətindən də görmək olar. Əl-Amidin qeyd etdiyi kimi, tərk edilmiş oba yolun istiqamətində idisə, bu zaman “atlal” qarşısında dayanmaq istəyən kəs dostuna قف, قفا (dayan, dayanın) deyər səslənərdi. Əgər bu, yolun istiqaməti üzərində deyildisə, onda عرجا, عرجوا, عرجوا kimi müraciət edərdi [5, c.1, s.433-444]. Hər iki şəkildə müraciətə İmrul-Qeysin “atlal”larında və ondan təsirlənmiş digər şairlərin qəsidələrində rast gəlinir.

Şair qəsidənin “atlal”ında tərk edilmiş obanın coğrafi cəhətdən “konturlarını” da verməyə çalışır. Bu yerlərin əksəriyyəti qədim və müasir coğrafiyaşünaslar, tarixçilər tərəfindən təsbit edilib. İmrul-Qeysin söhbət açdığı sevgilisinin obasının yerləşdiyi Dəxulla Hauməl arasındakı qum tirələri, Tudəh, Miqrət, Əsib və s. məkanlar Ərəbistan yarımadasındadır.

İmrul-Qeysin müəlləqəsinin “atlal” hissəsində adları çəkilən yerlərin şair təxəyyülünün məhsulu olduğu barədə fikirlər də vardır. Dr. Mahmud Abdullah əl-Cadir müəlləqədəki “atlal”ın Kində dövlətinin paytaxtının qalıqlarına işarə etdiyini bildirir. Qeyd edir ki, şair burada iki dostuna deyil, Kində və Himyər qəbilələrinə müraciət edir ki, ağlasınlar. Bildirir ki, şairin arxasında dayanan dostları isə hər iki qəbilənin atlılarıdır və dövlətin şanını geri qaytarmaq üçün səbr diləyirlər [18, s.62]. Mustafa Nasif “atlal”da adları keçən yerləri başqa cür izah edərək bildirir ki, sanki şair onların adını çəkməklə onları şərdən uzaqlaşdırmaq istəyir. Belə ki, Cahiliyyət ərəblərində yerlərin adlarının sadalanması ovsun növü idi [19, s.62].

Müasir arxeoloji tapıntılar Kində dövlətinin siyasi-ictimai vəziyyətinə, o dövrdə məruz qaldığı təlatümlərə daha yaxşı işıq salmağa imkan verir. Bu baxımdan Cahiliyyət poeziyasını, o cümlədən İmrul-Qeys şeirlərinin tədqiqi yeni-yeni faktların üzə çıxarılmasına şərait yaradır. Səudiyyə Ərəbistanından olan alim Abdulah əl-Feyfinin fikrincə, müəlləqədə “mənzil” (oba, yurd) sözü ilə Kində dövlətinin mövcud olduğu ərazi nəzərdə tutulur [13, s.35-36]. Daha sonra əl-Feyfi göstərir ki, İmrul-Qeys bu qəsidəsində, əslində Kində dövlətinin şimaldan və cənubdan hücumlar nəticəsində dağılmasına görə ağlayır. “Atlal”da yer adlarının lüğəvi mənalardan çıxış edərək qeyd edir ki, burada sui-qəsd nəticəsində xain yadlar (dəxul) və silahlılar (həvməl) tərəfindən süqut etmiş (sıqt) məmləkət təsviri verilib. Müəlləqənin sonunda da bu basqınları selə və qara buluda bənzədərək diyarını xarabaya çevirdiyini bildirir. Tədqiqatçı bu fikirlərini tarixi mənbələrlə, arxeoloji tapıntılarla təsdiq edildiyini diqqətə çatdırır. Belə ki, Fau kəndində və Yəməndə tapılmış kitabələr, Mərəbdə Muhərrəm Bilqeysdəki abidə üzərindəki yazılar da Kindənin paytaxtı (Fao) Zət

Kahilə, onun başçısı Rəbiə Zi Al Sura qarşı basqınlara işarə edir [13, s.36]. Buradan görünür ki, şair sevgilisinin obası deyil, dövlətin xarabalıqları qarşısında durub dünyadan köçmüş hökmdar qardaşlarına ağlayır. Fikrimizcə, “atlat” ədəbi hadisəsi İmrul-Qeysin digər qəsidələrində də olduğuna görə, onu insanın obasına və sevgilisində nostalgiyası kontekstindən çıxarıb rəmzi mənalara bağlamaq və məhv olmuş ölkəsinə sevgisi ilə əlaqələndirmək müəyyən qədər qarışıqlıq yarada bilər. Əslində müəlləqənin “atlat”ında adı çəkilən yerləri coğrafi məkan kimi deyil, leksik mənalarına əsaslanaraq rəmzi şərh edən dr. əl-Feyfinin fikri maraqlı gəlir. Amma bu yanaşmanı şairin digər qəsidələrinin “atlat”larına tətbiq etmək düzgün olmaz.

“Atlat”da maraqlı cəhətlərdən biri də oba qalıqlarının personifikasiyasına, şəxsləşdirilməsinə cəhd edilməsidir. Şair təkcə ağlamaqla kifayətlənməyir, “atlat”ı danışdırmağa çalışır, onun olub-keçmiş sakinlərini xəbər alır, ona suallarla müraciət edir. İmrul-Qeys “lamiyyə”sində tərk edilmiş oba qalıqlarından soruşaraq deyir:

ألا عم صباحا ايها الطلل البالي وهل يعمن من كان في العصر الخالي
 وهل يعمن إلا سعيد مخلد قليل الهموم ما يببب بأوجال
 وهل يعمن من كان أحدث عهده ثلاثين شهرا في ثلاثة أحوال
 ديار لسلمى عافيات بذي خال ألح عليها كل اسحم هطال
 وتحسب سلمى لا تزال ترى طلا من الوحش او بيضا بميثاء محلال
 وتحسب سلمى لا تزال كعهدها بوادي الخزامى أو على رس أو عال

Salam olsun, izləri itməkdə olan obaya! Ötən zamanda (burada) yaşamış kəs indi xoşbəxt ola bilərmi?

Bəxtinə uzun ömür yaşamaq düşən insandan başqa, kimsə xoşbəxt olarmı - qayğıları az olur, gecələri qorxusuz keçirir.

Ən son vaxtı son üç ildə otuz ay olan kimsə xoşbəxt ola bilərmi?

Səlmanın Zu Xaldakı evini aramsız yağışlar yuyub aparıb

Sən güman edirsən ki, Səlma hələ də vadidə durub ceyran balalarına və ya dəvəquşu yumurtalarına tamaşa edir

Sən güman edirsən ki, Səlma hələ də əvvəlki kimi Vadi Xuzamədə, yaxud Ras Avaldadır.

Şair obaya sual verməklə demək istəyir ki, “sakinlərin dağılıb getdilər, onlardan sonra sən (oba) daha əvvəlki kimi olmadın, dəyişdin. Onlardan sonra necə yaxşı yaşayışlı olarsan?” Sanki burada şair özünün halını nəzərdə tutur, sadəcə “atlat”ın dili ilə danışır. Şair burada haldan-hala düşür, qürurla mütilik, ruh düşkünlüyü ilə daxili istiqrar arasında tərəddüd edir. Sanki şair “atlat”ın (oba izlərinin) yaxşı qalması üçün dua edir, onun zərər görməməsinə istəyir. Sonra isə bundan daşınır. Anlayır ki, yalnız xoşbəxt olan kəs rifahı hiss edir, daxilən rahatlıq tapır, Səlmanın obasını yada salır. Ümidləri qayıdır, ötən xoş günlərini xatırlayır.

Şair “atlat”a müraciət edərkən, ondan cavab ala bilmir. Şair obanın tərk edildiyini bildirmək üçün maraqlı və gözəl təsvirlərdən istifadə edib. Obadan səs-səmirin gəlmədiyini və suallara cavab vermədiyini deməklə orada heç kimin olmadığını ifadə edir:

يا دار ماوية بالحائل فالسهب فالخبتين من عاقل
صم صداها، وعفا رسمها فاستعجت عن منطق السائل

*Ey Haildә, Sәhbәdә, Aqil obasındakı Xәbteyndә olan Maviyyәnin yurdu,
Obadan sәs gәlmәdi, izlәri dә yox olub, sual soruşana da cavab vermir.*

Şair qəsidənin “atlal” hissəsində tərk edilmiş obanı təsvir edərkən iki şeyə - obadakı tikililərin qalıqlarına (atlal) və izlərə (rusum) diqqəti cəlb etməyə çalışır. “Atlal” (təkdə “talal”, həmçinin “dimnə”, cəmdə “dimən”) oba köçərkən yerində qalmış tikililərin, yaşayış məskənlərinin, xeymələrin qalıqlarıdır. “Rusum” deyəndə isə, şair torpaq üzərinə yapışmış ocaq izləri, ləpirləri nəzərdə tutur.

“Atlal” müqəddiməsində “izlər” itmir. Şair onları nəyinsə sayəsində qalıcı edir. İmrul-Qeysin müəlləqəsində Tudih və Miqratın izləri Şimal və Cənub küləklərinin fəaliyyəti nəticəsində itməyib. Qeyd edilir ki, izin üzərindən iki bir-birinə əks istiqamətli külək əsdikdə, o itmir, pozulmur. Belə ki, bir istiqamətdə əsən küləyin sildiği, itirdiyi izlər əks istiqamətdə əsən küləklə yenidən üzə çıxır [9, s.23]. Əslində burada “atlal”ın özündə gizlətdiyi rəmzi mənanın davamını da görmək olar. Bir tərəfdən “atlal” ocağın sönməsi, dağılması deməkdirsə, digər tərəfdən daha əlverişli yaşam şəraiti olan yerlərə köçüb yeni həyatın qurulmasına səbəbdır. Yəni “atlal”da tam kədər, bədbinlik yoxdur. Yuxarıdakı misalda olduğu kimi, bir külək izləri itirən, obanı unuduran, digəri isə onun tamamilə unudulmasının qarşısını alandır. Belə demək mümkünsə, bunlar dialektikanın “əksikliklərin vəhdəti və mübarizəsi” qanununa uyğundur.

Şair “izlər”i (“rusum”) yazıya bənzədir. Yazı obanın yerini göstərir, müəyyən edilməsinə kömək edir:

قفا نبك من ذكرى حبيب وعرفان ورسم عفت آياته منذ أزمان
أنت حجج بعدي عليها، فأصبحت كخط زبور في مصاحف رهبان

*Dayanın, sevgilini və izləri çoxdan itmiş obanı tanıyıb və xatırlayıb ağlayaq.
Məndən sonra buralarda çox illər keçib, oba qalıqları (o qədər silinib ki)
rahiblərin kitablarındakı yazı kimi (nazik) olub.*

Qədim mənbələr Cahiliyyət dövründə ərəblər arasında yazının mövcud olduğunu, amma dar çərçivədə, əsasən din xadimləri, saray əyanları, rəvilər arasında yayıldığını xəbər verir. Buna görə də şair yuxarıda qeyd edilən şeirində məhz silinməkdə olan izləri rahiblərin əlindəki kitablardakı zəbur xəttinə, başqa bir yerdə Yəmənin yazısına bənzədir. Bundan başqa, obanın izləri nimdaş paltara, qılıncın naxışlı qınına, həmçinin ovucdakı, biləkdəki döyməyə, xallı ilan belinə də oxşadılır.

Oba qalıqları içərisində ocaq yerinin, külün xüsusi məna yükü var. Vaxtilə ətrafında qəbilə adamlarının axşamlar toplaşib söhbət etdiyi, xatirələrini dilə gətirdiyi bir ocağın sönmüş külü insanda kədər doğurur, sükutu xatırladır. Oba üzərinə çökən sakitlik, lal daşlar da şairdə eyni hissi yaradır. Köçəri ərəb üçün sükut ölüm demək idi, ona görə də “səkatə-l-insanı” (hərfən: insan susdu) deyərək “insanın öldüyü başa düşülürdü. Ocaq işığının yoxluğu həm də kölgənin olmaması deməkdir. İnsanın

kölgəsi işıqda, gecələr isə ocaq başında olanda yaranır. Ərəblər buna görə də kölgənin itməsini ölümə assosiasiya edərək “*daha zilluhu*” (kölgəsi gün oldu, işıqda itdi) və ya insanın yaddaşlarda əbədi qalması mənasında “*dəmə zilluhu*” (kölgəsi uzun oldu \ olsun) ifadəsini işlədirlər. Bədəvilərin fəxr etdikləri adətlərdən biri də qonaqların yolu azmaması üçün gecə vaxtı yandırılan od idi ki, buna da “*narul-qıra*” deyilirdi [17, c.1, s.264-265]. Sönmüş külün varlığı obanın artıq qonaq gözləmədiyinə də işarə ola bilərdi. Ocaq külü “*atlal*”ın digər elementləri kimi tərk edilməni və onun nəticəsində yaranan xiffəti ən yaxşı ifadə edən vasitələrdən idi.

İmrul-Qeysin qəsidəsinin sonrakı beytlərinə baxsaq, “*atlal*”dakı ağlamaq mənfi hüzn əlaməti, ölüm qarşısında məğlubiyyət deyil, bütün keçməkeşlərə baxmayaraq, həyatın davam etməsi prinsipinə çağırışdır. Şair göstərir ki, oba sakinlərinin köçməsinə səbəb olmuş dağıdıcı küləklər, sellər tərk edilmiş məkanın qalıqlarının tamamilə yox olmasına, silinməsinə mane olur, şair, əslində “*atlal*”ı vəsf etməklə, yox olmaqda olan obanı yaddaşlara əbədi olaraq həkk edir, bir növ ona yenidən həyat verir.

Bu xatirələr və “*atlal*” qarşısında durmaq insanların, sevgililərin köçü ilə bağlıdır. “*Atlal*” qarşısında dayananda şairin gözləri önündə köç prosesi çanlanır.

Şairin “*atlal*”a müraciət etməsi həm də onun düşüncəsinə, daxili aləminə hakim kəsilmiş məhrumiyyətdən xəbər verir. İmrul-Qeys sevgilisinin köç etməsinə öyrəşib. Tərk edilmiş oba şairin düşüncəsində hicran və vüsəl anıdır. Bir tərəfdən sevgilisi köçüb, şair onun hicranına dözmür, digər tərəfdən isə şair bu ələmi zəiflətmək üçün onun iztirab çəkməsinə səbəb olmuş obanın xarabalıqları qarşısında durur, gözünün önündə vüsəlini canlandırır, bu itkinin doğurduğu rəfedilməz kədərə görə zamanı, izləri silib yox edən gərdisi dövrəni (dəhri) günahlandırır:

لَمَنْ طَلَّ أَبْصَرُهُ فَشَجَانِي كَخَطِ زَبُورٍ فِي عَسِيْبِ يَمَانٍ
ديارٍ لِهِنْدٍ وَالرَّبَابِ وَفَرَّتَنِي لِيَالِينَا بِالنَّعْفِ مِنْ بَدَلَانٍ

Bədlan yamacında yerləşən Hind və rəfiqələrinin bu obasında vaxtilə birlikdə gecələrimizi keçirərdik.

Bu obanın qalıqlarına baxdım, məni qəmgin etdi. Onlar yəmənlinin xurma yarpağı üzərində yazısı kimi idi (pozulub getmişdi).

İmrul-Qeys poeziyasında, xüsusilə “*atlal*” hissəsində çarəsizliklə ümid arasında köçəri instinktinin diqtə etdiyi kimi hərəkət edir. Biz onun bu axtarışlarını çətinliyə düşəndə dost qəbilələrin, hətta Bizans imperatorunun yanına gedib özünə kömək istəməsində də hiss edirik. İmrul-Qeys hara getsə də, köhnə obası, nişanələri ilə bağlı xatirələrini öz yaddaşında aparır. Hər hansı qıcıq alan kimi, onlar dərhal oyanır, əzab verir, sözə çevrilib qafiyələnir, gözəl sənət nümunələri yaranır.

“*Atlal*” müqəddiməsinin əsas komponentlərindən biri sevgilinin xatırlanmasıdır. Sevgili tərəfindən tərk edilmiş oba ilə şairin taleyi oxşardır. İkisi də məcburiyyət qarşısında, köçün tələbinə uyğun olaraq tərk edilib. Amma obadan fərqli olaraq, tərk edilən şair lal deyil, sükunəti qəbul etmir. Bilir ki, sükunət ölüm deməkdir. Hicran, tərk edilmə, köçmə “*atlal*”da iştirak edən oba-sevgili-şair

üçlüyünü birləşdirən əsas element kimi çıxış edir. İmrul-Qeysin müəlləqəsinin “atlal”ında qadın öz ayrılığı ilə sevgilisini ağladan, onun duyğularını oyadan varlıqdır. Bu qadın şairin xatirəsini canlandırır, şair sonrakı beytlərdə onun xoş ətirli olduğunu, gözəl geyindiğini yada salır. Burada sevgilinin vücudu xırdalıqlarına qədər təqdim olunmur.

Burada maraqlı sual yaranır. Şair sevgilisinə ağlamaq üçün niyə tərk edilmiş obanı seçir? Sualın cavabını bir az öncə vermişik. Qısaca qeyd edirik ki, tərk edilmiş oba ilə şairin taleyi eynidir. Bununla yanaşı, oba şairdə xoş keçmiş ilə bağlı assosiasiyalar yaradır. Ümumi faciələr və şəxsi kədəri şairi keçmişə yollanmağa vadar edir, bunun üçün artıq keçmişə qovuşmuş obanın qarşısında dayanıb ağlamaqdan yaxşı yer ola bilməzdi.

Deyilənləri ümumiləşdirərək demək olar ki, ərəb qəsidəsinin ən qədim müqəddiməsi olan “atlal” müqəddiməsinin yaranıb formalaşması Cahiliyyətdə dövrünün görkəmli şairi İmrul-Qeys bin Hürəin adı ilə bağlıdır. “Atlal”ı kompleks amillərin - cəmiyyətin ictimai-siyasi vəziyyətinin, şəxsiyyətin ruhi-psixi halının, eləcə də təbii-coğrafi mühitin özünəməxsusluğunun tələb etdiyi məxsusi davranış stereotiplərinə əsaslanan həyat tərzinin qarşılıqlı təsiri ilə yaranmış fenomen hesab etmək olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Фильштинский, И.М. История арабской литературы V - начало X века / И.М. Фильштинский. – Москва: Наука, –1985. – 531 стр.
2. ابن رشيق القيرواني. العمدة في محاسن الشعر وآدابه، جزءان، الجزء الثاني، تحقيق محمد محيي الدين عبدالحميد، دار الجيل، 1981، 328 ص.
3. ابن قتيبة. الشعر والشعراء، تحقيق احمد محمد شاكر، جزءان، الجزء الاول، دار المعارف، القاهرة، دون تاريخ.
4. أبو الفرج الاصفهاني. كتاب الاغاني، تحقيق د. احسان عباس، ج 3، دار صادر بيروت، ط 3، 2008، ابراهيم السعافين، الاستاذ بكر عباس، 254 ص.
5. ابو القاسم الأمدي. الموازنة بين شعر ابي تمام والبحتري، تحقيق احمد صقر، 3 مج. المجلد الاول، ط4، دار المعارف، مصر، 569 ص.
6. ابو المحاسن العبدري. تمثال الامثال: د.اسعد ذبيان، دار المسيرة، بيروت، 1982، جزءان، ج1، 403 ص.
7. اسماعيل عز الدين. الفن والانسان، دار القلم، 1974، 253 ص.
8. أنور أبو سويلم. المطر في الشعر الجاهلي، دار الجيل، بيروت، دار عمار، عمان، 1987، 237 ص.
9. الخطيب التبريزي. شرح القصائد العشر، تحقيق الدكتور فخر الدين قباوة، دار الآفاق الجديدة، بيروت، 1980، 510 ص.
10. ديوان امرئ القيس. ضبطه وصححه مصطفى عبد الشامي، دار الكتب العلمية، بيروت-لبنان، ط5، 2004، 176 ص.
11. شكري فيصل. تطور الغزل بين الجاهلية والإسلام (من امرئ القيس الى ابن ابي ربيعة)، مطبعة جامعة، دمشق، 1959، 498 ص.

12. عادل جاسم البياتي. رمز المرأة في أدب أيام العرب. مجلة أفاق عربية، عدد 12، 1977
13. عبد الله بن احمد الفيقي. مفاتيح القصيدة الجاهلية (نحو رؤية نقدية جديدة عبر المكتشفات الحديثة في الآثار والميثولوجيا)، مطبعة عالم الكتب الحديثة، إربد – عمان، 2014، 343 ص.
14. عزة حسن. شعر الوقوف على الأطلال (من الجاهلية الى نهاية القرن الثالث)، دمشق، 1968، 124 ص.
15. محمد بن سلام الجمحي. طبقات الشعراء، تحقيق جوزف هل، دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان، 2001، 226 ص.
16. محمد صالح سمك. أمير الشعراء في العصر القديم، ط1، 1932، 302 ص.
17. محمد عجينة. موسوعة أساطير العرب عن الجاهلية ودلالاتها، في الجزئين، الجزء الاول، دار الفرابي، بيروت، 1994، 368 ص.
18. محمود الجادر. مدخل الى بنية القصيدة العربية قبل الاسلام. مجلة أبحاث اليرموك (سلسلة الآداب واللغويات)، المجلد 6، العدد 2، 1988، ص. 94-55
19. مصطفى ناصف. قراءة ثانية لشعرنا القديم، دار الأندلس، بيروت، لبنان، د.ت. 187 ص.
20. يوسف اليوسف. مقالات في الشعر الجاهلي. دار الحقائق، الجزائر، د.ت. 361 ص.
21. يوسف حسين بكار. بناء القصيدة في النقد العربي القديم (في ضوء النقد الحديث)، دار الأندلس، بيروت، د.ت. 392 ص.

Ш.АЛИЕВ

НЕИЗГЛАДИМЫЕ СЛЕДЫ “ПОКИНУТЫХ БЕДУИНСКИХ ЖИЛИЩ” РЕЗЮМЕ

Анализируя доисламскую и исламскую поэзию, критики средневековой арабской поэзии пришли к выводу, что в ее создании существовали определенные традиции. Роль Имру аль-Кайса в установлении и развитии многих традиций арабской поэзии неоспорима. Структура муаллака Имру аль-Кайса почти сохранилась в более поздних политематических стихах. В доисламской касыде выделяются три основных части: насиб, рахил и мадих. Сюжеты касыды взяты из кочевой арабской культуры. Нововведения, внесенные Имру аль-Кайсом в поэзию, не ограничились арабской литературой, но также повлияли на литературу других народов, присоединившихся к халифату, и открыли там новые пути. В статье уточняется, что “атлал”, одну из традиционных тем зачина арабской касыды, можно рассматривать как явление, вызванное взаимодействием комплексных факторов: социально-политической ситуации в обществе, душевного состояния личности, а также образ жизни бедуина.

Не случайно в обществах и местах, где эти факторы существуют по отдельности, не формируется литературный образец, подобный “атлал”у. При описании покинутой стоянки в “атлал”ной части, доисламские поэты пытаются обратить внимание на две вещи - остатки бедуинских жилищ (атлал) и следы (русум). “Атлал” содержит ряд небольших тематических мотивов. Среди

основных тем - плач над следами покинутой стоянки, описание влюбленного, персонификация останков жилищ (атлал), исчезновение следов, очаг, пепел.

Ключевые слова: Касыда, Имру ал-Кайс, насиб, атлал, Джахилия

Sh.Aliyev

THE INDELIBLE TRACES OF "ABANDONED BEDOUIN CAMPS"

SUMMARY

Analyzing pre-Islamic and Islamic poetry, critics of early and medieval Arabic poetry came to the conclusion that certain traditions existed in its creation. The role of Imru' al-Qais in the establishment and development of many traditions of Arabic poetry is undeniable. The structure of Imru' al-Qais' mu'allaqa is almost preserved in later polythematic verses. There are three main parts in the pre-Islamic qasida: nasib, rahil and madih. The plots of the qasida are taken from the nomadic Arab culture. The innovations introduced by Imru' al-Qais in poetry were not limited to Arabic literature, but also impacted on the literature of other nations who joined the Caliphate, and opened new paths there. The article specifies that "atlal", one of the traditional themes of the beginning of the Arab qasidah, can be viewed as a phenomenon caused by the interaction of complex factors: the socio-political situation in society, the psychological state of the man, as well as the Bedouin's lifestyle.

It is no coincidence that in societies and places where these factors exist separately, a literary model such as "atlal" is not formed. When describing an abandoned bedouin camps in the "atlal" part, pre-Islamic poets try to draw attention to two things - the remains of Bedouin camps (atlal) and traces (rusum). "Atlal" contains a number of small thematic motifs. Among the main topics are stopping by the ruins of an abandoned camp and weeping over it, the description of the beloved, personification of the ruins (atlal), the non-disappearance of traces, a hearth, and ashes.

Key words: qasida, Imru' al-Qais, nasib, atlal, Jahiliya

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Aida Qasımova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

PƏRVİN ŞÜKÜROVA
Bakı Dövlət Universitetinin
Şərqşünaslıq fakultəsi
shukurova_parvin@mail.ru

ƏBDİ BƏY ŞİRAZİNİN YARADICILIĞINA DAİR

Xülasə

Nəvidi məsnəvi yaradıcılığında mahir olmuş və onun çoxsaylı məsnəviləri məşhurdur. Onun əsərlərindən Sədi Şirazinin “Bustan”ına təqlid olaraq “Bustan-e xiyal”ı qeyd etmək olar ki, eyni vəzndə və Şah Təhmasibin adı ilə yazmışdır. Sam Mirzanın yazdığına görə o, Nizaminin “Xəmsə”sinə cavab olaraq üç “Xəmsə” yazmışdır. Birinci “Xəmsə”: “Məzhər-e əsrar”, “Cam-e Cəmşidi”, “Məcnun və Leyli”, “Həft əxtər”, “Ayin-e Eskəndəri”. İkinci “Xəmsə”: “Cəhər-e fərd”, “Dəftər-e dərd”, “Ferdousul-arifin”, “Ənvar-e təcəlli”, “Xəzainül-müluk” ya “Xəzainül-mələkut”. Üçüncü “Xəmsə”: “Rouzətus-sefat”, “Dəhətül-əzhar”, “Cənnətül-əsmar”, “Zinətül-ouraq”, “Səhifətül-ixlas”. Zəbiullah Səfa “Xəzainül-mələkutu” “Xəzainül-müluk”dan ayrı bilmiş, onu yeddi hissə ya xəzinədən ibarət olan dini məsnəvi saymışdır ki, Sənainin “Hədiqətül-həqiqə”si müqabilində yazılmış və “Səbeye-Əbdî” adı ilə tanınmışdır. Bu Səbə aşağıdakı məsnəvilərdən ibarətdir: “Səhifətül-ərib”, “Ləh-e məstur”, “Bəhr-e məscur”, “Mənşure-Şahi”, “Mürəvvəcül-əsvaq”, “Mühəyyəcül-əşvaq”, “Nəhayətül-ecəz”. Əbdî bəy öz dövrünün tarixi haqqında “Təkmilət-ül əxbar” da yazmış və onu 978-ci ildə sona çatdırmışdır. “Sərihül-mülk” kitabı da Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin məqbərəsinin ətraf tikililəri haqqında yazdığı kitabdır.

Əbdî bəy hesab elmindən başqa cavanlığından şer yarmağa, xüsusilə Nizaminin “Xəmsə”sinə cavab olaraq məsnəvilər yazmağa başlamış və özü üçün “Nəvidi” təxəllüsünü seçmişdir ki, bir müddətdən sonra təxəllüsünü Əbdî ilə əvəz etmişdir. O, həm sağlığında, həm də ölümündən sonra da hər iki təxəllüslə tanınmışdır.

Açar sözlər: Əbdî bəy Şirazi, şeir, məsnəvi, əsər, şair

Giriş

Əbdî bəy cavanlıq yaşlarından ədəbi fəaliyyətə başlamışdır. Şairin əsərlərinə əsasən deyə bilərik ki, o Şah Təhmasibin idarəsində işə başlamazdan əvvəl Nəvidi təxəllüsü ilə qəzəl, qəsidə, rübai və qeyri lirik əsərlər qələmə almışdır. Bir müddət keçdikdən sonra Şah Təhmasib və Qasim Gunabadinin təşviqi ilə məsnəvilər yaratmışdır və Nizami ədəbi məktəbinin ardıcılları sırasına daxil olmuşdur. Şair ömrünün sonlarında öz lirik şeirlərini Divan şəklinə salmaq qərarına gəlmiş və

beləliklə üç Divan yaratmışdır ki, həcmi 10 min beytdən artıqdır. Lakin təəssüflə demək lazımdır ki, şairin lirik şeirlərinin ehtiva edən Divanını əldə etmək indiyə qədər mümkün olmamışdır. “Cövhər-e fərd” və “Təkmilətül-əxbar” əsərlərində olan bir neçə lirik şeir nümunəsindən məlum olur ki, onun belə səbkili şeirləri bədii baxımdan çox qüvvətli və ustadanə şəkildə yazılmışdır.

Əbdi bəyin əsərləri rəngarəng və lətifliklərlə doludur. O lirik şeirlər yazmaqla yanaşı çoxlu sayda məsnəvi və tarixi əsərlərin də müəllifidir ki, onlardan aşağıdakı əlyazmalar bizə məlum olmuşdur. “Məzhərül-əsrar”, “Cam-e Cəmşidi”, “Məcnun və Leyli”, “Həft əxtər”, “Ayin-e Eskəndəri” (Birinci Xəmsə), “Cövhər-e fərd”, “Dəftər-e dərd”, “Ferdousul-arifin”, “Ənvar-e təcəlli”, “Xəzaen-e mələkut” (İkinci Xəmsə), “Rouzətüs-sifat”, “Douhətül-əzhar”, “Cənnətül-əsmar”, “Zinətül-ouraq”, “Səhife-ye ixlas” (Üçüncü Xəmsə) və “Təkmilətül-əxbar”. Sözügedən əsərlər Bakı, Tehran, Sankt-Peterburq və London muzey və kitabxanalarında mövcuddur. Şairin “Sələman və Əbsal”, “Tərəbnamə”, “Dibaçətül-bəyan” kimi digər əsərləri indiyə kimi əlimizə gəlib çatmamışdır. Əbdi bəy təqribən bütün əsərlərində yuxarıda adını çəkdiyimiz əsərlərin yazılması və sona çatdırılmasından danışmışdır.

“Təkmilətül-əxbar” əsərində də “Sələman və Əbsal” mənzuməsinin adını çəkir və ondan 20 beyti də yazır.

Şair “Tərəbnamə” məsnəvisinin adını ikinci və üçüncü “Xəmsə”sindəki əsərlərində qeyd edir.

“Firdovsül-arifin”in əvvəlində yazılmış beytə əsasən demək olar ki, o “Tərəbnamə”ni “Firdovsül-arifin”dən əvvəl təqarüb bəhrində yazmışdır.

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdırıb belə nəticə almaq olar ki, Əbdi bəy öz “Tərəbnamə” əsərini 956-961- ci (1549-1553) illərdə təqarüb bəhrində və Əbdi bəy təxəllüsü ilə yazmışdır.

Əbdi bəy “Təkmilətül-əxbar” əsərində İranın İsmailiyyə tayfaları haqqında bəhs etməklə yanaşı xəbər verir ki, “Dibaçətül-bəyan” adlı bir kitab da yazmışdır. Şair digər əsərlərinə bu kitabdan danışmadığı üçün onun tarixi ya bədii bir əsər olması haqqında fikir söyləmək çətindir. Lakin böyük ehtimalla bu əsər tarixi əsər olmalıdır. Çünki şair “Dibaçətül-bəyan” kitabının adını “Təkmilətül-əxbar” əsərində qeyd edir. Buna əsasən ehtimal etmək olar ki, hələ ki əlyazması əldə olmayan “Dibaçətül-bəyan” “Təkmilətül-əxbar” kitabından əvvəl yəni 978-ci ildən (1570) əvvəl yazılmışdır.

Əbdi bəy “Təkmilətül-əxbar”da Məhəmməd bin Abdullahdan bəhs etməklə yanaşı yazır ki, peyğəmbər haqqında hekayə çox uzun və müfəssəldir və nəzərimdə tutmuşam ki, Allahın köməyi ilə həmin hekayəni ərəb dilindən fars şeirinə tərcümə edirəm.

Özbəkistan Elmlər Akademiyasının Əbu Reyhan Biruni adına Əlyazmalar İnstitutu şöbəsində Məhəmməd ibn Abdullahın döyüşləri haqqında 178 vərəqdən ibarət bir əlyazma vardır. Bu vərəqlər təqarüb bəhrində olan məsnəvidir ki, 17107 beytdir. Bu beytləri Əbdi təxəllüslü şair yazmışdır. Məsnəvinin mətnində əsərin adı

dəqiq şəkildə qeyd olunmur. Sözügedən əlyazmanın birinci vərəqində sonralar başqa bir şəxs əsərin adını “Ketab-e nəzm-e seyr və qəzəvate Seyyidül-bəşər (s)” qeyd etmişdir. Əsərin sonunda da məsnəvinin adı “Qesəsül-ənbiya” şəklində verilir, amma kataloqda əsərin adını “Qəzəvatün-nəbi” formasında qeyd olunur. Məsnəvidə yalnız Məhəmməd bin Abdullahın döyüşlərindən söhbət getdiyindən onun “Qesəsül-ənbiya” adlandırılması düzgün nəzərə çarpmır. Əgər əsərin XVI əsrdə Əbdi təxəllüslü şair tərəfindən yazıldığını, həmçinin əsərin məzmun və üslubuna əsasən Əbdi bəyin “Təkmilətül-əxbar”da işarə etdiyi əsər olmasını nəzərə alsaq, ehtimal edə bilərik ki, bu əsər ərəb dilindən farsa tərcümə etmək istədiyi əsərdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Əbdi bəy “Tərəbnamə” məsnəvisini təqarüb bəhrində yazmışdır, peyğəmbərin həyatı ilə bağlı olan məsnəvinin də həmin üslubda yazıldığına diqqət etsək, ehtimal verə bilərik ki, bu həmin “Tərəbnamə” əsəridir. Doğrudur, Əbdi bəy 978-ci ildə (1570) sona çatdırdığı “Təkmilətül-əxbar”da yazır ki, Məhəmməd ibn Abdullahla bağlı əsəri ərəb dilindən fars dilinə çevirməyi nəzərdə tutur. Buna əsasən demək olar ki, belə bir tərcüməni o yalnız 978-ci ildən sonra başlayıb sona çatdırı bilər. Amma bunu da unutmaq olmaz ki, Əbdi bəy “Təkmilətül-əxbar” kimi böyük tarixi əsərini heç vaxt bir, iki il ərzində sona çatdırı bilməzdi. O bu əsərini yazmaq üçün, xüsusilə XVI əsrdən əvvəlki dövrləri qələmə almaqdan ötrü çoxlu kitab mütaləə etməli, lazımı sənəd və dəlilləri yığmalı idi. Çox ehtimal ki, şair lazımı sənədləri toplayan zaman Məhəmməd bin Abdullahın həyatı haqqında olan ərəbdilli əsərlə qarşılaşmış və “Təkmilətül-əxbar”ın müqəddiməsində ərəbdilli şeirin fars dilinə tərcüməsi qərarını dilə gətirmişdir. Sonralar da lazımı sənəd və sübutların toplanmasını davam etdirmiş, “Təkmilətül-əxbarı” yazmaqla yanaşı Məhəmməd bin Abdullah haqqında olan əsəri də fars dilinə tərcümə etmişdir. Lakin “Təkmilətül-əxbar”ın qaralamasında Əbdi bəyin qeydləri olduğu şəkildə qalmış və xəttat da onu olduğu şəkildə aqlamaya köçürmüşdür.

Əbdi bəyin mövcud əsərlərindən nəinki geniş oxucu kütləsi, hətta mütəxəssislərin çoxu da xəbərdar olmadığından onun əsərlərindən hər biri haqqında ardıcılıqla onların yazılma tarixi haqqında müxtəsər məlumat verməyi lazım bilir.

1- “Cam-e Cəmşidi” 943-cü ildə (1536/37) Təbriz şəhərində həzəc bəhrində yazılmışdır. Bu mənzumə Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərinə cavab olaraq eyni bəhrədə yazılsa da, yeni məzmunla malikdir. Bu əsər Firdovsinin “Şahnamə” əsərindəki “Cəmşid dastanı”ndan da fərqlidir. Çünki “Şahnamə”də Cəmşidin aşiqlik macərasından söhbət açılmaz. Həmçinin Əbdi bəyin əsəri Övhədi Marağayinin “Cam-e cəm” məsnəvisi ilə yalnız ad baxımından oxşardır. “Cam-e Cəmşidi” mənzuməsi Cəmşidin Zöhhakın əli ilə məğlubiyyəti və Zöhhakın iş başına gəlməsi ilə sona çatır. Bizə bu əsərin iki nüsxəsi məlumdur: “Küllüyyat-e Nəvidi” və “Xəmsətəyn”də bu əsər vardır və 3278 beytdən ibarətdir.

2- “Həft əxtər” – Bu əsər 946-cı ildə (1539/40) xəfif bəhrində yazılmışdır. Əsər Bəhrəmin şahlıq taxtına oturması ilə başlayır. Bu əsərdə “Şahnamə”dəki Azadə, “Həft peykər”dəki Fitnə, Əmir Xosrovun “Həşt behişt”indəki Dilaram əvəzinə Nahid

surəti təsvir olunmuşdur. Əbdi bəyin mənzuməsində Bəhram üçün əfsanə danışan şahzadələr Xorasan, Çin, Rum, Şiraz, İsfahan, Səmərqənd və Kəşmir padşahlarının qızlarıdır. “Həft peykər” əsərinin əksinə olaraq ilk əfsanəni Xorasan padşahının qızı sarı libasla yekşənbə (bazar günü) günündə danışır. Əsər Bəhramın şahlıq günbəzində itməsi ilə sona çatır. 3269 beytdən ibarət olan “Həft ətər” əsəri 7 ay müddətində Təbriz şəhərində qələmə alınmışdır. Bu mənzumə Nizaminin “Həft peykər”inə nəzirə kimi, “Həşt behişt”in üslubunda yazılsa da, üç əsər arasında məzmun baxımından əsaslı ixtilaflar vardır. Bu mənzumənin iki əlyazma nüsxəsi vardır ki, biri “Külliyat-e Nəvidi”, ikincisi “Xəmsətəyn”də dərc olunmuşdur. (3)

3- “Leyli və Məcnun” – Bu əsər 947-ci ildə (1540/41) Təbriz şəhərində yazılmışdır. (2, 15)

4- “Məzhərül-əsrar” – 948-ci ildə (1541/42) səri bəhrində nəzmə çəkilmişdir. Bu əsərin 20 məqaləsində müxtəlif mövzularda hekayələr vardır. “Külliyat-e Nəvidi”də olan nüsxədə 2437 beyt, “Xəmsətəyn”də olan nüsxədə 2981 beyt vardır. Şair ömrünün sonlarında yəni 981-ci ildə (1576/77) 1565 beyt də ona əlavə etmişdir. Bu əlavə şeirlər yalnız “Xəmsətəyn” nüsxəsindədir və onlarda sözün fəziləti, eşq, yaxşılığa görə qədrdanlıq, mərifət, əxlaq, qənaət, əminlik, kərəm, səxavət, ədalət, insaf, dünyanın etibarsızlığı, elmin fəziləti və s.-dən bəhs olunmuşdur. Şair məsələlərdən hər biri haqqında öz fikrini sübut etmək üçün bir neçə kiçik hekayəyə müraciət etmişdir. (5)

5- “Ayin-e Eşkəndəri” – 950-ci ildə (1543/44) təqarüb bəhrində yazılmışdır. Əsər iki hissədən (iki dəftər) ibarətdir. Birinci dəftərdə İskəndərin fətehliyindən, ikinci hissədə də ondan yadigar qalan şəhərlər və sədlərdən söhbət açılmışdır. Əbdi bəy İskəndərlə bağlı əsərlərin əksinə olaraq bu mənzumədə Behzad, Ağ Mirək kimi öz dövrünün məşhur rəssam və ustalarının sənətindən bəhs açmış və onların sənət əsərlərinə böyük dəyər vermişdir. Bu mənzumə İskəndərin vəfatı və oğlu İskəndərusun taxta oturmaı ilə sona çatır. Bu mənzumə 2376 beytdən ibarətdir və onun iki əlyazma nüsxəsi mövcuddur ki, birincisi “Külliyat-e Nəvidi” və digəri “Xəmsətəyn”də dərc olunmuşdur. Əbdi bəyin ilk “Xəmsə”si bu beş əsərlə sona çatır. (4)

6- “Cövhər-e fərd” – Bu mənzumə 956-cı ildə (1049/50) nəzmə çəkilmişdir. Bu əsərin vahid mövzusu yoxdur və onun əsas hissəsini səri bəhrində məsnəvilər və əruzun müxtəlif vəznlərində olan qəzəllər təşkil edir. Bu əsərdə ilin müxtəlif fəsilləri, canlı və cansız aləm və s.-dən bəhs olunur. Bu əsərin qəzəllərində Əbdi təxəllüsü işlənmişdir. Bu əsərdən əldə olan yeganə nüsxə “Xəmsətəyn”də dərc olunmuşdur. Bu məsnəvi 2597 beytdən ibarətdir.

7- “Dəftər-e dərd” – Bu əsər xəfif bəhrində yazılmış və iki müfrəddən (hissə) ibarətdir. Bu əsərdən bizə məlum olan yeganə nüsxə “Xəmsətəyn”də mövcud olan nüsxədir. Təəssüflə deməli ki, bu əsərin üçdə ikisi də aradan getmişdir. Şair “Dəftər-e dərd”dən sonra yazdığı bütün əsərlərdə onu tam və kamil əsər kimi xatırladır. Belə ki, bu əsərin yarımçıq və natamam qalması fikri düz deyil. Əsərin

mündəricatı, Şah Təhmasib və şah II İsmayıl haqqında qeydlərdən belə məlum olut ki, bu əsəri “Cövhər-e fərd”dən sonra yazmış və 984-cü ildə (1576/77) yenidən əsərə əlavələr etmişdir. (2, 15)

8- “Firdövsül-arifin” – 961-ci ildə (1553/54) sona çatdırılmışdır. Bu əsər Sədinin “Bustan”ına nəzirədir və 10 babdan ibarətdir.

Birinci bab- padşahların halının şərhə haqqında

İkinci bab – vəzirlərin halının şərhə haqqında

Üçüncü bab – mustoufilər və katiblər haqqında

Dördüncü bab – alimlər haqqında

Beşinci bab – mərdanəlikdə ali dərəcələrə çatan döyüşçülər haqqında

Altıncı bab – Şairlər haqqında

Yeddinci bab – dövlətlilərin halının şərhə və onların səxavətə və əliaçıqlığa həvəsləndirilməsi haqqında.

Səkkizinci bab – Fəqirlərin halının şərhə haqqında

Doqquzuncu bab – Aşıqlərin halının şərhə haqqında

Onuncu bab – Cavanların halının şərhə haqqında.

Təqarüb bəhrində yazılan “Firdövsül-arifin” əsərinin iki əlyazma nüsxəsindən biri Britaniya muzeyində, digəri isə “Xəmsəteyn”də dərc olunmuşdur. Bu əsərdə bir sıra ictimai, tarixi, həyatı məsələlərdən bəhs olunmuşdur. Onun bəzi hekayələrinin yazılmasında Qazi Əhməd Qəffarinin “Nigaristan” əsərindən istifadə olunmuşdur. Bu əsər təqribən beş min beytdən ibarətdir.

9 - “Ənvar-e təcəlli” – 961-ci ildə (1553/54) şairin Gürcüstan səfərində həzəc bəhrincə yazılmışdır. Bu əsər həcm baxımından Əbdi bəyin ən kiçik mənzuməsi sayılır. Şair şah Təhmasibə xitabında səltənət kitabxanasında əsərlərinin saxlanması xahişi ilə yanaşı xatırladır ki, Sultanəli, Məhəmmədnur, Xəndan, Əbrişəmi, Mahmud, Əzhar və Ənisi kimi məşhur xəttatların əsərləri bu kitabxanada vardır. Bu əsərdə müxtəlif mövzulu bir neçə hekayə vardır. Ondan bizə məlum olan yeganə nüsxə “Xəmsəteyn”də dərc olunmuşdur. Əsər təqribən 1200 beytdən ibarətdir. (2)

10- “Rövzətül-sifat” – Əbdi bəy “Ənvar-e təcəlli” məsnəvisindən sonra 967-ci ildə (1559/60) 4132 beytdən ibarət olan öz üçüncü “Xəmsə”sini “Cənnat-e ədn” adı ilə nəzmə çəkmişdir. Əbdi bəyin üçüncü “Xəmsə”sinin ilk əsəri “Rövzətül-səfa” əsəridir ki, onda Qəzvin şəhərinin imarət, bağ və xiyabanları haqqında məlumatlar yer almışdır. Verilən məlumatlar o qədər dəqiqdir ki, onlara əsasən şəhərin o dövrkü xəritəsini çəkmək olar. “Cənnat-e ədn”in ilk əsərində yəni “Rövzətül-səfa” da Səadətəbad bağının təsviri ilə yanaşı Murad bəy, Həsən bəy Yüzbaşı Bədxan, Mir Şəmsəddin Əli, Hacıağa, Fərəhzad bəy, Bəhrəm Mirza, Şah Nemətullah, Qazi Ziyaəddin, Məhin Banu Sultanım və digər bağların təsvirini də vermişdirdir. Bu məsnəvi səri bəhrində yazılmış və 967-ci ildə (1559/60) sona çatdırılmışdır. (2, 9)

11- “Douhətül-əzhar” – Bu əsər həzəc bəhrində yazılmış, onda Səadətəbad bağlı, Cəfərabad sarayı və bir sıra eyvanlar, hovuzlar və digər xiyabanlar təsvir

olunmuşdur. Bu əsərin ən mühüm və ən maraqlı hissəsi o dövrün görkəmli rəssamlarının şahın eyvanında çəkdiyi təsvirlərin şərhidir.

12- “Cənnətül-əsmar” – həzəc bəhrində yazılmış bu məsnəvidə Cəfərabad sarayı, Səadətabad bağı, Mirxorasani, Toxmaq bəy, Heydər Mirza və başqalarının bostanları təsvir olunmuşdur. Şair bu əsərdə XVI əsrə aid olan neçə növ yemiş və qarpızın adını çəkir.

13- “Zinətül-ouraq” – xəfif bəhrində yazılmış bu əsərdə Qəzvin şəhəri digər şəhərlərlə müqayisə olunmuş və yeni paytaxtın üstünlüyü xatırlanmışdır. Bu əsərin ən yaxşı hissəsi I Sultan Süleymanın (1520-1566) oğlu Bəyazidin 967-ci ildə (1559/60) taxt-tac uğrunda mübarizədə məğlubiyyəti və İrana qaçaraq Qəzvinə yaşadığı yerin təsviridir.

14- “Səhifətül-ixlas” – təqarüb bəhrində yazılan bu məsnəvinin əvvəlində “Firdövsül-arifin”də “Xitab-e zəminbus” adlı hissə olduğu kimi nəql olunmuşdur. Bu əsərdə Səadətabad bağı, Dövlətxana binası, səltənət sarayının divarlarının təsviri və s. bəyan olunmuşdur. “Cənnat-e ədn” əsərlərindən hər birində Səadətabad bağının təsviri ilin fəsillərinə uyğun gözəllikdə verilmişdir. “Cənnat-e ədn”nin yeganə nüsxəsi “Külliyat-e Nəvidi”də mövcuddur.

15- “Xəzain-e mələkut” – ikinci “Xəmsə”nin beşinci əsəri olan bu məsnəvi xəfif bəhrində yazılmışdır. Əsər yeddi xəzinədən (fəsl ya hissə) ibarətdir:

Birinci xəzinə “Səhife-ye lareyb” adlanır ki, bəsmələ, həmdələ və mə yətəlluq bi həzəl-bab-dan ibarətdir.

İkinci xəzinə Xatəmül-ənbiyanın nəti, o həzrətin seyr və xəbərləri haqqındadır.

Üçüncü xəzinə məsum imamların (ə) mənaqibini əhatə edir.

Dördüncü xəzinə dinpərvər şahın seyri və bu bəyənیلən seyrə həvəsləndirilməsi haqqındadır.

Beşinci xəzinə Xas və avamın xeyirxahlığı haqqında mürüvvəcül-əsvaq adlanır.

Altıncı xəzinə eşq və məhəbbətin həqiqəti haqqında mühəyyicül-əşvaq adlanır.

Yeddinci xəzinə icaz üslubunda kitabın xatiməsi haqqındadır.

Birinci xəzinədə Allahın varlığı ilə bağlı məsələlər, ikinci xəzinədə Məhəmməd ibn Abdullahın həyatı, üçüncü xəzinədə imamlar, xüsusilə on ikinci imamdan bəhs olunur. Əsərin ən mühüm hissəsini əhatə edən 4 və 7-ci xəzinələrdə Əbdü bəy öz dövrü və müasirləri haqqında qiymətli məlumatlar verir. Bu xəzinələrdə şifahi xalq ədəbiyyatından geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Bu əsərdə dərc olunmuş bir neçə hekayədə Əfifə, Səlmə, Rəşidin qızı Aznaur kimi qadın obrazlarında qadınlara qarşı müsbət münasibətini şərh edir. Əfifə iffətli və namuslu bir qadındır ki, şətin şəraitdə özü üçün nicat yolu tapmağa qadirdir. Sami də öz eşqində sədaqətli və vəfalıdır. Cavan qız Aznayur da qapalı adətlərin paslanmış zəncirlərini öz qüdrətli əlləri ilə qıraraq açıq gözlə həyata baxan qəhrəman qadın obrazıdır. Cəsarətlə demək olar ki, klassik şərq ədəbiyyatında öz xoşbəxtliyi uğrunda qılınc vurub ox atan Aznayur obrazı kimi cəsur və mübariz qəhrəman indiyə kimi olmamışdır. Mövzusu real həyatdan götürülən bu kiçik mənzumədə şair sübuta yetirmişdir ki, əgər məzlum şərq

qadınları öz səadətləri uğrunda mübarizəyə qalxarlarsa, şübhəsiz qalib olacaqlar. Cavan qadının vətəninə olan eşqi həqiqi çalarlarla və realist şəkildə təsvir olunmuşdur. Təqribən 7 min beytdən ibarət olan “Xəzayin-e mələkut” əsəri 968-ci ildə (1561) sona çatdırılmış və onun dörd nüsxəsi dövrümüzdə kimi gəlib çıxmışdır. Əbdi bəyin özü “Xəzayin-e mələkut”da qeyd edir ki, Şah Təhmasib şairliyi ona qadağan etdiyi üçün artıq şeir yazmayacaq. Həqiqətən də 968-ci ildən sonra onun hər hansı bir məsnəvi yazması bizə məlum deyil. Əbdi bəy bu tarixdən sonra tarixi əsərlər yazmağa başlamışdır.

16- “Təkmilətül-əxbar” – Ümumilikdə tarix haqqında olan bu əsər 978-ci ildə (1570) şair tərəfindən yazılıb sona çatdırılmışdır.

Bu əsər XVI əsrin 60-70-ci illərində Səfəvi dövlətinin idarəçiliyində mühüm rol oynamış Şah Təhmasibin qızı Pərixan xanımın adı ilə bağlıdır. Bu əsər də orta əsrlər dövründə yazılmış tarixi kitablar kimi dünyanın yaranışından başlayır. XVI əsrdən əvvəlki hadisələrlə bağlı olan tarixi hadisələrin yazılmasında çox tarixi mənbələrdən istifadə olunmuşdur. XVI əsrin ikinci və üçüncü rübü ilə bağlı hadisələrin təsviri də şairin qələminin məhsuludur. Bu hissədə Əbdi bəy əsasən şəxsən gördüyü ya eşitdiyi hadisələri yazmışdır. Buna görə də əsərin ən qiymətli hissəsi də həmin səhifələrdir.

Təqribən 300 səhifədən ibarət olan “Təkmilətül-əxbar”ın dörd nüsxəsi Bakı, tehran, Əhvaz şəhərlərində mövcuddur.

Nəticə

Əbdi bəy Şirazinin əsərlərində üç əsas xüsusiyyət diqqəti cəlb edir: Birincisi, həyata qarşı nikbinlik, ikincisi tarixi və müasirlik xüsusiyyətinin olması, üçüncüsü qadına qarşı yaxşı münasibət. Əbdi bəyin əsərlərinin dəqiq araşdırılması nəticəsində məlum olur ki, o məharətli mühasib, tarixçi, şairdən savayı eyni zamanda mütaliə əhli və yaxşı ədib də olmuşdur. Əbdi bəyin əsərlərində təbiət təsvirləri, rəssamlıqla bağlı müxtəlif istilahlar, çoxsaylı mövzular barəsində onun fikirləri, həmçinin xəttatlıq haqqında qeydləri o qədər dəqiqdir ki, onun bu sənətlərə dərinədən bələd olması qənaətinə gəlmək olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Мехти Кязимов. Персоязычная XVI-XVII поэзия веков, Баку, 2019
2. عبدی بیگ شیرازی. مجنون و لیلی. / مقابله و تصحیح دستنویس مولف با نسخه سنه 969 هجری و مقدمه از ابوالفضل رحیموف – مسکو: دانش، 1966 – 244 ص.
3. عبدی بیگ شیرازی. هفت اختر. / ترتیب متن و مقدمه از ابوالفضل رحیموف – مسکو: دانش، 1874 – 262 ص.
4. عبدی بیگ شیرازی. آیین اسکندری. / از روی دست نویس مولف و مقابله با نسخه سنه 929 هجری و مقدمه از ابوالفضل رحیموف – مسکو: دانش، 1977 – 150 ص.
5. عبدی بیگ شیرازی. مظهر الاسرار. / حاضر کننده متن و مقدمه ابوالفضل رحیموف – مسکو: دانش، 1986 – 290 ص.

6. سجادي، سيد ضياء الدين (1372) ليلي و مجنون در قرن ششم هجري قمري و ليلي و مجنون نظامي : مجموعه مقالات كنگره بين المللي بزرگداشت نهمين سده تولد حكيم نظامي گنجوي تبريز

[/https://ganjoor.net/nezami/5ganj/leyli-majnoon](https://ganjoor.net/nezami/5ganj/leyli-majnoon) .7

http://www.anl.az/el/n/ng_l&m.pdf .8

ПЕРВИН ШУКУРОВА

О ТВОРЧЕСТВЕ АБДИ БЕКА ШИРАЗИ
РЕЗЮМЕ

Навиди был мастером Маснави, и многие из его Маснави известны. Одно из его произведений, имитирующих «Бустан» Сади Ширази, - это «Бустан-э Хиял», написанное в том же весе и под именем Шаха Тахмасиба. По словам Сэма Мирзы, он написал три «Хамсы» в ответ на «Хамсу» Низами. Первые «Хамса»: «Мазхар-е Асрар», «Джам-е-Джамшиди», «Меджнун и Лейли», «Хафт Ахтар», «Айн-е Эскендери». Вторая «Хамса»: «Джухар-э фард», «Дафтар-э дерд», «Фердоусул-арифин», «Анвар-э таджалли», «Хазайнул-мулук» или «Хазайнул-мелекут». Третья «Хамса»: «Рузатус-сефат», «Духатул-азхар», «Джаннатул-асмар», «Зинатул-оураг», «Сахифатул-ихлас». Забиулла Сафа считал Хазайн аль-Малакут отличным от Хазайна аль-Мулука и считал его религиозным маснави, состоящим из семи частей или сокровищ, который был написан в противоположность хадису Санаи аль-Хакика и был известен как Сабайе Абди. . Эта Саба состоит из следующих маснави: Сахифат аль-Ариб, Лух аль-Мастур, Бахр аль-Масджур, Маншур аль-Шахи, Муравваджул аль-Асвак, Мухаяд аль-Ашвак и Нахаят аль-Аджаз. Абди-бей написал об истории своего времени в «Такмилат-уль-Ахбар» и завершил ее в 978 году. Книга «Сарихул-мульк» - это также книга, написанная шейхом Сафиаддином Ардабили об окружающих постройках мавзолея.

Помимо арифметики, Абди-бей начал писать стихи еще в юности, особенно в ответ на «Хамса» Низами, и выбрал себе прозвище «Навиди», которое он позже изменил на Абди. Он был известен под обоими прозвищами как при жизни, так и после смерти.

Ключевые слова: Абди бек Ширази, стихотворение, маснави, произведение, поэт

PARVIN SHUKUROVA

ON THE WORK OF ABDI BEY SHIRAZI
SUMMARY

Navidi was a master of Masnavi and many of his Masnavi are famous. One of his works, imitating Sadi Shirazi's Bustan, is Bustan-e Khiyal, written in the same weight and under the name of Shah Tahmasib. According to Sam Mirza, he wrote three "Khamsa" in response to Nizami's "Khamsa". The first "Khamsa": "Mazhar-e Asrar", "Jam-e Jamshidi", "Majnun and Leyli", "Haft Akhtar", "Ayin-e Eskenderi". The second "Khamsa": "Jouhar-e fard", "Daftar-e derd", "Ferdousul-arifin", "Anwar-e tajalli", "Khazainul-muluk" or "Khazainul-meleku". The third "Khamsa": "Rouzatus-sefat", "Douhatul-azhar", "Jannatul-asmar", "Zinatul-ourag", "Sahifatul-ikhlas". Zabiullah Safa considered Khazain al-Malakut to be different from Khazain al-Muluk, and considered it to be a religious masnavi consisting of seven parts or treasures, which was written in opposition to Sana'i's Hadith al-Haqiqah and was known as Sabayeh Abdi. This Saba consists of the following Masnavis: Sahifat al-Arib, Louh al-Mastur, Bahr al-Masjur, Manshur al-Shahi, Murawwajul al-Aswaq, Muhayyad al-Ashwaq, and Nahayat al-Ajaz. Abdi Bey wrote about the history of his time in "Takmilat-ul-Akhbar" and completed it in 978. The book "Sarihul-mulk" is also a book written by Sheikh Safiaddin Ardabili about the surrounding buildings of the mausoleum.

Apart from arithmetic, Abdi Bey began to write poetry in his youth, especially in response to Nizami's "Khamsa", and chose the nickname "Navidi" for himself, which he later changed his nickname to Abdi. He was known by both nicknames, both during his life and after his death.

Keywords: Abdi bey Shirazi, poem, masnavi, work, poet

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

Rəyçi: F.ü.e.d., prof. M.D.Kazımov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

KƏMALƏ VƏLİYEVƏ
GÜNAY MƏHƏRRƏMOVA
Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası
Z.Əliyeva 18.
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimləri
kamalagunay@com.ru

**HEYDƏR ƏLİYEV İRSİ VƏ AZƏRBAYCANDA
TƏHSİLİN İNKİŞAFI
XÜLASƏ**

Qısa bioqrafia. Heydər Əlirza oğlu Əliyev 1923-cü il mayın 10-da Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan şəhərində anadan olub.

Mehman Şabanov H.Əliyevin həyan və aradıcılığı haqqında yazır: "1939-cu ildə Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunu bitirdikdən sonra Azərbaycan Sənaye İnstitutunun (indiki Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti) memarlıq fakültəsinə daxil olub, lakin İkinci Dünya müharibəsinin başlanması ona təhsilini başa çatdırmağa imkan verməyib.

Heydər Əliyev 1941-1944-cü illərdə əvvəlcə Naxçıvan Muxtar Respublikası Xalq Daxili İşlər Komissarlığında arxiv şöbəsinin məxfi hissəsinin müdiri, sonra isə Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Sovetində ümumi şöbənin müdiri vəzifələrində işləyib.

1944-cü ilin may ayında dövlət təhlükəsizliyi orqanlarında işə göndərilib.

1949-1950-ci illərdə SSRİ Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin Leninqraddakı (indiki Sankt-Peterburq) Rəhbər Kadrların Hazırlığı Məktəbində təhsil aldıqdan sonra, 1950-ci ildə Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsində bölmə rəisi təyin edilib.

1966-cı ildə Moskvada DTK-nın F.E.Dzerjinski adına Ali Məktəbinin rəhbər heyətin təkmilləşdirilməsi kurslarını müvəffəqiyyətlə bitirib. **(1.s.213)**

1967-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin sədri vəzifəsinə təyin edilib və həmin ildə də ona general-mayor rütbəsi verilib.

Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 1969-cu il iyulun 14-də keçirilmiş plenumunda Heydər Əliyev Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçilib. Heydər Əliyev 22 il Azərbaycan SSR Ali Sovetinin və SSRİ Ali Sovetinin

deputatı olub. 1974-1979-cu illərdə isə SSRİ Ali Soveti İttifaq Sovetinin sədr müavini vəzifəsini tutub.

1976-cı ildə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosunun üzvlüyünə namizəd, 1982-ci ilin dekabrında isə Siyasi Büronun üzvü seçilən Heydər Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsinə təyin

edilib. Bu vəzifədə işləyərkən Heydər Əliyev SSRİ-nin iqtisadi, sosial və mədəni həyatının ən mühüm sahələrinə rəhbərlik edib.

Heydər Əliyev 1987-ci ilin oktyabrında Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosunun və şəxsən baş katib Mixail Qorbaçovun yeritdiyi siyasi xəttə etiraz olaraq tutduğu vəzifələrdən istefa verib.

Heydər Əliyev 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə sovet qoşunlarının Bakıda törətdiyi qanlı faciə ilə əlaqədar, yanvarın 21-də Azərbaycanın Moskvadakı nümayəndəliyində bəyanatla çıxış edərək, Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş cinayətin təşkilatçıları və icraçılarının cəzalandırılmasını tələb edib. O, Dağlıq Qarabağda yaranmış kəskin münaqişəli vəziyyətlə bağlı SSRİ rəhbərliyinin ikiüzlü siyasətinə etiraz əlaməti olaraq, 1991-ci ilin iyulunda Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının sıralarını tərk edib.

1990-cı il iyulun 20-də Bakıya qayıdan Heydər Əliyev iki gün sonra Naxçıvana yola düşüb, həmin ildə də Azərbaycan SSR xalq deputatı və Naxçıvan MSSR xalq deputatı seçilib.

1991-ci il sentyabrın 3-də Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Sovetinin sədri seçilib və müvafiq qanunvericiliyə əsasən həm də Azərbaycan Respublikası Ali Soveti sədrinin müavini olub. Bu vəzifədə o, 1993-cü ilə kimi çalışıb.

Heydər Əliyev 1992-ci il noyabrın 21-də Yeni Azərbaycan Partiyasının Naxçıvan şəhərində keçirilmiş təsis konfransında partiyanın sədri seçilib.

1993-cü ilin may-iyun aylarında ölkədə vətəndaş müharibəsi və müstəqilliyin itirilməsi təhlükəsi yarandığına görə, Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevin hakimiyyətə gətirilməsi tələbini irəli sürüb və ölkənin o dövrlük rəhbərliyi onu Bakıya dəvət etməyə məcbur olub.

Heydər Əliyev 1993-cü il iyunun 15-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçilib, iyunun 24-dən isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirməyə başlayıb.

1993-cü il oktyabrın 3-də ümumxalq səsverməsi nəticəsində Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilib. O, 1998-ci il oktyabrın 11-də xalqın yüksək fəallığı şəraitində keçirilən seçkilərdə səslerin 76,1 faizini toplayaraq, yenidən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilib. 2003-cü il oktyabrın 15-də keçirilən prezident seçkilərində namizədliyinin irəli sürülməsinə razılıq vermiş Heydər Əliyev səhhətində yaranmış problemlərlə əlaqədar namizədliyini İlham Əliyevin xeyrinə geri götürüb.

2003-cü il dekabrın 12-də Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev Amerika Birləşmiş Ştatlarının Klivlend Klinikasında vəfat edib və dekabrın 15-də Bakıda, Fəxri xiyabanda dəfn olunub

Açar sözlər: təhsil, Heydər Əliyev, Azərbaycan, inkişaf, elm, ənənə.

Xeyirxah, vətənpərvər, yaradıcı, millətini hər şeydən uca tutmağı bacaran, həyatının hər anı xalqının

taleyinə bağlı olan dahi insanlar haqqında heç vaxt keçmiş zamanda danışmırlar, sadəcə dünyasını dəyişdi deyirlər. Həm də bu cür adamların bioloji yoxluğu onların mənəvi varlığı ilə əvəzlənir. Yəni belə insanlar bizi tərk etdiyi anda, başqa bir formada mənəvi cəhətdən hər zaman bizimlədir. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri H.Əliyev də xalqın böyük mənəvi dəyərinə, ümid və and yerinə çevrilməklə əbədiyyətə qovuşdu.

Bu gün biz gündəlik həyat və fəaliyyətimizin hər addımında bu dahi insanı xatırlayır, onun nəcib və uzaqgörən əməllərinin xoş nəticələri ilə rastlaşırıq. H.Əliyev bütün müsbət xüsusiyyətləri ilə yanaşı, həm də böyük ürək sahibi idi. Hətta ona qarşı dönlük çıxmış, xəyanət etmiş insanları da bağışlamağı bacarırdı. Bu insan üçün vətən, millət, xalq daha önəmli idi, nəinki şəxsi ambisiyalar. O, 1993-cü il iyunun 15-də Ali Sovetin sədri kimi çıxışında da bu barədə belə demişdir: “Mən rica edirəm, kiçik hissiyyatı kənara qoymaq vaxtıdır, xırda dedi-qodunu kənara qoymaq lazımdır, bunların vaxtı deyil. Əgər kimsə, nə vaxtsa mənə qarşı düzgün münasibət bəsləməyibsə, nəşə edibsə, inanın ki, mən onların hamısını çoxdan bağışlamışam”.

A.Aslanov və T.Rzayev yazırlar:”Aydınır ki, bir milləti məhv etmək üçün onun elmini, təhsilini məhv etmək kifayətdir. Məhz bu kontekstdən yanaşdıqda, H.Əliyev Azərbaycan xalqını məhv olmaqdan xilas etdi. Ölkəyə rəhbərliyin ilk illərində sürətli iqtisadi inkişafın təmin edilməsini, Azərbaycanın dünyaya yaxından inteqrasiya olunmasını, beynəlxalq aləmdə nüfuzlu söz sahibinə çevrilməsini əsas məqsəd kimi seçən ümummilli lider ölkədə təhsil islahatları aparılmasının zəruriliyini vurğulayaraq, hər bir inkişafın elm və təhsildən asılı olduğunu qeyd edirdi. Ulu öndərin öz sözləri ilə desək: “Təhsil sistemimizin hazırkı vəziyyətini, onun problemlərini dərinlən öyrəndikdən sonra prioritet sahələr müəyyən edilməlidir”.(2.s.66)

Müşahidələr göstərir ki, həqiqətən də belə bir prinsipin seçilməsi Azərbaycanda təhsil siyasətinin əsas qayəsini təşkil etmişdir. Son dövrlər həyata keçirilən islahatlar proqramına əsasən fəaliyyətin prioritet istiqamətlərinə diqqət yetirdikdə, H.Əliyevin təhsil strategiyasının nə qədər fundamental bir konsepsiya olduğu aydınlaşır.

Məlumdur ki, milli intibahın təminatında başlıca vasitə sayılan elm və təhsil cəmiyyətdə bir çox problemlərin həllində mühüm rol oynayır. Dünyəvi təhsilə inteqrasiya yolunu seçən Azərbaycan Respublikasında müstəqilliyin bərpasından sonra bu strateji sahəyə milli təhlükəsizliyin mühüm amillərindən biri kimi xüsusi diqqətin yetirilməsi bu nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, ölkədə elm və təhsil problemləri ümumi inkişaf və dövlət siyasəti ilə vəhdət təşkil edir. Tərəqqiyə gedən yolda uğurlar qazanmaq isə dünyanın sivil dövlətləri ilə diplomatik əlaqələrin yaradılması, sosial-iqtisadi, mədəni, elm-təhsil və digər sahələrdə beynəlxalq norma və tələblərə uyğun əməkdaşlığın qurulması zəruridir. Bunun üçün də xüsusilə strateji

əhəmiyyətə malik olan təhsil sistemində köklü islahatlar aparılması Azərbaycan dövlətinin ali məqsədinə çevrilmişdir. Bu mənada ulu öndər H.Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi həm birinci, həm də ikinci dönməndə reallaşdırılan təhsil siyasətinin müxtəlif aspektlərini araşdırmaq üçün bu strateji əhəmiyyətli sahənin dünənə və bugünə diqqət yetirmək kifayətdir.

Bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, ümummilli lider H.Əliyevin Azərbaycanda elm və təhsillə bağlı siyasəti artıq real şəkildə özünün müsbət təzahürünü göstərməkdədir. Belə ki, ulu öndər bu sahələrə xüsusi həssaslıqla yanaşmış və daim qayğı göstərmişdir. Ümummilli lider öz çıxışlarında da dəfələrlə təhsilin mürəkkəb və olduqca vacib bir sahə olduğunu vurğulayaraq qeyd etmişdir ki, “təhsil sahəsi nə sənayedir, nə kənd təsərrüfatıdır, nə ticarətdir. Bu, cəmiyyətin xüsusi, intellektual cəhətini əks etdirən bir sahədir. Belə halda təhsil sisteminə çox diqqətlə yanaşmaq lazımdır və bu sistemə münasibət çox həssas olmalıdır”.

Tarixi reallıqlardan aydındır ki, H.Əliyev SSRİ dövründə, yəni Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi ötən əsrin 70-80-ci illərində də bu məsələni daim diqqət mərkəzində saxlamış, eləcə də xalqımızın unudulmaz oğlunun rəhbərliyi ilə təhsil sistemində ciddi islahatlar həyata keçirilmişdir. 1972-ci ildə “Gənclərin ümumi orta təhsilə keçidini başa çatdırmaq və ümumtəhsil məktəbini daha da inkişaf etdirmək haqqında” və 1973-cü ildə “Kənd ümumtəhsil məktəblərinin iş şəraitini daha da yaxşılaşdırmaq haqqında” qəbul edilmiş qərarlar nəticəsində Azərbaycanda orta ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsi 3 dəfə genişləndirilərək 765-dən 2117-yə çatdırılmışdır. Bu da yüzlərlə ucqar yaşayış məskənlərində orta ümumtəhsil məktəblərinin açılışı, minlərlə azyaşlının təhsilə cəlb edilməsi demək idi.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, ümummilli lider H.Əliyevin sovet Azərbaycanına rəhbərlik etdiyi illərdə ölkədə 5 yeni ali təhsil müəssisəsi açılmış və ali məktəblərdə təhsil alanların sayı 70 mindən 100 minə qədər artmışdır. Eləcə də dahi rəhbər keçmiş İttifaqın ən nüfuzlu təhsil müəssisələrində azərbaycanlıların oxumasına çalışmış və bu istiqamətdə əsaslı dönüş yaratmışdır. Məhz H.Əliyevin təşəbbüsü və birbaşa himayəsi nəticəsində 1970-ci ildən başlayaraq hər il 800-900 nəfər gənc SSRİ-nin nüfuzlu ali məktəblərində təhsil almağa göndərilmişdir ki, bu da respublikanın milli kadr potensialının daha da gücləndirilməsinə imkan yaratmışdır.

Prof.M.Qasımlı qeyd edir:“Ulu öndər Heydər Əliyev müstəqillik illərində də elm və təhsilin inkişafını diqqətdən kənarda qoymamış, o cümlədən elm-təhsil problemlərinə kompleks şəkildə yanaşmışdır. Ölkə başçısı bu sahədə mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması və Azərbaycanda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsinə uyğun təhsil strategiyasının həyata keçirilməsi məqsədilə ciddi tədbirlər həyata keçirmiş, mühüm tarixi fərman və sərəncamlar imzalamışdır. Məsələn, 2002-ci il oktyabrın 4-də ölkə başçısının imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin müvafiq texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında” sərəncamı milli elm və təhsil sisteminin inkişafında vacib amillərdən biri kimi

qiymətləndirilir. Bu sərəncam ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsinin genişləndirilməsinə, maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə etibarlı zəmin yaratmışdır.**(3.s.68)** “Azərbaycan Respublikasında yeni ümumtəhsil məktəblərinin tikintisi, əsaslı təmiri və müasir tədris avadanlıqları ilə təmin olunmasına dair proqramın (2003-2007-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 fevral 2003-cü il tarixli sərəncamı da ölkədə bu sahədə yaranmış problemlərin aradan qaldırılması yönündə müstəsna əhəmiyyətə malik dövlət sənədi olmuşdur.

Qeyd olunduğu kimi, ulu öndərin təhsil siyasəti konsepsiyasına əsaslanaraq demək olar ki, elm və təhsil iki müstəqil sahəni ehtiva etsə də onların birini digərindən təcrid etmək mümkün deyildir və bu baxımdan elm-təhsil problemlərinə kompleks şəkildə yanaşılmışdır. Hər iki istiqamət ümumi dövlət siyasətinin tərkib hissələrindən olduğundan və strateji məhiyyət daşıdığından onların inteqrasiyası da labüddür. H.Əliyevin müstəqil Azərbaycana rəhbərliyi dövrünə nəzər yetirsək, görərik ki, elm ilə təhsilin inteqrasiyası istiqamətində də çox önəmli işlər görülmüşdür. Əslində, bu iki müstəqil sistemin həmişə qarşılıqlı əlaqəli şəkildə inkişafı labüddür. Çünki elmin təhsilsiz, təhsilin isə elmsiz mövcudluğu qeyri-mümkündür. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi də sübut edir ki, fundamental tədqiqatlar aparılmayan ölkələrdə yüksək keyfiyyətə malik təhsil haqqında danışmaq mənasızdır. Eyni zamanda, harada ki baza rolunu oynayan keyfiyyətli orta təhsil yoxdursa, orada geniş əhatəli fundamental tədqiqatlar aparılması qeyri-mümkündür. Ümumiyyətlə, dövlətin iqtisadi qüdrətini, onun elm tutumlu və rəqabətə davamlı məhsulunun istehsalını elmi tədqiqatların, xüsusən fundamental tədqiqatların səviyyəsi, əhatəliliyi və yüksək ixtisasa malik milli kadrlar müəyyən edir. Başqa sözlə desək, müasir dünya gerçəkliklərinə yaxından bələd olan, müasir texnika və texnologiyayı mənimsəyən kadrlar yetişdirmədən, eləcə də ölkədə həyata keçirilən islahatları elmi baxımdan əsaslandırmadan mövcud təbii-iqtisadi resurslardan tam və səmərəli istifadə etmək və arzu edilən iqtisadi inkişaf səviyyəsinə nail olmaq qeyri-mümkündür. Bu baxımdan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ölkənin texniki-texnoloji, eləcə də sosial-iqtisadi inkişafının avanqardına çevrilməlidir. Məhz bu reallığı nəzərə alan ulu öndər H.Əliyevin “Milli Elmlər Akademiyası sistemində yüksək ixtisaslı elmi kadrlar hazırlayan təhsil qurumlarının, respublikada prioritet istiqamətlərdə müstəqil fəaliyyət göstərən dövlət elm-təhsil mərkəzlərinin işi daim gücləndirilməli və zənginləşdirilməlidir” fikri də akademiyanın potensialının və texniki bazasının gücləndirilməsinə, ölkədə fundamental elmi tədqiqatların aparılmasına yönəlmişdir. Bu da danılmaz faktdır ki, ulu öndər H.Əliyevin təhsil siyasəti konsepsiyasına əsasən ali məktəblərimizin əksəriyyətində təhsil alan gənclərin elmi-tədqiqat işlərinə cəlb olunması üçün, demək olar ki, lazımi şərait yaradılmışdır. Son dövrlər hər il tələbələrin müxtəlif fənlər üzrə respublika olimpiadaları, konfranslar, aspirantların və gənc tədqiqatçıların respublika simpoziumları, müsabiqələr keçirilir ki, bu da elmə, elmi tədqiqatlara olan marağı

daha da artırır. Eyni zamanda, araşdırmalardan aydın olur ki, 1998-ci ildən bu günə qədər elmi-tədqiqat müəssisələrinin və ali məktəblərin 1500-dən artıq əməkdaşı müxtəlif ölkələrdə-ABŞ, Böyük Britaniya, Polşa, Rusiya, Türkiyə, Almaniya, Yunanıstan və başqa ölkələrdə yaradıcı ezamiyyətlərdə olmuş, Azərbaycan elmini yüksək səviyyədə təmsil etmişlər. Nəzərə alsaq ki, istənilən sahədə, o cümlədən elmdə sürətli inkişafın başlıca amillərindən biri də çevik integrasiya və beynəlxalq əməkdaşlıqdır, onda yuxarıda qeyd edilənlər də Azərbaycan elminin inkişafı istiqamətində atılmış mühüm addım kimi qəbul edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT:

1. *Mehman Şabanov (03.09.2014). "3 sentyabr 1991-ci il – Azərbaycanın qurtuluşuna gedən yolun başlanğıcı". Resmî Xeber. az saytı (azərb.). <http://resmixeber.az/>. 2014-10-02 tarixində orijinalından arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2015-02-09.s.213.*

2. *Aslan ASLANOV, Tural RZAYEV, AzərTAc-ın xüsusi müxbirləri (28.06.2002). "Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Türkiyəyə işgüzar səfəri". *Azərbaycan qəzetinin saytı* (azərb.). *azerbaijan-news.azs*.66.*

3. Qasımlı M.C. Heydər Əliyev — istiqlala gedən yol (1969–1987-ci illər). Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006. səh. 68.

4. *Мовсун Мамедов. Заранее подготовленная оппозиция, «Коммерсантъ» (25 марта 2002)s.243..*

К.Велиева,Г.Магеррамова

НАСЛЕДИЕ ГЕЙДАРА АЛИЕВА И РАЗВИТИЕ ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ РЕЗЮМЕ

Гейдәр Алирзә оглы Алиев (Гейдәр Алиевич Алиев, азерб. *Heydər Əlirza oğlu Əliyev*; 10 мая 1923, Нахичевань, Азербайджанская ССР, СССР — 12 декабря 2003, Кливленд, Огайо, США) —

советский и азербайджанский государственный, партийный и политический деятель. Президент Азербайджана с 1993 по 2003 год. Дважды Герой Социалистического Труда (1979, 1983).

В советское время с 1944 года служил в органах государственной безопасности, последовательно занимал должности председателя КГБ при Совете министров Азербайджанской ССР (1966—1969), первого секретаря ЦК КП Азербайджанской ССР (1969—1982), члена Политбюро ЦК КПСС (с 1982 года), первого заместителя председателя Совета Министров СССР, генерал-майор^[2]. В 1987 году ушёл в отставку с занимаемой должности. Вернувшись в Азербайджан в июле 1990 года, он сначала был избран депутатом Верховного Совета Азербайджанской ССР, председателем Верховного Меджлиса Нахичеванской АР (1991—1993), затем в 1993 году

избран Президентом Азербайджана, переизбран в 1998 году, в 2003 году в связи с ухудшением состояния здоровья снял свою кандидатуру в пользу своего сына Ильхама, ставшего его преемником. Несмотря на то, что после второго прихода к власти Гейдара Алиева в 1993 году наметилась политическая стабильность, режим, установленный Гейдаром Алиевым в Азербайджане, характеризуется как диктаторский или авторитарный¹ и репрессивный.

Ключевые слова: образования, Гейдар Алиев, Азербайджан, развития, наука, традиция.

K. Velieva, G. Magerramova

**GEYDARA ALIYEVA'S LEGACY AND EDUCATIONAL DEVELOPMENT
IN AZERBAIJAN
SUMMARY**

Heydar Alirza oğly Aliyev (Heydar Aliyevich Aliyev, Azerb. Heydər Əlirza oğlu Əliyev; May 10, 1923, Nakhichevan, Azerbaijan SSR, USSR - December 12, 2003, Cleveland, Ohio, USA) - Soviet and Azerbaijani statesman, party and political leader. President of Azerbaijan from 1993 to 2003. Twice Hero of Socialist Labor (1979, 1983). In Soviet times, since 1944, he served in the state security agencies, successively held the posts of Chairman of the KGB under the Council of Ministers of the Azerbaijan SSR (1966-1969), First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Azerbaijan SSR (1969-1982), member of the Politburo of the Central Committee of the CPSU (since 1982), First Deputy Chairman of the Council of Ministers of the USSR, Major General [2]. In 1987 he resigned from his post. Returning to Azerbaijan in July 1990, he was first elected a deputy of the Supreme Soviet of the Azerbaijan SSR, chairman of the Supreme Mejlis of the Nakhichevan Autonomous Republic (1991-1993), then in 1993 he was elected President of Azerbaijan, re-elected in 1998, in 2003 due to the deterioration of his condition. health withdrew his candidacy in favor of his son Ilham, who became his successor. Despite the fact that after the second coming to power of Heydar Aliyev in 1993, there was political stability [3], the regime established by Heydar Aliyev in Azerbaijan is characterized as dictatorial [4] [5] [6] [7] [8] or authoritarian [9] [10] and repressive [11]

Keywords: education, Heydar Aliyev, Azerbaijan, development, science, tradition.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yusif Süleymanov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

YASEMİN RAHMİ QIZI MEYDAN
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun
Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsi
yaseminmeydan@gmail.com

FERİDUN FAZIL TÜLBENTÇİNİN “ŞAH İSMAİL” ƏSƏRİNDƏ ŞAH İSMAYIL OBRAZININ TƏHLİLİ

Şah İsmayıl tarixi şəxsiyyət olaraq günümüzün tarixi romanlarının baş qəhrəmanlarından biridir. İstər Azərbaycan ədəbiyyatında, istərsə də, Türkiyə ədəbiyyatında Şah İsmayıl ilə əlaqəli tarixi romanlar yazılır. Şah İsmayıl Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində doğulmuş tarixi şəxsiyyətdir. O, Səfəvilər dövlətinin qurucusu olaraq tanınır. Döyüşlərdə qazandığı qələbələr onun xarakterini dəyişdirir. Zaman içində onu təkəbbürlü birinə çevirir. Onun bu və digər şəxsi keyfiyyətləri tarixi romanlarda yer almışdır. Fərman Kərimzadə, Əzizə Cəfərzadə, Əlisa Nicat Azərbaycan ədəbiyyatında Şah İsmayıl ilə bağlı olan roman yazarları kimi bilinən şəxslərdir. Türkiyə ədəbiyyatında isə Reha Çamuroğlu, İskender Pala, Tufan Gündüz kimi yazarlar Şah İsmayıl mövzusunda toxunmuşdurlar. Onların hər birinin əsərləri qiymətli xəzinədir. Səfəvilər dövlətinin qurucusu olan bu tarixi şəxsiyyət ilə bağlı yazılmış tarixi romanlardan biri də Feridun Fazıl Tülbentçinin “Şah İsmail” romanıdır. Romanda Şah İsmayılın şəxsi keyfiyyətləri öz əksini tapmışdır. Romanın baş qəhrəmanı Şah İsmayıldır. Lakin əsərdə Şah İsmayıl xarakteri hadisələr üzərindən təhlil edilir. Yəni Şah İsmayılın xarakterini yazıçı bizə birbaşa çatdırmır. Tədqiqat işimiz Giriş, Fəsil, Nəticə və Ədəbiyyat siyahısı olmaqla Tülbentçinin “Şah İsmail” tarixi romanının təhlilini qarşısına məqsəd qoymuşdur. Fəsil bölümündə romanın təhlili ilə yanaşı, Tülbentçi və Şah İsmayıl haqqında məlumatlara da yer verilmişdir. Tədqiqat işinin məqsədi Şah İsmayıl xarakterinə Türkiyə ədəbiyyatında olan münasibəti göstərməkdir. Tədqiqat işi “Şah İsmayıl” romanının təhlilini ehtiva edir. Həmçinin müxtəlif yazılı qaynaqlardan da faydalanılmışdır.

***Açar sözlər:** Səfəvilər, Şah İsmayıl, Tarixi Roman, Tarix.*

Giriş. Sovet dövründə Azərbaycanda tarixi romanların yazılması istiqamətində inkişaf müşahidə edilməmiş olsa da, SSRİ-nin zəifləməsi və dağılması zamanlarında Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi romanlar xüsusi əhəmiyyət daşımağa başlamışdır. Tarixi romana tarixi hadisələrin roman yazarının təxəyyülü ilə birləşərək kağıza köçürülməsi kimi bir tərifi verə bilərik. SSRİ-nin dağılması ilə Azərbaycan ədəbiyyatında öz inkişafını təmin edən roman sahəsi müxtəlif tarixi romanlarla yadda qalmağa başladı. Bu dövrdə tarixi roman sahəsində ən çox müraciət edilən mövzu isə Şah İsmayıl Xətəinin istər şəxsi həyatı, istərsə də, dövlət quruculuğu ilə bağlı fəaliyyəti olmuşdur. Fərman Kərimzadə, Əlisa Nicat, Əzizə Cəfərzadə kimi məşhur

yazıçıların qələmlərindən Şah İsmayıl həyatı və fəaliyyəti gəlib keçmiş, bu əsərlər öz oxucularına dövrün Şah İsmayılını tarixi hadisələr üzərindən göstərməyə çalışmışdır.

Lakin bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Şah İsmayıl və Səfəvilər dövləti Azərbaycan yazıçılarının diqqət mərkəzində olduğu qədər Türkiyəli yazıçıların da maraq dairəsində yer almışdır. Bunun səbəblərindən biri kimi isə bəhs edilən dövrdə Səfəvilər ilə Osmanlı arasında olan münasibətlər göstərilə bilər. Xüsusilə Şah İsmayıl dövründə Osmanlı ilə meydana gələn münaqişələr, Çaldıran döyüşü bu nöqtəyindən diqqət çəkməkdədir. Günümüzdə iki qardaş ölkə olaraq bir-birləri ilə yaxın əlaqələr saxlayan Azərbaycan və Türkiyənin bugünkü münasibətinə tarixi hadisələr öz təsirini göstərə bilməsə də, altından xətt çəkərək söyləməliyik ki, azərbaycanlı yazıçılarla türkiyəli yazıçıların tarixi romanlarında yer alan Şah İsmayıl obrazları bir-birlərindən bir qədər fərqlidir.

Şah İsmayıl ilə əlaqəli tarixi roman yazarları sırasında İskender Pala, Tufan Gündüz, Reha Çamuroğlu misal göstərilə biləcək nümunələrdəndir. Bu yazıçılar arasında adını çəkməyimiz bir digər yazıçı da Feridun Fazıl Tülbentçidir. Yazarın “Şah İsmayıl” adlı tarixi romanı Şah İsmayıl xarakterinə münasibət nöqtəyindən dəyərləndirilməsi önəmli olan əsərlərdəndir.

Əsərin təhlil edilməsinin günümüzdə iki qardaş ölkə olaraq bir-birləri ilə həm də elmi sahədə alış-verişdə olan Türkiyə və Azərbaycanın tarixi hadisələrə də baxışlarını müqayisə etmək baxımından əhəmiyyət kəsb etdiyini qələmə almaq olar. Lakin tarixi hadisələr və həmin dövrün tələblərinə uyğun olaraq həyata keçirilən siyasətin və görüşlərin günümüzdəki iki qardaş ölkənin hazırkı münasibətinə hər hansı bir təsirinin olmadığını da vurğulamağın faydası vardır. Başqa sözlə, əslində, hər iki ölkə tarixçiləri tərəfindən Qərbi dünyasının qələbəsi olaraq tanınan Çaldıran döyüşünün Türk dünyası üçün fəlakətlər gətirdiyini və bunun bugünkü münasibətlər üçün əsl bir dərs olduğunu dilə gətirib əsərin təhlilinə keçə bilərik.

Tədqiqatın məqsədi. Daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, SSRİ-nin zəifləməsi və dağılması ilə Azərbaycanda tarixi roman sahəsində də xeyli inkişaf müşahidə edilmişdir. Müxtəlif tarixi hadisələr və tarixi şəxsiyyətlər dövrün tarixi romanlarının ana mövzusunə çevrilmişdir. Bu tarixi şəxsiyyətlər arasında tarixi romanlara mənbə olanlardan biri də Şah İsmayıl Xətai olmuşdur. Dövlət quruculuğu, Azərbaycan dilinin inkişafı və dövlət səviyyəsində qorunması istiqamətində atdığı addımları ilə ədəbiyyatımızda önəmli yer tutan Şah İsmayıl ilə bağlı yazılmış tarixi romanlar isə mövzu baxımından bir-birlərindən fərqlənmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında daha çox dövlət quruculuğu ilə yer tutan Şah İsmayıl Türkiyə yazarları tərəfindən də araşdırma mövzusu olmuş və Türkiyə ədəbiyyatında da özünə yer edə bilmişdir. Lakin bəhs edilən dövrdə Osmanlı ilə Səfəvilər dövləti arasında maraqların toqquşması və xüsusilə də həm Azərbaycan, həm də Türkiyə tarixçiləri tərəfindən Qərbi dünyasının qələbəsi olaraq dəyərləndirilən Çaldıran döyüşünün baş verməsi Şah İsmayıl obrazının Türkiyə ədəbiyyatında Azərbaycan ədəbiyyatına görə nisbətən fərqli şəkildə ələ alınmasını bərabərində

gətirmişdir. Fəqət Şah İsmayıl xarakterinə duyulan sevgi və hörmətin də hər iki ölkə ədəbiyyatında olduğunu söyləmək faydalı olacaqdır.

Tədqiqat işinin məqsədi Şah İsmayıl ilə bağlı Türkiyə ədəbiyyatında yer verilən fikirləri ortaya qoymaq və bununla da Türkiyə ədəbiyyatında Şah İsmayıl xarakterinə olan münasibətin Azərbaycan ədəbiyyatındakı Şah İsmayıl obrazı ilə oxşar və fərqli cəhətlərini parlaq şəkildə əks etdirməyə çalışmaqdır.

Tədqiqatın metodologiyası. Feridun Fazıl Tülbentçinin “Şah İsmail” başlıqlı tarixi romanı Şah İsmayılın həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı özündə məlumatlar əks etdirmiş olması baxımından dəyərli tarixi romanlardandır. Tədqiqat işinin məhz bu tarixi romanı ələ aldığına diqqət edəcək olsaq, araşdırmanın metodologiyasının məzmun analizi ilə həyata keçirildiyini söyləyə bilərik. Məzmun təhlili və ya analizi tədqiqatın başqa bir yazı, tədqiqat işi və mənbələrdən faydalananaraq həyata keçirilməsinə əsaslanır (8). Başqa bir ifadəylə, tədqiqat işi Feridun Fazıl Tülbentçinin “Şah İsmail” tarixi romanının analizi/təhlili və müxtəlif yazılı mənbələrdən əldə edilmiş məlumatlar sayəsində yazılmışdır.

Tədqiqat işində Feridun Fazıl Tülbentçinin “Şah İsmail” tarixi romanının məzmununun təhlili ilə yanaşı, Feridun Fazıl Tülbentçinin özü haqqında və Şah İsmayıl tarixi şəxsiyyəti barəsində də məlumatlara müxtəlif mənbələrdən istinad edilərək yer verilmişdir. Başqa ifadə ilə yazmalı olsaq, tədqiqat işinin metodologiyası tamamilə mətnlərin analizi və təhlilini özündə birləşdirir.

Feridun Fazıl Tülbentçi kimdir? 1912-1982 illəri arasında yaşamış Feridun Fazıl Tülbentçi tarixi romanlar yazarı olaraq tanınmış şəxsiyyətlərdən biridir (1). Çanaqqala şəhidlərindən Yüzbaşı Fazıl bəyin oğlu olan yazıçı ədəbiyyat sahəsinə ilk addımlarını şeir yazmağa başlamaqla 1929-cu ildə atmışdır. Şeirləri “Varlık” jurnalında və antologiyalarda yer alan yazar tarixi roman yazmağa bundan sonra başlamışdır.

“Sabahtan Bir Saat Evvel” şeir kitabı, “Sultan Yıldırım Beyazıd” (1947), “Yavuz Sultan Selim Ağlıyor” (1947), “Barbaros Hayrettin Geliyor” (1949), “Osmanoğulları” (1950), “Sultanların Aşkı” (1952), “İstanbul Kapılarında” (1954), “Turgut Reis” (1958), “Cem Sultan” (1959), “Hürrem Sultan” (1960), “Kanuni Sultan Süleyman” (1962), “Şanlı Kadırgalar” (1964) tarixi romanları, “Büyük Harpten Sonrakiler” (antologiya, 1935), “Cumhuriyet’ten Sonra Çıkan Gazete ve Mecmualar” (təhlil, 1941), “İkinci Cihan Harbi Kronolojisi” (1943), “Geçmişten Bugüne” (radio söhbətləri, 4 cilt, 1943-49), “Tarihe Şan Veren Türk” (1943), “Kahramanlar Geçiyor” (radio söhbətləri, 3 cilt, 1951-60), “Büyük Türk Zəfərləri” (radio söhbətləri, 1946), “Şehitler” (qəhrəmanlıq dastanları, 1946, 3-cü nəşr, 1964), “Türk Atasözleri ve Deyimleri” (1963) yazıları ilə tanınan yazıçı “Şah İsmail” tarixi romanını 1956-cı ildə yazmışdır (3).

Romanda Şah İsmayılın fəaliyyətinə, gənc yaşında qazandığı uğurlara yer verilməklə yanaşı, onun öz qazandığı uğurlarına münasibəti də parlaq bir şəkildə əks etdirilmişdir. Belə ki: "Bu qədər böyük qələbələr və fəthləri, qısa müddətdə hansı

hökmdar əldə edə bilər?! Həzrət Əlinin sevgisi uğrunda apardığımız mübarizə görün bizi haralara yüksəltdi!" –deyə romanda yer verilən bu parçalar, əslində, dövlət və din münasibətlərini də ortaya qoymaq baxımından olduqca önəmli bir məsələdir.

Bəlkə də, bir şəhid övladı olması da yazıçının seçimlərinə və tarixi hadisələri hədəf almasına öz təsirini göstərmişdir. Lakin bunu qətiyyətlə söyləmək lazımdır ki, yazıçı yazdığı tarixi romanlarda adı keçən tarixi şəxsiyyətləri olduğu kimi canlandırmağa və oxucuya təqdim etməyə çalışmışdır. Fəqət bir detallı da unutmamaq lazımdır ki, hər bir tarixi romanın arxasında, əslində, müəllifin də təxəyyülü dayanır. Belə ki, hər nə qədər tarixi hadisələrə əsaslanaraq yazılmış olsa da, tarixi romanlarda müəllifin üslubunu və mövqeyini də görmək mümkündür. Bu durum, əlbəttə ki, Feridun Fazıl Tülbentçinin yazılarında da özünü göstərmişdir.

Şah İsmayıl kimdir? Şah İsmayıl Xətai 1487-ci il iyun ayının 23-də bugün Cənubi Azərbaycan torpaqları olaraq bilinən Ərdəbil şəhərində anadan olmuşdur. İsmayıl ana tərəfdən köklü bir ailəyə sahib idi. Anası Aləmşah bəyim Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin qızı idi. Ağqoyunluların Səfəvilərlə qohumluq əlaqələri yaratmaları bu sülalənin artan nüfuzu ilə bağlı idi. Lakin Ağqoyunluların Səfəvilərlə münasibəti sabit qalmır, Səfəvilərin günü-gündən artan qüdrəti onları qorxuya salırdı. Şeyx Heydər qəddarlıqla öldürülür, arvadı Aləmşah bəyim isə iki oğlu - İbrahim və balaca İsmayıl bərabər İstəhrdəki həbsxanaya salınır. Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun öldürülməsindən sonra hakimiyyət uğrunda gedən mübarizədə Rüstəm Mirzə Səfəvilərdən istifadə etmək məqsədi ilə Şeyx Heydər övladlarını həbsdən azad edir. Öz səhvlərini sonradan anlayan ağqoyunlular İsmayıl və ailəsini bir daha ələ keçirə bilmirlər. Şah İsmayıl Gilan hakimi Həsən xanın himayəsi altında Lələ Hüseyn bəy tərəfində tərbiyə edilir, bir dövlət xadimi kimi yetişdirilir (5).

Şah İsmayılın yeni qurduğu dövlətin adının Səfəvilər olmasının səbəbinin İsmayılın ulu babalarından olan, Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində yaşamış müqəddəs sayılan, el arasında Şeyx Səfi adlandırılan Şeyx Səfiəddin İshaq əl-Musəvi-əl-Ərdəbilinin (1252-1335) adından götürülmüş olduğunu da qələmə almağımız faydalı olacaqdır. 1499-cu ildə hakimiyyət uğrunda gedən döyüşləri bir fürsət olaraq görən Səfəvilər hakimiyyəti ələ keçirmək üçün fəaliyyətə başlayırlar (4). Həmin dövrdə mövcud olan dövlətlərdə istər daxili çəkişmələr, istərsə də, xarici hücumlar Səfəvilərin işini daha da rahatlaşdırırdı. Beləliklə, Şah İsmayıl öz dövlətini qurmağı bacarmaqla qalmır, qurduğu dövləti gücləndirməyi də bacarır. Dövlətin güclənməsi isə onun rəqiblərini də bərabərində gətirir.

İslamın sünni cərəyanının bayraqdarı olan Osmanlı və Şeybani dövlətləri rəsmi şüa məzhəbli Səfəvilər dövlətini təkcə hərbi-siyasi baxımdan deyil, ideoloji cəhətdən də özlərinə ciddi rəqib hesab edirdilər. Müasir italyalı tarixçi A.Bauzani yazır ki, din bu mübarizədə mühüm rol oynayır, özbək Şeybanilər də Səfəvilərin qərbdəki düşmənləri olan Osmanlılar kimi sünni idilər, buna baxmayaraq, bu üç qruplaşmanın hər biri türk mənşəli idi. Eyni zamanda, Səfəvilər də geniş şüa təbliğatı aparmaqla özlərinə rəqib hesab etdikləri qonşu sünni sülalələrinin hakimiyyətini

sarsıtmağa çalışır, şiə əqidəsindən onlara qarşı ideoloji silah kimi istifadə edirdilər. Seyid olduqlarını iddia edərək, hakimiyyət məsələsində “vilayət” (peyğəmbər nəslinin hökmranlıq sürməsi) prinsipini sərt şəkildə ortaya qoyan Səfəvilər özlərindən savayı islam şərqindəki digər müsəlman sülalələrinin hakimiyyətini qeyri-qanuni sayırdılar. Öz şeirlərində peyğəmbər və imamlar nəslinə mənsubluğunu qabardan Şah İsmayıl “müsəlmanəm deyənə rəhbərəm mən” misrasından da göründüyü kimi, özünü bütün islam aləminin lideri hesab edirdi (2).

Şah İsmayıl Xətai orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə qızıl hərflərlə həkk olunub. O bir şair kimi Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin zənginləşməsində müstəsna rol oynayıb. Milli ədəbiyyatın formalaşmasına, poeziya nümunələrinin ana dilində, yəni Azərbaycan türkcəsində yaranmasına Şah İsmayıl Xətai çox böyük dəstək verib. O, dili xalq içindən çıxarıb yüksəklərə - saraya gətirib, doğma Azərbaycan türkcəsini dövlət dili elan edib. Artıq onun dövründə Azərbaycan türkcəsində danışmaq, ədəbiyyat-poeziya nümunələri yaratmaq bir ənənəyə çevrildi. Xətai anadilli poeziyanın bayraqdarlarından bir kimi Azərbaycan dilinin yaşaması, gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün böyük işlər görüb (6).

Xətaişünasların bildirdiyinə görə, Şah İsmayıl Xətai anadilli poeziyanın beşiyi başında durmaqla böyük bir tarixi dünəndən bu günə ötürə bilib. Şah İsmayıl Xətai hakimiyyətə gəldikdən sonra Azərbaycan tarixinin, mədəniyyətinin, milli təhsilin yeni səhifələri işlənib hazırlanıb. Bəllidir ki, onun dövründə anadilli mədrəsələr, təhsil müəssisələri fəaliyyətə başlayıb, yüzlərlə azərbaycanlı onun açdığı məktəblərdə təhsil alıb.

Tülbentçinin “Şah İsmayıl” əsərində Şah İsmayıl obrazı. Romanın adı “Şah İsmayıl” olsa da, müəllifin də bildirdiyi kimi, sufilərin hekayəsinin ən azı iki əsr olduğu bu tarixi romanda Şah İsmayılın şeyxlikdən şahlığa yüksəlməsi və bu məqsədlə Qızılbaş Türkmənləri ilə birlikdə apardığı mübarizələr, Səfəvi Dövlətinin qurulması, Şiə məzhəbini rəsmi məzhəb elan etməsi və Yunus Əmrə heyranı olan bir şair olması kimi məsələlərə toxunulur. Müəllif, bir romançıdan daha çox tarixçi kimi dediklərini dipnotları ilə dəstəkləməyə çalışır.

Əsərin əsas qəhrəmanı Şah İsmayıl olsa da, müəllifin üslubuna görə digər romanlardakı kimi bu romanda da İsmayılın xarakter təhlili aydın şəkildə aparılmayıb. Başqa sözlə, romanda hadisələrə yer verilib və şəxslər də məhz bu hadisələrin iştirakçıları olaraq qarşımıza çıxırlar.

Romandakı vaxt 1502-ci ildə Şah İsmayılın camaat mərasiminin keçirildiyi vaxtdan başlayır. Şah İsmayıl o zaman on altı yaşında idi. Roman 1511-ci ildə Şah İsmayılın iyirmi beş yaşında olanda bitir. Bu arada güclü bir Səfəvi dövləti var. Müəllif “Yavuz Sultan Selim Ağlıyor” romanında 1511-ci ildən sonrakı hadisələrdən də bəhs etdiyini bildirir.

Roman Şah İsmayılın taxta çıxması üçün təşkil olunan camaat mərasimi ilə başlayır. Bu münasibətlə Şah İsmayıldan qısaca bəhs olunur: “... Kostyumları qızıl və mirvari ilə bəzədilmiş ağ atın üstündə on beş-on altı yaşlı gözəl bir adam peyda oldu.

Ağ üzünü bəzəyən bıqları təzə tərləmişdi. Naxışlı paltarları və başında geyindiği papaq ona çox yaraşmışdı. " (7)

Əsərdə Şah İsmayılın yeni bir dövlətin əsasını qoyduğu haqqında qısaca məlumat verilir: "On altıncı əsrin əvvəllərində Ağqoyunlu İmperiyasının süqutunun ardından dini prinsiplərə əsaslanan yeni bir dövlət yaranırdı. Səfəvilər adını daşıyacaq bu yeni dövlətin qurucusu İsmayıl şeyxlikdən şahlığa yüksəlməyə hazırlaşdı... Gələcək hökmdarın on altı yaşı tamam olmuşdu. Bununla birlikdə, bir çox fəzilətə, maddi və mənəvi biliyə sahib idi. O, ağırbaşlı və göstərişli idi." Bu səhifələrdə şeyxliyin İsmayıl üçün bir inkişaf mərhələsi olduğu, sahib olduğunu düşündüyü xüsusiyyətlərə görə yüksək özünə inamı və bunun təbii bir nəticəsi olan təsirli duruşu təsvir edilmişdir.

Şah İsmayıl saraydan çıxıb Uzun Həsən məscidinə gedərkən, izdiham arasında xəncər tutan Zeynəb adlı bir qız ona hücum etdi. Lakin vaxtında müdaxilə edən saray gözətçiləri xəncəri qızın əlindən alıb qızı tuturlar. Əlini qılıncına belə aparmayan Şah İsmayıl məsələyə müdaxilə edir. Şah İsmayıl qıza toxunmamağı, yalnız nəzarətə götürülməsini və dindirilməsini əmr edir, çünki qız öldürüldüyü təqdirdə sui-qəsdin səbəbini və səbəbkarlarını öyrənə bilməyəcəyini düşünür. Qız aparılarkən Şah İsmayıl onun gözlərinin nə qədər gözəl olduğunu düşünür. Burada İsmayılın hadisələrin təsiri ilə qəfildən qızıışdırılmadığını və hadisələrin səbəblərini və təsirlərini tapmaq istəyən bir şəxsiyyətə sahib olduğunu görürük. Bu, lider üçün mütləq bir xüsusiyyətdir. Ancaq İsmayılın başqa bir xüsusiyyəti ortaya çıxır. İsmayıl cəsarətli, güclü və gözəl qadınlardan təsirlənir. Onu dərhal öldürməməsinin səbəblərindən biri də budur. Romanda Şah İsmayılın heyran qaldığı Zeynəbin üzünün rəngin tutqun, kirpiklərinin uzun, gözlərinin qara və böyük olduğu bildirilir. Zeynəb Şah İsmayılın qələbəsi ilə sona çatan Naxçıvan savaşında öldürülmüş Əmir Mehmet Rahimin qızı olub atasının intiqamını almaq istəyən, ancaq məqsədinə çata bilməyən obrazlardan idi.

Şah İsmayılın camaat mərasimi ilə əlaqədar Təbrizdə olan xəlifələr saraydakı qurultaydan sonra Şah İsmayılın hüzuruna qəbul edilir. Əvvəlcə Nur Xəlifənin şah hüzuruna girdiyi bildirilir. Nur Əli Şah İsmayılın xəlifələrə söylədiyi yaxşı sözlərə və təriflərə dostları adından cavab verir. Ətrafdan başa düşüldüyü kimi İsmayılın xəlifələri ilə dialoqu sağlam və səmimidir. Bu mənada mənfi bir şəxsiyyət gözə dəymir.

Ordusunun başında olan Şah İsmayıl bir-birinin ardınca möhtəşəm qələbələrə imza atır. Ancaq aldığı yerləri yandırır və dağıdır. Məsələn, Dulkadir ölkəsinə girəndə Elbistan tamamilə dağıdılır, bir çox abidə yandırılır və məhv edilir. Dulkadirin digər şəhər və qəsəbələri də eyni aqibəti yaşayır ... İsmayıl fəth etdiyi yerlərdə günahsız insanlara belə mərhəmət hiss etməyən bir insan olaraq ortaya çıxır.

"Qələbə yürüşləri ilə Təbrizə qayıdan Şah İsmayıl hərəməliyə çəkilir və vaxtını gənc və gözəl cariyələr arasında, saz və şərab əyləncələrində keçirir." Romanda əyləncəyə, qadınlara və şəraba həvəskar olması haqqında zaman-zaman bəhs olunur:

“Şah İsmayıl sonrakı günlərdə şərab və qadınlara böyük maraq göstərir. Heşt Behişt Sarayının hərəmi əfsanəvi gürcü qızları ilə doludur. Sarayında sazlı və şərablı hərəm əyləncələri təşkil etdirir.

Şah İsmayılın müəllimi ilə söhbətlərindən onun müəlliminə və elm adamlarına son dərəcə hörmətli olduğunu görə bilərik: “Şah İsmayıl düşüncəli, tərbiyəli və yerinə görə də kifayət qədər sadə biri idi. Dədəsi kimi o da elm və din adamlarına yüksək qiymət verərdi. İllərdir ona müəllimlik və atalıq tmiş Şəmsettin Əfəndinin ona mənim ağam, ağamız deyə müraciət etməsi Şah İsmayılı narahat edirdi.”

Yenə də Şah İsmayılın müəllimi ilə söhbətlərindən və təəssüratlarından Şah İsmayılın şeirə həssas olduğunu öyrənirik: “Müəllimi Şah İsmayıla Yunus Əmrənin bir şeirini ilk dəfə oxuduğu zaman onun ağladığını xatırlayır.”

Zəfərlərdən sonra Şah İsmayıl indi təkəbbürlü, qalib bir hökmdar rolunu alır və məsləhətləşmə mədəniyyəti yox olur. Qadınlara və şərabə böyük maraq göstərir, hərəmini gözəl cariyələrlə doldurur. Əsərdə şair cəhətindən də bəhs olunan İsmayıl gözəl şeirlər yazır. Xüsusilə heca vəznə ilə yazılmış şeirləri Səfəvi dövlətinin hüduqlarından kənarda Anadoludakı Ələvilərin qəlbinə nüfuz edir. O həm də şeirlərini güclü bir təbliğat vasitəsi olaraq da istifadə edir.

Nəticə. XX əsrin məşhur roman yazarı olan Feridun Fazıl Tülbentçi “Şah İsmayıl” tarixi romanı ilə Şah İsmayıl obrazını canlandırmağa çalışmışdır. Lakin Tülbentçinin üslubunda qəhrəmanı şəxsi olaraq ələ alıb incələmək yerinə hadisələr zamanı onların xüsusiyyətlərini ortaya qoymaq vardır. “Şah İsmayıl” tarixi romanında da yazıçı dövlət quruculuğu və Azərbaycan türkcəsinin saray səviyyəsində rəsmi dil elan edilərək qorunmasında əvəzedilməz fəaliyyəti olan Şah İsmayılın xarakterini müxtəlif hadisələr üzərindən açıqlamağa çalışmışdır. Əsərdəki baş qəhrəmanın bəzi azərbaycanlı yazıçılar tərəfindən canlandırılmış Şah İsmayıl obrazından əsas fərqlərindən biri Şah İsmayılın əyləncə məclislərinə və hərəmlərdə vaxt keçirməyə də çox əhəmiyyət vermiş olmasıdır. Amma qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi- Osmanlı münasibətlərindən və Çaldıran döyüşündən qaynaqlı olaraq “Şah İsmayıl” tarixi romanında Şah İsmayıl obrazı mənfi bir xarakter olaraq canlandırılmamışdır. Yəni əsərdə tərəfsizlik və obyektivlik qorunmağa çalışılmış, Şah İsmayıla bir tarixi şəxsiyyət olaraq hörmət bəslənilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. *Biyografiya*. (b.t.). Feridun Fazıl Tülbentçi: <https://www.biyografiya.-com/biyoqrafi/5428>
2. İbadova, F. (2020, 08 17). *Kafkazh*. Şah İsmayıl Xətai: <https://kafkazh.com/sah-ismayil-xetai/>
3. Kuzucular, Ş. (2012, 08 03). *Edebiyat ve Sanat Akademisi*. Feridun Fazıl Tülbentçi ve Tarihi Romancılığı: <https://edebiyatvesanatakademisi.com/cumhuriyet-donemi-romancilarimiz/feridun-fazil-tulbentci-ve-tarihi-romanciligi/756>

4. Ömərov, V. (2012). Azərbaycan Səfəvilər dövlətini yetişdirən tarixi şərait. *Səs*, 14.
5. Rəşidqızı, Ə. (2010). Tarixi şəxsiyyət I Şah İsmayıl Xətai. *Ədalət*, 5.
6. Sarıyeva, İ. (2017). Xətai yaradıcılığı dövlətimizin, tarix və mədəniyyətimizin yaşadıcısıdır... *Bakı xəbər*, 15.
7. Tülbentçi, F. F. (2015). *Şah İsmail*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
8. Yıldırım, B. (2015). *İçerik Çözümlemesi Yönteminin Tarihsel Gelişimi, Uygulama Alanları ve Aşamaları*. Konya: LiteraTürk Academia.

YASEMİN RAHMİ QIZI MEYDAN
ANALYSIS OF THE IMAGE OF SHAH ISMAEL IN FERIDUN FAZIL
TULBENTCHI'S "SHAH ISMAIL"

Abstract

Shah Ismail as a historical figure is one of the protagonists of today's historical novels. Historical novels about Shah Ismail are written in both Azerbaijani and Turkish literature. Shah Ismail is a historical figure born in Ardabil, South Azerbaijan. He is known as the founder of the Safavid state. His victories in battle are likely to make changes on his character. Because of victories he becomes arrogant little by little. These and other personal qualities are reflected in historical novels. Farman Karimzadeh, Aziza Jafarzadeh, Alisa Nijat are well-known writers in Azerbaijani literature related to Shah Ismail. In Turkish literature, writers such as Reha Chamuroglu, Iskender Pala, Tufan Gunduz have touched on the subject of Shah Ismail. The works of each of them are a valuable treasure. One of the historical novels written about this historical figure, the founder of the Safavids state, is Feridun Fazil Tulbentchi's novel called "Shah Ismail". The novel reflects the personal qualities of Shah Ismail. The protagonist of the novel is Shah Ismail. However, the character of Shah Ismail is analyzed through the events. That is, the writer does not convey the character of Shah Ismail directly to us. Our research containing Introduction, Chapter, Conclusion and Bibliography aims to analyze Tulbentchi's historical novel called "Shah Ismail". In addition to the analysis of the novel, the chapter also contains information about Tulbentchi and Shah Ismail. The purpose of the research is to show the attitude to the character of Shah Ismail in Turkish literature. The research work includes an analysis of the novel "Shah Ismail". Various written sources have also been used.

Keywords: The Safavids, Shah Ismail, Historical Novel, History.

Ясимин Рахми кызы Мейдан

**АНАЛИЗ ОБРАЗА ШАХ ИСМАИЛА В "ШАХ ИСМАИЛЕ"
ФЕРИДУНА ФАЗИЛА ТУЛБЕНТЧИ**

Резюме

Шах Исмаил как историческая личность - один из главных героев современных исторических романов. Исторические романы о Шахе Исмаиле написаны как в азербайджанской, так и в турецкой литературе. Шах Исмаил - историческая личность, родившаяся в Ардебиле, Южный Азербайджан. Он известен как основатель государства Сефевидов. Его победы в битвах могут изменить его характер. Из-за побед он мало-помалу становится высокомерным. Эти и другие личные качества нашли отражение в исторических романах. Фарман Каримзаде, Азиза Джафарзаде, Алиса Ниджат - известные писатели азербайджанской литературы, связанные с Шахом Исмаилом. В турецкой литературе такие писатели, как Реха Чамуроглу, Искендер Пала, Туфан Гундуз, затронули тему шаха Исмаила. Работы каждого из них - ценное сокровище. Одним из исторических романов, написанных об этом историческом деятеле, основателе государства Сефевидов, является исторического романа Тулбентчи под названием «Шах Исмаил». Роман отражает личные качества шаха Исмаила. Главный герой романа - Шах Исмаил. Однако характер шаха Исмаила анализируется через события. То есть писатель не передает нам характер Шаха Исмаила напрямую. Наше исследование, содержащее введение, главу, заключение и библиографию, направлено на анализ исторического романа Тулбентчи под названием «Шах Исмаил». Помимо анализа романа, глава также содержит информацию о Тулбентчи и Шахе Исмаиле. Цель исследования - показать отношение к персонажу Шаха Исмаила в турецкой литературе. В исследовательскую работу входит анализ романа «Шах Исмаил». Также использовались различные письменные источники.

Ключевые слова: Сефевиды, Шах Исмаил, Исторический роман, История.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: akademik İsa Həbibbəyli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ABDUNOVA MƏTANƏT

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Email: abdunovametanet@gmail.com

MÜƏLLİM FƏALİYYƏTİNDƏ PEŞƏKARLIQ VƏ PEDAQOJI SƏRİŞTƏLİLİK

XÜLASƏ

Məqalədə təhsil prosesinin əsas subyekti olan müəllimlik peşəsinin əhəmiyyətindən, müasir dövrdə sosial-iqtisadi, siyasi cəhətdən inkişafda olan ölkəmiz üçün yüksək təhsil səviyyəsinə malik peşəkar kadrların yetişməsində əsaslı rolu olan müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətindən bəhs edilmişdir. Gənc nəslin nümunəvi tədris, təlim və tərbiyəsinə yönəlmiş fəaliyyət pedaqoji fəaliyyətdir. Pedaqoji fəaliyyətin aktiv siması olan müəllimin müasir dövrdə yetişən nəslin üzərində sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdislərin, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin məqsədyönlü və mütəşəkkil aşılmasına istiqamətlənən peşə fəallığı müasir cəmiyyətin və təhsilin inkişafına təkan verən ana xətdir.

Ailədən sonra ən kiçik sosial mühit hesab edilən sinif otaqları hər bir fərd üçün sadəcə bilik mənbəyi deyil, həmçinin cəmiyyətə faydalı bir şəxsiyyət kimi formalaşmağında təməl rolunu oynayan əsaslı faktordur. Bu səbəbdən yaxşı müəllim üçün akademik və didaktik qabiliyyətlərlə yanaşı, kommunikativ və perseptiv bacarıqlar da bir o qədər mühüm və məsuliyyətli tələblər sırasındadır. Müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin mühüm aspektlərindən biri də şagird tərbiyəsində iştirakıdır. Tədris etdiyi fəndən asılı olmayaraq hər bir müəllim bir pedaqoqdur. Tərbiyə isə fasiləsiz davam edən bir proses olmaqla necə deyirlər “beşikdən məzara qədər” davam edir. Şəxsiyyətin tərbiyə prosesində müəyyən dövrə qədər yalnız valideynlər iştirak etsə də, tədris yaş dövrünə gəldikdə isə bu mühüm və həyati prosesdə müəllim də bir pedaqoq olaraq onlarla vəhdətdə paralel söz sahibi ola bilir. Şagirdlərdə bir tərəfdən elmi dünyagörüşünün formalaşmasında, digər tərəfdənsə əqli, fiziki, əxlaqi, estetik, əmək, ekoloji, hüquqi, iqtisadi və digər tərbiyə növlərinin formalaşdırılması üçün müəllim peşəkar priyomlar istifadə etməlidir. Bunların hər biri ayrı-ayrılıqda şagird şəxsiyyətinin yüksək səviyyədə formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütün peşəkar pedaqoqlar, ədəbiyyat müəllimləri hər bir şagirdindən humanist bir insan, şəxsiyyət yaratmağa çalışır. Humanist insan sadəcə ölkəsinə qarşı deyil, bütün insanlığa qarşı məsuliyyət təfəkküründə olan bir vətəndaşdır. Ona görə, vətənpərvər insan yetişdirmək üçün düzgün vətəndaş olmağın yollarını araşdırmaq lazımdır.

Açar sözlər: müəllim, peşəkarlıq, tədris, tərbiyə, pedaqoji fəaliyyət

Giriş. Elm və texnikanın inkişafı, təhsilimizin dünya təhsil sisteminə inteqrasiya etdiyi bir dövrdə hər bir fənnin düzgün tədrisi insan, vətəndaş, mütəxəssis hazırlığında mühüm rol oynayır. İstər təbiət elmlərinin, istərsə də humanitar elmlərin tədrisində elmi-nəzəri biliklərlə yanaşı, müəllimdən fərdi professional keyfiyyətlər də tələb olunur. Akademik bilikləri, didaktik və perseptiv qabiliyyətləri lazımi səviyyədə olan müəllimlər ibtidai siniflərdən başlayaraq, şagirdlərdə bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşmasında və onların gələcəkdə yüksək mənəviyyətli insan və ixtisaslı kadr kimi elmin istənilən sahəsində uğurlar qazanmasında önəmli faktordur.

Ədəbiyyat fənninin tədrisi metodikası ədəbi nümunələrin tədrisi, təhlili və ədəbiyyatşünaslıqla bağlı nəzəri məlumatların çatdırılması ilə yanaşı, həm də şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında, mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnməsində əvəzsiz rola malikdir. Digər fənlərdə olduğu kimi, ədəbiyyat fənninin tədrisinin də - özünəməxsus metodları vardır. Bu metodlar aşağı siniflərdən yuxarı siniflərə doğru getdikcə mövzulara uyğun şəkildə dəyişir. V-VIII siniflərin oxu dərslərində əsas məqsəd şagirdləri Azərbaycan ədəbiyyatının klassikləri və onların əsərləri ilə tanış etmək, təlim metodlarından və priyomlardan səmərəli istifadə edərək əsərlərin mənimsənilməsinə, onlardan çıxarılan nəticələrin dərk edilməsinə təmin etməkdir. Bütün bunlar ədəbiyyatın tədrisi zamanı onun metodikasının düzgün qurulmasının əhəmiyyətini təsdiq edir. Böyük rus metodisti V.V.Qolubkov yazır: “Ədəbiyyat metodikasının öyrənmə obyektini ədəbiyyatın spesifik xüsusiyyətləri, onun yaranma yolları, daxili qanunları deyil, pedaqoji prosesdir. Yəni məktəbdə ədəbiyyat dərslərində şagirdlə müəllimin qarşılıqlı əlaqəsi və təhsil, təlim-tərbiyəsinə bədii material üzərində aparılan qanunauyğun fəaliyyətdir”.

“Ədəbiyyatın tədrisi metodikasını öyrənmədən

- Ədəbiyyat tədrisinin məqsəd və vəzifələrini, tədrisi tarixini;
- Ədəbiyyat fənninin məzmun və strukturunu;
- Orta məktəbin ədəbiyyatdan proqram materiallarının (ədəbi əsərlərin, ədəbiyyat nəzəriyyəsinin, icmal materiallarının, sənətkarın həyatı və yaradıcılıqlarına dair məlumatların, nitq inkişafı işlərinin) təlim-tərbiyəvi əhəmiyyətini və tədrisi yollarını;
- Ədəbiyyatdan sinifdən xaric və məktəbdən kənar işlərin məzmunu və təşkili yollarını
- Əyani və texniki vasitələrin, internet resurslarının dərslərə gətirilmə qaydalarını;
- Ədəbiyyat üzrə fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya məsələlərinə necə nail olmağı və s. məsələləri bilmək mümkün deyildir.” [1, s. 9]

Müasir dövrdə təhsil müəssisələrində avtoritar metodika artıq əməkdaşlıq, dioloji təlim metodikası ilə əvəzlənir. Təlimdə öyrədənin rolu dəyişir, bilikləri hazır formada vermək funksiyası yüksək nəticə vermir. Müəllim fasilitator-bələdçi rolunda

çıxış edir, şagird və ya tələbə isə həm öz aralarında, həm də öyrədənə əməkdaşlıq edir və müstəqil tədqiqat apara bilir. Lakin onu da qeyd edək ki, aparılan müşahidələr göstərir ki, digər fənlər kimi, ədəbiyyat fənninin tədrisində də ənənəvi üsulla dərs keçən bəzi müəllimlər hələ də dərslərdə dinamizmə yer ayırmayıblar. Onlar metodiki fəaliyyətlərində təlim-tərbiyə işini təkmilləşdirməyə, tələbələrə təlim prosesinin bərabərhüquqlu tədqiqatçısına çevirməyə, ədəbi əsərlərin təhlilini diskussiya və qarşılıqlı əməkdaşlığa əsaslanan dialoq üzərində qurmaqla həyata keçirməyə cəhd etmirlər. Bu da şagirdə ədəbi əsərlərinin kortəbii öyrənilməsi və şagirdin istər mənəvi-əxlaqi, vətəndaşlıq tərbiyəsində, istərsə də estetik zövqünün formalaşmasında ciddi əksiklik yarada bilər.

Gənc nəslin nümunəvi tədris, təlim və tərbiyəsinə yönəlmiş fəaliyyət pedaqoji fəaliyyətdir. Pedaqoji fəaliyyətin aktiv siması olan müəllimin müasir dövrdə yetişən nəslin üzərində sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdislərin, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin məqsədyönlü və mütəşəkkil aşılmasına istiqamətlənən peşə fəallığı müasir cəmiyyətin və təhsilin inkişafına təkan verən ana xətdir.

Pedaqoji fəaliyyətinin peşəkarlığı üçün zəruri amillərdən biri də müəllim – şagird münasibətlərində müəllimin emosional-iradi keyfiyyətlərini xarakterizə edən pedaqoji qabiliyyətlərə sahib olmasıdır. Peşəkar müəllim olmaq, ilk növbədə akademik qabiliyyət tələb edir. Belə ki, müəllim tədris etdiyi fənlə əlaqəli elmi biliklərə dərinlən yiyələnə bilər və bu sinif və dərs idarəsində onun üçün özünə güvənin əsas təminatıdır. Lakin müəllimin peşəkar fəaliyyətinin keyfiyyəti təkcə elmi bilik və bacarıqların tamlığı ilə ölçülmür. Digər vacib amillərdən biri də əldə olunmuş bacarıqlardan mümkün pedaqoji situasiyalarda səmərəli istifadə etmək, məlumatları müxtəlif optimal üsullarla şagirdlərə çatdırmaq üçün həmçinin ötürücülük bacarığına malik olmaqdır. Öz didaktik qabiliyyəti hesabına öyrənənin yanında duraraq, üzərində öyrədici funksiya daşıdığı bilməlidir. “Didaktik qabiliyyətlər müəllimin zəruri məlumatlarını şagirdlərə çatdırmaqla, materialı uşaqların səviyyələrinə uyğunlaşdırmaqla onlara çatdırmaq, material və ya problemi aydın və anlayışlı şəkildə təqdim etmək, fənnə qarşı maraq oyatmaq, şagirdlərdə fəal, müstəqil fikir yarada bilmək qabiliyyətlərindən ibarətdir.” [2, s.183]

Ailədən sonra ən kiçik sosial mühit hesab edilən sinif otaqları hər bir fərd üçün sadəcə bilik mənbəyi deyil, həmçinin cəmiyyətə faydalı bir şəxsiyyət kimi formalaşmağında təməl rolunu oynayan əsaslı faktordur. Bu səbəbdən yaxşı müəllim üçün akademik və didaktik qabiliyyətlərlə yanaşı, kommunikativ və perseptiv bacarıqlar da bir o qədər mühüm və məsuliyyətli tələblər sırasındadır. “Kommunikativ qabiliyyətlərə şagirdlərlə ünsiyyətə qabiliyyət, onların yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq bacarığı, şagirdlərə pedaqoji nöqtəyi-nəzərdən məqsədmüvafiq qarşılıqlı əlaqə yarada bilmək bacarığı aiddir.” [2, s.184] Lakin onu qeyd etmək lazımdır ki, müəllim bu kommunikasiyanın balansını qorumaq lazımdır. O, şagird üzərində statusunu hiss etdirəcək ciddiliyə malik olmaqla şagirdin dərslərdə nizam-intizamı və özünü idarəetmə öhdəliyinin yaranmasına vəs ilə olacaqdır. Eyni

zamanda o, şagirdin daxili dünyasına nüfuz edə biləcək, müəyyən sərhəd daxilində səmimi bir bağ qura bilər. Perseptiv qabiliyyət dedikdə isə şagirdin psixologiyasını, psixi vəziyyətini pedaqoji müşahidə nəticəsində anlama, qavrama, izah və şərh qabiliyyətləri nəzərdə tutulur. Bunlar peşəkar və səmərəli pedaqoji fəaliyyət üçün vacib olan yüksək həssaslıq, humanizm, peşə mədəniyyəti kimi zəruri amillərlə xarakterizə olunur.

Müasir dövrdə tədrislə bağlı əsas məsələlərdən biri də dərslərin ədəbi üsullarla gedişatında mövcud olan nöqsanlarının aradan qaldırılması və hansı parametrlərlə səciyyələnməsi problemidir. Pedaqogika elmi tarixində məşhur didaktiklər zaman-zaman belə problemlərin araşdırılması ilə bağlı xeyli tədqiqatlar aparmışlar. B.P.Yesipov, İ.T.Oqorodnikov, İ.Y.Lerner, M.A.Danilov, Azərbaycan pedaqoqlarından M.İsmixanov, M.Ə.Muradxanov, M.M.Mehdizadə, B.Y.Bəşirov və digərləri bu sahədə vacib, aktual fikirlər söyləmişdir. Aparılan məqsədyönlü nəzəri tədqiqatlar və məktəblərdə praktik təcrübələr dərslərin prosesində interaktiv təlim metodlarından istifadə edilməsinə əhəmiyyəti artırır. Təlim prosesi üçün fəallıq – dərslərdə sual-cavab, düşünmək, fikirləşmək, müstəqil fikirlərə, müstəqil tədqiqata önəmin verilməsi mükəmməl təhsilin əsas prioritetlərindəndir.

Fəal-interaktiv təlimin əsas məqsədi şagirdin tərbiyəsinin fəallığının təmin edilməsi və ədəbi metodun quru didaktizmini aradan qaldırmaqdır. “Şagirdləri daha çox informasiyalarla tanış etməyə, lazım olmayan, ikinci dərəcəli materiallarla yükləməyə məcbur edən təlimdən fərqli olaraq, onların mücərrəd tərbiyəsinə, mühakimə qabiliyyətini, düşüncəsini inkişaf etdirən, məntiqi, yaradıcı və tənqidi tərbiyəsinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələndirilməsinə yönəldilən təlim müəllimlərin ustalıq səviyyəsinin yüksəldilməsini geniş imkanlar yaradır. Öyrənməklə yanaşı tədqiqatçılıq, düşünmək, axtarmaq, tapmaq imkanlarının genişləndirilməsinə yönəldilən belə fəaliyyətlə məşğul olmaq müəllimi əsl novator müəllimə çevirir.” [3, s. 55]

Müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin mühüm aspektlərindən biri də şagirdin tərbiyəsinə iştirakıdır. Tədris etdiyi fəndən asılı olmayaraq hər bir müəllim bir pedaqoqdur. Təbiyə isə fasiləsiz davam edən bir proses olmaqla necə deyirlər “beşikdən məzarə qədər” davam edir. Şəxsiyyətin tərbiyə prosesində müəyyən dövrə qədər yalnız valideynlər iştirak etsə də, tədris yaş dövrünə gəldikdə isə bu mühüm və həyati prosesdə müəllim də bir pedaqoq olaraq onlarla vəhdətdə paralel söz sahibi ola bilər. Şagirdlərdə bir tərəfdən elmi dünyagörüşünün formalaşmasında, digər tərəfdənsə əqli, fiziki, əxlaqi, estetik, əmək, ekoloji, hüquqi, iqtisadi və digər tərbiyə növlərinin formalaşdırılması üçün müəllim peşəkar priyomlar istifadə etməlidir. Bunların hər biri ayrı-ayrılıqda şagirdin şəxsiyyətinin yüksək səviyyədə formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Elmi dünyagörüşü reallıqlara, düzgün biliklərə, zəkaya, elmin nailiyyətlərinə əsaslanır, xalqın həyati mənafeələrini və ümumbəşəri dəyərləri dolğun şəkildə ifadə edir. Elmi dünyagörüşünə yiyələnmiş adam ilk növbədə əqlinin qüdrətinə arxalanır, həyata, gələcəyə, qurub yaratmağa

möhkəm etiqad bəsləyir, əqidəsi (məsləki) uğrunda fəal mübarizə aparır, müxtəlif xarakterli hadisələrin mahiyyətini, ayrı-ayrı vəziyyətdən səmərəli çıxış yolunu, özünün cəmiyyətdəki yerini və sair belə həyatı məsələləri düzgün qiymətləndirməyi bacarır” [4, s.63]

Məktəblərdə təlim-tərbiyə işləri müəllim kollektivi tərəfindən elə qurulmalıdır ki, digər mənəvi keyfiyyətlərlə bərabər, şagirdlərdə dostluq və yoldaşlıq keyfiyyətlərinin möhkəmlənməsi istiqamətində nəticələr əldə edilsin. Xüsusən ədəbiyyat fənninin tədrisində bu sahədə müəllim üçün daha uyğun şərait yarana bilər. Belə ki, dostluq və yoldaşlıq mövzusunə həsr olunmuş elmi və bədii əsərlərin müzakirəsi zamanı uyğun söhbətlər aparıla, “Dost dar gündə tanınar”, “Dostun varsa candan, qorxma cahandan”, “Dost dostu tən görə, tən olmasa gen görə”, “Dostluq təmiz qızıldan hazırlanan qab kimidir; gec sınar, tez bərpa edilir”, “Saxta dostluq saxsı qaba oxşar, əl dəyməmiş sınar, bir daha bitməz” kimi atalar sözləri, hikmətli sözlərdən, aforizmlərdən istifadə edilə, bədii-tarixi ədəbiyyatdan nümunələr gətirə bilər. Eyni zamanda digər fənnlərdə də müəllimlər şagirdləri ictimai-faydalı əməkdə birgə fəaliyyətə yönləndirməli, kütləvi tədbirlərdə (bayram şənliklərində, iməciliklərdə, müzakirələrdə, ekskursiyalarda) birgə iştirak etmələrinə şərait yaratmalıdır. Bu şagirdə bir tərəfdən kollektivdə iştirak, özünüidarəetmə, sosial mühit təcrübəsi yaratmaqla yanaşı, digər tərəfdən də dostluq və yoldaşlıq fonunda birgə fəaliyyət bacarıqları aşılaya bilər. “Qarşısına qoyulmuş vəzifələri lazımi səviyyədə yerinə yetirməkdən ötrü məktəb bütün tərbiyə işini həyatla əlaqələndirmək zəminində inkişaf qanunlarını şagirdlərə başa salmağa, onları xalqımızın mütərəqqi adət və ənənələri ruhunda formalaşdırmağa, uşaqlara vətənpərvərlik hissini inkişaf etdirməyə xüsusi fikir verir: Gənc nəslin şüurunda yad təsirlərin, mürtəcə ideologiyanın yol tapmasına imkan vermir, məktəbliləri ümumbəşəri əxlaq normalarına alışdırır və həmin normalara zidd təzahürlərə qarşı qətiyyətlə mübarizə aparmağı onlara öyrədir. Bu məqsədlə məktəb həm tədris fənlərinin imkanlarından, həm də dərsləndirici tədbirlər sistemindən bol-bol istifadə edir.” [1, s.240]

Dərs prosesinin düzgün aparılması və mövcud mövzunun bütün dərinliklərinin şagird təfəkküründə aydınlanması üçün ədəbiyyat müəllimi müəyyən əsərin təhlilindən öncə motivasiya qurmalıdır. Motivasiyanı yaradarkən mövzuya aid anlayışları əks etdirəcək müəyyən rəmzi materiallardan istifadə edilə bilər. Bunlara rəsm, qrafika, təqdimat, şeir parçası, musiqi və s. aid ola bilər. Müəllimin şagirdlərə çatdırmaq istədiyi əsas ideya motivasiya vasitəsilə olmalıdır. Və bu vasitə ilə uşaqlar yönləndirilməlidir. Müəllimin düşüncəsində həmin anlayışlarla bağlı müxtəlif stereotiplər ola bilər. Lakin mütləq deyil ki, müəllim sırf o cümlələrlə və fikirlərlə davam etməlidir. Buna görə də müəllim şagirdlərin şəxsi təfəkkürünü yoxlamaq üçün onlara müəyyən şərait yarada bilməli, fikirlərini ifadə etmək üçün şans

Təhsil prosesində “müəllim-müəllim”, “şagird-şagird”, “müəllim-şagird” tipli münasibətlər şəbəkəsi mövcuddur. Lakin məktəbin münasibətlər şəbəkəsində mərkəzi və sistemləşdirici münasibətlər “müəllim-valideyn” münasibətləri sayılır.

Şagird təfəkkürünün inkişafının təmin edilməsində, pedaqoji prosesin səmərəliliyini artırılmasında valideynlərin və müəllimlərin səylərinin birləşdirmə mexanizmlərinin tapılması böyük əhəmiyyət daşıyır. Müəllim-valideyn münasibətlərinin humanistləşdirilməsi əhəmiyyətli bir məqsədə – şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasına, mənəvi-əxlaqi inkişafına, özünüaktuallaşdırması üçün mövcud şəraitin təmin edilməsinə xidmət edir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında təhsildə sistemli, kardinal islahatlar aparıldığı bir mərhələdə islahatların məzmununa məktəbin valideynlər və ictimaiyyətlə əlaqələrinin qurulması strategiyasını da əlavə etmək əhəmiyyətlidir. Valideynlərin təhsil-tərbiyə prosesində iştirakını təmin etmək məqsədilə bir çox dünya ölkələrində Valideyn-Müəllim Assosiasiyaları yaradılmışdır. Amerika Birləşmiş Ştatlarında bu tip assosiasiyalar artıq 100 ilə yaxındır ki, fəaliyyət göstərir. Bizə görə, respublikamızda da hər bir məktəbdə yerli Valideyn – Müəllim Assosiasiyaları, yəni müəllimlərin və valideynlərin şagird təlim-tərbiyəsində ortaqların iştirakını təmin edən birliklər yaradılması şəraiti mövcuddur.

Bütün peşəkar pedaqoqlar, ədəbiyyat müəllimləri hər bir şagirdindən humanist bir insan, şəxsiyyət yaratmağa çalışır. Humanist insan sadəcə ölkəsinə qarşı deyil, bütün insanlığa qarşı məsuliyyət təfəkküründə olan bir vətəndaşdır. Ona görə, vətənpərvər insan yetişdirmək üçün düzgün vətəndaş olmağın yollarını araşdırmaq lazımdır. Azərbaycanın əsl vətəndaş şairi olan Bəxtiyar Vahabzadənin “Vətəndaş” şeiri sitatımıza əsl nümunə ola bilər:

“Vətəndaş! Nə gözəl səslənir bu söz,
Yeni – iki cahanda bir ürəyik biz.
Gücsüzük, bir heçik sən də, mən də tək,
Vətənə güvənib olduq Vətəndaş.
Mənim ürəyimi qanatsın gərək,
Sənin dırnağına dəyən çırtma daş. [5, s.68]

Humanist vətəndaş hadisələrə dünya və insanlıq gözüylə baxan və gələcək nəsillərə rahat yaşana biləcək bir dünya ötürmək istəyən universal, dünyəvi şəxsiyyətdir. Müasir dövrdə humanist vətəndaş yetişdirilməsi mövzusunun araşdırılması təhsil sistemimiz üçün çox vacib, gərəkli bir haldır. Çünki təhsilin ümumi məqsədi, şəxsiyyətin içində yaşadığı cəmiyyətə sağlam şəkildə uyğunlaşmasına yardım etməkdir. Bir şagirdin demokratik, insan hüquqlarına hörmət və humanist baxış istiqamətinə sahib bir şəkildə yetişə bilməsi üçün məktəblərdə qarşılıqlı güvənin hakim olduğu, şagirdin öyrənməsinə və sosial inkişafına kömək edən, bütün şagird – müəllim kollektivinin bir-birlərinə, fikirlərinə hörmət göstərdiyi, duyğusal, fiziki, əxlaqi, psixi inkişafına istiqamətlənən bir mühit olmalıdır. Başqa bir cümləylə desək, xüsusən ədəbiyyat müəlliminin əsas məqsədi əsl “dünyəvi vətəndaş” yetişdirmək olmalıdır.

Nəticə. Apardığımız tədqiqatlar nəticəsində biz müəllimlik kimi məsuliyyətli və ali sənətin əhəmiyyətini, istənilən peşəyə sahib hər bir şəxsiyyətin həyatında danılmaz rolunu bir daha təsdiq etdik. Pedaqogika tarixində müəllimlik peşəsi, müəllim hüquqları, vəzifələri, müəllimin səciyyəvi xüsusiyyətləri, pedaqoji prinsipləri, müəllimlik peşəsinə verilən pedaqoji tələblər və ən əsası müəllim-şagird münasibətləri həmişə araşdırılmış, müasir dövrdə ənənəvi üsulların mənfi cəhətlərinin aradan götürülməsi və bunların yeni pedaqoji təcrübələrlə, müasir təlim texnologiyaları ilə əvəzlənməsi sahəsində istər nəzəri, istər praktiki cəhətdən mühüm addımlar atılmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əliheydər Həşimov, Fərahim Sadıqov, Pedaqogika, Tərbiyə nəzəriyyəsinə dair mühazirələr. Bakı, 1995
2. Fəxrəddin Yusifov, Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2017
3. Firəduun Nadir oğlu İbrahimov, Rüşət Lətif oğlu Hüseynzadə, Pedaqogika, Dərslik, II cild. Bakı, 2012
4. Museyib İlyasov, Müəllimin peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyinin müasir problemləri. Bakı, 2018
5. Soltan Əliyev, Bilal Həsənov, Aynur Mustafayeva, Sədaqət Məmmədova, Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün “Ədəbiyyat” fənni üzrə dərslik, Bakı, 2018

МАТАНАТ АБДИНОВА

ПРОФЕССИОНАЛИЗМ И ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается важность профессии учителя как основного предмета образовательного процесса и педагогической деятельности учителей, играющих решающую роль в формировании профессиональных кадров с высоким уровнем образования для нашей социально-экономической и политически развивающейся страны. Деятельность, направленная на примерное обучение, педагогику и воспитание подрастающего поколения, является педагогической деятельностью. Профессиональная деятельность учителя, активного человека в педагогической деятельности по целенаправленному привитию знаний, умений и навыков, нравственных качеств поколению современного периода является основным направлением, которое способствует развитию современного общества и образования.

Классные комнаты, рассматриваемые как небольшая социальная среда рядом с семьей, являются не только источником знаний для человека, но и

существенным фактором его развития как хорошей личности. Поэтому для хорошего учителя наряду с академическими и дидактическими навыками большое значение имеют коммуникативные и перцептивные способности. Одним из основных аспектов педагогической деятельности является участие учителя в воспитании учеников. Каждый учитель - педагог, независимо от предмета, который он преподаёт. Воспитание - это непрерывный процесс, как говорится, «от колыбели до могилы».

Хотя на определённый период в процессе развития личности участвуют только родители, но на образовательном этапе учитель как педагог участвует и в этом важном и жизненно важном процессе. Педагог должен использовать профессиональные приёмы для формирования научного мировоззрения учеников, с другой стороны, для формирования умственного, физического, нравственного, эстетического, трудового, экологического, правового, экономического и других видов образования. Все эти факторы важны для развития личности каждого ученика. Все профессиональные педагоги и учителя литературы стараются создать гуманного человека. Гуманист - это гражданин, который несёт ответственность не только за свою страну, но и за все человечество. Поэтому, чтобы стать патриотом, необходимо найти способы быть хорошим гражданином.

Ключевые слова: педагог, профессионализм, обучение, воспитание, педагогическая деятельность

MATANAT ABDUNOVA

PROFESSIONALISM AND PEDAGOGICAL COMPETENCE IN PEDAGOGICAL ACTIVITY

ABSTRACT

In the article is dealt with the importance of teaching profession that is the main subject of the educational process and pedagogical activity of teachers who play a main role in the development of professional staff with a high level of education for our socio-economically and politically developing country. The activity aimed at exemplary teaching, pedagogics and nurture of the young generation is a pedagogical activity. The professional activity of a teacher, an active person in pedagogical activity for inculcating knowledge, skills and habits, moral qualities to the generation of modern period purposefully is the main direction that contributes to the development of modern society and education. Classrooms considered as a small social environment beside the family, is not only a source of knowledge for an individual, but also a substantial factor for his development as a good personality.

Therefore, for a good teacher along with the academic and didactic skills, communicative and perceptive abilities are considerably important. One of the main aspects of pedagogical activity is teacher's participation in nurturing the pupils. Every teacher is a pedagogue, regardless of the subject he/she teaches.

Nurture is a continuous process - as the saying goes "from the cradle to the grave".

Although only parents are involved in the development process of a personality for a certain period, but in the educational stage, a teacher as a pedagogue participates in that important and vital process too. The teacher should use professional techniques to form the scientific worldview of pupils, on the other hand, to form mental, physical, moral, aesthetic, labor, environmental, legal, economic and other types of education. All of these factors are important in the development of every pupil's personality. All professional pedagogues and literature teachers try to create a humane person. A humanist is a citizen who is responsible not only for his country, but for all humanity. Therefore, in order to make a patriotic person, it is necessary to find out ways of being a good citizen.

Keywords: teacher, professionalism, teaching, nurture, pedagogical activity

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor Abdullayeva Mətanət Əli qızı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

AYDAN ƏHMƏDOVA

ADPU

aydan.ehmedova.96@list.ru

V-IX SİNIFLƏRDƏ EPİK ƏSƏRLƏRİN MÜQAYISƏLİ TƏHLİLİ XÜLASƏ

V sinifdən IX sinfə kimi ədəbiyyat dərsliklərində epik əsərlərə geniş yer verilmişdir. Bədii əsərlərin daha yaxşı mənimsənilməsi üçün onların təhlil edilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Əsərin təhlili zamanı müqayisə priyomundan da istifadə olunur. Müqayisə priyomunun həm didaktik, həm də məntiqi əhəmiyyəti vardır. Ona görə ki, müqayisə priyomundan bütün fənlərin tədrisində istifadə edilir və şagirdlərdə düzgün mühakimə yürütmək bacarığını formalaşdırır. Epik əsərlərin təhlilində də bu priyomdan istifadə edilir. Epik əsərlərdə surətlər daha ön planda olur və surətlərin eyni əsaslarla müqayisə edilməsi onların səciyyəvi cəhətlərini, oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini ortaya çıxardır. Surətlərin səciyyəvi cəhətlərini ortaya çıxardarkən onların dünyagörüşünün, əsərdəki mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi olduqca önəmlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, aşağı siniflərdə şagirdlər surətləri bir-birilə müqayisə etməyə böyük həvəs göstərirlər. Müəllim şagirdləri müqayisə priyomundan düzgün şəkildə istifadə etməyə yönləndirməli, surətləri müqayisə etməyə yönəldəcək tapşırıqlar və suallar seçməlidir. Müəllim şagirdlərdə müqayisə bacarığını yaratmaq üçün elə əsərlər seçməlidir ki, o müqayisə etmək zərurəti yaratsın.

Epik əsərlərin müqayisəli təhlili zamanı bir sıra məsələləri də nəzərə almaq lazımdır. Janr xüsusiyyətlərini nəzərə almaq, müqayisə olunacaq əsərləri, obrazları düzgün seçmək olduqca önəmlidir. Bundan əlavə əsərlərin müqayisəli təhlili zamanı yeni təlim metodlarından istifadə etmək şagirdlərdə müqayisəyə həvəs oyadacaqdır. Venn diaqramı, müqayisə cədvəli və başqa təlim metodlarından istifadə olunması müqayisə üçün olduqca əlverişlidir.

Açar sözlər: epik, müqayisə, təhlil, metod, ədəbiyyat.

Bədii əsərlərin daha yaxşı mənimsənilməsi üçün onların təhlil edilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Ədəbiyyat fənni kurikulumunda bədii əsərin təhlili üzrə işin 1.2. əsas standartının 1.2.1., 1.2.2., 1.2.3., 1.2.4. alt standartları ilə müəyyənləşdirilməsi və təlim nəticələrinin qeyd olunması, ədəbiyyat fənnindən metodik vəsaitdə müəllimlər üçün təhlil üzrə iş haqqında məlumatların olması, müasir ədəbiyyat dərsliklərində şagirdləri təhlilə sövq edəcək tapşırıqların və “Araşdırın. Fikirləşin. Cavab verin” başlığı altında sualların verilməsi əsərlərin təhlili üçün istiqamətləndirici rol oynayır. Əsərin təhlili zamanı müqayisə priyomundan da istifadə edilir. Burada belə bir sual ortaya çıxır ki, müqayisə priyomu nədir? Təlim priyomları şagird fəaliyyətinin idarəolunan bir prosesə çevrilməsində böyük rol oynayır. Təlim priyomları şagirdləri daha müstəqil fəaliyyətə sövq edir və şagirdlərin aktivliyini təmin edir. Müqayisə

priyomu da bunlardan biridir. Bu priyomdan istifadə zamanı şagirdlərin müqayisə etdikləri obyektlər haqqındakı bilikləri daha da konkretləşir. Bu da şagirdlərin təfəkkürünün inkişafına yol açır. Ona görə ki, müqayisə olunan obyektlər arasında ortaya çıxan fərqlər və ya oxşarlıqlar o obyektlərin daha yaxşı yadda saxlanılmasına səbəb olur. Müqayisə priyomunun əsas xüsusiyyətlərindən biri onun məntiqiliyidir. Çünki müqayisə məntiqi cəhətdən mümkün olan obyektlər üzərində aparılır.

Prof. N.Kazımov müqayisə priyomu haqqında yazır: “Bizcə müqayisə priyomunu üç növə ayırmaq olar. 1) tam müqayisə, 2) tutuşdurma, 3) qarşılaşdırma. Birinci halda müəllim həm oxşar, həm də fərq əlamətlərini, ikinci halda yalnız oxşar əlamətləri, üçüncü halda isə yalnız fərq əlamətlərini aşkara çıxarmağa çalışır. Tədris işində müqayisə priyomunun hər üç növündən yeri gəldikcə istifadə etmək lazımdır.” [1, s.68]

Müqayisə priyomundan istifadə həm də şagirdlərin dərstdə fəallığının artmasına səbəb olur. Müəllim çalışmalıdır ki, şagirdlərdə müqayisə bacarıqları formalaşdırsın. Şagirdlərdə bu bacarıqlar birdən-birə formalaşmır, bu tədricən baş verən prosesdir. Bu zaman belə bir sual yaranır ki, şagirdlərdə müqayisə bacarıqlarını necə yaratmaq olar? Burada ən önəmli vəzifə müəllimin üzərinə düşür. Bizlər bilirik ki, insanda bir bacarığın formalaşması o sahədə görülən praktik işdən və müstəqil fəaliyyətdən asılıdır. Bir sözlə, müəllim müqayisə üsulunu sinifdə tətbiq etməklə bu bacarığın formalaşmasına nail ola bilər. Bunun üçün müəllim müqayisə olunacaq mövzuları, surətləri düzgün seçməli, şagirdləri müqayisəyə sövq edəcək sual və tapşırıqlardan, yeni təlim metodlarından (Venn diaqramı, müqayisə cədvəli) istifadə etməlidir.

Epik əsərlərin təhlilində də müqayisə priyomundan istifadə olunur. Epik növdə olan əsərlərdə yazıçı müəyyən hadisə və ya əhvalatı təhkiyə yolu ilə oxucuya çatdırır. Yazıçı epik növün müxtəlif janrlarına (təmsil, hekayə, roman, povest, poema) müraciət etməklə həyat hadisələrini ətraflı şəkildə təsvir edir. Lirik və dramatik növdə olduğu kimi, epik növdə yazılmış əsərlərə də ədəbiyyat dərsliklərində geniş yer verilmişdir. Epik növün V sinifdə əfsanə, nağıl, təmsil, hekayə, VI və VII sinifdə əfsanə, nağıl, təmsil, hekayə, dastan, VIII sinifdə hekayə, dastan, poema, IX sinifdə hekayə, poema, roman, povest janrları tədris olunur.

Epik əsərlərdə surətlər daha ön planda olur. Yazıçı surətlər vasitəsilə əsərin ideyasını oxucuya çatdırır. Hər bir surətin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Surətlər ayrı-ayrılıqda təhlil edilməklə yanaşı, yeri gəldikdə müqayisəli şəkildə də təhlil edilməlidir. Ona görə ki, müqayisəli təhlil surətlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaqda olduqca əhəmiyyətli rola malikdir. Müəllim şagirdlərə surətlərin müqayisəli təhlili üçün yol göstərməlidir.

Camal Əhmədov müqayisənin surətlərin təhlilində mühüm vasitə olduğunu qeyd edir və yazır: “Müqayisəni həm fərqli səciyyəli, həm də zidd səciyyəli surətlər üzrə aparmaq olar. Müsbət, yaxud mənfi səciyyəli surətləri müqayisə etməkdə məqsəd onların ümumi oxşar cəhətlərini və fərqli xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, həm də səciyyələrindəki fərqləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir” [2, s.313]

Şagirdlər obrazları səciyyələndirərkən onların tipik xüsusiyyətləri haqqında məlumatlı olmalıdır ki, onları düzgün şəkildə fərqləndirə bilsinlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müqayisə priyomundan ən çox obrazların öyrənilməsi zamanı istifadə olunur. Burada ən önəmli məsələlərdən biri də müqayisə olunacaq obrazların düzgün seçimidir. Soltan Hüseynoğlu bu barədə yazır: “Müqayisə üçün götürülən surətlərin düzgün seçilməməsi xarakterik nöqsanlardan biridir. İstənilən bədii obrazları bir-birilə müqayisə etməyin mümkün olduğunu düşünən müəllimlər də var. Surətlərin düzgün seçilməməsi bu əməliyyatın müvəffəqiyyətsiz olmasına, obrazlar haqqında dayaz, hətta bəzən yanlış təsəvvürün yaranmasına gətirib çıxarır.” [3, s.11]

Epik əsərlərin müəyyən janr xüsusiyyətlərinə əsasən müqayisəli təhlilinə nəzər yetirək. Təmsillərdə insana aid xüsusiyyətlər heyvan, əşya, təbiət surətlərinin üzərinə köçürülür və yazıçı bu surətlərin timsalında öz nəsihətamiz fikirlərini oxucuya çatdırır. Bu surətlərdən adətən biri mənfi, digəri isə müsbət olur. 7-ci sinifdə Hikmət Ziyanın “Kərgədan və qarışqa” təmsilindəki kərgədan və qarışqa obrazlarını müqayisəli təhlil etməklə kərgədanın tənbel, kobud, qarışqanın isə özünə inamlı, zəhmətsevər xarakteri ortaya çıxır. Şagirdlərdə müqayisə bacarığını formalaşdırmaq üçün onlara aşağıdakı suallar verilə bilər.

1. Kərgədan və qarışqa obrazının bir-birindən fərqli hansı cəhətləri var?
2. Tənbellik və əməksevərlik haqqında nə deyə bilərsiniz?
3. Sizin obrazlara münasibətiniz necədir?
4. “Tənbellik azar artırır, işləmək canı saf eylər ” atalar sözü ilə təmsildəki verilən ortaq fikir nədir?

Müqayisəli təhlildə, sadəcə, fərqli xüsusiyyətlərə deyil, oxşar xüsusiyyətlərə də yer verilir. Təmsildə bu xüsusiyyətlərin hər ikisi olduqda Venn diaqramından istifadə edilir.

Müqayisəli təhlil zamanı müqayisəyə uyğun obyektlərin seçilməsi başlıca şərtlərdən biridir. Məs: 5-ci sinifdə tədris olunan “Yetim İbrahimin nağılı” əsərində İbrahimi anası ilə müqayisə etmək heç bir əhəmiyyət kəsb etməyəcək, lakin İbrahimi ona qarşı olan qüvvələrlə, yəni tacirlə, padşahla müqayisə etmək daha məqsəduyğundur. Müqayisəyə uyğun obyektlər seçildikdən sonra, onları hansı əlamətlərinə görə müqayisə ediləcəyi də önəmlidir. Belə ki, düzgün obyektlər seçildikdən sonra onlar eyni əsaslar üzrə müqayisə olunmalıdır ki, aralarındakı fərq dəqiq şəkildə dərk oluna bilsin.

Yetim İbrahim – ağıllı, dürüst, səbirli və cəsarətlidir.

Tacir – hiyləgər, yalançı, səbrsiz və qorxaqdır.

Nümunədən də göründüyü kimi, İbrahim və tacir eyni əsaslar üzrə müqayisə edilir və fərqli xarakterləri ortaya çıxır.

Bir-biriyə oxşar xüsusiyyətlərə malik əsərlər də müqayisəli təhlilə cəlb olunurlar. Məs: 6-cı sinifdə “Ağıllı uşaq” xalq nağılı tədris olunarkən müəllim bu nağılın “Yetim İbrahimin nağılı” ilə müqayisəli təhlilini təşkil edə bilər. Əlbəttə ki, bu iki nağılın seçilməsində əsas səbəb ortaq xüsusiyyətlərinin olmasıdır. Hər iki nağılda

fərasəti ilə yaşıdan böyük işlər bacarmış, şər qüvvələri (padşah, xan, tacir, vəzir) öz ağılları ilə məğlub etmiş surətlər var. Eyni zamanda əsərdəki mənfi surətlərin oxşarlığı da bu iki nağılı müqayisəli təhlil etməyə bir əsas yaradır. Bu iki əsəri müqayisə edərkən şagirdlər bir il əvvəl keçdikləri mövzu ilə yeni mövzu arasında əlaqə yaratmış olacaqlar. Bu zaman şagirdlər məcbur olub mənimsədikləri bilikləri də xatırlamalı olacaqlar.

Epik növün janrlarından biri də dastandır. Dastan şifahi xalq ədəbiyyatının həcmcə ən böyük növlərindəndir. Dastanlarda xalqın qədim tarixi, adət-ənənələri, vətənə məhəbbəti və s. öz əksini tapmışdır. Bu səbəbdən də onun tədrisi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dastanların təhlili zamanı müqayisə priyomundan istifadə olunması surətlərin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini üzə çıxardır. “Koroğlu” dastanında Koroğlunun ona qarşı çıxan surətlərlə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Basatın Təpəgöz ilə müqayisəli təhlil edilməsi surətlərin daha yaxşı mənimsənilməsinə kömək olur. Basat ilə Təpəgözü şəxsiyyətinə, davranışına, xarici görkəminə, maraqlarına, müəllifin bu obrazlara münasibətinə görə bir-birindən fərqləndirmək olar. Şagirdlərdə müqayisə bacarıqlarını formalaşdırmaq üçün Basat və Təpəgöz obrazı ilə bağlı olaraq onlara aşağıdakı suallar verilə bilər.

1. Təpəgöz obrazı xarici görkəminə görə Basat obrazından nə ilə fərqlənirdi?
2. Basat və Təpəgöz obrazının xarakterində hansı fərqli cəhətlər var?
3. Oğuz elinin Basat və Təpəgözü münasibəti necədir?
4. Sizin hər iki obraza münasibətiniz necədir?

Qeyd etdiyimiz kimi, müqayisəli təhlil zamanı yeni təlim metodlarından geniş şəkildə istifadə olunur. Müqayisə cədvəli də bunlardan biridir. Müqayisə cədvəli vasitəsilə müqayisənin qarşılaşdırma növündən, yəni sadəcə fərqlərin göstərilməsi zamanı istifadə olunur. Cədvəlin sol tərəfinə birinci obyektin əsas səciyyəvi cəhətləri qeyd olunur, sağ tərəfinə isə birinci obyektlə eyni əsaslar üzrə müqayisə olunan ikinci obyektin səciyyəvi cəhətləri qeyd olunur. 9-cu sinifdə tədris olunan İsa Hüseynovun “Zəhər” hekayəsinin tədrisinə həsr olunan üçüncü dərs saatında Məşəbəyi Mirqasım və Daşdəmir surətlərinin eyni əsaslarla müqayisəsini aparmaq mümkündür.

No	Meşəbəyi obrazı	Daşdəmir obrazı
1.	Meşənin su altında qalacağı fikri onu daxilən sarsıdır.	Meşənin su altında qalması Daşdəmiri maraqlandırmır.
2.	Göy ürgənin zəhərləndiyini görür və onu sağaltmaq üçün hər şeyi edir.	Göy ürgəyə etinasız yanaşır və onun Meşəbəyi üçün necə əhəmiyyətli olduğunu anlamır.
3.	Meşəbəyi xeyirxah, təbiəti və insanı sevən obrazdır.	Daşdəmir xeyirxah, təbiəti sevən obraz deyil. Asırqal göy ürgəni zəhərlədiyi kimi, o da insanları zəhərləyir.

Müqayisə zamanı istifadə olunan digər təlim metodu da Venn diaqramıdır. Venn diaqramından isə müqayisə priyomunun tam müqayisə növündən, yəni həm oxşar, həm fərq əlamətləri göstərərək istifadə olunur. Kəsişən dairələrin sol və sağ tərəflərində müqayisə olunan əsərlərin, ya da obrazların fərqli cəhətləri, dairənin kəsişən hissəsində isə oxşar cəhətləri qeyd olunur.

Epik növün povest və roman janrları həcmcə böyük olduğuna görə buradakı bütün surətlərin və hadisələrin müqayisə edilməsinə ehtiyac yoxdur. Əsas obrazlar, hadisələrin gedişatına təsir göstərən və müqayisə oluna bilən obrazlar seçilib təhlil olunmalıdır. IX sinifdə tədris edilən Mirzə İbrahimovun “Gələcək gün” romanında Firudun, Müəllim, Musa kişi, Səriyyə, Həsənalı, Qəssab Alı, Hikmət İsfahani, mübaşir Məmməd, Əli əmniyyəbəşi, Kürd Əhməd və başqa obrazlar var. Əlbəttə ki, bu obrazların hər birinin müqayisə edilməsi həm məntiqi, həm də vaxt cəhətdən düzgün deyildir. Romanın baş qəhərməni, Cənubi Azərbaycanda baş verən azadlıq hərəkatının dəstəkçisi, kəndlilərin gördüyü zülmə, ədalətsizliyə səssiz qalmayan Firudun obrazı ilə İran şah rejiminin təmsilçisi, xalqı soymaqdan utanmayan ərəbab Hikmət İsfahani obrazının müqayisəsi daha məqsədəuyğundur. İki fərqli qütbə olan bu obrazların səciyyələndirilməsi romanın ideyasının müəyyənləşdirilməsi üçün də əhəmiyyətlidir.

Epik əsərlərin təhlili zamanı qeyd etdiyimiz kimi əsərin janr xüsusiyyətləri də nəzərə alınır. Epik əsərlərin janrına görə də müqayisə edilməsi şagirdlərin ədəbiyyat nəzəriyyəsi haqqındakı bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirir. “Gələcək gün” romanı tədris edilərkən şagirdlər dərslərdən, ədəbiyyat nəzəriyyəsi kitabından, müəllimin izahından və müstəqil araşdırmalardan roman janrı haqqında məlumat əldə etmiş

olurlar. Təhlil zamanı romanın şagirdlərin daha əvvəl keçdiyi epik növün digər janrları ilə (hekayə, dastan, poema və b.) müqayisə edilməsi, onların oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini ortaya çıxardacaq. Sadəcə epik növün deyil, lirik və dramatik növün janrları ilə də müqayisə aparıla bilər. Məsələn, IX sinif ədəbiyyat dərslində yer alan “Gələcək gün” romanının tədrisi zamanı “Tədbiq.Müzakirə.Yaradıcı iş” başlığı altında verilən 3-cü tapşırıqda müqayisə cədvəlindən istifadə etməklə romanın növ və janr baxımından dramdan fərqli xüsusiyyətlərinin şagirdlərin öyrəndiyi və ya müstəqil oxuduğu nümunələr əsasında müqayisəsinin aparılması istənilir.

Əsərin növ və janr xüsusiyyətindən əlavə onun dil və üslubunun təhlilində də müqayisədən istifadə olunur. S.Hüseynoğlu bu barədə yazır: “Bədii əsərlərin dil və üslubunun öyrənilməsi zamanı da müqayisə priyomunun tətbiqi səmərəli olur və bu prosesdə şagirdlərin müxtəlif istiqamətlərdə müstəqil işlərini təşkil etmək faydalıdır. Məsələn, əsərin ilk nəşri ilə son nəşrinin müqayisəsi onun necə, hansı yollarla, nə çətinliklərlə yarandığını müşahidə etməyə imkan verir. Bu müqayisələr şagirdlərə əsərin son çapındakı dəyişikliklərin onun bədii məziyyətinə necə təsir etdiyini, sənətkarlıq məsələləri və s. barədə müstəqil fikir yürütmələrinə şərait yaradır.” [3, s.10]

Müqayisə priyomundan istifadə edilən aşağıdakı dərslərin nümunəsini nəzərdən keçirək: IX sinifdə İsmayıl Şıxlının “Nəmərd gülləsi” hekayəsinin təhlili üzrə iş (III dərslər)

Standartlar	Təlim nəticələri
1.2.2.	Digər obrazların və müəllifin mühakimələrinə əsaslanmaqla hekayənin qəhrəmanları (Niftalı koxa, Qaçaq Kərəm, Gəlmə Mürşüd) səciyyələndirir.
1.2.4.	Hekayənin mövzusunu, ideya-bədii xüsusiyyətlərini və konfliktini şərh edir, onlara əsaslandırılmış münasibət bildirir.
2.1.2.	Hekayənin mövzusuna, problemə münasibət, mühakimələr, ümumiləşdirmələr aparmaqla münasibət bildirir.

Dərsin tipi: deduktiv.

İş forması: kiçik və böyük qruplarda iş.

İş üsulu: müsahibə, əqli hücum, təqdimat, müqayisə cədvəli.

İntegrasiya: Fənlərarası: Azərbaycan dili 2.1.2; 2.2.3.

Resurslar: 9-cu sinif ədəbiyyat dərsləri, iş vərəqləri.

Dərsin gedişi:

Motivasiya: Bu mərhələdə şagirdlərdə motivasiya yaratmaq üçün “Namərd gəlib mərd olmaz, yüz ətəklə, yüz yalvar” atalar sözündən istifadə edilir. Düşünün, bu atalar sözündə hansı fikir ifadə olunmuşdur? Şagirdlərin cavabları dinlənilir və dəyərləndirilir.

Tədqiqat sualı: “Namərdə tuş gələnin işi düyünə düşər” atalar sözündəki fikirlə “Namərd gülləsi” hekayəsindəki fikir səsləşirmi? Şagirdlərin tədqiqat sualı haqqındakı fərziyyələri dinlənilir və lövhədə qey olunur. Tədqiqatı aparmaq üçün şagirdlər 3 qrupa bölünür və tapşırıqlar verilir.

Tədqiqatın aparılması:

1-ci qrupun tapşırığı: Niftalı koxa obrazını səciyyələndirin.

a) Niftalı koxanın xarakterindəki başlıca cəhətləri qeyd edin.

b) Sizin Niftalı koxaya münasibətiniz necədir ?

2-ci qrupun tapşırığı: Qaçaq Kərəm obrazını səciyyələndirin.

a) Qaçaq Kərəmin xarakterindəki başlıca cəhətləri qeyd edin.

b) Qaçaq Kərəmlə Niftalı koxa arasındakı münasibəti necə dəyərləndirərsiniz ?

3-cü qrupun tapşırığı: Mürşüd obrazını səciyyələndirin.

a) Mürşüdün xarakterindəki başlıca cəhətləri qeyd edin.

b) Mürşüdün Niftalı koxaya münasibətini necə dəyərləndirirsiniz ?

Qruplara istiqamətləndirici məsləhət verildikdən sonra, onlar “Oxuyun, fikirləşin, cavab verin” mətni ilə tanış olur və əsərdən nümunələr seçərək öz fikirlərini əsaslandırırlar.

İnformasiya mübadiləsi: Bu mərhələdə 1-ci qrup Niftalı koxanın, 2-ci qrup Qaçaq Kərəmin, 3-cü qrup isə Mürşüdün xarakterindəki səciyyəvi cəhətləri bütün sinfə təqdim edir. Təqdimatın nəticəsində şagirdlər arasında fikir mübadiləsi yaranır.

İnformasiyanın müzakirəsi: Bu mərhələdə sinif müzakirəyə cəlb olunur. Obrazın xarakterindəki səciyyəvi xüsusiyyətləri bilən şagirdlər obrazları bir-biri ilə müqayisə edir. Müqayisə cədvəlindən istifadə etməklə şagirdlər hekayədəki konfliktin bir tərəfində duran Niftalı koxa və Kərəm obrazı ilə Mürşüd obrazını qarşılaşdırırlar.

Nəticə, ümumiləşdirmə: Bu mərhələdə indiyənə kimi səsləndirilən bütün fikirlər dəyərləndirilir və nəticə əldə edilir. Çıxarılan nəticələr ilkin fərziyyələrlə müqayisə edilir və sonda qeyd olunur ki, Niftalı koxa kimi mərd bir insan Gəlmə Mürşüd kimi namərdə rast gəldiyi üçün, hekayənin sonunda onun faciəsini görürük.

Qiymətləndirmə: Şagirdlərin tapşırığın icrasındakı fəallığı, diskussiyada iştirakı, obrazları düzgün səciyyələndirməsi əsasında qiymətləndirmə aparılır.

Ev tapşırığının verilməsi: Dərsliyin 113-cü səhifəsindəki “Evdə iş” tapşırığının evdə yerinə yetiriləcəyi şagirdlərin nəzərinə çatdırılır.

Göründüyü kimi, müqayisə priyomundan qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün istifadə olunur. Epik əsərlərin təhlili zamanı müqayisədən istifadə edilməsi həm dərsin səmərəliliyini artırır, həm şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirir, həm də

əsrin öyrənilməsində, surətlərin səciyyəvi cəhətlərinin ortaya çıxarılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Kazımov N. Seçilmiş əsərləri I cild. Müqayisə nəzəriyyəsinin formalaşması. Bakı: 2008, 359 s.
2. Əhmədov C. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: 1991, 455 s.
3. Hüseynoğlu S. Ədəbiyyatın məktəbdə öyrədilməsi. Bakı: 2019, 263 s.
4. Həsənlı B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Müəllim, 2016, 449 s.
5. Həsənlı B., Əliyev S. və b. Ədəbiyyat 9-cu sinif üçün dərslik. Bakı: Bakınəşr, 2017. 227 s.
6. Həsənlı B., Əliyev S. və b. Ədəbiyyat 9-cu sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Bakınəşr, 2016. 224 s.

A. АХМЕДОВА

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЭПИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ V-IX КЛАССОВ. РЕЗЮМЕ

В учебниках литературы с V по IX класс широко освещены эпические произведения. Очень важно анализировать произведения искусства, чтобы лучше их освоить. При анализе работы также используется метод сравнения. Метод сравнения имеет как дидактическое, так и логическое значение. Потому что метод сравнения используется при преподавании всех предметов и формирует у учащихся способность делать правильные суждения. Этот прием также используется при анализе эпических произведений. В эпических произведениях образы выходят на первый план, и сравнение образов на одной основе выявляет их характеристики, сходство и различия. Раскрывая особенности персонажей, очень важно определить их мировоззрение и положение в произведении. Также следует отметить, что в низших классах школьники проявляют большой интерес к сравнению образов персонажей. Учитель должен научить учеников правильно использовать технику сравнения и выбрать задания и вопросы, которые помогут им сравнивать персонажей. Чтобы развить у учащихся способность сравнивать, учитель должен выбирать произведения, которые вызывают необходимость сравнения.

При сравнительном анализе эпических произведений необходимо учитывать ряд вопросов. Очень важно учитывать особенности жанра, правильно выбирать произведения и изображения для сравнения. Кроме того, использование новых методов обучения при сравнительном анализе произведений побудит студентов к сравнению. Использование диаграмм Венна, сравнительных таблиц и других методов тренировок очень удобно для сравнения.

Ключевые слова: эпос, сравнивая, анализ, метод, литература.

A.AHMADOVA

**COMPARATIVE ANALYSIS OF EPIC WORKS IN V-IX GRADES
SUMMARY**

Epic works are widely covered in literature textbooks from V grade to IX grade. It is very important to analyze works of art in order to better master them. A comparison method is also used in the analysis of the work. The method of comparison has both didactic and logical significance. Because the method of comparison is used in the teaching of all subjects and forms the ability of students to make correct judgments. This technique is also used in the analysis of epic works. In epic works, the images come to the fore, and the comparison of the images on the same basis reveals their characteristics, similarities and differences. Revealing the characteristics of the characters, it is very important to determine their worldview and position in the work. It should also be noted that in the lower grades, students show great interest in comparing images. The teacher should guide the students to use the comparison technique correctly and choose tasks and questions that will guide them to compare the images. To develop students' ability to compare, the teacher must select works that require comparison.

A number of issues need to be considered during the comparative analysis of epic works. It is very important to take into account the characteristics of the genre, to choose the right works and images to be compared. In addition, the use of new teaching methods in the comparative analysis of works will encourage students to compare. The use of Venn diagrams, comparison charts and other training methods is very convenient for comparison.

Keywords: epic, comparison, analysis, method, literature.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: dos. Həsənlı Bilal
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

AYNA ƏLİXANOVA

AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

aynaalixan@gmail.com

**AƏRBAYCANDAKI DAĞ YƏHUDİLƏRİNİN BƏDİİ
YARADICILIĞINDA NİZAMİ GƏNCƏVİ POEZİYASININ TƏSİRİ İLƏ
YARANAN ÜMUMBƏŞƏRİ İSTİQAMƏTLƏR**

XÜLASƏ

Qədim Şərqi, eləcə də dünyanın bütün alim və mütəfəkkirləri demək olar ki, sözün əsl xiridarı – şairi olub həm də. Böyük Şeyx Nizaminin dünyanın sirlərinə qapı açan “Xəmsə”si riyaziyyat, astronomiya, fizika, astrologiya, nulum və irfani elmlərin məcmuunu poetik dilə çevirməklə möcüzə yaradıb. Və əlbəttə ki, Nizami yurdunun bir adının da “ Şairlər Diyarı” olması qürurverici, təbiidir. Bu yöndə misalları saysız həddə artırmaq olar. Mövzudan gen düşməyərək, onu da qeyd etmək gərəkdir ki, Azərbaycandakı azsaylıların arasında da şeirin, poeziyanın belə vüsət alması təkcə onun təbiətindən deyil, bu torpaqda yaşayan insanların həyat və düşüncə tərzində qardaş xalqlara olan sonsuz ehtiram, hörmət və dost münasibətindən qaynaqlanır.

Dağ yəhudilərinin ədəbiyyat və folklor nümunələrini toplayan bir çox tədqiqatçı alim,yazıçı kimi tanınmış şair (dağ yəhudisi) Simax Şeyda da antologiyaya girişdə bu barədə yazır: “Dağ yəhudiləri Azərbaycan ədəbiyyatı ilə tanış ola – ola, həm də onların yaradıcılığından bəhrələniblər.” Kimlər Nizami, Xəqani, Nəsimi, Füzuli, Vahid qəzəllərindən, Vaqif, Zakir, Sabir, Səməd Vurğunun, Rəsul Rza, Mikayıl Müşfiqin şeirlərindən ilham almamışdır?

Azərbaycandakı dağ yəhudiləri ədəbiyyatına Nizaminin təsiri danılmazdır.

Azərbaycanı özlərinə II Vətən bilən dağ yəhudiləri dünyanın harasında olursa olsun sanki ürəklərində bu torpağın bir parçasını, günəşinin istisini aparıblar.

ABŞ – ın Nyu – York şəhərində yaşayan dağ yəhudisi Rəşbil Şamayevin “Sizdən uzaq yaşasam da” kitabını vərəqləyərkən, demək olar ki, hər səhifədə söylədiklərimizin təsdiqini tapmaq olar. R.Şamayev Azərbaycan və dağ yəhudiləri dilində yazan şairlərdəndir. O, Azərbaycan və İsrail yazarlar birliyinin üzvüdür. İndiyə qədər yazdığı şeirlər, qəzəllər, poema və dram əsərləri ilə, eləcə də Azərbaycan dilindən etdiyi bir sıra tərcümə şeirləriylə oxucuların görüşünə gəlib.

Dağ yəhudilərinin dilində 3 sanballı kitabın müəllifidir: “ Yeni bəhrələr gətirir”, (Ovurd taza bəhərho), “ Həyat nağıldır”kitablarını Azərbaycanda yaşadığı müxtəlif illərdə çap etdirib.

Klassik Azərbaycan şeirinə Şərq poeziyasına və fəlsəfəsinə böyük ehtiramla yanaşan şair, adı dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə qızıl hərflərlə yazılan böyük fikir aydını Şeyx Nizami Gəncəvinin “Xəmsəsindən” aforizm və nəsihətləri, eləcə də

“Sirlər Xəzinəsi” poemasından , “Kərpickəsən kişinin hekayəti”, “Nurşiravan və Bayquşların söhbəti”, rəvayətini, hekayətini dağ yəhudiləri dilinə mükəmməl tərcümə etmiş, bundan savayı Ömər Xəyyamın rübailərini də ana dilinə tərcümə edərək oxucularına təqdim etmişdir.

Dağ yəhudilərinə Azərbaycandakı tolerant münasibət təkcə bir xalqı yaşatmamış, böyük bir ədəbiyyatın, mədəniyyətin yaranmasına təkan vermişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Nizami Gəncəvi, dağ yəhudiləri, vətən, torpaq, yaradıcılıq, yazıçı, poeziya, şair, insan, ədəbiyyat, mədəniyyət, elm, Şərq, dünya.

Azərbaycan xalqının minilliklər boyu davam edən tarixində bu ölkədə yaşayan müxtəlif millətlərin fərqli dil, din, məşəblərə mənsub olmasına rəğmən dostluq, qardaşlıq, əminamanlıq şəraitində yaşadıklarını təsdiq edən saysız elmi, sənədli və bədii əsərlərə rast gəlmək mümkündür. Müxtəlif mədəniyyətlərin, eləcə də fərqli millətlərin özünə Vətən bildiyi Azərbaycan torpağının qoynunda boya – başa çatan, ərsəyə yetən hər kəsin Ana yurdu, doğma diyarı olması , həm də yerli azərbaycanlıların hədsiz qonaqpərvərliyi, tolerantlığa açıq olması səbəbindən mümkün olmuşdur. Azərbaycanda Atəşgah da məscid də kilsə də eyni zamanda əsrlər boyu rahatlıqla fəaliyyət göstərüb. Təsadüfi deyil ki, ta qədimdən qardaşlıq diyarı olan Azərbaycanımıza dəyər verən Ulu Öndər Heydər Əliyev deyirdi ki: “ Bir dövlət, ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirirsə bir o qədər zəngin ölkədir. Bizim Azərbaycanımız kimi.”

İnsanlığın səmimi birgə yaşayışından, xalqlar arasında sarsılmaz dostluqdan, söz düşəndə Azərbaycanda yaşayan dağ yəhudilərinin məskunlaşdığı bir sıra coğrafi məkanlarla yanaşı Quba rayonunda, Qudyalçay sahilində yerləşən çox zaman el arasında “ Qafqazın Yerusəlimi” adlandırılan təqribən 4000 nəfər dağ yəhudilərini üç əsrə yaxın müddətdə qoynuna alan, Qırmızı Qəsəbə göz önünə gəlir. Qırmızı

Qəsəbədə Azərbaycan türkləri, ləzgilər, dağ yəhudiləri, bir ailə kimi mehriban yaşayır. Qəsəbə orta məktəbində azərbaycan, ibri, tat, ləzgi və rus dillərində təhsil azaddır. Təmali çox möhkəm olan və qədimlərə dayanan bu dostluq və qarşılıqlı hörmət nəticəsində burda artıq “yerli” və “gəlmə” kəlmələri unudulub. Xalqlar arasında ortaq ənənələr, qədim tarixi dəyərlərə söykənən milli adətlər arasında belə bənzər və yaxın cəhətlər mövcuddur. Görünür elə bu səbəbdəndir ki, Azərbaycanda yaşayan dağ yəhudiləri də ləzgi və tatlar kimi bu torpaqda ən dəyərli olan: “ Vətən, dost, bərəkət, qonşu, sevgi, məhəbbət, süfrə, qonaq, kömək, birgə, düzgün və s.onlarca ortaq kəlməni ana dilində eyni mənada eyni mənada işlədirlər.

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı təkcə sıradan insanların, bu torpaqda yaşayan dağ yəhudilərinin dilinə siraət etməklə qalmamış onilliklər boyu bu məkanda yaşayıb – yaradan yazıçıların, şairlərin bədii nümunələrinə də böyük təsir göstərmişdir.

Təsadüfi deyil ki, dağ yəhudilərinin ədəbiyyat və folklor nümunələrini toplayan bir çox tədqiqatçı alim, yazıçı kimi tanınmış şair (dağ yəhudisi) Simax Şeyda da antologiyaya girişdə bu barədə yazır: “Azərbaycan şairlərinin şeirləri bizim hamımız üçün bir məktəb rolunu oynayıb, gələcək həyata inamla baxmağa, insanlara məhəbbətlə yanaşmağa və dünyanın gözəlliklərini duymağa çağırıb”

Dağ yəhudiləri Azərbaycan ədəbiyyatı ilə tanış ola – ola, həm də rus və dünya ədəbiyyatının məşhur şairlərini oxuyub, onların yaradıcılığından bəhrələniblər. Puşkinin, Lermontovun şeirləri qəlbimizi rıqqətə gətirmişdir. Kimlər Nizami, Xəqani, Nəsimi, Füzuli, Vahid qəzəllərindən, Vaqif, Zakir, Sabir, Səməd Vurğunun, Rəsul Rza, Mikayıl Müşfiqin şeirlərindən ilham almamışdır? [1, s. 297]

Həqiqətən də Azərbaycan əsrlər boyu təbii sərvətləri, yaradanın bu torpağa bəxş etdiyi, gözlə görülə biləcək bütün gözəlliklərlə, yeraltı – yerüstü maddi xəzinələriylə yanaşı, həm də əsl ilahi sözün, sənətin, şeiriyyətin Vətəni kimi bu torpaqda doğulub boya – başa çatanların tükənməz ilham mənbəyi olub. Bu elə bil sərvətdir ki,

Azərbaycanımıza “Şairlər Vətəni” xitabını qazandırılıb. Doğrudur bəzən bu bənzətmədən xoşlanmadığımız məqamlar da olub. Amma unutmamaq olmaz ki, şairlik fikir aydınlığının, fəlsəfi düşüncənin, dünyanın sirrini az-şox anlamağın bir məqamıdır. Qədim Şərqi, eləcə də dünyanın bütün alim və mütəfəkkirləri demək olar ki, sözün əsl xiridarı – şairi olub həm də. Böyük Şeyx Nizaminin dünyanın sirlərinə qapı açan “Xəmsə”si riyaziyyat, astronomiya, fizika, astrologiya, nülüm və irfani elmlərin məcmuunu poetik dilə çevirməklə möcüzə yaradıb. Və əlbəttə ki, Nizami yurdunun bir adının da “ Şairlər Diyarı” olması qürurverici, təbiidir. Bu yöndə misalları saysız həddə artırmaq olar. Mövzudan gen düşməyərək, onu da qeyd etmək gərəkdir ki, Azərbaycandakı azsaylıların arasında da şeirin, poeziyanın belə vüsət alması təkcə onun təbiətindən deyil, bu torpaqda yaşayan insanların həyat və düşüncə tərzində qardaş xalqlara olan sonsuz ehtiram, hörmət və dost münasibətindən qaynaqlanır.

“Звезды горских евреев” ədəbi almanaxında azərbaycan dilində yazdığı tək bir şeiriylə təmsil olunan, cəmi 23 – il ömrü olan daha bir maraqlı söz sahibinin yaradıcılığına elmi işdə diqqət ayırmağı vacib hesab etdik. “Vətən” adlı bu şeirdə müəllif böyük Azərbaycan şairi Nizaminin poeziyasına, şəxsiyyətinə heyranlığıyla yanaşı, bu vətənə - doğulub boya – başa çatdığı torpaqlara hədsiz sevgisini tərənnüm edir:

Ey böyük Nizami, ey böyük şair,
O qanlı zamanın şahidisən, sən.
Ellərin köməyi pənahi şair.
Yaxşının, yamanın şahidisən sən,
O qanlı zamanın, şahidisən sən.

Ey şair, şahlara sən əyilmədin,
Söylədin üsyankar, iti sözünü.
Qorxmədin heç kəsdən, qorxu bilmədin.
Vüqarlı dağ kimi tutub özünü,
Söylədin üsyankar, iti sözünü.
Qaniçən şahların dövrünü keçmiş,
İndi Vətənimiz şahdır, Nizami. [2, s.397]

Şeyx Nizami tək bir dövrün, əsrin xalqın şairi deyil, Yaxın və uzaq Şərqi tapındığı böyük hikmət sahibi, dünyanı daim heyrləndirən bir söz sahibi, şeir səltənətinin sultanıdır. Bu danılmaz həqiqəti gənc şair Emil Yaqubov (1921– 1944) “Vətən” şeirində bütün incəliyi ilə vəsf etməyə, tərənnüm və təsvir etməyə nail olub. Qərribə də olsa şair Azərbaycanın böyük mütəfəkkir oğlu Şeyx Nizamiyə xitabən onun əsrinin hökmdarlarını, şahlarını acı tənqid atəşinə tutsa da sanki XX əsrin 30 – cu illərində yaşanan repressiya qurbanlarını, onlara zülm edən imperiyanı hədəfə alır, sonunda haqq sözün qalib olacağına bütün varlığıyla inanır və əsirdaşlarına da bunu tövsiyə edir:

Şeiri sənəti anlamayan şah,
Sən kimi şairə qiymət vermədi.
Səndəki qüdrəti anlamayan şah,
Dilini unudub, “farsca yaz” – dedi,
Sən kimi şahirə qiymət vermədi.

Fərhad sərhəddədir, keşikdə durmuş,
Qorxmur düşmənlərdən o gənc qəhrəman,
Sərhədi pozanın alnından vurmuş,
Xalqın əziz oğlu, igid pəhləvan,
Qorxmur düşmənlərdən o gənc qəhrəman.

Sənin ana yurdun Azərbaycanın,
Gül açan, sayrışan bağa dönübdür.
Artıq zülmü yoxdur, bəyin və xanın.
Bu ölkə yenilməz dağa dönübdür,
Gül açan, sayrışan bağa dönübdür.

Ey sənət bağının böyük bağbanı,
“Xəmsə”n bir günəşdir ədəbiyyata.
Tanıtdın dünyaya Azərbaycanı:
Bizim şeiriyyətə sən oldun ata,
“Xəmsə”n bir günəşdir ədəbiyyata.

Bütün millətlərin qəlbində varsan,
Xalqın unutmamış, unutmaz səni.
Şair, nə xoşbəxtsən, nə bəxtiyarsan,
Ki hər vaxt xatırlarlar bu Qafaqaz səni,
Xalqın unutmamış, unutmaz səni.

E.Yaqubovun 1940 – cı ildə, 21 yaşında ikən qələmə aldığı bu şeir artıq II dünya müharibəsinin bəşəriyyəti sarsıtdığı, Böyük Vətən Müharibəsinin astanada olduğu, 37 – ci ilin şimal küləklərinin Possovetdə o üzdən də Azərbaycanda qiyamət qoparıb böyük ziyalıları, şairləri qurban aldığı ağırlı – acılı günlər idi. Böyük şair ürəyi, fəhmi ilə Azərbaycanın xoş günlərini, gələcəyini arzulayan E.Yaqubov özü bu günləri görməsə də bu Vətənə qurban getsə də Ulu Nizami zirvəsini vəsf edən qələmiylə ölməzlik qazanıb. Və :

Bizim şeiriyyətə sən oldun ata,
“Xəmsə”n bir günəşdir ədəbiyyata.

deyərək önündə təzim etdiyi Nizami poeziyasının sönməz günəşinin nurunda təkcə çağdaş Azərbaycan şeirinin, sözünün deyil, dünya xalqlarının, eləcə də soydaşları – dağ yəhudilərinin ədəbiyyatının da durulub saflaşdığını bütün varlığıyla hiss edib, duyub, dəyərləndirməyi bacarıb.

Azərbaycanı özlərinə II Vətən bilən dağ yəhudiləri dünyanın harasında olursa olsun sanki ürəklərində bu torpağın bir parçasını, günəşinin istisini aparıblar.

ABŞ – ın Nyu – York şəhərində yaşayan dağ yəhudisi Rəşbil Şamayevin “Sizdən uzaq yaşasam da” [3, s.3] kitabını vərəqləyərkən, demək olar ki, hər səhifədə söylədiklərimizin təsdiqini tapmaq olar. R.Şamayev Azərbaycan və dağ yəhudiləri dilində yazan şairlərdəndir. O, Azərbaycan və İsrail yazarlar birliyinin üzvüdür. İndiyə qədər yazdığı şeirlər, qəzəllər, poema və dram əsərləri ilə, eləcə də Azərbaycan dilindən etdiyi bir sıra tərcümə şeirləriylə oxucuların görüşünə gəlib.

Dağ yəhudilərinin dilində 3 sanballı kitabın müəllifidir: “ Yeni bəhrələr gətirir”, (Ovurd taza bəhərho), “ Həyat nağıldır”kitablarını Azərbaycanda yaşadığı müxtəlif illərdə çap etdirib.

Klassik Azərbaycan şeirinə Şərq poeziyasına və fəlsəfəsinə böyük ehtiramla yanaşan şair, adı dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə qızıl hərflərlə yazılan böyük fikir aydını Şeyx Nizami Gəncəvinin “Xəmsəsindən” aforizm və nəsihətləri, eləcə də “Sirlər Xəzinəsi” poemasından , “Kərpickəsən kişinin hekayəti”, “Nurşiravan və Bayquşların söhbəti”, rəvayətini, hekayətini dağ yəhudiləri dilinə mükəmməl tərcümə etmiş, bundan savayı Ömər Xəyyamın rübailərini də ana dilinə tərcümə edərək oxucularına təqdim etmişdir. Bundan savayı R.Şamayev əsildəşləri olan görkəmli Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığına da yaxından bələd olmuş sevdiyi şairlərin əsərlərini tərcümə edərək dağ yəhudiləri dilində çap etdirmişdir. Bu mənada şairin böyük Səməd Vurğunun “Vaqif” dramının tam mətnini, eləcə də xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin bir çox şeirlərini doğma dilinə uğurla tərcümə etmişdir.

Əslində R. Şamayev Azərbaycan dilinə də öz “Ana” dili kimi yanaşır deyə, tam məsuliyyəti ilə söyləyə bilərik ki, şair hər iki dildə “ögey – doğmalığ etmədən gözəl əbədi nümunələr yaradıb. Şairin 2007 – ci ildə Nyu – Yorkda çap etdirdiyi “ Hər ağacdən bir budaq” (Əz hər dor yə lüğə) kitabında bütün bu sadaladığımız nümunələr öz əksini tapıb. 2008 – ci ilin aprel ayında Qubada çap olunan “Qudyal” ictimai – siyasi jurnalında redaktor Nəcəfqulu Nəcəfovun şair, publisist, tərcüməçi R. Şamayevdən aldığı müsahibədə şair Azərbaycan – Vətən sevgisini belə dilə gətirir: “ Mən həmişə Azərbaycanlayam. Bu ölkədə mən doğulub, boya – başa çatmışam, təhsil almışam, ailə qurmuşam. Azərbaycan mənim doğma yurdu, ata ocağımdır. Bu tale işidir. İş elə gətirdi ki, mən ABŞ – a köçdüm. Amma mən heç vaxt boya – başa çatdığım torpağı, məni ərsəyə gətirən bu elləri unutmaram.

Dağ yəhudilərinə Azərbaycandakı tolerant münasibət təkcə bir xalqı yaşatmamış, böyük bir ədəbiyyatın, mədəniyyətin yaranmasına təkan vermişdir.Şair demiş:

Ey sənət bağının böyük bağbanı,
“Xəmsə”n bir günəşdir ədəbiyyata.
Tanıtдын dünyaya Azərbaycanı:
Bizim şeiriyyətə sən oldun ata,
“Xəmsə”n bir günəşdir ədəbiyyata.[4,s.3]

Nəticə: Azərbaycan dili və ədəbiyyatı təkcə sıradan insanların, bu torpaqda yaşayan dağ yəhudilərinin dilinə siraət etməklə qalmamış onilliklər boyu bu məkanda yaşayıb – yaradan yazıçıların, şairlərin bədii nümunələrinə də böyük təsir göstərmişdir. Təsadüfi deyil ki, dağ yəhudilərinin ədəbiyyat və folklor nümunələrini

toplayan bir çox tədqiqatçı alim,yazıçı kimi tanınmış şair (dağ yəhudisi) Simax Şeyda da antologiyaya girişdə bu barədə yazır: “Azərbaycan şairlərinin şeirləri bizim hamımız üçün bir məktəb rolunu oynayıb, gələcək həyata inamla baxmağa, insanlara məhəbbətlə yanaşmağa və dünyanın gözəlliklərini duymağa çağırır”

Dağ yəhudiləri Azərbaycan ədəbiyyatının bir çox tanınmış simalarını sevə - sevə mütaliə etmiş və Şərq poeziyasının günəşi sayılan Nizami Gəncəvi fəlsəfi görüşlərindən, ümumbəşəri dəyərlərindən yetərinə bəhrələnmişlər.

Ədəbiyyat

1. “ Azərbaycanca yaşayan azsaylı xalqların ədəbiyyat antologiyası”, “Avropa” Nəşriyyatı, Bakı: 2007,(s.297)
2. «Звезды горских евреев» (Антология) Израиль: 2009, (с397,398)
3. “Sizdən uzaq yaşasam da” Bakı, Şirvannəşr: 2005, (s.3)
4. Ədəbiyyat qəzeti. Bakı: 2009 10 iyul,(s.5)

АЙНА АЛИХАНОВА

**«ВСЕМИРНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ, ВОЗНИКШИЕ В
ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТВОРЧЕСТВЕ ГОРСКИХ ЕВРЕЕВ
АЗЕРБАЙДЖАНА ПОД ВЛИЯНИЕМ ПОЭЗИИ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ»
РЕЗЮМЕ**

Можно сказать, что все ученые и мыслители Древнего Востока и мира были также поэтами - настоящими знатоками слова. «Хамса», великого шейха Низами, открывшая дверь в тайны мира, сотворила чудо, переводя сборник по математике, астрономии, физики, астрологии, логике и религиозным наукам на язык поэзии. И, конечно же, охватывает чувство гордости, что одно из названий страны Низами - «Страна поэтов». Примеров на этот счет бесчисленное множество. Следует отметить, что распространение поэзии и среди малочисленных народностей Азербайджана, обусловлено не только природой и характером, но и бесконечным уважением, доверием и дружбой людей, живущих на этой земле, к братским народам.

Горские евреи, знакомясь с азербайджанской литературой, также читали и произведения известных поэтов русской и мировой литературы и вдохновлялись их творчеством. Стихи Пушкина и Лермонтова затронули наши сердца. А кого не вдохновляли стихи Низами, Хагани, Насими, Физули, газали Вахида, Вагифа, Закира, Сабира, Самеда Вургунa, Расула Рзы, Микаила Мушфига?

Горские евреи, считающие Азербайджан своей второй родиной, несут в себе частичку этой земли, тепло солнца, в своих сердцах, где бы они не были. Перелистывая страницы книги «Даже если я живу далеко от вас» Рашбила Шамаева, горского еврея, проживающего в Нью-Йорке, США, почти на каждой странице мы можем найти подтверждение тому, о чем мы говорим. Р. Шамаев - один из поэтов, пишущих на азербайджанском языке и языке горских евреев. Он является членом Союза писателей Азербайджана и Израиля. На встречах с почитателями его творчества он читал написанные им газели, стихи, поэмы и драмы, а также зачитывал ряд стихотворений, переведенных им с азербайджанского языка. Он является автором 3-х книг, написанных на языке горских евреев: «Оно приносит новые плоды» (Овурд таза бахархо), «Жизнь - сказка» и издавал их в разные годы своей жизни, когда жил в Азербайджане.

Поэт, глубоко уважающий классическую азербайджанскую поэзию, восточную поэзию и философию, мастерски перевёл на язык горских евреев афоризмы и наставления из произведения «Хамса», а также из поэмы «Сокровищница тайн», «История каменщика», «Нуршираван и беседа сов»; повести и рассказы великого мыслителя Шейха Низами Гянджеви, чьё имя золотыми буквами вписано в мировую литературу, помимо этого он также

перевел рубаи Омара Хайяма на свой родной язык и представил их своим читателям.

Толерантное отношение к горским евреям, проживающим в Азербайджане не только возродило один народ, но и дало толчок к созданию великой литературы и культуры.

Ключевые слова: *Азербайджан, Низами Гянджеви, горские евреи, родина, земля, творчество, писатель, поэзия, поэт, человек, литература, культура, наука, Восток, мир.*

AYNA ALIKHAN

**“THE WORLDWIDE DIRECTIONS ARISING IN THE ARTISTIC
WORK OF THE MOUNTAIN JEWS OF AZERBAIJAN UNDER THE
INFLUENCE OF POETRY BY NIZAMI GANJEVI & QUOT”**

SUMMARY

One can say that all scholars and thinkers of the ancient East and the world were also poets - real connoisseurs of the word. The Great Sheikh Nizami's "Hamsa", opening the door to the mysteries of the world, created a miracle, translating a collection of mathematics, astronomy, physics, astrology, logic and religious sciences into poetry language. And, of course encompasses a sense of pride that one of the names of the country Nizami is «The Land of Poets». There are countless examples in this regard. It should be noted that the spread of poetry also among the small ethnic groups of Azerbaijan is due not only to nature and character, but also to the endless respect, confidence and friendship of the people living on this land towards fraternal peoples.

Mountain Jews, getting acquainted with the Azerbaijani literature, also read the works of famous poets of Russian and world literature and were inspired by their work. The poems of Pushkin and Lermontov touched our hearts. And who was not inspired by the poems of Nizami, Khagani, Nasimi, Fizuli, ghazals of Vahid, Vagif, Zakir, Sabir, Samed Vurgun, Rasul Rza, Mikail Mushfig?

Mountain Jews, who consider Azerbaijan their second homeland, carry within them a part of this land, the warmth of the sun, in their hearts, wherever they are. Scrolling pages of the book «Even if I live far from you» by Rashbil Shamayev, mountain Jew living in New York, USA, on almost every page we can find confirmation of what we have said above. R. Shamayev is one of the poets writes in Azerbaijani and Mountain Jewish languages. He is a member of the Union of Writers of Azerbaijan and Israel. During his meetings with his readers, he read his ghazals, poems, poems and dramas, and also read a number of poems he translated from the Azerbaijani language. He is the author of 3 books written in the language of

mountain Jews: "It brings new fruits", "Life is a fairy tale" and published them in different years of his life when he lived in Azerbaijan.

The poet, who deeply respects classical Azerbaijani poetry, oriental poetry and philosophy, perfectly translated into the language of Mountain Jews aphorisms and instructions from the work "Hamsa", as well as from the poem "Treasury of mysteries", "History of a Bricklayer", "Nurshiravan and Conversation of Owls", the novels and stories of the great thinker Sheikh Nizami Ganjavi, whose name is inscribed in golden letters in world literature, he also translated the rubai of Omar Khayyam into his native language and presented them to his readers. In addition, R. Shamayev translated the works of favorite outstanding Azerbaijani poets, whose creativity he was well acquainted with, and published them in the language of the Mountain Jews.

Tolerant attitude towards Mountain Jews living in Azerbaijan not only revived one nation, but also gave impetus to the creation of great literature and culture.

Keywords: Azerbaijan, Nizami Ganjevi, mountain Jews, homeland, earth, creativity, writer, poetry, poet, man, literature, culture, science, East, world.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: f.əd ,professor Məhərrəm Qasımlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

FATMA. M. ƏMİROVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

AZƏRBAYCAN-ALMANİYA MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ

Azərbaycan və Alman xalqları arasında mədəni əlaqələr tarixi kökləri ilə birlikdə indiki mərhələdə fəal şəkildə inkişaf edir və dövlət səviyyəsində dəstəklənir. Mədəniyyət günlərinin keçirilməsi, elmi konfranslar, tələbə mübadiləsi və elmi kadrlar, konsertlər, sərgilər, film nümayişləri və s. buna nümunədir. İkitərəfli Azərbaycan-Almaniya münasibətlərinin inkişafı mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsinə və mədəni mübadiləyə birbaşa təsir göstərmişdir. “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Almaniya Federativ Respublikası Hökuməti arasında mədəni əməkdaşlıq haqqında” 22 dekabr 1995-ci il tarixli Saziş Azərbaycan və Almaniya arasında mədəni dialoqun inkişafına töhfə vermişdir. Son illərdə, görüşlərin sayı nəzərəcarpacaq dərəcədə artmışdır, mədəni proqramlar, elmi tədbirlər hər iki ölkə tərəfindən rəsmi səviyyədə dəstəklənmişdir. Xüsusilə hökumət səviyyəsində təşkil olunan ən parlaq tədbirlərdən biri də Almaniyadakı Azərbaycan mədəniyyəti günləri idi. Azərbaycanın müstəqilliyinin 15 illiyi şərəfinə 2006-cı ilin oktyabrında Almaniya Berlin, Mainz şəhərlərində, Ştutqart və Frankfurt şəhərlərində Azərbaycan mədəniyyəti günləri on gün davam etdi. Azərbaycan kitabları ilk dəfə dünya şöhrətli Frankfurt kitab sərgisində nümayiş olundu, mədəni tədbirlər keçirildi - gənc azərbaycanlı rəssamların sərgisi Berlin Rəsm Qalereyasında, Azərbaycan sənətkarlarının konsertləri isə Berlin Filarmoniyasında təşkil olundu. Alman və Azərbaycan hökumətləri arasındakı razılığa görə Almaniya 2008-ci il Azərbaycan ili elan edildi (1, s.53).

Bakı-Mainz, Sumqayıt-Lüdvigshafen kimi qardaş şəhərlər olan ayrı-ayrı Azərbaycan və Alman şəhərləri arasında mədəni təmaslar davam etdirilir. 1984-cü ildən bəri Mainz və Bakı qardaş şəhərlərdir. 25-31 may 2007-ci il tarixlərində Mainz bələdiyyəsinin başçısı Jenz Beutelin başçılıq etdiyi Alman nümayəndə heyəti Azərbaycana bir həftəlik səfər etdi. Səfər zamanı qonaqlar Bakı, Gəncə, Şəki, Şəmkir, Yevlaxda olmuş, ölkəmizin tarixi keçmiş, sosial və mədəni həyatı və azərbaycanlı qaçqınların həyatı ilə tanış olmuşlar. 4-7 may 2007-ci il tarixlərində Sumqayıtda Almaniyanın Lüdvigshafen şəhəri ilə dostluğun 30 illiyinə və tərəfdaşlıq əlaqələrinin qurulmasının 20 illiyinə həsr olunmuş bayram tədbirləri keçirildi. Xüsusi tədbirlərdə iştirak etmək üçün Lüdvigshafen Bələdiyyə Başçısı Eva Lose başçılıq etdiyi Alman nümayəndə heyəti Prezident İlham Əliyev tərəfindən qəbul olunmuşdur. Səfər zamanı nümayəndə heyəti qardaş şəhərlər - Sumqayıt və Lüdvigshafen arasında gələcək tərəfdaşlıq münasibətləri barədə ikitərəfli müzakirələr aparmış və 5 may tarixində Sumqayıtda Lüdvigshafen ilə 2008-ci ildə tərəfdaşlığın

inkişafına dair bir saziş və həmçinin fəaliyyətlərə dair, eyni zamanda Almaniya və Qafqazın əməkdaşlıq layihəsinin ortaq şəhərlərinin fəaliyyətlərinin üçüncü mərhələsinə dair saziş imzalanmışdır (1, s.54).

Azərbaycanlılar Alman mədəniyyətinə maraq göstərir, Alman klassik musiqisinin konsertlərini, vaxtaşırı Bakıda keçirilən Alman sənətkarlarının sərgilərini ziyarət edirlər. “Kapelhaus” Azərbaycanda Alman mədəniyyətinin mərkəzlərindən biridir. 1997-ci ildə Almaniya Federativ Respublikasının Azərbaycandakı səfirliyinin dəstəyi ilə “Kapelhaus” Alman-Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi yaradıldı. Binanın 2000-ci ildə yenidən qurulmasından və açılışından sonra “Kapelhaus” bir çox mədəni tədbirlərə, Alman dili kurslarına, sənət sərgilərinə, konsertlərə, film nümayişlərinə və elmi konfranslara ev sahibliyi edir. Alman mədəni irsinin simvollarından biri 19-cu əsrdə və 20-ci əsrin əvvəllərində Bakı, Xanlar, Şəmkirdə Almanlar tərəfindən tikilən Alman kilsələridir və bu günə qədər memarlıq və mədəniyyət abidələri olaraq qorunub saxlanılmışdır. Almaniya tərəfi bu yerlərin mənzərəli olduğunu nəzərə alaraq layihənin uğurla həyata keçirilməsinin bu bölgədə turizmin inkişafına töhfə verəcəyinə əminliyini ifadə edir. Ümumiyyətlə, Alman sahibkarları respublikada turizmin inkişafı sahəsində birgə layihələrin həyata keçirilməsində maraqlı olduqlarını vurğulayırlar. Xüsusilə aprel ayında 2007-ci ildə Alman turizm agentliklərinin mütəxəssisləri və media firmalarının rəhbərləri Azərbaycana səfər etdilər və bu müddət ərzində respublikanın ən mənzərəli guşələrini - Şəki, Qəbələ, Quba, Şamaxı, Gəncə və Xanları ziyarət etdilər. Bu səfər turizmin və Azərbaycanın tarixi irsinin xaricdə təbliği məqsədi ilə baş tutdu. Almanların Qərb və Şərq elementlərini birləşdirərək Azərbaycan mədəniyyətinə, sənətinə, ədəbiyyatına olan marağını vurğulamaq vacibdir. Tarixən bir Azərbaycan eposunun ən qədim əlyazmalarından “Kitabi Dədə Qorqud” Drezdendə saxlanılır və Alman alimləri bu dastanın ilk tədqiqatçılarından biri olmuşlar. Bu gün Alman alimləri azərbaycanlı həmkarları ilə birlikdə iki xalqın “Kitabi Dədə Qorqud” və “Nibelunglar Mahnısı” dastanlarının müqayisəli araşdırmalarını aparırlar (1, s.56-57).

Mədəni və mənəvi həyat Azərbaycanın Alman icmasının həyatında böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. 1920-ci illərin ortalarına qədər Alman yaşayış yerlərində və Azərbaycanda səkkiz alman məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Məktəblərdə Alman, Azərbaycan və Rus müəllimləri - V.İ. Gummel, O. I. Vuxrer, M. İbrahimli E. Tselinsky, G. I. Olxovski və başqaları dərs deyirdi. Alman əhalisi Azərbaycan dilini öyrənirdi. 1930-cu illərdə Yelenendorf iqtisadiyyatın bu sahələrində mütəxəssislər yetişdirən Üzümcülük və Şərabçılıq Kolleci fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycanda almanlar Bakıda Lüteran kilsələrini, Alman memarları A.Eichler və F. Lemkulun layihələri ilə ucaldılmış Yelenendorf (Göygöl) və Annenfeld (Şəmkir) alman koloniyalarını təsis etdilər. Azərbaycandakı Alman icması mədəni və etnoqrafik xüsusiyyətlərini, adət və ənənələrini qoruyub saxladı. Alman müstəmləkələri yaxşılaşdırıldı və inkişaf etmiş bir iqtisadi infrastruktura sahib idi (5).

1941-ci ildə Böyük Vətən Müharibəsinin başlaması ilə bir çox müxtəlif xalqların nümayəndələri kimi Sovet İttifaqında, o cümlədən Azərbaycanda yaşayan Almanlar Sovet rəhbərliyinin qərarları ilə Qazaxıstanın və Sibirin ucaq bölgələrinə sürgün edildi. Arxiv məlumatlarına görə, 1940-cı illərdə deportasiya edildikdən sonra respublikamızın yerli sakinləri olan bəzi almanlar xüsusi yaşayış yerlərindən Azərbaycana qayıdılar. Sürgün yerlərindən qaçan almanlar, dostları, qonşuları, böyük riskə baxmayaraq onlara kömək edən azərbaycanlılarla birlikdə Azərbaycanda sığınacaq tapdılar. Alman icmasının həyatındakı ən vacib amillərdən biri də Azərbaycandakı qonaqpərvərlik və tolerantlıq idi, nəticədə almanlar, respublikada yaşayan digər xalqların nümayəndələri kimi, din azadlığına, kilsələr tikmək, təhsil, işləmək, milli və mədəni dəyərləri qorumaq və ölkəmizin çoxmədəniyyətli məkanında sülh yolu ilə yaşamaq imkanına sahib oldular. Müasir Azərbaycanda Alman icmasının ölkəmizdə yaşamış mədəniyyət abidələri qorunur və bərpa olunur. Alman müstəmləkəçilərinin Göygöl və Şəmkirdəki evləri qorunub saxlanılmışdır (3). 2010-cu ildə dövlət başçısının sərəncamı ilə aparılan təmir və bərpa işlərindən sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyevanın iştirakı ilə Bakıdakı keçmiş Lüteran kilsəsinin binası - Müslüm Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının kamera və orqan musiqisi salonu açıldı (2). 2013-cü ildə Prezident İlham Əliyev Şəmkirdə Alman Lüteran Kilsəsinin bərpa edilmiş binası ilə tanış oldu. Mədəni tədbirlərin, konsertlərin, sərgilərin keçirildiyi Bakıda “Kapelhaus” Alman-Azərbaycan mədəniyyət mərkəzi fəaliyyət göstərir. Şəhərdə Alman memarlarının dizaynına uyğun olaraq inşa edilmiş memarlıq binaları qorunur. Bu, başqa bir nümunə, tolerantlığın sübutu, multikulturalizm siyasəti, tarixi keçmişə, alman irsinə, təxminən iki əsrdir Azərbaycanda yaşayan Avropa icmalarının mədəniyyətinə hörmətdir (3).

Uzun illərdir ki, Azərbaycan və Almaniya qarşılıqlı faydalı və səmərəli əməkdaşlığı davam etdirirlər. İki ölkə arasında yüksək səviyyəli siyasi dialoq mövcuddur. Mədəni əlaqələr də sürətlə inkişaf edir. 2007-ci ildə Bakıda Qız Qalereyasının tərəfdaşı olaraq Almaniyanın paytaxtında Berlin-Bakı qalereyası açıldı. Bundan əlavə, 2008-ci ildə Almaniya Azərbaycan İli, 2009-cu ildə Azərbaycanda Alman Mədəniyyət Həftələri təşkil edilmişdir. Bundan əlavə, Azərbaycanın Almaniyaadakı səfirliyinin dəstəyi ilə Heydər Əliyev Fondu tərəfindən Münhen, Stuttgart, Köln, Hamburq, Drezden və Frankfurtda mədəniyyət gecələri təşkil edildi. Goethe-Institut-un bir hissəsi olan Goethe-Zentrum Bakı, fəaliyyətini Azərbaycanda həyata keçirir. Almaniya ilə bu səmərəli mədəni əməkdaşlığı davam etdirmək üçün Prezident İlham Əliyev Azərbaycanın Almaniyaadakı səfirliyinin tabeliyində Mədəniyyət Mərkəzinin yaradılması haqqında sərəncam imzaladı. Mərkəzin əsas məqsədi daxili və xarici siyasət, mədəniyyət, tarix, sosial-iqtisadi inkişaf, elmi-texniki və turizm potensialının təbliğinin genişləndirilməsidir. Sərəncama uyğun olaraq, Mədəniyyət Mərkəzinin fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı lazımı tədbirlərin görülməsi Nazirlər Kabinetinə həvalə edilmişdir (4).

2017-ci ildə Cənubi Qafqaz regionunda alman məskənlərinin salınmasının 200 illiyinin tamam olması xalqımızın tarixində və mədəniyyətində dərin iz qoymuşdur. Bu əlamətdar hadisə Azərbaycanın təşəbbüsü ilə UNESCO-nun “2016–2017-ci illər üçün görkəmli şəxslərin və əlamətdar hadisələrin yubileyləri proqramı”na daxil edilmişdir. 2016-cı il avqustun 30-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən imzalanan “Cənubi Qafqaz regionunda alman məskənlərinin salınmasının 200 illiyi haqqında” sərəncamda deyilir: “Azərbaycanda yüzillər boyu bərqərar olmuş tolerantlıq mühiti XIX əsrin əvvəllərində buraya köçürüldükləri ilk vaxtlardan alman mühacirlərinin yerli əhali ilə qısa müddətdə dərin ünsiyyət qurması üçün əlverişli zəmin yaratmışdır. Məskunlaşdıqları və qaynayıb-qarışdıqları bu yerləri İkinci dünya müharibəsi dövründə tərk etmək məcburiyyətində qalsalar da, onların özlərindən sonra qoyub getdikləri tarixi-mədəni irsi Azərbaycan xalqı multikultural dəyərlərə sadıqlıq nümayiş etdirərək lazımınca qoruyub saxlamışdır.

Bir-birinin milli dəyərlərinə qarşılıqlı hörmət və ehtiram Azərbaycan və alman xalqlarının mədəni əlaqələrini səciyyələndirən başlıca cəhətdir. Alman şərqşünasları Azərbaycan xalqının möhtəşəm söz sənəti yadigarlarının dünya elm aləminə tanınmasında mühüm xidmətlər göstərmiş, alman memarları isə Azərbaycanda şəhərsalma mədəniyyətinə dəyərli töhfələr vermişlər” (5).

Bu sərəncam əsasında Azərbaycanda alman mədəniyyət izlərinin qorunması üçün bərpa işləri aparılmışdır. Nəticədə, 4 kilsə bərpa edilmiş, almanların yaşadıkları kənd və qəsəbələr təmir olunmuşdur. Almanların ölkəmizdə məskunlaşmasının iki əsrlik tarixinin yubiley səviyyəsində keçirilməsi üçün tərtib edilən “Azərbaycanda alman məskənləri” adlı layihədə ölkəmizin müxtəlif regionlarında məskunlaşmış alman mühacirlərin həyatı, “Azərbaycanda alman məskənləri” turizm marşrutunun fəaliyyət göstərməsi istiqamətində tədbirlər planı tərtib olunmuşdur. Bu layihəni, Mədəniyyət Nazirliyi almaniyalı həmkarları ilə birlikdə hazırlamışdır (5).

Almaniyanın ölkəmizdəki səfirliyi və Almaniya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Cəmiyyətinin dəstəyi ilə bu istiqamətdə bir sıra tədbirlər görülmüşdür. Turizm marşrutuna Gəncə şəhəri ilə yanaşı, Göygöl, Şəmkir, Gədəbəy və Tovuz rayonları, eləcə də almanların ölkəmizdə tikdiyi bir sıra tarixi-mədəni abidələr, ekskursiyalar da daxildir. Bundan əlavə layihə çərçivəsində Azərbaycanda və digər Qafqaz ölkələrində yaşamış almanların irsinin dünyaya çatdırılmasından bəhs edən filmin çəkilməsi, ölkəmizdə mövcud olan multikultural mühit və tolerantlıq haqqında dünya ictimaiyyətinin məlumatlandırılması üçün ölkəmizə alman rejissoru Fridhelm Brükner və onun həmkarlarının səfəri təşkil edilmişdir.

Yubileylə bağlı görülmə tədbirlərə Gədəbəydə “Simens qardaşları” muzeyinin abadlaşdırılması, Göygöldə qədim alman evləri üslubunda hotelin inşası, Alman İrsi Muzeyinin təmiri (2007-ci ildə Göygöldə vəfat etmiş sonuncu alman Viktor Klayın ev muzeyi əsasında), Şəmkirdə Alman İrsi Mərkəzinin və Ştaynmayer köhnə alman kəndlərinin bərpası da daxildir. Azərbaycanın “Salnamə” studiyası və Almaniyanın

“Züdəst” informasiya agentliyinin birgə istehsalı olan “Uzaq Qafqaz ümidi – Azərbaycanda alman izləri” sənədli filmi iki xalq arasında mədəni və tarixi dostluğa həsr edilib. Film alman dilində hazırlanmışdır. Filmin rejissoru isə Mojkan Ehraridir. Alman-Azərbaycan Cəmiyyəti tərəfindən “Azərbaycan–alman dostluq əlaqələri” adlı sənədli film hazırlanmışdır.

Bu filmə Drezdendə saxlanılan “Dədə Qorqud” eposunun əlyazması, Mirzə Şəfi Vazehin Fridrix Bodenştedtlə dostluğu, Leypsiqlə kitabxanasında Azərbaycana dair kitablar, Berlin İncəsənət Muzeyində saxlanılan qədim musiqi alətləri və antik geyimlər lentə alınıb və eyni zamanda almanların Azərbaycanda məskunlaşma tarixindən də bəhs edilir. Azərbaycanın görkəmli kinorejissoru, Xalq artisti Oqtay Mirqasımovun “Azərbaycanfilm” kinostudiyasında Azərbaycan ərazisində məskən salmış almanların 1941-ci ildə Orta Asiyaya sürgün olunmasından bəhs edən “Qisas almadan ölmə. Keçmişdən məktublar” bədii filmi çəkilmişdir. Almaniyanın ölkəmizdəki səfirinin müavini Volfqanq Mössingerin film barədə fikirlər irəli sürmüşdür: “Filmin Azərbaycan–alman münasibətlərinə həsr olunması bizi sevindirdi. Çünki tarixin qara səhifələrinə baxmayaraq, bizim xalqlar arasında həmişə sıx münasibətlər olub” (5).

Azərbaycan musiqisi, xüsusilə muğamı Almaniyada böyük maraqla qarşılanır. Konsertlər buna dəlalət edir dünya şöhrətli Azərbaycan bəstəkarı Frəngiz Əlizadə, vaxtaşırı Almaniyanın böyük şəhərlərində və Avropanın hər yerində keçirilən konsertlərdə həm Şərq muğam fəlsəfəsi, həm də Avropa klassik, simfonik musiqi janrlarını özündə əks etdirən əsərləri təqdim edir. Almaniyadakı Azərbaycan diasporu Azərbaycan mədəniyyətinin Almaniyada təmsil olunmasında, Azərbaycan-Almaniya mədəni əlaqələrinin genişləndirilməsində mühüm rol oynayır (1, s.57).

1988-ci ildə Berlin şəhərində “Azərbaycan-Almaniya Cəmiyyəti” yaradılmışdır. Almaniyada eyni illərdə “Azərbaycan Kültür Ocağı” və onun nəzdində “Savalan” jurnalı, “Ocaq” Cəmiyyəti, “Odlar Yurdu” Mədəniyyət və Təhsil Cəmiyyəti yaradıldı. Almaniyanın digər iri şəhərlərində də Azərbaycan cəmiyyətləri, müxtəlif birlik və təşkilatlar təsis edilmişdir.

Buna misal olaraq 1990-cı ildə Frankfurt şəhərində “Azərbaycan Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti”, Köln şəhərində “Azərbaycan Kültür Cəmiyyəti”, Nürnberq şəhərində “Azərbaycan Kültür Dərnəyi”, 1991-ci ildə Bonn şəhərində “Azərbaycan Kültür Ocağı”, Düsseldorf şəhərində isə “Alman-Azərbaycan Cəmiyyəti”nin yaradılmasını, 1997-ci ildə isə Limburq şəhərində “Azərbaycan Evi”nin fəaliyyətə başlamasını göstərmək olar. Azərbaycan Respublikası ilə Almaniyada arasında ictimai-mədəni və iqtisadi əlaqələrin inkişafında bütün bu təşkilat və birliklər yaxından iştirak edirdilər. 1996-cı ildə Almaniyadakı Azərbaycan cəmiyyətlərinin vahid strukturda – “Almaniya-Azərbaycan Cəmiyyətləri Federasiyası”nda birləşməsi ilə “Almaniya-Azərbaycan Cəmiyyətləri Federasiyası” təsis edildi. Diaspor təşkilatları arasında əlaqələri daha da gücləndirmək Federasiyanın əsas məqsədi idi. 1999-cu il avqustun 21-22-də Bonn şəhərində Federasiyanın

birinci qurultayı keçirildi. Almaniya-Azərbaycan əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində Federasiyanın fəaliyyətinin xüsusi rolu olmuşdur. 2004-cü ilin oktyabrında Almaniyanın paytaxtı Berlin şəhərində “Nizami Gəncəvi adına Mədəniyyət İnstitutu” fəaliyyətə başlamasını da vurğulamaq olar. Müxtəlif ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların təşkilatlanmasında 2004-cü il aprel ayının 17-də isə Almaniyanın paytaxtı Berlində "Avropa Azərbaycanlıları Konqresi"nin təsis edilməsi əhəmiyyətli hadisə oldu (6).

Azərbaycan cəmiyyətləri Almaniyanın demək olar ki, bütün böyük şəhərlərində fəaliyyət göstərir. Azərbaycan diasporu Almaniya Azərbaycan xalqının tarixi, mədəni irsi mövcud vəziyyətin təbliği, Qarabağ probleminin həqiqətlərinə aid ictimai işlər aparır.

Xüsusilə, 19 aprel 2007-ci il tarixində Bundestaqda “Azərbaycan və Almaniya arasında dialoq təhsil: gələcəyin ideallarına doğru” mövzusunda azərbaycanlıların forumu keçirilmişdir. Forumda Bundestaqın Qafqaz Parlament Qrupu üzvləri, Azərbaycanın Almaniyaadakı səfirliyinin əməkdaşları, Almaniya və digər Avropa ölkələrində universitetlərdə təhsil alan azərbaycanlı tələbələr iştirak etmişlər. 6 iyul 2007-ci ildə Almaniyanın Mayns şəhərində Almaniya fəaliyyət göstərən Azərbaycan diaspor təşkilatlarının Məşvərət Şurası yaradılmışdır. Şuranın yaradılmasında əsas məqsəd Azərbaycanın Avropaya inteqrasiya siyasətini dəstəkləmək, Azərbaycan xalqına qarşı törədilən terror aktları və soyqırım ilə bağlı həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin səbəbləri barədə məlumat vermək, Almaniyaadakı Azərbaycan icmalarının fəaliyyətini əlaqələndirməkdir.

Azərbaycan-Alman dilinin genişlənməsinə dəstək və mədəni əlaqələr Azərbaycan səfirliyi tərəfindən təmin edilir. Xüsusilə, Azərbaycan səfirliyi hər il Berlində Almaniyaadakı Azərbaycan diasporunun nümayəndələri və Alman rəsmi qonaqlarının iştirakı ilə Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü, Müstəqillik Günü, Xocalı Fəjisinin Anım Günü və s. münasibətilə tədbirlər təşkil edir.

Beləliklə, dövlət səviyyəsində keçirilən Azərbaycan-Alman mədəni əlaqələr hər il genişlənir. Nəticədə, mədəniyyətin müxtəlif sahələrində keçirilən bütün tədbirlər, görüşlər, tədqiqatlar Azərbaycan və Alman xalqlarını daha da yaxınlaşdırır, Azərbaycan və Almaniya arasındakı mədəni dialoqun genişlənməsinə, Qərb və Şərq mədəniyyətlərinin dialoquna töhfə verir (1, s.58-59).

ƏDƏBİYYAT

1. Зейналова С.М. Азербайджано-Германские отношения в контексте интеграции Азербайджана в Европейское общество. –Баку: Мутарджим, 2008, 76 с. <https://docplayer.ru/49005754-Sudaba-zeinalova-baku-2008.html>
2. <http://old.xalqgazeti.com/az/news/culture/76438>
3. <https://1news.az/news/20160609125045664-Sudaba-Zeinalova-Azerbaidzhan-Germaniya-istoricheskie-svyazi-i-sovremennoe-sotrudnichestvo>
4. <https://www.azernews.az/culture/153477.html>
5. [http://www.anl.az/down/meqale/xalqgazeti/2019/iyul/666732\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/xalqgazeti/2019/iyul/666732(meqale).pdf)
6. <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2012/aprel/247182.htm>

FATMA.M.ƏMIROVA

AZƏRBAYCAN-ALMANIYA MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ

XÜLASƏ

Azərbaycanın Avropaya integrasiyasında Almaniya ilə müxtəlif sahələrdəki əlaqələri mühüm rol oynamışdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Almaniya üçün Qafqazda mühüm bir geostrateji yeri olan dövlətdir. Eyni zamanda, Almaniya Azərbaycanı təbii ehtiyatlarla, xüsusən də enerji ehtiyatları ilə zəngin, dünya qlobal və integrasiya proseslərində iştirak perspektivləri olan bir dövlət kimi qəbul edir. İkitərəfli iqtisadi əlaqələrin və mədəni əlaqələrin inkişafına müsbət təsir göstərən amillərdən biri də Azərbaycanla Almaniya arasında siyasi dialoqun gücləndirilməsidir.

Yuxarıda deyilənlərə əsasən, Azərbaycan-Alman mədəni münasibətlərinin qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq üzərində qurulduğu qənaətinə gəlmək olar. İkitərəfli münasibətlər keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq yüksələn xətt üzrə inkişaf edir. Bu münasibətlər dövlət səviyyəsində davam etdirilir. Bunu dövlətlərarası müqavilə və sazişlərin imzalanması və həyata keçirilməsi, rəsmi səviyyədə görüşlər, işgüzar forumlar keçirilməsi, mədəniyyət izlərinin bərpa edilməsi və qorunması sübut edir. Eyni zamanda Mədəniyyət günlərinin keçirilməsi, elmi konfranslar, tələbə mübadiləsi və elmi kadrlar, konsertlər, sərgilər, film nümayişləri və s. buna nümunədir. Almaniya müxtəlif mədəniyyət tədbirlərinin keçirilməsi Azərbaycanın tarixi və mədəni irsinin dünyaya tanıtılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, Alman nümayəndələrinin səfərləri də ölkəmizin tarixi, mədəni və sosial həyatı ilə tanışlığında önəmli rol oynamışdır. Məqalədə iki ölkə arasında mövcud olan qarşılıqlı multikulturalizm siyasətindən də bəhs olunur. Bu siyasət qarşılıqlı multikultural dəyərlərə hörmət və tolerantlıq prinsipləri əsasında həyata keçirilir.

Almaniya Azərbaycanın strateji tərəfdaşdır. Məqalədə göründüyü kimi, Almaniya bir çox ortaqlar mədəni layihələrdə fəal iştirak edir. 90-cı illərdən başlayaraq, Azərbaycan ilə Almaniya arasında diplomatik və siyasi münasibətlər qurulduqdan sonra mədəni əməkdaşlıq da inkişaf etməyə başladı. İkitərəfli mədəni əməkdaşlıq uzunmüddətli inkişaf üçün çoxtərəfli perspektivlərə malikdir. Bu əməkdaşlıq uğurla inkişaf edir.

Bir tərəfdən mədəni əlaqələrin gücləndirilməsi ikitərəfli mədəni mübadiləyə, almanların Azərbaycan tarixi, müasirliyi, mədəni irsi ilə tanış olmasına təşviq edir. Digər tərəfdən də, respublikanın Avropaya integrasiyasına töhfə verən və azərbaycanlıları Avropa mədəni dəyərləri ilə tanış edən stimullaşdırıcı amillərdən biridir.

Açar sözlər: mədəni əlaqələr, integrasiya, əməkdaşlıq, tolerantlıq, ikitərəfli münasibətlər

FATMA.M.AMIROVA

AZERBAIJAN-GERMANY CULTURAL RELATIONS

SUMMARY

Relations with Germany in various fields have played an important role in Azerbaijan's integration into Europe. In general, Azerbaijan is an important geostrategic place for Germany in the Caucasus. At the same time, Germany perceives Azerbaijan as country rich in natural resources, especially energy, with prospects for participation in global and integration processes. One of the factors that have a positive impact on the development of bilateral economic and cultural ties is the strengthening of political dialogue between Azerbaijan and Germany.

Based on the above, it can be concluded that the Azerbaijani-German cultural relations are based on mutually beneficial cooperation. Bilateral relations have been developing on an upward trajectory since the 1990s. These relations continue at the state level. This is evidenced by the signing and implementation of interstate treaties and agreements, holding official meetings, business forums, restoration and protection of cultural traces. At the same time, holding Culture Days, scientific conferences, student exchanges and scientific staff, concerts, exhibitions, film screenings, etc. is an example of this. Holding various cultural events in Germany is important in terms of introducing the historical and cultural heritage of Azerbaijan to the world. In addition, the visits of German representatives played an important role in getting acquainted with the historical, cultural and social life of our country. The article also discusses the policy of mutual multiculturalism between the two countries. This policy is based on the principles of mutual respect and tolerance for multicultural values.

Germany is a strategic partner of Azerbaijan. As can be seen in the article, Germany is actively involved in many joint cultural projects. Beginning in the 1990s, after the establishment of diplomatic and political relations between Azerbaijan and Germany, cultural cooperation began to develop. Bilateral cultural cooperation has multifaceted prospects for long-term development. This cooperation is developing successfully. On the one hand, the strengthening of cultural ties promotes bilateral cultural exchange, acquaintance of Germans with the history, modernity and cultural heritage of Azerbaijan. On the other hand, it is one of the stimulating factors that

contributes to the integration of the republic into Europe and acquaints Azerbaijanis with European cultural values.

Key words: cultural relations, integration, cooperation, tolerance, bilateral relations

ФАТМА.М.АМИРОВА

**КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ АЗЕРБАЙДЖАНА С ГЕРМАНИЕЙ
РЕЗЮМЕ**

Отношения с Германией в различных областях сыграли важную роль в интеграции Азербайджана в Европу. В целом, Азербайджан является важным геостратегическим местом для Германии на Кавказе. В то же время Германия воспринимает Азербайджан как страну, богатую природными ресурсами, особенно энергетическими, с перспективами участия в глобальных и интеграционных процессах. Одним из факторов, положительно влияющих на развитие двусторонних экономических и культурных связей, является укрепление политического диалога между Азербайджаном и Германией.

Исходя из вышеизложенного, можно сделать вывод, что азербайджано-немецкие культурные отношения основаны на взаимовыгодном сотрудничестве. Двусторонние отношения с 1990-х годов развиваются по восходящей траектории. Эти отношения продолжаются на государственном уровне. Об этом свидетельствуют подписание и выполнение межгосударственных договоров и соглашений, проведение официальных встреч, бизнес-форумов, восстановление и охрана культурных памятников. В то же время, проведение Дней культуры, научных конференций, студенческих обменов и научных сотрудников, концертов, выставок, кинопоказов и т. Д. - тому пример. Проведение различных культурных мероприятий в Германии важно с точки зрения ознакомления мира с историческим и культурным наследием Азербайджана. Кроме того, визиты представителей Германии сыграли важную роль в ознакомлении с исторической, культурной и общественной жизнью нашей страны. В статье также обсуждается политика взаимного мультикультурализма между двумя странами. Эта политика основана на принципах взаимного уважения и толерантности к мультикультурным ценностям.

Германия - стратегический партнер Азербайджана. Как видно из статьи, Германия активно участвует во многих совместных культурных проектах. Начиная с 1990-х годов, после установления дипломатических и политических отношений между Азербайджаном и Германией, культурное сотрудничество начало развиваться. Двустороннее культурное сотрудничество имеет многогранные перспективы для долгосрочного развития. Это сотрудничество успешно развивается. С одной стороны, укрепление

культурных связей способствует двустороннему культурному обмену, знакомству немцев с историей, современностью и культурным наследием Азербайджана. С другой стороны, это один из стимулирующих факторов, который способствует интеграции республики в Европу и знакомит азербайджанцев с европейскими культурными ценностями.

***Ключевые слова:** культурные связи, интеграция, сотрудничество, толерантность, двусторонние отношения*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: filol.f.d., dos. N.E.Camalzadə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

KASUMOV İ.A.

научный сотрудник НИИ крымско-татарской филологии, истории и культуры этносов Крыма, КИПУ имени Февзи Якубова, г. Симферополь, Республика Крым, Российская Федерация
e-mail: ilgar_gasymov@mail.ru

QIRIMTATAR DESTANLARINIŇ NEŞİR TARİHİ

Başqa türk halqlarında olğanı kibi qırımtatar destanları da öz mündericelerine köre qaramanlıq ve muabbet destanlarına bölüneler. Qırımtatar folklorşınaslığında muabbet destanları esasen içtimaiy-turmuş termininen belgilene. Kimerde ise olar romanik, sevgi ve lirik destanlar kibi de añılalar. Qırımtatar destanlarınıñ toplanılıp neşir olunması ve öğrenilmesi XIX asırınıñ soñuna tesadüf ete. Diger türk halqları kibi qırımtatarlarınıñ da destan yaratıcılığınıñ tariheski zamanlarnen bağlıdır. Bir sıra ilmiy menbalarda destan janrınıñ Qırımda alâ qadimiy devirlerde peyda oluvı ve mükemmel şekillengeninen bağlı bilgiler mevcuttur. Şu yönelişteki araştırmalarda Qırım hanlığı devrinde qırımtatar halqı arasında şifahiyy edebiyatınıñ çeşit janrlarınen bir sırada destanlarınıñ da geniş darqalğanı qayd oluna [1, s. 329-331]. Umumen, qırımtatar masalcıları ve kedayları tarafından yüzyıllıqlarınıñ devamında şeñlik meclislerni destanlarnen zevqlandırmaq milliy añanege çevrildi. Bayramlarını, toy-düğünlerini öz icralarınen ilhamlandırğan nüfuzlı destancılar onlarnen destannı ezberden bilgendirler. Nesillerden nesillerge cilâlanıp kelgen sanatkârlıq meareti keçken asırınıñ birinci yarısına qadar devam etti. Qırımtatar şifahiyy edebiyatınıñ zenginligine toqunğan folklorşınas C.Bekirov öz çalışmalarında yigirminci asırınıñ birinci yarısına qadar olğan devirlerde onlarnen qaramanlıq ve içtimaiy-turmuş destanlarınıñ halq arasında geniş belli olğanını ve masalcılar tarafından olarnıñ seville-sevile yırlanılğanını isbatlay [2, s. 6].

Mahsus qayd etmek kerek ki, qırımtatar halqınıñ destan icatçılığına has olğan destanlarınıñ mükemmel, tolu versiyalarınıñ ekserisi türlü sebeplerden zamanımızğa yetip kelmedi. Bunıñ eñ esas sebeplerinden biri, bivasta qırımtatar halqınıñ milliy faciasinen bağlıdır. Daa doğrusı, Qırım hanlığı mustaqil devletçilik qurumını coypı Çar Rusiyesiniñ tabiligine boysunğan soñ, tahminen, yüz yılınıñ devamında halqınıñ ayat tarzı, milliy edebiyatı, tarihiy abideleri ve söz medeniyeti darma-dağın etildi. Şu meşaqatlı devirde qırımtatar halqınıñ turmuşını ve onıñ zengin sanat aleminiñ acınıqlı taqdirini tasvirlegen deşetli levhalar daıy mütefekkir İ.Gaspralınıñ icadında aydın ifadelendi [3, s. 250]. Lâkin aynı zamanda şunu da itiraf etmek kerek ki, Qırım Rusiyeniñ terkibine kirsetilgen soñ qırımtatar halq ağız edebiyatınıñ toplanılıp neşir olunmasında, olarnıñ ilmiy surette öğrenilmesinde önemli adımlar atıldı. Bir çoq rus türkolog ve folklorşınasları, etnograf veşarqşınasları qırımtatar folklor nümunelerini toplam neşir ettirdiler. Meşur alimlerniñ gayretleri sayesinde qırımtatar şifahiyy halq edebiyatınıñ bir qısmı hatıralardan kâğıtlarğa köçürildi.

Qırımtatar folklorının, şu cümlədən, destanlarının toplanılıp neşir edilməsində akademik V.V.Radlovniñ hususiy xizmətləri bar. Türkolog və folklorşınas alim “Edige”niñ dörd, “Çorabatır”niñ üç variantını, “Qoplaqndı batır”, “Er Tarğıl”, “Adil Sultan”, “Amet batır”, “Oraq Mamay” kibi qaramanlıq destanlarını yarımadañıñ çeşit bölgələrindən toplaş meşur cıyıntığında neşir ettirdi. Evelceden qayd etmək kerek ki, mezkür kitapqa kirsetilgen “Oraq Mamay”, “Er Tarğıl”, “Adil Sultan”, “Amet batır” kibi qaramanlıq destanlarının variantları münderice ve kölemlerine köre mükəmmel versiya degiller. Kiçik parçalardan ibaret olğan mezkür eserlər mindan soñ bir daa basılmadılar. Büyük alimniñ namlı toplusınen yaqından tanış olğan soñ eki sual peyda ola. Birincisi, belli folklor toplayıcısı ne içündür halq ağız edebiyatı nümüneleriniñ söyleyicileriniñ soyadlarını kitapqa kirsetmegen. Ekincisi, “Çorabatır”niñ Büyük hocaların Qarasuvbazar ve “Edige”niñ Büyük hocalar variantlarından [4] ğayıdı diger destanların metinleri tolu şəkilde neşir etilmegen. Daa doğrusı, bazı eserlerniñ mündericeleri qısqa, digerleriniñ ise metinleri kiçik parçalardan ve fragmentlerden ibaretir.

V.V.Radlov tarafından toplanılğan qırımtatar qaramanlıq destanlarının aynı adlı diger türk halqlarının epik nümünelerinden kölem ve mündericelerine köre farqlanma ceetlerini eki türlü aydınlaştırmaq mümkün. Birincisi, belli akademik qırımtatar folklor metinlerini söyleyicilerden yazıp alğanda Qırım hanlığının Rus imperiyası tarafından istilâsından yüz yıldan ziyade vaqıt keçken edi. Bu müddette destan medeniyetiniñ aqiqiy icatkârları ve onıñ professional taşıyıcıları olğan kedaylar çeşit sebeplerden dede-baba yurtlarından artıq köçüp ketken ediler: “Çar Rusiyesi Qırımı zapt etken soñ, halqniñ ekser qısmı, şu cümlədən, serbestlikke alışqan kedaylar da sazları omuzlarında ana vatanlarını terk etmege mecbur oldılar. Buña köre de yazılıp alınmağan büyük kölemlı folklor eserleri unutuldı” [5, s. 18]. Salmaqlı ve tolu eserlerniñ bugünimizge yetip kelmemesi qırımtatar halqniñ dramatik keçmişinen doğrudan-doğru bağıdır. Qırımtatar destan nümüneleriniñ büyük kölemlı variantlarının coyulmasında istilânıñ deşetli aqibeti öz aksini tapdı. Bu delil qırımtatar destan yaratıcılığının inkişaf tarihini keskin derecede deñiştirdi. Mezkür bağışlar qırımtatar tetqiqatçıların da araştırmalarında özüne yer aldı: “Rus istilâsından soñ başlağan kütleliy icretler ve qırımtatar şeer medeniyetiniñ çökmesi aqibetinde Qırında aşılqlar institutı ğayıp oldı. Bunıñ neticesinde bir vaqıtları professional şəkilde icra etilgen büyük kölemlı romanik ve qaramaniy Cenübiy türk destanlarından bugünge qadar tek qısqa variantları yetip keldiler” [6, s. 37].

Ekincisi, fikrimizce, tecribeli folklor toplayıcısı şu zamanlarda Qırında usta söyleyicilerin yetişmemezliğine köre qırımtatar destanlarının nisbeten mükəmmel variantlarını yazıp almağa muvafaq olmağan, ya da eserlerni epik metinler kibi degil de, faqat dialektologik noqtaiy-nazardan talil etken. Lâkin bularnen bir sırada meşur toplunıñ ikinci qısmında Qırım qaraimleri tarafından Türkiyede neşir etilgen mecmuadan alınıp basılğan “Qaracaoğlan ilen İsmiqansultan”, “Aşıq Qarib ilen Şahsineniñ türkisi ve meseli”, “Dahir ilen Zöhreniñ masalı ilen türküsü” [4] kibi

içtimaiy-turmuş destanları tolgunluğu və mükəmmelighinen diqqatımızı cəlb etlər. Yarımadañın yalıboyunda yaşağan qırımtatarlar arasında nisbətən ziyadə sevilip yırlanılığan bu eserlər Qırımda meskenleşken qaraimler arasında da geniş darqalğan. Cıyıntıqta taqdim etilgen epik nümüneler qırımtatar tiliniñ yalıboyu dialektine uyğun keles ve kölemlerine, mündericelerine, em de, poetikalarına köre aynı adlı türk muabbet destanlarından bir seviyedeler. Professional söyleyicilerden yazılıp alınığan epik nümüneler qırımtatar destanlarınıñ eski variantlarınıñ daa da salmaqlı ve tolgun olğanlarına delâlet ete. Akademik bu eserlerni Kazanda Firkoviç adlı bir qaraim ziyalısından alğanını araştırmasında köstere [4, s. 8]. Şunu da itiraf etmek kerek ki, Radlovniñ neşrinden soñ qırımtatar destanlarınıñ kölem, em de münderice boyunca yalıñız qısqa variantlarınıñ toplanılıp neşir olunması sanki bir tendentsiyağa çevrildi. Qırımtatar destanlarınıñ acınıqlı taqdiri yigirminci asırniñ devamında yazılıp alınığan ekseriy nümünelerde sezilip tura. Meselâ, K.Camanaqlı tarafından neşir olunğan “Qoplandı batır” süjet ve kölemine köre Radlovniñ toplağan varianta pek yaqındır.

Qırımtatarfolklorşınasları tarafındanşifahi halq edebiyatı nümüneleriniñ, şu cümleden, destanlarınñ kütleliy şekilde toplanılıp neşir olunması keçken asırniñ evellerinde canlandı. 1925-nci senesinde U.Bodaninskiyniñ yolbaşçılığı altında belli folklorcılar tarafından geniş mıqyasta halq ağız edebiyatı nümüneleriniñ toplama ekspeditsiyaları teşkil etildi [7, s. 27]. Demek mümkün ki, bunıñ neticesinde şifahi halq edebiyatınıñ bütün janrlarından bağı bayağı materiallar qolda etildi, toplayıcılar tarafından bir sıracıyıntıqlar peyda oldılar. Olarnıñ sırasında 1941-nci senesindeK.Camanaqlı ve A.Usein tarafından Aqmescitte neşir etilgen “Qırımtatar halq masalları” toplısı hususiy meraq doğura. Mezkür kitapqa halq masallarından birlikte “Qoplandı batır”, “Qozukürpeç”, “Nar qamış”, “Tairnen Zöre” ve “Aşıq Ğarip” kibi destanlar da kirsetilgen[8].Aynı zamanda 1935-1941-nci seneleriniñ devamında “Sovet edebiyatı”, “Edebiyat ve kultura” mecmualarında belli masalcılardan yazılıp alınığan “Çorabatır” [7, s. 32], “Edige” [9, s. 84], “Koroğlu” [10, s. 109] ve diger qaramanlıq destanları derc olundılar. Lakin şunu da hatırlatmaq kerek ki, halqtan toplanılığan folklor nümüneleriniñ episidünya yüzü körüp olamadılar. Ekinci Dünya Cenki ve qırımtatarlarınñ vatandan deportatatsiyası halq ağız edebiyatınıñ biñlerle nümüneleriniñ ve onlardan destan metinleriniñ afızalardan silinmesine sebep oldı.

Qırımtatar menbalarında “Edige” destanınıñ daa bir variantınıñ keçken asırniñ ellinci senelerinde neşri ve eserniñ alman tiline tercimesinen bağı bilgiler mevcuttur. Riza Fazıl araştırmalarında 1957-nci senesi S.Çağatay tarafından Ankarada qart bir qırımlıdan “Edige”niñ nisbətən daa da kölemlı variantınıñ yazığa alınıp, Ğarbiy Almaniyadaqırımtatar ve alman tillerinde basılıp çıqqanı aqqında malumat bere [9, s. 84]. İtiraf etemiz ki, mezkür destannıñ Almaniya neşrini tasdiq, ya da tekzip etken deliller qolumızda olmağanı sebebinden onıñ aqqında birde-bir fikir söylemek pek müşkül meseledir.

1970 – 1980-nci senelerində bir sıra qırımtatar romanik destanları Təşkəntdə milli matbuatda dərc olundılar. Bu devirnin ələmettər adisesi folklorçı C.Bekirovın “Destanlar” kitabıdır [2]. Məhsus qayd etmək kerek ki, qırımtatar folklorşınaslığının inkişafında C.Bekirovın ilmiy nailiyyətləri diqqətə ləyiqdir. Araştırmacı toplunun giriş sözündə qırımtatar destanlarının neşir tarixini közete, onların milli hususiyetlərinə toquna, mifik obrazların umumtürk folklor kontekstində talilə tırışa [2, s. 6]. Cıyıntıqta “Çorabatır”, “Koroğlu”, “Qoplandı batır”, “Qozukürpeç”, “Aşıq Ğarip”, “Nar qamış”, “Tairnen Zöre” (2 variantta), “Kerem və Asılxan” (2 variantta) və “Arzı və Ğamber” (2 variantta) kibi destanların çeşit vaxıtlarda neşir olunğan variantları kirsətildi. Aynı zamanda qırımtatar destanları folklorşınas C.Bekirov tərəfindən 1999-ncı senesi Ankarada qırımtatar və türk tillərində dünya yüzü kördü. Topluda qırımtatar klassik edebiyatının bediyy nümünələrindən bir sırada içtimaiy-turmuş destanları və “Edige”, “Çorabatır”, “Koroğlu”, “Qoplandı batır” kibi eserlər də neşir olundılar [11].

Asrımızın evlərində türk folklorşınaslarının qırımtatar destanlarının neşirine və onların tetqiqineolğan mərəği önəmli çalışmalardan neticələndi. Qırımtatarların Təşkəntdə və Ankarada neşir olunğan romanik və qaramanlıq destanları İ.Kasumov tərəfindən 2003-nci senədə Bakıda Azərbaycan türkcəsində dünya yüzü kördü [12]. Şunu da hatırlatmaq kerek ki, Y.Zekinin 1935-nci senesi Bakıda İ.Çobanovdan yazıp alğan “Koroğlu”nın nisbətən kölemlı variantı latin və kiril elifbələrində 2009-ncı senesi İ.Kasumov tərəfindən Qırımda ayrıca kitap olıp çıqtı [5]. “Koroğlu”nın qırımtatar variantları sırasında Y.Zekinin yazıp alğan versiya öz originallıqından və tolgunluğundan ciddi mərəq doğura. Destanın mezkür variantı eserin nisbətən az dənişmələrə oğratılğan eski nümünələrindəndir. Qayd etməlimiz ki, “Koroğlu”nın bu variantı bugüngece neşir etilgen bütün qırımtatar qaramanlıq destanları sırasında kölem, munderice və tolgunluq baqımından ən mükəmmel eserdir. İtiraf etmək kerek ki, şimdigece neşir olunğan qırımtatar destanlarının ekserisinin kölemi büyük degil. Mezkür meseleğe munasebet bildirgen bir sıra araştırmacılar tüşüncələrində onun sebebini aydınlaşdırmağa intıllar. Misal içün, folklorşınas C.Bekirov tetqiqatlarında kiçik acimli epik nümünələrini qırımtatar destan icatçılığının özünə has hususiyetləri kibi dəğərləndirə [7, s. 30]. Zanimızca, bu baqışlar qırımtatar destan yaratıcılığının mantiqiy manasını tolgun şəkildə ifadələməy. V.V.Radlov tərəfindən neşir olunğan iri kölemlı içtimaiy-turmuş eserləri və Y.Zekinin yazıp alğan salmaqlı “Koroğlu” eposı qırımtatar destanlarının nisbətən evelki çağlarda daa da mütəşəm və büyük acimli olğanlarını delillərlə isbatlay.

Epik eserlərinin sırasında “Edige”nin və “Çorabatır”nın bir qaç variantlarda rastlanması bu destanların digərlərinə nisbətən qırımtatarlar arasında daa da kenis dərqəlgənindən habər bəre. “Edige”nin K.Qoñratlı tərəfindən tertip etilgen “Edige biy” adlı variantı (“Yıldız”, 2010, № 3-4) diqqətni cəlp ete. Qayd etmək kerek ki, şü versiya faqat ölçüsünə köre degil də, umumen, eserin süjet dinamikasının, adise, em də, epizodlarının ardı-sıralı ketişatının tolgunluğundan, obrazların zenginliyindən

destannın başqa variantlarından bayağı derecede fərqlənir. Lâkin tertibatçının eserin metni üzərində nasıl çalışıp, onu neşirge azırlamasına bağlı açıqlamaları destannın bu variantının cıyma olmasına delâlet etir. Aynı zamanda destannın mündericesinin Radlovnın çeşit variantlarının metninen pek yaqınlığı, em de, oşavlığı da bu versiyanın originalligine ve onun mustaqilligine zemin yaratmay. K.Qoñratlı destannın neşirge azırlavunen bağlı araştırmasında eser metninin cıyma variant olmasını özü de itiraf etir. R.Fazıl da destannın K.Qoñratlı variantının cıyma olmasını çalışmalarında tasdiqlay [9, s. 85]. “Edige”nin süniy yolnen peyda olğan bu versiyasının quruluşu, mündericesi, epizodları, obrazlar sistemi destannın Radlov tarafından toplanılğan mühtelif variantlarının toplusını hatırlata. Şunu da qayd etmek kerek ki, akademik Radlovnın Büyük hocalarda yazıp alğan variantı da “İdege bi” adlana [4].

Destancılıq medeniyetinin bir sanat abidesi kibi pişkinleşmesinde söyleyicilik ustalığı ve toplayıcılıq qabiliyeti misilsiz rol oynay. Qırım tatar menbalarında ta XX asrının qırqıncı senelerine qadar Qırımda eski adet ve anelerge sadıq qalğan ustaz söyleyicilerin faalığı aqqında malumatlar yeterlidir. Lâkin öz vaqıtında şu ustalarğa ciddi diqqat ayırılmağanı sebebinden onların bilgileri lâyıqlı qiymetlendirilmedi vesanatkârların tecribelerinden keregince faydalanılmadı. Folklorşınas K.Camanaqlı ekspeditsiyalar zamanı folklor toplayıcılarının masal ve destanlarğa nisbeten kiçik janrlarğa ziyade emiyet berilgenini, onların daa çoq toplanılğanını çalışmalarında tasdiqlay: “Bizde öyle qartlar (masalcılar – İ.K.) daa çoqtır, lâkin olarnen esaslı ve daimiy surette çalışılmay. Kolhozlarda pek çoq acayip masal aytıcı qartlar ve qartanaylar bar. Ekspeditsiyalar teşkil etilgende ve başqa yollarnen folklor materialları toplanğanda, eñ ziyade yırlar, çın ve maneler toplanıla. Bu yahşı iş, lâkin masallarnı da toplamaq kerek. Er bir masalcının özüne mahsus üslubu ve yaratıcılığının karakter çizgisi bardır. B.Qulmambetov qartta ziyadesinen epik eserlerge sevgi bar. Bu al onun aytqan masallarında da sezile tura. Qart öz masallarını, “Edige”, “Çorabatır” ve “Ker oğlu” kibi eserlerini aytqanda, büyük bir sıcaqlıqla ayta. Bekmambet aqay eposlarını yırlağanda, olarnı öz maqamlarınen yırlay, bu al dinleyicilerde ayrıca bir meraq doğura” [8, s. 30, 31].

Halq ağız edebiyatının başqa janrlarına nisbeten destanların yazığa alınması hususiy folklor toplayıcılıq ustalığı, aynı zamanda böyle eserlerge büyük sevgi ve sayğı talap etir. Şunu da mahsus qayd etmek kerek ki, şifaiy halq edebiyatının diger janrlarından farklı olaraq destanların kâğıtlarğa köçürilmesine bayağı vaqıt kete ve yüz-eki yüz yıl mindan evel masalcıların artından onların söylegenlerini aytqanları şekilde suratnen yazıp yetiştirmek pek müşkül mesele edi. Şuña köre de bu saada faallik köstergen bir sıra tecribesiz folklor toplayıcıları destan metinleri adden ziyade kölemlı olğanları için olarnı yazıp almaqtan vazgeçtiler. Söyleyicilik istidatı kibi, destan toplayıcılıq qabiliyeti de bu nümünelerge saf duyğu ve sabırlı dinleyicilik meareti talap etir. İtiraf etmek kerek ki, türk destanlarının yazığa alınıp toplanılması devrinde olsun Türküstanda, olsun Kavkazlarda, ya da olsun Qırımda meşur türkolog

ve folklorşınas alim Radlov kibi qudrətli şifaiy halq edebiyatının toplayıcıları pek az, demek mümkün ki, yox derecesinde edi. Bu bağıştan türk destanlarının bir sıra versiyalarının öz vaqıtında, keyfiyyətli seviyede kâğıtlarğa köçürilmemesine tecribeli folklor toplayıcılarının qıtlığı da yeterli derecede tesir etti.

Hulâsa, bizimce, Rus imperiyasının istilâsı neticesinde Qırım hanlığının milliy devletçilik qurumının ğayıp oluvı, şu cümleden, halqın büs-bütün içtimaiy-siyasiy, edebiy-medeniy, estetik-ahlâqiy institutlarının mahvi, em de yüz biñlerle adamların amansız cenklerniñ, mecburiy icretlerniñ qurbanı olması qırımtatar destanlarının tolu ve mükemmel variantlarının kâğıtlarğa köçürilmemesine, olarnıñ coyulmasına eñ esas sebeptir. Aynı zamanda mezkür çağlarda qırımtatarlar arasında destanların professional toplayıcılarının eksikligi ve dramatik müitte furtunalı facialardan peyda olğan umummilliy maneviy ruh tüşkünligi de halq tefekküriniñ şanlı saifeleriniñ söz medeniyetiniñ ölmez abideleri kibi ebediyleşmesine keçilmez sınırlar çektı.

EDEBİYAT:

1. Усеинов Т.Б. Крымскотатарская народная литература периода Крымского ханства / Т.Б. Усеинов // Культура народов Причерноморья. – 2004. – № 54. – С. 329-331.
2. Бекиров Дж. Дестанлар, “Къырымтатар халкъ дестанларынынъ хусусиетлери” / Дж. Бекиров // – Ташкент: Ѓъафур Ѓъулам адына эдебият ве санъат нешрияты, 1980. – С. 6 – 25.
3. Керимов И.А. “Гаспринскининъ “джанлы” тарихы 1883- 1913” / И.А. Керимов // Симферополь, “Тарпан” – 1999. – 408с.
4. Радлов В.В. «Образцы народной литературы северных тюркских племен». Часть VII. «Наречия Крымского полуострова», / В.В. Радлов // С.-Петербургъ. 1896. 450 с.
5. Касумов И.А. “Кёрогълу”нен багълы базы къайдлар ве тюшонджелер” / И.А. Касумов // В сб. «Кёрогълу» дестаны. – Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2009. – С. 6-25.
6. Сейтягъев Н.С. “Къырымда «Кёр огълу» дестаны ве онынъ янъы варианты” / Н.С. Сейтягъев // В сб. «Кёрогълу» дестаны. – Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2009. – С. 26-45.
7. Бекиров Дж. Кърымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъы / Дж. Бекиров // – Ташкент: «Укъитувчи», 1988. – 278 с.
8. Джаманакълы К., Усеин А. Къырымтатар халкъ масаллары. 2-нджи ишленильген нешир / Джаманакълы К. // – Къырымтатар масаллары – Симферополь: КъДЖИ «Къырымдевокъувпеднешир», 2008. – 384 с.
9. Фазыл Р. Эдиге бий – халкъ дестаны, / Р. Фазыл // Симферополь, Ёылдыз 2010 № 3. – С. 84-85.
10. “Ёылдыз” журналы 2010 № 2. – С. 109.

11. Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları antolojisi № 13, / Kırım Türk-Tatar Edebiyatı, // Kültür Bakanlığı, Ankara – 1999. – 600 s.
12. Kasumov İ.A. “Kırımtatar xalq yaradıcılığı”, / İ.A.Kasumov // «Kırımtatar dastanları», Bakı – Nurlan. – 2003. – S. 3-20.

Касумов Илгар Аликулович,

KIRIMTATAR DASTANLARININ NƏŞR TARİXİ

XÜLASƏ

Rezümə. Kırımtatar xalq dastanları da başqa türk xalqlarının epik əsərləri kimi mövzu və ictimai-fəlsəfi mündəricəsinə görə müxtəlif və rəngarəngdir. Qıpçaq və oğuz türklərinin şifahi söz sənətinin onlarla abidələri ilə zənginləşən kırımtatar dastan yaradıcılığının özgürlüyü əsl mənada heyrət doğrurur. Xalq dastanları kırımtatarların əzəmətli söz və saz sarayıdır, onun ən böyük mənəvi sərvətidir. Lakin bu tarixi abidələr onun öz yaradıcısı ilə birlikdə yüzillərlə müdhiş hücumlara məruz qaldı. Xalqın söz və sənət aləmi məhv oldu, onun folklor mülkü yadellilər tərəfindən amansızcasına talan edildi. Ümumiyyətlə, tarixi epoxaların mürəkkəb zamanlarında dünyanın müxtəlif arenalarında cərəyan edən sərt mübarizələr, aramsız müharibələr, qanlı istilalar dastanların bəzi versiya və variantlarının bütövlükdə, ya da qismən məhv olmasına səbəb oldu. Buna görə də dünya xalqlarının epik nümunələri kimi yazıya alınmayan türk dastanları, o cümlədən, kırımtatarlara məxsus olan dastanların bir çox variantları bugününüzə qədər yetmədi. Eyni zamanda, xalqın milli faciəsi də kırımtatar folklor abidələrinin yaddaşlardan silinməsinə öz təsirini göstərdi. Hazırda əksər kırımtatar dastanlarının mükəmməl və dolğun variantlarını əldə etmək müşkül məsələdir. Bir sıra məşhur dastanlardan kiçik parçalar və yalnız fraqmentlər yadigar qalıb. Araşdırmada kırımtatar dastan yaradıcılığının nəşri tarixi izlənilir, iri həcmli əsərlərin yazıya alınmamasının, onların itib-batmasının səbəbləri müəyyənləşdirilir.

Açar sözlər: Dastan yaradıcılığı, kırımtatar xalqı, epos mədəniyyəti, variant, türk folkloru, nəşr tarixi

Касумов Илгар Аликулович,

ИСТОРИЯ ИЗДАНИЯ КРЫМСКОТАТАРСКИХ ЭПОСОВ

АННОТАЦИЯ

Крымскотатарский эпос, пропитанный историей славных побед, добытых в великой борьбе, и горечью не менее великой любви, пожалуй, ещё более красочен, чем эпические произведения других тюркских народов. Самобытность крымскотатарского эпоса, в котором искусство устной речи кыпчакских и огузских тюрков обогатилось десятками сказаний, воистину поразительно. Народные былины – это величественный дворец художественного слова и музыкального творчества крымских татар, его

величайшее духовное богатство. Но эти исторические памятники вместе со своим народом-создателем в течение сотен лет подвергались тяжелейшим испытаниям. Мир слова и искусства народа понёс большие утраты, весьма серьёзно пострадало его фольклорное достояние. Вообще говоря, ожесточенная борьба, непрерывные войны и кровопролитные сражения, которые имели место в разных частях мира на переломе исторических эпох, привели к тому, что некоторые версии и варианты былин народов мира были утрачены в целом или частично. Поэтому до наших дней дошли не все варианты тюркских эпосов, в том числе и принадлежащие крымским татарам, которые не были своевременно зафиксированы на письме. В то же время национальная трагедия народа создала важные условия для забвения памятников крымскотатарского фольклора. В настоящее время получение полных вариантов большинства крымскотатарских эпосов - дело весьма и весьма затруднительное. В памяти народа остались лишь небольшие отрывки, фрагменты из ряда известных былин. В исследовании прослеживается история издания крымскотатарского эпоса, определяются причины, по которым более объёмные произведения не были зафиксированы на письме, и в результате исчезли почти бесследно.

Ключевые слова: творчество эпоса, крымскотатарский народ, культура эпоса, вариант, тюркский фольклор, история издания

Kasumov Ilgar Alikuluoglu

THE HISTORY OF THE PUBLICATION OF THE CRIMEAN TATAR EPICS

Summary. The Crimean Tatar epics, inspired with the history of glorious victories gained in the great struggle, and the bitterness of no less great love, is probably even more colorful than the epic works of other Turkic peoples. The originality of the Crimean Tatar epics, in which the art of oral speech of the Kypchak and Oguz Turks was enriched with dozens of legends, is truly astonishing. Folk epics are a majestic palace of artistic expression and musical creativity of the Crimean Tatars, its greatest spiritual wealth. However, these historical monuments, together with their creator people, have been subjected to terrible attacks for hundreds of years. The world of speech and art of the people suffered great losses, and its folklore heritage was seriously damaged. Generally speaking, the fierce struggle, continuous wars and bloody battles that took place in different parts of the world at the turn of historical epochs led to the fact that some versions and variants of the epics of the peoples of the world were lost in whole or in part. Therefore, not all versions of the Turkic epics have survived to this day, including those belonging to the Crimean Tatars, which were not timely recorded. At the same time, the national tragedy of the people created some conditions for the oblivion or erasure of the samples of the Crimean Tatar folklore. At present, obtaining complete versions of most of the

Crimean Tatar epics is a extremely difficult matter. Only small excerpts, fragments from a number of famous epics remained in the memory of the people. The study traces the history of the publication of the Crimean Tatar epics, identifies the reasons why bigger writings were not timely recorded, and as a result disappeared almost without a trace.

Keywords: creation of the epic, Crimean Tatar people, culture of an epic, variant, Turkic folklore, publication history

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Mahmud Allahmanlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

Doç. Dr. NAİLE ASKER
Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi, Folklor Enstitüsü
qaracantali@live.com

ESKİ TÜRK KAHRAMANLIK DESTANLARI VE KÖROĞLU DESTANI

ÖZET

Destanlarımız eski mitoloji metinlerinden sonra Türk epik metinlerinin başında gelen en eski ve geniş halk edebiyatı türlerinden biridir. Türk halk hikayeleri, bir başka adıyla destanlar hacmine ve anlatım biçimine göre bazen dizi, bazen tek cilt şeklinde halk romanlarıdır. Destanlar genellikle konusuna göre iki ana başlık: aşk ve kahramanlık konuları altında incelenir. Dünya halk edebiyatında da despot rejimlere karşı çıkan, yoksul insanların yanında yer alan halk kahramanları vardır. Bu açıdan Köroğlu ortak Türk halk kahramanı, Köroğlu Destanı da bir halk kahramanlık hikayesidir. Ozanlar, aşıklar tarafından anlatılan, şiir kısımları saz eşliğinde okunan ve çeşitli versiyonları olan Köroğlu Destanı anlatıcının yaklaşımına, sempatisine bağlı olarak farklılık göstermektedir. Bazen kısa, bazen geniş anlatılan, duruma ve yerine göre bazen bir kolu ikiye bölerek, bazense iki kolu birleştirerek tek kol halinde anlatılan destan metinlerinin çok varyantlılığının genel nedenlerinden biri de budur. Türk destancılık tarihine damgasını vurmuş Köroğlu Destanı bugün Sibiryadan Balkanlara kadar Türkçe konuşulan hemen hemen bütün coğrafyaya yayılmış durumda. Türk, Türkmen, Özbek, Başkurt, Azerbaycan, Kazak, Karakalpak, Tatar Türkleri vs. sözlü edebiyatının baş yapıtı olan Köroğlu Destanının Batı versiyonu Anadolu ve Azerbaycan versiyonudur. Anadolu versiyonu da kendi içerisinde İstanbul, Kars, Elazığ, Erzurum, Antep, Maraş ve b. bölgelerde farklılık göstermektedir. Bugüne kadar Köroğlu Destanı kadar tüm Türk dünyasına mal olmuş başka bir hikaye yoktur ve hiç raslantı değil ki, bu hikayenin 500'e yakın varyantı mevcuttur.

Bu çalışmada eski Türk epik metinlerinden yola çıkılarak hikayecilik-destancılık tarihine genel bir bakış atılacak, Köroğlu Destanının Türk kahramanlık destanları içerisindeki yeri, üstlendiği görevler, yayıldığı coğrafya, varyantları ve metinleri hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar sözler: *Köroğlu Destanı, destan, Türk halk edebiyatı, aşık, bölge, metin*

Destanlarımız eski mitoloji metinlerinden sonra Türk epik metinlerinin başında gelen en eski ve geniş halk edebiyatı türlerinden biridir. Türk halk edebiyatımızın başlangıcı olarak kabul edilen, hacmine ve anlatım tarzına göre folklörün en büyük türü olan destanlarımızın kökü eski Türk mitolojisinin derin

katlarına kadar iner. Destancılık dönemi olarak da tanımlanan eski Türk halk hikayecilik geleneğine baktığımızda çok sayıda halk kahramanlık hikayelerine rastlarız. Halk hikayelerimizin sayısının bu kadar çok olması Türkün zaferlerinin bir kaç hikayeye sığdırılamayacak kadar çok olması ile bağlıdır. Halk hikayesi anlatan (bu bir ozan, bir şaman, bir aşıktır), hikayeyi kendisinin lüzum gördüğü parçalara bölerek, kahramanı özel övgülerle ve mübalağa ile terennüm eder, en heyecanlı kısımlarını kahramanın dilinden şiirle anlatır. Şiir dizelerine sıra geldiğinde bunları kopuzuyla, sazıyla çalarak avazla (makam) okur.

Eski Türk geleneklerine göre hükümdar savaşa giderken ordusunun ön sıralarında ozanları bulundurmıştır. Ozanlar kahramanlık türküleriyle orduya ruh vermek görevi ile yanı sıra savaş sırasında askerlerin kahramanlıklarına tanıklık ederek, bunu belgeleştirmektedir. Bu bakımdan eski Türk kahramanlık destanları Türkün tarihi, savaş salnameleridir. Bu kahramanları öven, anlatan hikayelerin hemen hemen hepsi daha kahraman hayattayken yayılmağa, dilden dile dolaşmağa başlamıştır. Bazı hikayelerimizin seri halinde olmasının bir nedeni de budur. Savaştan savaşa yeni kahramanlıklar yeni hikayelerin-destanların oluşması demektir. En küçük folklor ürününden en büyüğüne – halk hikayelerimize, destanlarımıza kadar sözlü edebiyatımıza konu olan olaylarda Türkün tarihi şifrelenmiştir. Destanlarımız bu konuda diğer türlere öncüllük etmektedir. Türk halk edebiyatının destan türü dünya kültür tarihine bir çok değerli söz yapıtları hediye etmiştir.

Türk halk destancılık geleneğine bakarken, bu geleneğin geçtiği uzun yoldan bahsetmemiz gerekir. Bu yol, Türklerin eski yaşam tarzı ve inanç sistemine uygun olarak mitolojiden kahramanlık destanlarına, İslamiyet'e geçiş sürecinde ise yavaş yavaş kahramanlık hikayelerinden aşk hikayelerine dönüşmüş veya da karışık şekil almıştır.

Toplumun sosyo-kültürel yapısından ve gelişiminden etkilenmiş, zaman zaman hem konu, hem yapı olarak değişime uğramış destanlarımızın geçtiği yol haritası bu şekildedir: “Göçebelikten yerleşik hayata geçişin ilk mahsullerinden olup; aşk, kahramanlık, vb. bunun gibi konuları işleyen; kaynağı Türk, Arap-İslam ve Hint-İran olan, büyük ölçüde aşıklar ve meddahlar tarafından anlatılan nazım nesir karışımı anlatmalardır” (1, s.7).

Destanlarımız, nesir ve nazımlı bir yapıya sahiptir, tasvir ve şiir kısımlarında kalıplaşmış üslup ve ifadelerle rastlıyoruz, genellikle kahramanlıktan ve aşktan bahseder, bazen iki konu bir aradadır.

Eski Türk destanları, yaratılış, varoluş ve hayat kavramlarına geniş yer vermiş, felsefi-mitoloji ve estetik yaklaşımla olaylara bakmış, zaman zaman bütünleşme, olgunlaşma, zenginleşme yolu katederek tekamül yaşamıştır. Eski Türk destanları kahramanlık konusundadır ve genellikle bir savaşçı, bir hükümdar veya yiğitlik yapmış her hangi biri hakkındadır. Tasvir kısımlarında anlatıcının dili kullanılmış, ama kendisi olaylara karışmamıştır. Genellikle anlatıcının kimliği bilinmez, o, meçhul bir ozan veya şamandır.

Eski destanlarımızın konusuyla bağlı bir kaç örneğe bakalım:

“Alp Er Tonga” destanı M. Ö. 7. yüzyılda yaşamış türk hükümdarı Alp Er Tonga'nın hayatı ve savaşlarından bahseder. Firdevsi'nin “Şahname” eserindeki Afrasiyap'ın Alp Er Tonga olduğu (9, s.20) ve Kaşgarlı'nın “Divanü Lugati't-Türk” eserinde destandan küçük bir parça geçtiği (11, s.115) bilinmektedir

“Yaratılış” destanının ilk cümlesi böyle başlar: “Daha hiçbir şey yokken, Tanrı Kayra Han'la uçsuz bucaksız su vardı. Ay, güneş, toprak yoktu” (5, s.43). 19. yüzyılda Altay Türklerinden derlenmiş bu mitoloji içerikli destan Türklerin dünyanın yaranması hakkındaki en eski inançlarını göstermektedir.

“Şu” destanı Makedonyalı Büyük İskender'in Türk illerine yürüyüşü ve Şu adlı padişahla savaşından bahseder. Şu M. Ö. 4. yüzyılda yaşamış bir Türk hükümdardır. Destan 11. yüzyıla kadar sözlü yaşamış, bu tarihte ise Mahmud Kaşgarlı tarafından yazıya alınmıştır.

“Oğuz Kağan” destanı M. Ö. 2. yüzyılda yaşamış Oğuz Han'ın kahramanlıkları hakkında yaratılmış bir destandır. Bir çok araşırmalardan sonra Oğuz Han'ın gerçekte Türk hükümdarı Mete olduğu kanısına varılmıştır. Destandaki olaylarla Mete Han'ın hükümlanlık tarihindeki olaylar genel olarak örtüşmektedir.

“Ergenekon” destanı çok eski tarihe sahip bir mitoloji içerikli destanımızdır. Göktürkler'in Altay Dağları çevresine çekilip demircilik yaparak yaşadıkları, türeyip çoğaldıkları dönemden bahseder. Destan Çin kaynaklarında “Bozkurt”, Moğol kaynaklarında “Ergenekon” adını almıştır.

“Göç” destanında Uygurlar'ın Çinli'lerle savaştan sonra memleketlerinden göçe zorlanmalarının öyküsü anlatılmaktadır. Destanda Buğu Han'ın ağaçtan, Buku Han'ın dağdan doğması ve onların kağan olmalarını anlatır.

IX-X yüzyıla ait Kırgız “Manas” destanı, kahramanı Manasın doğumundan ölümüne değin vuku bulan olaylardan, yani çocukluğundan, ilk yiğitliklerinden, Kalmık ve Çin baskınlarına karşı örgütlenmesinden, yurdunu işgalden kurtarmasından bahseder. Baştan sona şiirle anlatılan destan bugün de Kırgız halkının manevi değerlerinden biridir.

Görüldüğü gibi, bu eski Türk destanlarının ana temasını mitolojik dünyagörüşüyle bağlı olarak dünyanın yaratılması, Türk'ün dünyaya sahip çıkması, onların savaşları ve zaferleri oluşturmaktadır. Kahramanlık, yiğitlik, korkmazlık, cesaret, savaş ve vatan aşkı, mertlik, dürüstlük, adalet gibi yüksek insani değerler bu destanların ortak özellikleridir. Eski Türk geleneğine bağlı olan bütün destanlarımız bu konularda bir birine sıkı bağlıdır. Aynı zamanda bu destanlar kendi başına özgün eserler olmakla yan yana yapı ve şekil olarak da bir birinden farklıdır.

Türk halk hikayeciliği geleneğinde bir bölge uygulamak gerekirse bunu “Dede Korkut” destanına kadar ve “Dede Korkut” destanından sonra diye bölmek gerekir. Bazı Türk kaynaklarında halk hikayelerimizi İslam'a kadar ve İslam'dan sonra diye ikiye bölmekteler. Ama bazen destanın yazıya alınması ve ya yeniden istinsahi sırasında İslami imgelerin katipler tarafından destana ilave edildiğini

düşünerek bu bölgüyü güvenilir bulmuyoruz. “Dede Korkut” destanına kadar bütün destanlarımızda anlatıcı üçüncü şahıstır ve hep sahne arkasıdır, ama “Dede Korkut” destanı ve ondan sonraki bütün destanlarımızda anlatıcı sahneye çıkar ve hatta bir çok destanlarımızda tüm olayların esas kahramanı anlatıcı kendisi olur.

“Dede Korkut” hem olayları anlatım biçimine, hem şiir kısımlarının inceliğine göre kendinden önceki destanlardan keskin farklılık göstermekte. “Dede Korkut” hem de ona göre farklıdır ki, artık 12 boydan (hikaye) oluşan seri destandır. Her bir boy kendiliğinde bağımsız gibi gözükse de, bütün boyalar bir birine ortak süjet hattıyla birleşmiştir. Kendinden sonra gelmiş bütün destanlarda “Dede Korkut” etkisi açık aşkar duyulmaktadır. Bu etki “Köroğlu”da daha belirgin şekilde görülüyor: “Köroğlu” Destanı Azerbaycan halk hikayeleri içerisinde tek örnektir ki, bütün kurgu şekli, edebiyat şekli-kuruluş, genel içerik ve fikri ile “Dede Korkut”a tamamilе uygundur” (6, s.151).

“Son araştırmalar gösteriyor ki, Köroğlu 14. yüzyılda yaranmıştır” (17, s.38). 16-18. yüzyıllarda destan bütün kolları ve versiyonları ile beraber büyük bir yükseklikte kalmış, 19. yüzyılın ortalarına kadar yeni kollar ve ilaveler edilerek gençleştirilmiş ve bu tarihten sonra günümüze kadar çok az değişime uğramıştır. Türk halk hikayecilik geleneğinde ilk destanlar yalnızca kahramanlık konulu idise, “Dede Korkut” sonrası destanlar artık hem kahramanlık, hem aşk ya da iksinin de bulunduğu destanlara dönüştü. “Köroğlu” “Dede Korkut”la 15-18. yüzyıllarda yaranmış destanlarımız arasında bir aşama oluşturmaktadır.

Türk Halk Edebiyatımızın incisi olan “Köroğlu” destanı hem kahramanlık, hem aşk konularını işleyen bir çok kolları ve versiyonları olan bir eposdur. “Köroğlu”dan bahsederken onu Doğu ve Batı versiyonları olarak iki ana versiyon gibi kabul etmemiz gerek. “Köroğlu” destanının Batı (Azerbaycan, Anadolu, Balkanlar, Kırım) kolları ile Doğu Türkistan (Uygur, Türkmen, Özbek, Tacik, Kazak, Karakalpak) kolları olmak üzere iki ana metin ve bunlar etrafında teşekkül eden yüzü aşkın kolu bulunmaktadır (18, s.83-90; 19, s.103-114).

Anadolu, Türkmen, Azerbaycan, Özbek, Başkurt, Tatar, Kazak, Karakalpak Türkleri vs. sözlü edebiyatının şaheseri olan Köroğlu hikayesinin Batı versiyonu Anadolu ve Azerbaycan versiyonudur. Destan, Anadolu’dan Osmanlı akınlarıyla birlikte Avrupa’nın merkezine kadar yol almış ve Balkanlar’da da yaygınlaşmıştır.

Türk dünyanın geniş coğrafyasını ve Türk halklarının dil ve sosyo-kültürel özelliklerini düşünürsek versiyonlar arasındaki farklar kaçınılmazdır. Orta Asya ve ya Türkistan versiyonu adlanan Doğu versiyonunda Köroğlu soylu bir aileden geliyor, o, bir han oğludur. Burada eski destancılık geleneğinin kahramanlarından kalmış mifolji motiflerin izlerini görmek mümkündür. Köroğlu’nun doğumu sırasında görülen olağanüstü olaylar da eski Türk destan geleneğine has bir unsurdur. Türkmen versiyonunda Köroğlu’nun babası Cıgali Beğ rüyasında aldığı emre uyarak mezarlığa gider ve mezardaki çocuğu alır, ona Rovşen ismini verir. Kazak versiyonunda ise rüyayı Köroğlunun anası görür. Ana Akanay rüyada öldürüleceğini,

öldükten sonra doğum yapacağını, çocuğunun onun intikamını alacağını görür. Özbek versiyonunda ana Hilalay öldükten sonra mezarı doğurur. Bir keçi tarafından beslenen çocuğu farkedən çoban baba Hasan Beğ'e haber verir ve baba çocuğu mezardan alır (8, s.107).

“Büyük bir destanın Anadolu və Azərbaycan sahası anlatmalarında Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal siyasi olaylarının etkisiyle yeniden şekillendiğini belirttiğimiz Köroğlu bu süreçle birlikte mitolojik bir çok yönünü (han soyundan gelmemesi, doğum sırasında olağanüstü olayların yaşanmaması, dış düşmanlara karşı savaşmaması vb.) kaybetmiştir. Mitolojik ve tarihsel yönlerinin çarpışmasında Köroğlu bir yönüyle bozkır toplumunun değer yargılarından ve toplumsal kabullerinden uzaklaşmış bir yapı sergilemekte, bir yönüyle de geçmişteki bir destan kahramanını çağrıştırmaktadır” (15, s.140).

Batı versiyonunda kahramanın doğumundan ve çocukluğundan bahsedilmez. Köroğlu (Rövşen-Ruşen) karşımıza delikanlı olarak çıkar. Bundan başka Köroğlunun ailesinden bahsedilmez ve ya sadece babadan bahsedilir. Babanın ismi bazı derlemelerde Alı (3, s.7), bazı derlemelerde Yusuf (10, s.1), bazılarındaysa Ahmettir (4, s.199). Köroğlu Destanının Türk ağızlarında olan versiyonlarında kahramanın ismi Köroğlu, Göroğlu, Goroğlu, Koroğlu olarak geçer, yine kahramanın mekanı Canlıbel, Çenlibel, Cenbil, Çamlıbel gibi farklılıklar gösterir.

Anadolu versiyonu da kendi içerisinde İstanbul, Kars, Elazığ, Erzurum, Antep, Maraş vb. bölgelerde farklılık göstermektedir. Anadolu sahasından destanın 15 kolu derlenmiştir. Anadolu kolları ile ilgili olarak M.H.Tehmasib'in “Köroğlu” (1975), Hüseyin Beyaz'ın “Köroğlu'nun Antep Rivayeti” (1986), Sevgi Koçak'ın, “Köroğlu'nun Erzincan Varyantı” (1992), Hacı Ali Özturan'ın “Maraş Ağzı Köroğlu” (2009) kitapları gibi çok sayıda derlemeler ve çalışmalar yapılmıştır.

Türk hikayecilik tarihine damgasını vurmuş “Köroğlu” Destanı bugün Sibiryadan Balkanlara kadar Türkçe konuşulan hemen hemen bütün coğrafyaya yayılmış durumda. Bugüne değin Köroğlu hikayesi kadar tüm Türk dünyasına mal olmuş başka bir hikayemiz yoktur ve hiç raslantı değil ki, bu hikayenin 500'e kadar versiyonu mevcuttur.

Ozanlar, aşıklar tarafından anlatılan, şiir kısımları sazla çalınarak okunan “Köroğlu” hikayeleri anlatanın yaklaşımına, sempatisine bağlı olarak farklılık göstermektedir. Bazı kaynaklara göre 24, bazılarına göre 20 kolu olan bu destanın 17 kolu yaygın olarak biliniyor.

Türk Halk Edebiyatının “Köroğlu” destanında araştırmağa ihtiyaç duyduğu başka bir tema da destandaki halk şiiri örnekleri ve aşık havalarıdır. Bu şiir örnekleri ve bu havalar destandan kenarda bir anlam taşımaz ve genellikle destandan kenarda kullanılmaz. “Köroğlu” havalarını her aşık okuyamaz, bunun için yüksek zil ses ve boğaz gerekiyor. Azerbaycan'da bu havaları okuyan aşıklar “Koroğluhan aşıklar” adlanır. Azerbaycan'da Köroğlu'nun yarattığı ve onun anısına aşıkların yarattığı 20'den fazla havanın (makamın) olduğu bilinmektedir.

Son dövəmlərdə güzel sanatlar profess  r   Tariyel Memmedov a  k havaları araştırmalarına çok deęerli katkılarda bulunmuştur. O, klasik a  k havalarının bir çoęunu notaya almış ve kitap halinde bastırmıştır. Ayrıca “Köroęlu” havalarının Azərbaycan ve Türkiye a  kılarının ifasında yazılmış orijinal nota yazılarını, ilave olarak 1938-40’lı yıllarda Azərbaycan’da ba  layan ve maalasəf yarım kalamı   derləme çalışması   er  evesində bir ekip tarafından yazılmış Köroęlu a  k havalarının nota elyazılarını da bastırmıştır.

“Köroęlu havaları” adı altında “Köroęlu” destanında geçen tüm havaların yapı özellikleri tetkik edilmiş, bütün materyeller müellif tarafından 1978-1981 yılları arasında Azərbaycan’ın çeşitli bölgelerinde düzenlenen folklor-etnografya bilimsel çalışmalarında incelenmiştir. Toplanan materyellerin grafik bel  ele  tirilmesi   stat aşkların ifasında “canlı icra” yoluyla hayata ge  irilm  tir.

Türk halklarının ortak eposu “Köroęlu” yüzyıllardır insanların hafızasında canlılıęını ve tazelięini korumaęı başarmış   lmez söz yapıtıdır. Köroęlunun tarihi şahsiyet ve aşk olması bazı tereddütlerle beraber artık kabul olunmuştur. Bir elinde saz, birinde kılıç olan kahraman, zalimin kar  sında, mazlumun yanında olmuştur. Köroęlunun b  y  k şöhret kazanmasında, destanın ayrı ayrı kollarının bu kadar yüksek zirvelere ulaşmasında, yaygınlaşmasında Köroęlunun açıklıęının büyük etkisi olmuştur. Sazın sihri, mucizesi destanda bir kaç yerde özellikle ele alınmıştır.

Dünya halklarının edebiyatında da despot rejimlere kar  şı çıkan, yoksul insanların yanında olan halk kahramanları vardır. Bu açıdan Köroęlu ortak Türk halk kahramanı, Köroęlu hikayesi de bir halk kahramanlık hikayesidir (7, s.58). K  roęluya kadar ve K  roęludan sonra destanlarımızın tekamül s  re  ine bakılırsa “Köroęlu”ya b  y  k görevler verildięini görürüz. “Köroęlu” bu görevleri başarıya yerine getirmiştir.

Eski Türk halk hikayecilięi geleneęinden gelme bahadırılık, alplık sıfatları K  roęluya verilmiştir. Mitoloji unsurlara sadık kalan geleneksel mitolojik yardımcıları “Köroęlu”da da yer var. Kahramanın atının derya atlarının soyundan gelmesi, kılıcının gök taşından olması, bir de sihirli narası onu mitolojik kahramanlara, eski destan geleneęimizin bir parçasına dönüştürüyor. Şairlięi ve açıklıęı ile Köroęlu gerçekci kimlięe bürünüyor. “Köroęlu”nun Batı versiyonunda bazı derlemelere göre Bing  l daęlarının sihirli suyundan, bazı derlemelere göre Go  abulak suyundan içerek g    kuvvet kazanan, aynı zamanda açıklık vergisi, bade içme geleneęini tamamlayan kahraman bir hak a  ıęı zirvesine y  kseliliyor.

Kaynaklar

1. Alptekin Ali B. (1997) Halk Hikayelerinin Motif Yapısı. Ankara: Ak  a Yayınları.
2. Azərbaycan dastanları. (2005) I cild, tekmlle  dirilmi   II ne  ri, Bakı,   ıraq Ne  riyyatı.

3. Azərbaycan dastanları. (2005) IV cild, təkmilləşdirilmiş II nəşri, Bakı, Çıraq Nəşriyyatı.
4. Boratav P. N. (1988) Halk hikayeleri ve Halk Hikayeciliği, İstanbul, Adam Yayınları.
5. Büyük Türk Klasikleri. (1987) I Kitap, Ankara, Ötüken Yayınları.
6. Çəmşidov Ş. A. (1977) Kitabı-Dede Qorqud. Bakı, Elm Nəşriyyatı.
7. Edebiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. (1988) İşlenilmiş ve təkmilləşdirilmiş 4. nəşri, Bakı, Maarif Nəşriyyatı.
8. Ekinci M. (2004) Türk Dünyasında Köroğlu, Ankara, Akçağ Yayınları.
9. Ercilasun A. B (1993) Türk Dünyası Üzerine İncelemeler. Ankara, Akçağ Yayınları.
10. Kaplan M., Akalın M. (1973) Köroğlu Destanı. Anlatan Behçet Mahir. Ankara, Sevinç Matbaası.
11. Kaşğari M. (2006) Divanü lüğat-it-türk. Tercüme eden ve nəşre hazırlayan Ramiz Esker. I cild, Bakı: Ozan Nəşriyyatı.
12. Kitabı-Dede Qorqud. (1988) Bakı, Yazıcı Nəşriyyatı.
13. Koroğlu. (1975) Tertib edeni M.Y. Tehmasib. Bakı, Maarif Nəşriyyatı.
14. Memmedov T. (2010) Koroğlu Aşığ Havaları, Bakü, Apostrof Çapevi.
15. Önçül K. (2010) Eski Türk Kültürü ve Halk Edebiyatı Ürünlerinde Başkaldırı Kavramı. Elazığ, Manas Yayınları.
16. Özturan Hacı A. (2009) Maraş Ağzı Köroğlu. Kahramanmaraş, Ukde Kitaplığı.
17. Sadıqov İ. (1998) Koroğlu kim olub? Bakı, Azərneşr Nəşriyyatı.
18. Türkmen F. (1983) Köroğlu Destanının Orta Asya Rivayetleri. Köroğlu Semineri Bildirileri, Ankara.
19. Yıldırım D. (1983) Köroğlu Destanının Orta Asya Rivayetleri. Köroğlu Semineri Bildirileri, Ankara.

N.ASKAR

OLD TURKISH HEROIC EPICS AND KOROGLU EPIK SUMMARY

After the old mythology texts, our epics is one of the oldest and most extensive folk literature genres, which is one of the leading Turkish epic texts. Turkish folk tales, in other words epics are folk novels which depend on their volume and expression that sometimes in the form of a single skin or sometimes set. The stories are usually based on two main topics: analyzing under the themes of love and heroism. There are also folk heroes who are opposed to despotic regimes and which are next to poor people in the world folk literature. In this respect, Koroglu is the common Turkish folk hero and Koroglu story is the heroic story of a people. Stories of Koroglu describing by ashugs, poem parts of Koroglu story playing by saz, therefore there are variations in Koroglu story depending on approach of teller and

sympathy. This is one of the common reasons for the many variants of epic texts that are sometimes told in short, sometimes broadly, sometimes divided into two branches, sometimes by combining two branches, depending on the situation and place. Striking its brand to Turkish storytelling history the story of Koroglu today has spread almost all Turkish speaking geography, from Siberia to the Balkans. Story of Koroglu is the head work of Turkmen, Uzbek, Bashkir, Azerbaijan, Kazakhstan, Karakalpak, Tatar Turks folklore and western version of Koroglu is the Anatolia and Azerbaijan version. Anatolia version also varies in Istanbul, Kars, Elazığ, Erzurum, Antep, Marash and other regions. There is no another story appropriating the entire Turkish world like Koroglu story to date and it is not a coincidence that there is up to 500 version of the story.

In this study, an overview of the history of storytelling-epic texts will be given based on the old Turkish epic texts, and information will be given about the place of the Koroğlu Epic in the Turkish epic tradition, the tasks it has undertaken, the geography it has spread, its variants and texts.

Key words: *Koroglu epik, epic, Turkish folk literature, ashug, text*

Н.АСКАР

ДРЕВНЕТЮРКСКИЕ ГЕРОИЧЕСКИЕ ЭПОСЫ И ЭПОС “КЕРОГЛУ” РЕЗЮМЕ

После текстов старой мифологии наши эпосы - один из старейших и наиболее обширных жанров народной литературы, который является одним из ведущих турецких эпических текстов. Турецкие народные сказки, другими словами, эпосы - это народные романы, которые зависят от их объема и выражения, иногда в виде единой оболочки, а иногда и в виде набора. Рассказы обычно основаны на двух основных темах: анализ на темы любви и героизма. Есть и народные герои, выступающие против деспотических режимов и стоящие рядом с бедняками в мировой народной литературе. В этом отношении Кероглу - обычный турецкий народный герой, а эпос “Кероглу” - героическая эпос народа. Рассказы “Кероглу”, описываемые ашугами, стихотворные части рассказа Кероглу, играемые сазом, поэтому в эпос “Кероглу” есть вариации в зависимости от подхода рассказчика и сочувствия. Это одна из распространенных причин множества вариантов эпических текстов, которые иногда рассказываются кратко, иногда широко, иногда разделяются на две части, иногда путем объединения двух ветвей, в зависимости от ситуации и места. Привлекая свой бренд к турецкой истории, эпос “Кероглу” сегодня распространилась почти по всей тюркоязычной географии, от Сибири до Балкан. Эпос “Кероглу” - это головное произведение туркменского, узбекского, башкирского, азербайджанского, казахстанского, каракалпакского, татарского тюрков фольклора, а западная версия “Кероглу” -

это Анатолийская и Азербайджанская версии. Версия Анатолии также варьируется в Стамбуле, Карсе, Элазиге, Эрзуруме, Антепе, Мараше и других регионах. На сегодняшний день нет другой истории, присваивающей весь турецкий мир, как эпос “Короглу”, и не случайно существует до 500 версий этой истории.

В этом исследовании будет дан обзор истории повествовательно-эпических текстов на основе старых турецких эпических текстов, а также будет дана информация о месте эпоса “Кероглу” в турецкой эпической традиции, задачах, которые он предпринял, география его распространения, его варианты и тексты.

Ключевые слова: эпос “Короглу”, эпос, турецкая народная литература, ашуг, текст.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, dosent Əfzələddin Əsgərov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

XANIM FƏRHAD QIZI ABDULLAYEVA
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
Türk filologiyası şöbəsi
Hüseyn Cavid prospekti
mehivago@mail.ru +994708922182

ƏHMƏD RASİM YARADICILIĞINDA ARA NƏSİL ƏDƏBİYYATININ POETİK İNİKASI

Xülasə

İlkin mərhələsi eramızdan əvvəl II əsrdə Çin dilinə tərcümə edilmiş türk ədəbi nümunələrinə söykənən türk ədəbiyyatı bir sıra tarixi inkişaf mərhələlərindən keçərək, XIX əsrdə tam yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. Uzun əsrlər boyu ortaq ərəb-fars-türk ədəbiyyatı çərçivəsində mövcud olan Türkiyə ədəbiyyatı bu dövrdən sonra fərqli inkişaf konsepsiyasına başlamışdır. Bu yeniləşmənin başlıca səbəbi Osmanlı imperiyasına Avropa təsirinin güclənməsi idi. Yenidən dirçələn ədəbiyyatda bir yandan qədim ədəbi ənənələrə sadiqliq duyulurdusa, digər tərəfdən Qərbi Avropa ədəbiyyatının təsiri ilə yeni ədəbi janrlar, dramaturgiya və s. yaranırdı. Türk ədəbiyyatında yeniləşmə dönməsinin ikinci nəslı – II Tənzimat Dövrü ilə “Sərvəti- Fünun” dövrü arasındakı ədəbi mərhələ ara nəsil ədəbiyyatı adlanır. İki ədəbi dövr arasında bir növ körpü rolunu oynamış bu mərhələ, əsasən, 1884- 1896- cı illəri əhatə etmişdir. Nəzəriyyə kitablarında bu mərhələnin tədqiqinə az yer verilmişdir. Bunun əsas səbəbi ara nəsllə mənsub şair və yazıçıların konkret ədəbi cərəyan və ya məktəb yaratmamaları, ortaq mətbu orqan ətrafında toplaşa bilməmələridir. Ara nəsil yazıçılarını tədqiq edərkən Əhməd Rasimin bədii yaradıcılığı xüsusi diqqət cəlb edir.

Açar sözlər: Yeni dövr türk ədəbiyyatı, ara nəsil ədəbiyyatı, Əhməd Rasim, nəsr, publisistika, roman janrı.

Tarixin müəyyən inkişaf mərhələsində biri digərinə zidd olan ideoloji mübarizə fonunda yazıçıların qruplaşmasına, ideya və əqidəcə birləşməsinə ədəbi cərəyan deyilir. Yazıçı və şairlərin belə birləşməsi həyata baxışları, ətraf aləmə münasibətləri, gələcəklə bağlı arzu və istəkləri ilə əlaqədardır. Ədəbi cərəyan və ya məktəb yaratmağın ana xəttini təşkil edən bu şərtlərin olmadığına görə ara nəsil mərhələ olaraq nəzəriyyəçilər tərəfindən az tədqiq edilmişdir. Buna baxmayaraq, yaratdıqları əsərlərlə Tənzimatın son mərhələsi ilə “Sərvəti-Fünun” dövrlərindən səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən, iki dönmə arasında uğurlu keçid və körpü yolunu oynadığına görə ara nəsil ədəbiyyatının tədqiqi əhəmiyyətlidir. Ortaq məfkurə ətrafında vahid cərəyan və ya məktəb halında birləşməmələri həmin şair və yazıçıların yaradıcılığını görməzdən gəlməyimizə əsas verə bilməz. Bu mərhələnin

tədqiqi, yazıçıları və əsərlərinin öyrənilməsi Yeni dövr türk ədəbiyyatının ətraflı araşdırılmasını daha da səmərəli edir.

Ara nəsil anlayışına ilk dəfə Məhməd Kaplanın 1946- ci ildə yayımladığı “Tevfik Fikrət və şeiri” adlı elmi araşdırmasında rast gəlirik.

Müəllif T.Fikrət haqqındakı elmi araşdırmasında sənətkarın yaşadığı ədəbi-sosial mühitin ümumi mənzərəsini canlandırarkən tənzimatçılarla sərvəti- fününçular arasında mövcud olmuş, daha çox ikincinin təşəkkülündə zəmin rolunu oynamış bir ədəbi mərhələ haqqında məlumat vermişdir. Təxminən 20-30 şair və yazıçıdan meydana gəldiyini söylədiyi bu nəzəri topluluğun bir neçə nümayəndəsi haqqında məlumat vermişdir. Gündəlik həyatda baş verən adi məişət mövzularını əsərlərində işləmələri ara nəsil yazıçılarının əsas ortaqları idi.

Bu dövrdə qərbsayağı məktəblərdə oxumuş, Avropaya meylli xeyli sayda gənc şair və yazıçı R.M.Əkrəm, Ə.H.Tarhan, M.Naci və S.P.Səzainin başlatdığı yeni tipli ədəbiyyat ənənəsinin geniş təbliğində əvəzsiz səy göstərmişlər. Qərbmeylli türk ədəbiyyatının tarixini araşdırarkən istər I Tənzimat, istərsə də II Tənzimat dövrlərində konkret sayda şair və yazıçı ilə rastlaşırıq. Birinci nəsildə üç, ikinci nəsildə dörd-beş ad tərəfindən təmsil edilən yenilik, ara nəslin əlində qısa zamanda geniş vüsət qazanaraq saylarını dəqiq söyləyə bilməyəcəyimiz gənc sənətkarların qələmində təmsil edilmə imkanına qovuşmuşdur.(5,s.110).

Adından göründüyü kimi ara nəsil ədəbiyyatının nümayəndələri özlərindən əvvəlki və sonrakı cərəyanların heç biri ilə ortaq şərtləri bölüşməsələr də, sələflər və xələflər arasında uğurlu keçidi təmin edə bilmişdilər. Tənzimat dönəmi ilə “Sərvəti-Fünun” dönəmi arasında fəaliyyət göstərən ara nəsil nümayəndələrinin hər iki dövrə ortaq və fərqli cəhətləri mövcuddur.

Tənzimatçıların yeniləşmə yolunda ən böyük silahları qəzetçilik idisə, ara nəsil nümayəndələri mətbuatın dərgi və jurnal sferasına daha çox meyl göstərirdilər. Həmin dərgilərin yarısından çoxu məhz ədəbiyyat sahəsi ilə əlaqədar idi. Bunların arasında “Tərəqqi”, “Maarif”, “Qeyrət”, “Xəzineyi-Fünun” və digərlərini göstərmək olar.

Ara nəsil nümayəndələrinin fəaliyyət dövrü Sultan II Əbdülhəmidin hakimiyyət illərinə təsadüf edir. Ədəbiyyat və mətbuatda senzuranın hökm sürdüyü bu dövrdə sənətkarlar siyasi- ictimai mövzulardan daha çox insanın daxili hiss və həyəcanlarının bədii təcəssümünə yer verirdilər. Hələ Ə.H.Tarhan və R.M.Əkrəm yaradıcılığında önə çıxarılmış qəhrəmanın fərdi duyğuları, incə insani məqamların təsviri ara nəsil nümayəndələri tərəfindən daha da çox və dərinlən işlənərək “Sərvəti- Fünun” dövrünə ötürülmüşdür. “Məhməd Cəlal və Mustafa Rəşid “Sərvəti-Fünun” ədəbiyyatında geniş yayılmış xəstəlik halını alan sentimentalizmin ən tanınmış öncüllərindəndir.” (4, sə. 41)

Ara nəsil dönəmi türk ədəbiyyatında köhnə ilə yeninin, romantizmlə realizmin birlikdə yaşandığı, romantizmdən realizmə keçidin izləndiyi ədəbi dövrdür. Bu nəslin nümayəndələri əsas etibarilə M.Naci, Ə.H.Tarhan və R.M.Əkrəm sənətinin

davamçılarıdır. Yaradıcılıqlarında sosial- ictimai problemlərin işıqlandırılmasından daha çox, zövqlü ədəbi əsər yaratmağa meyl etmişlər. Cəmiyyətdə baş verən hər hansı bir ictimai, siyasi və sosial problemin təsviri və ya həllini ifadə edən öyrədici, didaktik əsər yaratmaqdan uzaq olan bu sənətkarlar, estetik bədii zövqü oxşayan, zərif ruhlu ədəbi örnəklər yaratmağa səy göstərirdilər.

Ara nəsil nümayəndələrini birləşdirən müəyyən ortaq məqamlar olsa da, onları bir-birindən fərqləndirən xeyli sayda məqamlar da mövcuddur. Əsas ortaq cəhətlərinin eyni zaman dilimində yazıb-yaratmaları olan ara nəsil nümayəndələri necə ki, konkret şərtlər altında birləşmirdilər, eləcə də asanlıqla birindən digərinə keçid edə bilən müəyyən məqamlarda toqquşurdular. Bu təsnifatı aşağıdakı kimi xarakterizə edə bilərik:

1. Klassik ədəbiyyat ənənələrinin tərəfdarı olan müfəizəkar fikirli sənətkarlar. Bu sənətkarlar divan ədəbiyyatına aid ənənələrin qorunmasının tərəfdarı idilər. Belə çıxır ki, həmin sənətkarlar hələ Tənzimatdan əvvəlki ədəbiyyatın qorunub saxlanılması və gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün səy göstərirdilər. Bunu təkcə yaratdıqları ədəbi əsərlərdə deyil, hətta onların geyim tərz, danışq, davranış və həyata baxışlarında da aydın görmək olurdu. Lakin Tənzimatın təsiri ilə ciddi şəkildə pərakəndəlik və dağınıqla qarşılaşan “ədəbiyyati-qədim” tərəfdarları daha çox davam gətirə bilmədilər. Bunun səbəbini ictimai həyatda baş verən köklü dəyişikliklər və bədii zövq anlayışında izlənen yeniliklərdə axtarmaq lazımdır. (2,s.257). Klassik ədəbiyyatın tərəfdarları arasında Ş.Vəsf, E.İbrahim, Ə.Ruhi və M.Feyzinin adlarını çəkmək olar.

2. Ara nəsil təmsilçiləri içərisində köhnə ilə yeni ədəbiyyatın arasında müstərk mövqe tutan sənətkarlar da var idi. Həmin sənətkarlar bir tərəfdən klassik ədəbi ənənələrə sadıq idilərsə, digər tərəfdən də Avropa tipli yeni ədəbiyyatı həvəslə qəbul və təbliğ etməyə səy göstərirdilər. Əgər yeniliyi ən üst səviyyədə təmsil edən R.M.Əkrəm və Ə.H.Tarhan kimi sənətkarların yaradıcılığına meyl edirdilərsə, buna paralel olaraq da M.Naci və tərəfdarları kimi böyük müfəizəkarlıqla klassik ədəbiyyatı yaşatmağa çalışırdılar. Klassik dövr ədəbiyyatının dil, üslub və janr xüsusiyyətlərinə sadıq qalan bu sənətkarlar qərb ədəbiyyatından gələn təsirə də açıq idilər. Əski ədəbiyyata yeni nəfəs gətirərək yeniliyi məhz köhnənin öz içərisində tətbiq edən bu sənətkarlar bir növ sintez ədəbiyyat meydana gətirmişlər. Ara nəsle xas olan bu cəhətdə biz M.Nacinin şərq-qərb ayırımı etmədən bütün ədəbiyyatlardan faydalanmağı irəli sürən fikrinin açıq-aşkar təsirini izləyirik.

İkili yanaşma tərzini ədəbiyyatda mənimsəmə və təqlidçiliyə qarşı çıxan Əhməd Rasim yaradıcılığında daha çox görürük. O, avropalılar kimi düşünüb türk kimi yazmağa, mövcud ictimai- sosial vəziyyətə, milli adət- ənənələrə söykənən əsərlər yaratmağa üstünlük verirdi. Əhməd Rasim tək deyildi. Eyni zaman çərçivəsində onunla həmfikir sənətkarların yaradıcılığını da bu təsnifat çərçivəsində araşdırmaq mümkündür. Onlar yeniləşmə yolunda ifrata varmadan orta bir ədəbi yol tutmağı bacarmışdılar. Ziya Paşa, Muallim Naci, Əhməd Midhət Əfəndi məktəbinin

uğurlu davamçıları olan Əhməd Rasim, Rəcəb Vəhyi, Əli Kamal kimi sənətkarları həmin qrupa daxil etmək olar.

3. Ara nəsil ədəbiyyatının təmsilçiləri arasında klassik divan ədəbiyyatı və yeni ilə köhnənin sintezini dəstəkləyənlərlə bərabər qərbmeylli mədəniyyəti bütünlüklə dəstəkləyənlər də az deyildi. Üçüncü qrup adlandıra biləcəyimiz bu qrup sənətkarlar ədəbiyyatdakı yeniləşmə hərəkətini ən üstün səviyyədə dəstəkləyirdilər. Bu baxımdan onları R.M.Əkrəm və Ə.H.Tarhan davamçıları da hesab etmək olar. Onlar “Sərvəti- Fünun” dönəminin hazırlıq mərhələsini hazırlayan gənc şair və yazıçılar idilər. Yeni dövr türk ədəbiyyatının təşəkkülündə, yeni janr, üslub və forma xüsusiyyətləri qazanmasında məhz bu qrup sənətkarların əməyi əvəzsizdir. Bununla belə, nəzəri cəhətdən Avropa modelinə uyğun ədəbiyyatın bütün tələblərinə cavab verən, klassik ədəbiyyatın tematik təsirindən tam qurtulmuş yeni tipli ədəbi nümunələr yarada bilməmələri həmin sənətkarları xələflərindən fərqləndirən cəhətlərdən biridir. Qərbləşmə yolunda özlərindən əvvəlki sənətkarlara nisbətən daha dinamik və sürətlə çalışırdılar. Yaratdıqları əsərlərdə avropa tipli ədəbi janrları türk ədəbiyyatına gətirməklə bərabər, yeni fikir və düşüncə tərzini də oxucuya aşılamağı bacarırdılar.

Həç bir yenilik müəyyən hazırlıq mərhələsini keçmədən köklü dəyişiklərə gedə bilməz. “Sərvəti- Fünun” dövrü ədəbiyyatının sərgilədiyi yeniliklər əsaslı hazırlıq mərhələsinin göstəricisi idi. Elə Türkiyə ədəbiyyatının çox sayda yeniliklərə sahiblik etmiş “Sərvəti-Fünun” dövrünün təşəkkülü və formalaşması da ara nəsil ədəbiyyatçılarının payına düşmüşdür.

Ara nəsle mənsub sənətkarların fəaliyyətləri arasında tərcüməçilik ilk sıralardan birini tuturdu. Xeyli sayda roman, hekayə, şeir və nəzəriyyə əsərləri türk dilinə tərcümə edilmişdir. Bu tərcümə əsərlərinin hesabına türk ədəbiyyatına yalnız yeni mövzular gəlmirdi. Türk ədəbiyyatı üçün yeni olan mövzularla bərabər oxucu yeni tipli janr və üslub xüsusiyyətləri ilə də tanış olurdu. Ara nəsil nümayəndələrinin epik növdə ən çox müraciət etdikləri janr hekayə və roman janrları idi. Ara nəsil ədəbiyyatının fəaliyyəti roman janrının türk ədəbiyyatında ilkin təşəkkül dövrünə təsadüf edir. Bu səbədən həmin zaman dilimində yazılan romanların bəziləri nəzəri cəhətdən tələbi ödəmir və ya böyük hekayə adlandırdığımız yarı - roman təsiri bağışlayırdı.

Əhməd Rasim ara nəsil ədəbiyyatının ən parlaq simalarındandır. Daha çox roman, hekayə, məqalə, xatirə, səyahət qeydləri, очерк və dərslük müəllifi kimi tanınan Əhməd Rasim 1864- cü ildə İstanbulda anadan olmuşdur. Yazıçının gənclik illəri Türkiyənin ən təlatümlü zamanlarından birinə təsadüf etmişdir. Avropa mədəniyyəti və ədəbiyyatının Türkiyəyə sürətlə integrasiya etdiyi bir dövrdə dövrün fəal gəncləri kimi Əhməd Rasim də bu işdə yaxından iştirak etmişdir. “Çanta” dərgisi vasitəsilə Qərb ədəbiyyatı ilə tanış olan Ə.Rasim özü də qələmini bu yolda sınağa qərar verir. Ə.Rasim Türk ədəbiyyatında daha çox İstanbulun adət-ənənələrini, insanların gündəlik həyat tərzini, mədəni mühiti və dövrün dil-üslub xüsusiyyətlərini

əyləncəli və məzəli ifadə tərzilə qələmə alan hekayə və xatirələr müəllifi və peşəkar publisist kimi yadda qalmışdır.

Darülfəqarda təhsilini başa vurduqdan sonra bir sıra dövlət idarələrində məmurluq, bir neçə il müəllimlik və iki çağırış millət vəkilliyi etmiş Ə.Rasimin əsas fəaliyyəti mətbuatla bağlı olmuşdur. Bu baxımdan türk mətbuatının ən məhsuldar nümayəndələrindəndir. Ə.Rasim bu gün Türkiyədə adına “köşəyazazısı”, “fıkra” deyilən publisistik janrın yaradıcılarından (1, s. 210). Özü bu barədə xatirələrində belə yazır: “Mən mətbuata hələ məktəb illərindən dəlicəsinə bağlanmışdım. Para qazanmaq deyil, qəzet mətbəəsi olsun da, hara olursa olsun, o binadan içəri daxil olmaq ən birinci işim idi. Kaş ki “Cərideyi- Həvadis”ə qəbul olunan vaxt kart-vizit dəbdə olsaydı... “Cərideyi-Həvadis” müxbirlərindən Əhməd Rasim şəklində ən azı iki qutu hazırladıb ətrafımdakı insanlara böyük həvəslə paylayardım”. (3, s. 31)

Ə.Rasimin bədii yaradıcılığı da şəxsiyyəti qədər dəyərli və zəngindir. Kasıb, fəqət dürrüst xalq mühitində yetişməsi onu xalqa daha yaxın, onun problemlərini dərinlən yaşamış, alafraqalılıqdan uzaq biri kimi yetişdirmişdir. Hər zaman xalqa faydalı olmağa çalışmışdır. Bunu onun əsərlərində aydın görmək mümkündür. Bu səbəbdən də həmişə sevilmiş və cəmiyyətdə nüfuz sahibi olmuşdur.

Qələminin qüvvətli olmasının digər səbəbi İstanbulu və İstanbul əhlini yaxından duya bilməsində idi. Hətta yazılarında məharətlə İstanbul şivəsindən istifadə etməsi ona olan rəğbəti birə beş artırır. Həyat tərzində olduğu kimi, yaradıcılığında da qərbə hədsiz meyllilikdən qaçınmışdır. Bununla belə bütün fəaliyyəti boyu qərb ədəbiyyatı və dilləri üzərində biliklərini də artırmışdır.

Ə. Rasim uzun illər və müxtəlif mövzularda qələmini sınamışdır. Yaradıcılığına nəzər saldıqda görürük ki, gündəlik həyatda baş verən çeşidli məsələlərə münasibət göstərmişdir. Əsərlərinin çoxunda fikir bildirməkdən və hökm verməkdən daha çox təsvirə yer ayırmışdır. Oxucusunu təmin etmək, orta səviyyəli xalq kütləsini qane edə bilmək və düşündürücü tərzdə yazmaq onun əsas yaradıcılıq prinsipi idi. Əsas hədəfi milli ədəbiyyat qurmaq olan Ə.Rasim bu fikirlərinə görə hər zaman müasiri olduğu “Sərvəti- Fünun” nümayəndələrinə qarşı olmuşdur. Özünün təbirincə desək, kağızı almanca, mürəkkəbi farsca, qələmi çincə, təsəvvür şəklində fransızca, yazısı türkcə olan ədəbiyyatın xalqa faydası ola bilməz. Bu səbəbdən əsas tənqid hədəfi elə sərvəti- fününçular idi.

Ə.Rasim roman janrının türk ədəbiyyatında hələ tam yerini almadığı ilkin təşəkkül dövrünə təsadüf etdiyi bir vaxtda roman sahəsində qələmini sınamışdır. İlkərin gətirdiyi bəsitlik və müəyyən çatışmazlıqlar onun da romanlarından yan keçməmişdir. Daha çox real təsvirlər fonunda romantik mövzulu məhəbbət romanları yazmışdır. Həmin romanlar yazıldığı dövrdə geniş oxucu kütləsi qazanmış və dəfələrlə nəşr edilmişdir. Bunlardan ən çox uğur qazananları “Gözəl Eleni” (1891), “Afifə” (1892), “Hamamçı Ülfət” (1922) və başqaları idi.

Ə.Rasimin yaradıcılığının əsas üstün cəhəti seçdiyi yazı üslubu idi. Bu üslub rahat, xəfif və şən əhval-ruhiyyəlidir. Zərif yumor demək olar ki, yazıcının bütün

əsərlərində izlənilir. Ə.Rasim qəhrəmanlar, hadisələr və əhvalatların tənqidi və gülüş doğuran tərəflərini ustalıqla göstərə bilirdi.

“Gözəl Eleni” həm yazıldığı dönmədə, həm də müasir dövrdə yazıçının ən diqqətçəkən romanlarından biridir. Romanın mövzusu İstanbul küçələrindən götürülmüşdür. Məhəbbət, qısqanclıq və kasıbçılıq ön planda işlənmişdir.

Romanın əsas qəhrəmanları İstanbul küçələrində yaşayan Eleni və Yanidir. Qəhrəmanlar küçə həyatından qurtulmaq, isti yuvaya sahib olmaq arzusundadırlar. Hər ikisi çalışaraq pul toplayır. Artıq gənclərin arzuları çin olmuşdur. İstədikləri həyata qovuşmuşdular. Eleni artıq heç küçəyə çıxmır. Yani isə ayaqqabı boyaqçılığı edərək ailəsini saxlayırdı. Lakin gənclərin rahat, sakit həyatı çox çəkmir. Aradan iki il keçir. Eleni artıq varlılar kimi yaşamağa cəhd edir, alafranqa həyat tərzini sürməyə başlayır. Yaninin də gecə həyatı başlayır, o, içkiyə və pis vərdislərə qurşanır. Yaninin həbsə düşməsinin ardınca Eleni kazinolarda müğənnilik etməyə başlayır. Bu məqamda müəllif Avropaya meyl etmənin acı nəticələrini xüsusilə vurğulamışdır.

Bir müddət sonra Yani həbsdən çıxır və gənclər yenidən görüşürlər. Eleni keçmiş sevgilisi ilə görüşmək üçün onu yanına çağırır və qollarını açaraq ona sarılmaq istəyir. Artıq məşhur müğənni olan Elenini qısqanan Yani onu bıçaqla öldürür.

Müəllif bu romanla pula, maddiyata hədsiz düşkünlüyün, kənardan gözəl görünən zəngin həyatının, əslində, insanları azdırdığını, acı nəticələrə gətirib çıxardığını oxucuya bir daha göstərmiş olur.

Ara nəsil türk ədəbiyyatının parlaq simalarından olan Ə.Rasimin həyat və yaradıcılığını tədqiq edərkən onların yeni dövr türk ədəbiyyatının təşəkkülü və inkişafında oynadığı əhəmiyyətli rol bir daha üzə çıxır.

Ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində:

1. Rəsulov Ə. Türk sənədli-bədii nəsr. Bakı: Elm, 2004, 426 s.
- Türk dilində:
2. Aktaş Ş. Ahmet Rasim. Büyük Türk Klasikleri, c. X, İstanbul, 1990, s.255-269
3. Gökman M. Ahmet Rasim İstanbul’u Yaşayan ve Yaşatan Adam. İstanbul: 1989, 407 s.
4. Kaplan M. Tefvik Fikret, Devir-Şahsiyet-Eser, İstanbul: Dergah Yay., 1971, 273 s.
5. Korkmaz R. Yeni Türk Edebiyatı. Ankara: Grafiker Yay., 2007, 608 s.
6. Sevensil S. Ahmet Rasim. Güzel Eleni. İstanbul: Can Yay., 2005, 58 s.

ХАНУМ АБДУЛЛАЕВА

**ПОЭТИЧЕСКОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ ЛИТЕРАТУРЫ СРЕДНЕГО
ПОКОЛЕНИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ
АХМАДА РАСИМА
РЕЗЮМЕ**

Турецкая литература, начальный этап которой базировался на турецких литературных примерах, переведенных на китайский язык во II веке до нашей эры, прошла ряд этапов исторического развития и вступила в совершенно новый этап в XIX веке. Турецкая литература, которая существовала много веков в рамках общей арабско-персидско-турецкой литературы, после этого периода начала другую концепцию развития. Основной причиной этого обновления было усиление европейского влияния в Османской империи. В возрожденной литературе, с одной стороны, была приверженность древним литературным традициям, с другой - под влиянием западноевропейской литературы, новых литературных жанров, драматургии и так далее. возникнет. Второе поколение периода обновления в турецкой литературе - литературный этап между Периодом Регулирования II и периодом «Сарвати-Фунун» - называется литературой промежуточного поколения. Этот период, служивший своеобразным мостом между двумя литературными периодами, в основном охватывал 1884-1896 годы. В учебниках по теории мало исследований по этой стадии. Основная причина этого в том, что поэты и писатели среднего поколения не создавали определенного литературного движения или школы и не могли собраться вокруг единой прессы. Творчество Ахмада Расима привлекает особое внимание при изучении писателей среднего возраста.

Ключевые слова: турецкая литература нового периода, литература среднего поколения, Ахмад Расим, проза, публицистика, жанр романа.

KHANIM ABDULLAYEVA

**POETIC INCARNATION OF MIDDLE GENERATION
LITERATURE IN THE WORKS OF AHMAD RASIM
SUMMARY**

Turkish literature, whose initial stage was based on Turkish literary examples translated into Chinese in the 2nd century BC, went through a number of historical stages of development and entered a completely new stage in the 19th century. Turkish literature, which has existed for many centuries within the framework of common Arab-Persian-Turkish literature, began a different concept of development after this period. The main reason for this renewal was the strengthening of European influence in the Ottoman Empire. In the revived literature, on the one hand, there was a commitment to ancient literary traditions, on the other hand, under the influence of Western European literature, new literary genres, dramaturgy and so on. would arise. The second generation of the period of renewal in Turkish literature - the literary

stage between the Period of Regulation II and the period of "Sarvati-Fun" - is called intermediate generation literature. This period, which acted as a kind of bridge between the two literary periods, mainly covered the years 1884-1896. Theoretical books give little space to the study of this stage. The main reason for this is that poets and writers of the middle generation did not create a specific literary movement or school, and could not gather around a common press body. Ahmad Rasim's artistic work attracts special attention when studying middle-aged writers.

Keywords: New period Turkish literature, middle generation literature, Ahmad Rasim, prose, journalism, novel genre.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: Filologiya üzrə elmlər doktoru Əsgər Rəsulov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

NİGAR BAĞIRLI
BDU,
Şərqşünaslıq fakültəsi

Nigar.bagirli77@gmail.com

ABBASİLƏR DÖVRÜNDƏ MÜQAYİSƏLİ ƏDƏBİ TƏNQİD VƏ ONUN GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏLƏRİ XÜLASƏ

Ədəbi tənqid ərəb ədəbiyyatının mühüm sahələrindən biridir. Ədəbi tənqidin əsas məqsədi bədiyyatın ideya-estetik dərkini vermək, onun həyat, zaman və insan üçün pozitiv tərəflərini açmaq, bu yolla bədii düşüncə və zövqün formalaşmasına təsir göstərməkdir. Ədəbi tənqid Cahiliyyə dövründə yalnız ədəbi zövqə əsaslansa da, artıq Abbasilər dövründə müstəqil bir elm halına çevrilmişdi. Abbasilər dövründə tənqidçilər yeni şeirləri real həyatla birbaşa bağlı şeirlər kimi qiymətləndirirdilər və həmçinin onları müqayisə etməyə və hansının daha üstün olmasını öyrənməyə çalışırdılar. Bu dövr üçün bir sıra müəlliflərlə tanış olmaq mümkündür.

İbn əl-Mutəzz dövrünün mənfi xüsusiyyətlərini, fanatizmi və xurafatçılığı tənqid etməkdən qorxmayan, hətta yüksək mənsəb sahiblərinin nöqsanlarını deməkdən çəkinməyən ədiblərdən biri idi. İbn əl-Mutəzz digər müəlliflərin poeziyasına müraciət edir, onların məziyyətlərini də qeyd edirdi. Lakin o, müasirlərinin yaradıcılıqlarına daha tənqidi yanaşır, dövrünün məşhur filoloqlarının onları tərifləməsinə baxmayaraq, həmin şairlərin nöqsanlarını açıq şəkildə qeyd edir, bəyənmədiyi xüsusiyyətlərini tənqid edirdi.

Cahiliyyə və Abbasilər dövrü şairlərinin yaradıcılığının müqayisəli təhlili ərəb ədəbiyyatı tarixinin aktual mövzularından hesab olunurdu. Belə tənqidçi alimlərdən İbn Quteybənin adını çəkmək olar. Belə ki, ədib Züheyri Əbi Sulmə ilə Əbu Təmmamın yaradıcılığının oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini təhlil etməyi və ərəb ədəbi tənqid nəzəriyyəsinin tətbiqində onların rolunu müəyyənləşdirməyi gündəmə gətirmişdir. İbn Quteybənin yuxarıda adı çəkilmiş iki şairin yaradıcılığının müqayisəli təhlili barədə fikirləri ədəbi tənqid sahəsində bir çox əsərlərin, o cümlədən ərəb ədəbiyyatşünaslığı tarixində xüsusi yeri olan əl-Amidin "الموازنة" və əl-Qadi əl-Curcaninin "الوساطة" əsərlərinin yazılmasına səbəb olmuşdur. Və onları da ərəb ədəbi tənqidində xüsusi rolu olduğunu vurğuladıq.

Digər tənqidçi Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Yəhya əs-Suli müqayisəli tənqid metodunu təbliğ edənlərdən olmuş, eləcədə bu metodun ərəb tənqidinə daxil olmasını təmin etmişdir.

Açar sözlər: Ərəb ədəbiyyatı, ədəbi tənqid, müqayisəli ədəbi tənqid, Abbasilər dövrü

Giriş

Tənqidin başlanğıc tarixini insanlığın yer üzündə meydana gəldiyi vaxtdan başlamaq mümkündür. İnsanın sevdiyi və ya bəyənmədiyi hadisələr qarşısında müsbət və ya mənfi qiymətləndirmə aparma xüsusiyyətini nəzərə alaraq yaşadığı hər yerdə tənqidin mövcudluğundan danışmaq mümkündür. Buna görə tənqidin hər bir xalqda sadə və təbii formada olduğunu söyləyə bilərik.

Şeir in və nəsr in hiss və düşüncənin ifadəsi kimi hər bir xalqda mövcud olduğunu düşünsək, ədəbi tənqid tarixini çox keçmişə apara bilərik. Ədəbi tənqidin insanların bu ədəbi əsərlər qarşısında bəyənmək və ya bəyənməmək kimi düşüncələrini dilə gətirməsindən başladığı görülür. Ədəbi tənqidin dəqiq başlanğıc tarixini təyin etmək mümkün olmasa da, Qədim Yunanıstanda başladığını və əldə etdiyimiz məlumatlara əsasən Aristotel kimi bir tənqidçinin yetişdiyini asanlıqla deyə bilərik. Bu dövrdə Hindistan bölgəsində də ədəbi tənqid mövcud idi. Digər tərəfdən ədəbi tənqidin Cahiliyyə dövründə başladığını görürük ki, bu da İslamdan iki əsr öncəyə təsadüf olunur. Bu mövzuda əvvəlki dövr haqqında etibarlı məlumat əldə etməmişik.

Təinin "Hər əsr in və millətin ədəbiyyatı öz təbii və sosial mühitinin məhsuludur" ifadəsi Cəhiliyyə dövrünün ərəbləri üçün çox uyğun bir ifadəsidir. Ərəblər "Şübhəsiz ki, şeir ərəblərin divanıdır" dedilər. Şeirin ifadəsini genişləndirsək, ümumiyyətlə ədəbiyyat ərəblərin dərvişini və o dövrün siyasi, mədəni, iqtisadi və mənəvi quruluşunu əks etdirən bir arxiv xəzinəsi kimi qiymətləndirilir. Cahiliyyə ədəbiyyatı yaşadıkları mühitin bir növ əks olunması idi.

Abbasilər dövründə isə tənqidçilər qədim şeirlərlə yanaşı, yeni şeirləri müqayisə etməyə və hansının daha üstün olmasını öyrənməyə çalışdılar. Onlar cəhiliyyə dövründə yazılan şeirləri ən yüksək poeziya nümunəsi hesab edir və yeni şeirləri isə real həyatla birbaşa bağlı şeirlər kimi qiymətləndirirdilər. Abbasi dövründəki tənqidçilər hər iki dövrün şeirlərini götürür, onları təhlil edir, üslubunu düzəldir, redaktə edir və onları mənalarının dərinliyinə qədər araşdırırdılar. Bəzən isə iki şairin yaradıcılığını müqayisəli şəkildə təhlil edirdilər.

Ədəbi tənqid ərəb ədəbiyyatının daim diqqət mərkəzində olduğu fikir sahələrindən biridir. Burada tənqid ictimai fikir sahəsi olaraq başlıca missiyası bədiyyatın ideya-estetik dərkini vermək, onun həyat, zaman və insan üçün pozitiv tərəflərini açmaq, bu yolla bədii düşüncə və zövqün formalaşmasına təsir göstərməkdir. Belə ki, ərəb ədəbiyyatında tənqidin uzun əsrlər qoynunda yetişdiyini, zəngin bir irsin əsasında yarandığını görürük. Odur ki, ərəb ədəbiyyatında tənqidin hər hansı dövrdə mərhələsinin hərtərəfli mənzərəsini yaratmaq, özünəməxsusluğunu aydınlaşdırmaq üçün ilk növbədə onun söz yaradıcılığının tarixinə nəzər salmaq

zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə ədəbi tənqid hər bir dövrün ədəbi prosesinə verilən qiymət, bu prosesin inkişaf istiqamətlərini ümumiləşdirən bir təlimdir. Əslində, ədəbi tənqid ilkin ədəbiyyat nəzəriyyəsidir və nəzəri sistemlərin təşəkkül və təkamülündə xüsusi yer tutur¹. Ədəbi tənqid İnsanların qarşılıqlı fikir mübadiləsində həmin fikirlərə münasibət nəticəsində cəmiyyətdə təbii şəkildə yaranaraq inkişaf etməyə və zaman keçdikcə ayrıca bir yaradıcılıq sahəsi kimi formalaşmağa başlamışdır. Müəyyən qrup insanlar daha çox dərk və hiss etmə qabiliyyətinə malik olduğu üçün ədəbiyyatın və zövqün nə olduğunu anlayır, ədalətli tənqid hökmlərindən, tənqid ölçülərindən baş çıxara bilirdilər. Bu baxımdan ərəb ədəbiyyatının dövrlərinə nəzər saldıqda, burada da tənqidin ədəbiyyatla birgə yarandığının şahidi oluruq.² Belə ki, cahiliyyə dövründə yalnız ədəbi zövqə əsaslanan ədəbi tənqid artıq Abbasilər dövründə müstəqil bir elm halına çevrildi. Qısa zaman kəsiyində ərəb düşüncəsinə nüfuz edən yeni obrazlar, süjetlər və mövzular sayəsində şeirin səviyyəsi daha da yüksəldi. Bu dövrdə mədrəsələr, müxtəlif məzhəbi fikirlər çoxalmağa başladı. Ədəbiyyatda öz əksini tapan bu məsələlər ədəbi tənqidin inkişafına da təkan verdi. Həmin dövrün ədəbi tənqidi əsasən şeirin əsaslarının təsbit olunmasında, şairlər arasında fərqi yaranmasında və ən yaxşı şairlər təbəqəsinin formalaşmasında özünü göstərdi. Abbasilər dövründə tənqid ədəbiyyatla dil, qrammatika ilə əruz arasında bir bağlılığın və əlaqənin əsasında yarandı. Artıq bu dövrdə şair və şeir arasında və yaxud da şair və öz mühiti arasında bir bağlılığın yarandığının şahidi oluruq.³

Abbasilər dövründə tənqidçilər qədim şeirlərlə yanaşı, yeni şeirləri müqayisə etməyə və hansının daha üstün olmasını öyrənməyə çalışırdılar. Onlar cahiliyyə dövründə yazılan şeirləri ən yüksək poeziya nümunəsi hesab edir, yeni şeirləri isə real həyatla birbaşa bağlı şeirlər kimi qiymətləndirirdilər. Tənqidçilər hər iki dövrün şeirlərini götürür, onları təhlil edir, üslubunu düzəldir, redaktə edir və onları mənalarının dərinliyinə qədər araşdırır, bəzən isə iki şairin yaradıcılığını müqayisəli şəkildə araşdırırdılar. Bu iş çox vaxt aparmaqla yanaşı, tənqidi mübarizələrin alovlanmasını daha da gücləndirdi. Bütün bunlar Abbasilər dövründə müqayisəli tənqidin yaranaraq inkişaf etməsinə səbəb oldu. Müəyyən mənada əsası İbn Səllam əl-Cüməhinin “Tabaqatu fuhuliş-şüəra” (Görkəmli şairlər təbəqəsi) adlı əsəri ilə başlanan müqayisəli ədəbi tənqid daha sonralar İbn əl-Mutəzzin “Tabaqatuş-şüəra” (Şairlər təbəqəsi) əsəri ilə daha da inkişaf etdi.

İbn əl-Mutəzzin “طبقات الشعراء” əsərinə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, o, “البدیع” kitabından fərqli olaraq daha müasir şeirlərə müraciət etməsi ilə seçilir. Həmin dövrün alimləri qədim ərəb ədəbiyyatı nümunələrini toplayaraq, yalnız

¹K.Ə.Məmmədova. Məhəmməd ibn Səllam əl-Cüməhinin “Tabaqatu fuhuliş-şüəra” əsərinin ərəb ədəbiyyatşünaslığı tarixində rolu. Bakı, 2014 səh. 10

²K.Ə.Məmmədova. Cahiz yaradıcılığında ənənəvi ərəb qəsidə quruluşunun təhlili. Bakı, 2019 səh.8

³K.Ə.Məmmədova. Cahiz yaradıcılığında ənənəvi ərəb qəsidə quruluşunun təhlili. Bakı, 2019 səh.9

onların dil xüsusiyyətlərini təhlil etdikləri üçün ədəbi tənqiddə çox da fikir vermir, bu sahə tədqiqatdan kənar qalırdı. Bütün bunlar da İbn əl-Mutəzzin narahat edir, o bu məsələ barəsində onun həlli yollarını axtarırdı.

İbn əl-Mutəzz özünün "طبقات الشعراء" əsərində bütün ədəbi məsələlərə obyektiv yanaşaraq ədalətli qərarlar qəbul etdi. Belə ki, müəllif siyasi görüşləri, cəmiyyətdəki mövqeyindən asılı olmayaraq, bütün şairlərə eyni gözlə baxır, onların yaradıcılığından nümunələr gətirir və hər birinin obyektiv qiymətini verməyə çalışırdı.⁴

İbn əl-Mutəzz digərlərindən fərqli olaraq, həmin əsərdə şairləri şəxsi münasibətinə görə deyil, onların yaradıcılığının səviyyəsi və bədii ifadə gücünə görə qruplaşdırırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, İbn əl-Mutəzz dövrünün mənfi xüsusiyyətlərini, fanatizmi və xurafatçılığı tənqid etməkdən qorxmayan, hətta yüksək mənsəb sahiblərinin nöqsanlarını deməkdən çəkinməyən ədiblərdən biri idi. İslam dininin əqidə, əxlaq normaları və prinsiplərinə daim sadıq qalan İbn əl-Mutəzz yaşadığı dövrdə islami dəyərlərin təhrif olunması, əxlaq normalarının pozulması, əyləncəyə, musiqiyə və şəraba meyl etməyi qəti şəkildə pisləyir və onları tənqid edirdi. Bütün bunlara münasibət onun yaradıcılığında da aydın şəkildə hiss olunur. Ədib əvvəlki şairlərin poeziya və üslubuna üstünlük verərək, onların öz yaradıcılıqlarında müəyyən prinsipləri qoruduqlarını və ənənələrə sadıq olduqlarını bildirir.

İbn əl-Mutəzz bununla dövrünün şairlərinin yaradıcılığını kölgədə qoymur, yeri gəldikcə onların poeziyasına müraciət edir, onların məziyyətlərini də qeyd edir. Lakin o, müasirlərinin yaradıcılıqlarına daha tənqidi yanaşır, dövrünün məşhur filoloqlarının onları tərifləməsinə baxmayaraq, həmin şairlərin nöqsanlarını açıq şəkildə qeyd edir, bəyənmədiyi xüsusiyyətlərini tənqid edirdi.

İbn əl-Mutəzz, yaradıcılığı bu və ya digər şəkildə bir-birinə uyğun gələn və ya eyni dövrdə yaşamış şairlərin poeziyasını müqayisəli şəkildə təhlil edir, onların məziyyət və nöqsanlarını göstərirdi. Ədibin apardığı müqayisələr arasında Əbu Təmmamla əl-Buhturi yaradıcılığı arasındakı araşdırmalar xüsusilə fərqlənir. O, adı çəkilmiş iki şairin yaradıcılığını dərinlən təhlil edir və sonda əl-Buhturin dilindən yazır: "Onun (Əbu Təmmamın) gözəllikləri vəsf etməsi mənimlə müqayisədə daha üstündür. Pislik və qəbahətlərin vəsfinə gəldikdə, mən ondan xeyli irəlidəyəm". İbn əl-Mutəzz müqayisəni davam etdirərək yazır: "Əl-Buhturin fikirləri aydın və anlaşıqlı olmaqla yanaşı, dili də çox şirindir. O, zalımları belə həcv edərkən öz prinsiplərini pozmur, bunun üçün ən gözəl və yadda qalan ifadələrdən istifadə edir. Qələminin iti, müşahidələrinin dəqiq və əhatəli olması dövrünün şair və ədiblərini onunla mübahisə etməkdən çəkindirirdi. Bəzən belə güman etmək olur ki, o,

⁴ K.Ə.Məmmədova. Quran ecazı və ərəb ədəbi tənqidi. Bakı, 2019 səh. 244

şeyrlərindəki məna gözəlliklərini və ümumi ifadə tərzini Əbu Təmmamdan əxs etmişdir. Əl-Buhturinin belə bir üslub seçməsi dövrünün və sonrakı filoloqların onun şeyrlərinin çoxunu Əbu Təmmamdan oğurladığına görə məzəmmət etmələrinə səbəb olmuşdur⁵

İbn əl-Mutəzz yaradıcılıqlarını müqayisəyə cəlb etdiyi bu iki şairdən əl-Buhturiyə olan xüsusi rəğbəti və ehtiramı onu müəyyən məqamlarda ədalətdən kənar, qeyri-obyektiv mövqe tutmağa sövq edir və o, həm əl-Buhturinin şəxsi keyfiyyətlərini, həm də yaradıcılığını Əbu Təmmamdan bir pillə yüksək hesab edirdi. Onun belə bir mövqe tutması "محاسن أبي تمام ومساوئه" (Əbu Təmmamın yaxşılıqları və pislilikləri) traktatında aydın şəkildə hiss olunmaqdadır. Müəllif bu əsərdə Əbu Təmmamın yaxşı xüsusiyyətləri və məziyyətləri ilə bağlı fikirlər söyləməkdə xəsislik etmiş, onun qəbahət və nöqsanlarını göstərməyə daha çox yer vermişdir. İş o yerə çatmışdı ki, ədib ərəb poeziyasında bədii ifadə vasitələrindən istifadəsi və yüksək zövqünə görə əksər filoloqların birincilərdən hesab etdikləri Əbu Təmmamın şeyrlərindəki məcazları belə bəyənmirdi.

Cahiliyyə və Abbasilər dövrü şairlərinin yaradıcılığının müqayisəli təhlili ərəb ədəbiyyatı tarixinin aktual mövzularından hesab olunur. Belə tənqidçi alimlərdən İbn Quteybənin adını çəkmək olar. Belə ki, ədib Zühəyr Əbi Sulmə ilə Əbu Təmmamın yaradıcılığının oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini təhlil etməyi və ərəb ədəbi tənqid nəzəriyyəsinin tətbiqində onların rolunu müəyyənləşdirməyi gündəmə gətirmişdir. İbn Quteybənin Zühəyr ibn Əbi Sulmə ilə Əbu Təmmamın yaradıcılığının müqayisəli təhlilinin ən əhəmiyyətli cəhətlərindən biri də onların yaşadıkları dövr arasında ərəb ədəbi tənqidinin inkişafının səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün Sədrul-islam və Əməvilər dövründə yaşamış şairlərin yaradıcılığını da təhlilə cəlb etməsi olmuşdur.⁶

Qeyd etmək lazımdır ki, İbn Quteybənin yuxarıda adı çəkilmiş iki şairin yaradıcılığının müqayisəli təhlili barədə fikirləri ədəbi tənqid sahəsində bir çox əsərlərin, o cümlədən ərəb ədəbiyyatşünaslığı tarixində xüsusi yeri olan əl-Amidin "الموازنة" və əl-Qadi əl-Curcaninin "الوساطة" əsərlərinin yazılmasına səbəb olmuşdur.

Ədəbi tənqiddə Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Yəhya əs-Suli müqayisəli tənqid metodunu təbliğ edənlərdən olmuş, eləcə də bu metodun ərəb tənqidinə daxil olmasını təmin etmişdir. Qudəmədən etibarən əski və yeni şairlər arasında müqayisəli tənqidlər sürətlə yayılmış və çeşidli görüşlər meydana çıxmışdır. Bu dövrdə şeir sahəsində qarşılıqlı müzakirə və mübahisələr artmış, əs-Suli də bu əski-yeni şair mübahisələrinə qoşulmuş, əl-Buhturinin təmsilçisi olduğu və ön sıralarında durduğu qədim şeir tərəfdarlarına qarşı yeni şeir tərəfdarları sırasında yer alan Əbu Təmmamı

⁵ عبد العزيز عبد المعطي عرفة. قضية الإعجاز القرآني. بيروت، 1975 ص. 286

⁶ كنول أبو الفضل ممدوفا. أثر منهجية ابن قتيبة في تطور بناء القصيدة. مصر، 2020 ص. 152

müdafiə etmişdir⁷ O, qədim şeir tərəfdarlarının Əbu Təmmama qarşı yönəldikləri ittihamlara cavab vermək və onu müdafiə etmək məqsədi ilə " اخبار أبي تمام " "Əbu Təmmam haqqında xəbərlər" adlı tənqidi əsərini yazmışdır. Tənqidçi əsərində Əbu Təmmamı son dərəcədə mədh edib qüsurlarını görməməyə çalışmış, əl-Buhturinin isə bütün qüsurlarını araşdırıb aşkara çıxarmışdır. Subyektivizmə yuvarlansa da, müqayisəli tənqid metodu və ədəbi zövq ünsürünün aparıcı mövqedə olmasına görə onun bu əsəri çox mühüm bir müqayisəli ədəbiyyat və tənqid kitabıdır.⁸

Abbasilər dövrünün görkəmli alimlərindən olan və müqayisəli tənqidin nəzəri əsaslarının yaradıcısı hesab olunan Əbul-Qasim Həsən ibn Bışr əl-Amidi Əs-Sulinin " اخبار أبي تمام " « Əbu Təmmam haqqında xəbərlər» adlı tənqidi əsərini oxuduqdan sonra yenilikçi (muhdəs) şair olan Əbu Təmmamı dəstəkləyərək, onu köhnə şeir ustadı sayılan Buhturidən üstün olduğunu əsaslandırmağa və sübut etməyə çalışdığını gördükdə, əl-Amidi köhnə şeirə dəstək verib Buhturiyə, yeni şeir yaradıcılarının mülahizə və çıxışlarından irəli gələn ittihamlara cavab vermiş və hansının üstün şair olduğunu oxucunun öhdəsinə buraxaraq, «Əl-Muvazənə beynə Əbi Təmmam və Buhturi» adlı müqayisəli tənqidi əsərini yazmışdır⁹.

Əsərin əvvəlində əl-Amidi bu iki dahi şairin bir-birinə yönəldikləri ittihamları oxucunun nəzərinə çatdırır, daha sonra isə qeyd edir: «Bu şairlərdən hansının üstün olduğunu mən söyləyəcəm, onların hər ikisinin yazdığı beytlərdən birini götür-rərək, qafiyyə, vəzn, qafiyyə irabını müqayisə edəcəm, hökmü isə sən verəcəksən»¹⁰. Mənbələrdə isə tənqidçinin əl-Buhturi tərəfdarı olduğu məlum olur.

Abbasilər dövrü müqayisəli ədəbi tənqid sahəsində özünəməxsus yeri olan Qazi əl-Əl-Curcanini də göstərmək olar. Artıq həmin dövrdə hər hansı bir şairin yaradıcılığının hərtərəfli (müsbət və mənfi) tənqidi yönümdən öyrənilməsi və bu sahədə silsilə əsərlərin yazılması bir növ dəb halını almışdır. Bu baxımdan Əl-Curcaninin «əl-Vasata beynəl Mütənəbbi və xusumihi» əsəri diqqətə layiqdir¹¹. Əsər Mütənəbbibni müdafiə etmək məqsədilə yazılmışdır.

Abbasilər dövrü müqayisəli ədəbi tənqid sahəsində özünəməxsus yeri olan Qazi əl-Əl-Curcanini də göstərmək olar. Artıq həmin dövrdə hər hansı bir şairin yaradıcılığının hərtərəfli (müsbət və mənfi) tənqidi yönümdən öyrənilməsi və bu sahədə silsilə əsərlərin yazılması bir növ dəb halını almışdır. Bu baxımdan Əl-

⁷ Sarvan A. Abbasilər devri edebiyatında Sulilər və Ebu Bekr es-Suli: Ba-sılmamış doçentlik tezi, Urzurum, 1981, s. 189.

⁸ Ağayeva S. Əs-Sulinin "Əbu Təmmam divanının şərh-i" əsərinin təhlili. Magistr dissertasiyası. Bakı, 2020. S. 15

⁹ الأمدى حسن بن بشر. الموازنة بين أبي تمام والبحتري. مصر، 1981 ص. 46

¹⁰ الأمدى حسن بن بشر. الموازنة بين أبي تمام والبحتري. مصر، 1981 ص. 48

¹¹ القاضي الجرجاني. الوساطة بين المتنبي وخصومه. القاهرة، 1964. ص. 84

Curcaninin «əl-Vasata beynəl Mütənəbbi və xusumihi» əsəri diqqətə layiqdir. Əsər Mütənəbibni müdafiə etmək məqsədilə yazılmışdır¹².

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda adı çəkilən və Abbasilər dövrü müqayisəli tənqid sahəsində danılmaz xidmətləri olan bu alimlərin yaradıcılıqları hələ də müasir tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif yönümdən araşdırılmaqda davam edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

Azərbaycan dilində:

1. K.Ə.Məmmədova. Məhəmməd ibn Səllam əl-Cüməhinin “Tabaqatu fuhuliş-şüəra” əsərinin ərəb ədəbiyyatşünaslığı tarixində rolu. Bakı, 2014
2. K.Ə.Məmmədova. Cahiz yaradıcılığında ənənəvi ərəb qəsidə quruluşunun təhlili. Bakı, 2019
3. K.Ə.Məmmədova. Quran ecəzı və ərəb ədəbi tənqidi. Bakı, 2019
4. Qasımova. A. Ş. Ərəb ədəbiyyatı. Bakı, 2019

Ərəb dilində:

5. عبد العزيز عبد المعطي عرفة. قضية الإعجاز القرآني. بيروت، 1975
6. كنول أبو الفضل ممدوفا. أثر منهجية ابن قتيبة في تطور بناء القصيدة. مصر، 2020
7. الأمدى حسن بن بشر. الموازنة بين أبي تمام والبحترى. مصر، 1981
8. الأمدى حسن بن بشر. الموازنة بين أبي تمام والبحترى. مصر، 1981
9. القاضي الجرجاني. الوساطة بين المتنبي وخصومه. القاهرة، 1964.

Türk dilində:

10. Sarvan A. Abbasiler devri edebiyatında Suliler ve Ebu Bekr es-Suli: Ba-sılmamış doçentlik tezi, Urzurum, 1981

Rus dilində:

11. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. I и II тома. М.-Л., Изд. АН СССР, 1955

Əlavə mənbələrdən:

12. <https://islamansiklopedisi.org.tr/amidi-hasan-b-bisr>

¹²K.Ə.Məmmədova. Məhəmməd ibn Səllam əl-Cüməhinin “Tabaqatu fuhuliş-şüəra” əsərinin ərəb ədəbiyyatşünaslığı tarixində rolu. Bakı, 2014 səh. 44

БАГЫРЛЫ НИГЯР

**СРАВНИТЕЛЬНОЕ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ ПЕРИОДА
АББАСИДОВ И ЕГО ВИДНЫЕ ПРЕДСТАВИТЕЛИ
РЕЗЮМЕ**

Литературоведение - одно из важнейших направлений арабской литературы. Основная цель литературной критики - дать идеологическое и эстетическое понимание искусства, раскрыть его положительные стороны для жизни, времени и человека и тем самым повлиять на формирование художественного мышления и вкуса. Хотя в эпоху невежества литературная критика основывалась исключительно на литературном вкусе, она стала самостоятельной наукой уже во времена Аббасидов. В эпоху Аббасидов критики рассматривали новые стихи как напрямую связанные с реальной жизнью, а также пытались сравнить их и узнать, что лучше. За этот период можно познакомиться с рядом авторов. Ибн аль-Мутазз был одним из писателей, которые не боялись критиковать негативные черты своего времени, фанатизм и суеверия и даже недостатки высокопоставленных чиновников. Ибн аль-Мутазз сослался на стихи других авторов и отметил их достоинства. Однако более критически относился к творчеству современников, несмотря на похвалы известных филологов своего времени, открыто отмечал недостатки этих поэтов, критиковал не нравящиеся ему черты. Сравнительный анализ произведений невежественных и аббасидских поэтов считался актуальным вопросом в истории арабской литературы. Одним из таких ученых является Ибн Кутайба. Таким образом, писатели Зухайр Аби Сулма и Абу Таммам попытались проанализировать сходства и различия в своих работах и определить их роль в применении теории арабской литературной критики. Взгляды Ибн Кутайбы на сравнительный анализ произведений двух упомянутых выше поэтов привели к написанию многих работ в области литературной критики, в том числе «Аль-Муазн» и «Аль-Кади аль-Джурджани», написанных аль-Амиди. особое место в истории арабской литературы. И мы подчеркнули, что они также играют особую роль в арабской литературной критике.

Другой критик, Абу Бакр Мухаммад ибн Яхья ас-Сули, был одним из пропагандистов метода сравнительной критики, и он также обеспечил включение этого метода в арабскую критику.

Ключевые слова: арабская литература, литературоведение, сравнительное литературоведение, аббасидский период.

BAĞIRLI NIGAR

**COMPARATIVE LITERARY CRITICISM IN THE ABBASID PERIOD
AND ITS PROMINENT REPRESENTATIVES
SUMMARY**

Literary criticism is one of the most important areas of Arabic literature. The main purpose of literary criticism is to give an ideological and aesthetic understanding of art, to reveal its positive aspects for life, time and man, and thus to influence the formation of artistic thinking and taste. Although literary criticism was based solely on literary taste in the age of ignorance, it had already become an independent science during the time of the Abbasids. In the Abbasid era, critics viewed new poems as directly related to real life, and also tried to compare them and learn which was better. It is possible to get acquainted with a number of authors for this period. Ibn al-Mutazz was one of the writers who was not afraid to criticize the negative features of his time, fanaticism and superstition, and even the shortcomings of high-ranking officials. Ibn al-Mutazz referred to the poetry of other authors and noted their merits. However, he was more critical of the works of his contemporaries, despite the praise of famous philologists of his time, he openly noted the shortcomings of these poets, criticized the features he did not like.

A comparative analysis of the works of ignorant and Abbasid poets was considered a topical issue in the history of Arabic literature. One such scholar is Ibn Qutaybah. Thus, the writer Zuhayr Abi Sulma and Abu Tammam brought up to analyze the similarities and differences of their work and to determine their role in the application of the theory of Arabic literary criticism.

Ibn Qutaybah's views on the comparative analysis of the works of the two poets mentioned above have led to the writing of many works in the field of literary criticism, including al-Amidi's al-Mu'azn and al-Qadi al-Jurjani's al-Assad, which have a special place in the history of Arabic literature. And we emphasized that they also have a special role in Arabic literary criticism.

Another critic, Abu Bakr Muhammad ibn Yahya al-Suli, was one of the promoters of the method of comparative criticism, and he also ensured that this method was included in Arabic criticism.

Keywords: Arabic literature, literary criticism, comparative literary criticism, Abbasid period

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.03.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

**Rəyçi: Könül Məmmədova , f.ü.f.d., dosent
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

MÜNDƏRİCAT

GULSHEN MEHDİYEVA ON THE LEXICAL FEATURES OF LOANED WORDS.....	3
RAHİMA MAMMADOVA THE ROLE OF MOTIVATION IN THE LEARNING PROCESS.....	13
DOÇENT. DOKTOR. VESİLE ŞEMŞEK EDEBİ SANAT ÖRNEĞİ – “SU KASİDESİ”İNDE HZ. PEYGAMBER SEVGİSİNİN TASVİRİ ÜZERİNE BİR İNCELEME	21
TƏRANƏ XƏLİLOVA KÖNÜL İBRAHİMOVA MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN SAFLIĞININ QORUNMASI PROBLEMLƏRİ ELMİ YANAŞMALAR KONTEKSTİNDƏ	29
GULBƏNİZ MƏHƏMMƏD QIZI İSMAYILZADƏ TÜRK DİLLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ QRAMMATİKASI: YENİ YANAŞMALAR VƏ ARAŞDIRMALAR MÜSTƏVİSİNDƏ	41
NURİYYƏ ƏLİYEVƏ QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR YANAŞMALAR.....	58
NİGAR MİRZƏLİYEVƏ İŞGÜZAR İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASI METODİKASI.....	66
ƏDALƏT MƏHƏMMƏDƏLİ OĞLU ABBASOV AYGÜN NADİR QIZI ZEYNALOVA YARIMÇIQ CÜMLƏLƏRİN SINTAKTİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA ONUN SƏCİYYƏVİ ƏLAMƏTLƏRİNİN ROLU.....	74
AYNUR YUNSUROVA İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İNTERAKTİV METODLARIN İSTİFADƏSİ	83
ЗАМИРА ЭФЕНДИЕВА КЛАССИФИКАЦИИ НАРЕЧИЙ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....	90

APZY MAMEDOVA ОБЗОР ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ДИСКУРСЕ.....	97
AYNUR MƏMMƏDOVA İXTİSASI DİL OLAN ALİ MƏKTƏB TƏLƏBƏLƏRİNƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ PUBLİSİTİK ÜSLUBUN JANRLARININ TƏDSRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ	106
ГАСИЛОВА ЛАЛЕНДЕР ХАФИЗ ГЫЗЫ КОРАНИЧЕСКИЕ ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ	115
ZENFİRA MƏMMƏDOVA İNKARLIQ KATEQORİYASININ İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ VƏ İNKARLIĞIN MƏNTİQİ-QRAMMATİK KATEQORİYA KİMİ MAHİYYƏTİ.....	124
LALƏ HÜSEYNOVA İNGİLİS DİLİNDƏ QRAMMATİK MATERIALIN TƏDRİSİ METODİKASI.....	131
ZÜLEYXA ZEYNALOVA İNGİLİS DİLİ MƏNŞƏLİ ALINMA SÖZ VƏ TERMİNLƏRİN AZƏRBACAN DİLİNİN TERMİNOLOJİ SİSTEMİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ROLU.....	138
SAMİRƏ VƏLİYƏVA MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRİN İNFORMASIYA-TERMİNOLOGİYA SFERASI.....	145
ZÜMRÜD QAFARLI İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ANA DİLİNİN ROLU	155
SEVİNC MƏMMƏDOVA TEACHING SPEAKING SKILL TO SECOND LANGUAGE LEARNERS	163
RƏNA MƏMMƏDZADƏ DİPLOMATİK KOMMUNİKASIYANIN DİSKURSİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ	170

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

MƏMMƏDOVA LEYLA KAMRAN QIZI

NƏCƏF BƏY VƏZİROVUN DRAMATURGIYASINDA

MÜSBƏT OBRAZ PROBLEMİ..... 179

YEGANƏ HÜSEYNOVA

AZƏRBAYCANDA MİLLİ MƏDƏNİ TƏRƏQQİNİN YOLLARI..... 189

АЛИЕВА СЕВДА ДЖАЛАЛ КЫЗЫ

НЕКОТОРЫЕ ЭПИЗОДИЧЕСКИЕ НЮАНСЫ О ВЕЛИКОЙ

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ПОЕТА И КЛАССИКА СРЕДНЕВЕКОГО

ВОСТОКА НИЗАМИ ГЯНДЖАВИ 197

QULIYEVA PƏRVANƏ ELMAR QIZI

M.Ə.RƏSULZADƏNİN MİLLƏT VƏ MİLLİYYƏT ANLAYIŞLARIYLA

BAGLI GÖRÜŞLƏRİ..... 204

MUŞKIYEVA AYTƏN MUSA Q.

ƏMİN ABİD VƏ ONUN "AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN ƏDƏBİYYATI TARIXI"

ƏSƏRİ..... 212

ŞAHNAZ ABDULLAYEVA

N.GƏNCƏVİNİN “KƏRPİCKƏSƏN KİŞİNİN DASTANI” MƏNZUM

HEKAYƏSİNİN TƏDRİSİ..... 221

SƏMA İSPAROVA

ƏDƏBİYYAT FƏNNİ ÜZRƏ SİNİFDƏNXARİC İŞLƏRİN TƏŞKİLİNDƏ

FƏNLƏRARASI İNTEQRASIYADAN İSTİFADƏ..... 228

ZEYNALOVA RƏQSANƏ HİDAYƏT QIZI

ŞAMİL SALMANOVUN TƏDQİQATLARINDA TARİXİLİYİN

VƏ MÜASİRLİYİN VƏHDƏTİ..... 235

ŞİXƏLİ ƏLİYEV

“TƏRK EDİLMİŞ OBA”NIN SİLİNMƏYƏN İZLƏRİ..... 245

PƏRVİN ŞÜKÜROVA

ƏBDİ BƏY ŞİRAZİNİN YARADICILIĞINA DAİR 258

KƏMALƏ VƏLİYEVA

GÜNAY MƏHƏRRƏMOVA

HEYDƏR ƏLİYEV İRSİ VƏ AZƏRBAYCANDA

TƏHSİLİN İNKİŞAFI 267

YASEMİN RAHMİ QIZI MEYDAN FERİDUN FAZİL TÜLBENTÇİNİN “ŞAH İSMAIL” ƏSƏRİNDƏ ŞAH İSMAYIL OBRAZININ TƏHLİLİ	274
ABDUNOVA MƏTANƏT MÜƏLLİM FƏALİYYƏTİNDƏ PEŞƏKARLIQ VƏ PEDAQOJI SƏRİŞTƏLİLİK	283
AYDAN ƏHMƏDOVA V-IX SİNİFLƏRDƏ EPİK ƏSƏRLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ.....	292
AYNA ƏLİXANOVA AƏRBAYCANDAKI DAĞ YƏHUDİLƏRİNİN BƏDİİ YARADICILIĞINDA NİZAMİ GƏNCƏVİ POEZİYASININ TƏSİRİ İLƏ YARANAN ÜMUMBƏŞƏRİ İSTİQAMƏTLƏR.....	301
FATMA. M. ƏMİROVA AZƏRBAYCAN-ALMANİYA MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ.....	310
КАСУМОВ ИЛГАРАЛИКУЛЮГЛЫ QIRIMTATAR DESTANLARINIŇ NEŞİR TARİHİ.....	320
Doç. Dr. NAİLE ASKER ESKİ TÜRK KAHRAMANLIK DESTANLARI VE KÖROĞLU DESTANI	329
XANIM FƏRHAD QIZI ABDULLAYEVA ƏHMƏD RASİM YARADICILIĞINDA ARA NƏSİL ƏDƏBİYYATININ POETİK İNİKASI.....	338
NİGAR BAĞIRLI ABBASİLƏR DÖVRÜNDƏ MÜQAYİSƏLİ ƏDƏBİ TƏNQİD VƏ ONUN GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏLƏRİ	346

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
Filologiya elmləri doktoru, professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: Kamran İbrahimov

Çapa imzalanmış 15. 04. 2021
Şərti çap vərəqi 22,5 Sifariş № 65
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 300.

*Jurnal "Elm və təhsil nəşriyyat-poliqrafiya" müəssisəsində
hazır elektron nüsxə əsasında çap olunmuşdur.*

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 050 -41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.